

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

**MAGYARSÁG-
KUTATÁS**

1995-96

Budapest

Magyarságkutatás
1995 – 96

A Magyarságkutatás könyvtára

•XX•

Alapító szerkesztő

JUHÁSZ GYULA

Sorozatszerkesztő

DIÓSZEGI LÁSZLÓ
FEJŐS ZOLTÁN

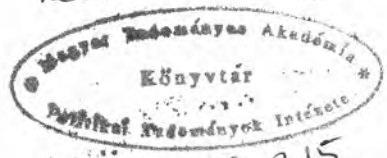
Magyarságkutatás 1995 – 96

Szerkesztette
DIÓSZEGI LÁSZLÓ

Budapest, 1996

IFN 4953

Lelet. nr: 38.842

Lelet. nr: 28-215

ISBN 963 04 6964 2
ISSN 0865-3925

Tartalomjegyzék

Előszó	7
I. A nemzetfelfogás változásai	
Csetri Lajos: A magyar nemzettudat változatai és változásai a jozefinus évtized költészetében.....	11
Kiss Endre: Tizenkilencedik századi nemzetkoncepciók ideológiája.....	27
Gráfik Imre: A népszínmű szerepe a nemzeti tudat őrzésében	39
Ághné Ring Éva: A cseh nemzeti ébredés kezdetei	53
II. A határon túli magyarság csoportjai és létformái	
Anderle Ádám: Fény és pillanat	89
Diószegi László, Pozsony Ferenc: A moldvai csángók identitásának összetevőiről.....	105
Kontra Miklós: Magyar nyelvhasználat határainkon túl.....	113
Fejős Zoltán: Kollektív emlékezet és az etnikai identitás megszerkesztése.....	125
Bárdi Nándor: A Keleti Akció – A romániai magyar intézmények anyaországi támogatása az 1920-as években.....	143
Bíró A. Zoltán: Szocialista urbanizáció a hervenes-nyolcvanas években – Az átmeneti életformákban működő stabilizációs stratégiák vizsgálata a Csíki-medencében	191
III. Határrégiók	
Hoóz István: A határ menti települések népesedése, különös tekintettel a magyar-szlovák országhatár két oldalára.....	219
Éger György: Régió és periféria.....	237
IV. Magyarországi nemzetiségek	
Gyivicsán Anna: A magyarországi nemzetiségi kutatások intézményesítéséről.....	249
Szántó János: Magyarországi serdülőkorú németek etnikai-nemzetiségi identitása	257
V. Hírünk a világban	
Diószegi István: Bismarck és a magyar–román konfliktus 1868-ban	285
Polányi Imre: Szlovák-szlovákiai magyarságkép	295
Romsics Ignác: Détruire on reconstruire l'Autriche-Hongrie? – Franciaország dunai politikájának dilemmája a 20. század elején	309

Előszó

A magyar tudományos élet évtizedek óta kevés figyelmet fordított a magyarság, a dunatáji népek, nemzetiségek és etnikai kisebbségek történetével, jelenkorával, kulturális és történelmi emlékeinek feltárásával foglalkozó kutatásokra. A nyolcvanas évek második felében végbement társadalmi, politikai változások eredményeként e kiemelkedő fontosságú kutatások megkülönböztetett kormányzati figyelemben részesültek. Ennek megfelelően kapott 1986-ban helyet a "Magyarságkutatás" című program a kormányzati kiemelésű kutatások között (OKKFT Ts-5/2), majd 1991-től az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások (OKTK) VIII/B főirányaként részesült kiemelt támogatásban.

A főirányt 1993-ban bekövetkezett halálig Juhász Gyula akadémikus vezette, majd Hofer Tamás, a Néprajzi Múzeum főigazgatója kapott megbízást a program irányítására.

A kutatások elsődrendű célja az volt, hogy tömörítse, koordinálja és finanszírozza a Kárpát-medence népeinek, nemzetiségeinek és kiemelten a szomszédos országokban és a világ más tájain diaszpórában élő teljes magyarságnak kiterjedésére, létszámára, történetére és jelenére, életük jogi-politikai kereteire, tudati viszonyaira és kulturális-oktatási intézményeire vonatkozó, szétszórtan folyó kutatásokat. Kiemelt szerepet kaptak a Magyarországon élő nemzetiségek megismerésére irányuló, továbbá a magyarok és nem magyarok kapcsolatát, kölcsönviszonyát és egymásról alkotott véleményét feltáró kutatások is. A program által támogatott kutatások feladata nem csupán a tudományos vizsgálódás, adatgyűjtés és forrásfeltárás volt, hanem az is, hogy a kutatási eredményekkel segítséget nyújtsanak a politikai döntéshozóknak a szomszédos országokkal kapcsolatos külpolitikai stratégia kialakításához, a nemzetiségi és kisebbségpolitikai kérdésekben való gyors és szakzerű reagáláshoz.

A kutatások öt fő témakörben folytak:

a) A nemzeti-nemzetiségi kérdés és a nemzettudat problémáinak kutatása.

A nemzeti-nemzetiségi kérdés elméleti megközelítései a szakkutatásban és a nemzettel kapcsolatos elképzelések, programok alakulása Magyarországon. A nemzettudat alakulása a magyarság különböző csoportjainak körében.

b) A külföldön élő magyarság történetének és jelenkorának folyamatos vizsgálata.

Az összmagyarság állományának alakulása, gyarapodás és csökkenés az identitásvesztés stb. folyamatai.

c) A szomszédos országokban élő és a szóránymagyarsággal kapcsolatos források feltárása, rendezése, adatbankok létrehozása.

A határokon kívüli magyar csoportok történeti dokumentumainak összeállítás, a határokon kívüli magyar sajtó anyagának feltárása, statisztikák számszerű adatainak kezelhetővé tétele, külföldi könyvtárak, levéltárak hungarica anyagának számbavétele stb.

d) A hazai nemzeti kisebbségek történetének és jelenkorának vizsgálata.

A kutatások kiemelt figyelmet fordítanak a hazai kisebbségek nyelvhasználatát, azonosságtudatát befolyásoló folyamatok, valamint történeti múltjuk, etnikus kulturális hagyományaik feltárására.

e) A külföldön kialakult magyarságkép vizsgálata.

A témakörbe tartozik a magyar–magyar kapcsolat vizsgálata, a külföldön kialakult magyarságkép kutatása, valamint olyan diplomáciai, politikai akciók feltárása, amelyek módosították a határainkon túli magyar csoportok életfeltételeit, illetve a róluk kialakított képet.

A Magyarságkutatás program 1986-tól 1996-ig 172 kutatást támogatott. A jelen kötet természetesen nem vállalkozhat az elmúlt tíz esztendő kiváló kutatásainak bemutatására. A program által támogatott kutatások eredményei megismerhetők azokból a tanulmányokból és könyvekből, amelyek szép számmal jelentek meg az elmúlt években – többek között a jelen kötetnek is helyet adó Magyarságkutatás könyvtára sorozatban. Kötetünk szerkesztésének elve az volt, hogy az érdeklődő ízelítőt kapjon e rendkívül szerteágazó kérdéskör különböző szegmenseiből, az utóbbi évek legérdekesebb munkáiból. Ennek megfelelően meglehetősen különböző tematikájú írások kerültek egy kötetbe, mint ahogy rendkívül sokszínű és szerteágazó maga a Magyarságkutatás program is. Úgy gondoljuk, hogy kötetünk értéke és érdekessége is e sokszínűségben rejlik.

Díószegi László

I. A nemzetfelfogás változásai

Csetri Lajos

A magyar nemzettudat változatai és változásai a jozefinus évtized költészetében

A magyar felvilágosodás évtizedeinek irodalmában korán jelentkeznek olyan momentumok, melyek a későbbi romantikus nacionalizmus szemszögéből nézve — s érthetően torzítva is — a nacionalista nemzettudat előfutárainak, csíráinak tűnnek. Jelenlegi tanulmányom céljának megfelelően e vitatott jelenségek többségéről hallgatva s így sem Bessenyei, sem Dugonics életművéről nem beszélve, annak az évtizednek a költészetéből tallózom, melynek szépirodalmi termékeit irodalomtudományunk gyakran szerette a felvilágosult abszolutizmus összbirodalmi törekvései ellen feltámadó, önvédelmi jellegű nacionalizmus első termékeinek tekinteni. A jozefinizmus évtizedének költői műveiről van szó, közülük is a legerősebben ellenzékiekről. Ezeknek részletesebb értelmezésével igyekszem illusztrálni a kor „nacionalizmusának”, pontosabban nemzettudatának tartalmát, ahogy az különböző szociológiai csoportkötöttségű változataiban s még a józsefi évtizeden belüli történelmi változásaiban is reprezentálódik.

Az első ilyen mű Ányos Pálnak, a fiatalon elhunyt nagytehetségű és nagyreményű szerzetes-költőnek híres politikai röpiratverse, a kor és az évtized prózai változatában is sok jeles kiadványt termő pamfletirodalmának verses változata. A Kalapos király c. műről van szó, melyről az maradt fenn az irodalomtörténeti köztudatban, hogy a kor nemzeti tiltakozását fejezi ki II. József „törvénytelen”, mert meg nem koronázott, s így a magyar rendi alkotmányra föl nem esküdött uralma ellen. S valóban, a vers szövegének első, szöveghosszúságát tekintve majdnem kétharmadnyi része ezt a tiltakozást szólaltatja meg többnyire szuggesztíven, művészileg is hatásosan; úgy, hogy ha ehhez hozzávesszük az ugyancsak az irodalomtörténeti köztudatban megragadt sztereotípiákat Ányos haladó, felvilágosult gondolkodásáról (melynek bizonyítéka, hogy Bessenyeiék, amikor Magyar Tudós Társaság alapításán fáradoztak, titkárává Ányost választották volna ki), korszerű, szentimentális érzelmi világról és költészetében való művészi tükröződéséről, akkor nem csoda, hogy a hagyományosan 1782-re datált, tehát a jozefinizmus „kezdő” politikai gesztusaira éles elítéléssel reagáló verset egy korszerűen gondolkodó költőnek a nemzetet létében fenyegető politikai irányzat elleni tiltakozása jegyében fogták fel, s így a felvilágosodás magyar irodalmából merítő szöveggyűjteményekben is ez a majdnem kétharmad résznyi szöveg szerepel csupán, mint „részlet”, az egyébként valóban hosszú versből, amely minden hosszúsága ellenére is befejezetlen, s így, ha tetszik, „töredék”, ha nem is a szöveg romantikus értelmében. Így pontosan ugyanolyan hosszúságú részlet képviseli mind az egyetemi szöveggyűjtemény felvilágosodáskori kötetében, mind a Tankönyvkiadó 1984-es Magyar felvilágosodás c. szöveggyűjteményében. Lássuk, mit is tartalmaz e vers a maga reprezentálásra méltónak tartott nagyobbik felében.

*Mégsem szűnsz, kegyetlen, szívuinket gázolni?
Nem elég még a könny? még többnek kell folyni?*

*Há, képtelen fajzás! véred gyalázattya,
 Gyilkossa népednek, nem pediglen attya..
 Ez a hálaadás oly szent hívségünkért,
 Házadért kiöntött számtalan vérünkért?
 Megőszült atyáink miként csalatkoztak.
 Tudod, a pozsonyi vár palotájában
 Miként nyöszörögtél anyádnak karjában?
 Véltük, hogy szerelmet sirtál nemzetünkre,
 S most láttyuk, hogy gyilkos tört tőlál szívünkre.
 A megilletődött őszek kardot vontak,
 Védelmedre vitéz esküvést mondottak,
 Felajánlottak volt végső csepp véreket,
 A buzgóság bírta ezekre szíveket.
 Ó szegény atyáink! be nem gondoltátok,
 Hogy ezzel veszik el virágzó hazátok.
 Egész Európa csudált benneteket,
 S csak ti nem láttátok veszedelmeteket.
 Im, akit számunkra királyt neveltetek,
 Kiben arany időt virradni véltetek,
 Most háromszáz ezer fegyveres rabjával,
 Egy pórázra fűzi nemest jobbágyával.*

A vers kezdő sorai „felségsértő” hangnemben adnak hangot annak a sértettségből fakadó elkeseredettségnek, mely jellemző volt a magyar nemesség döntő többségének hangulatára; arra a hangulatra, mely a szatmári béke után kialakult, és a Mária Terézia trónra lépését követő „vitam et sanguinem”-ben, majd ennek a következményeként az örökösödési háború és a hétéves háború Európa-szerte elismert hadi sikereiben perfektuálódott, a nemzet és az uralkodóház között kialakult szövetség józsefi veszélyeztetésére, a koronázás és a magyar alkotmányra tett eskü elmaradására reagálásként terjedt el a „natio hungarica” tömegeiben.

A Habsburg-ház hű és sikeres katonai szolgálatában újra öntudatra ébredt magyarság csalódása II. József összbirodalmi politikájában teszi gyanakvóvá a közhangulatot kifejező költőt is, amikor a vers szövegében kétszer is emlegetett „háromszáz ezer fegyveres rab”-ban, vagyis a Nagy Katalin cárnővel megkötött törökellenes szövetség jegyében hazánk területén állomásoztatott nagy létszámú hadseregben az évtized elején, amikor a török háború kitörése még elmaradt, a magyar szabadság veszélyeztetését szolgáló erőt látta és látatja, azt az erőt, mely „...Egy pórázra fűzi nemest jobbágyával.” Az eleinte levelében a szabadságjogok fenntartását ígérő Józsefnek szemére veti az ígélet megszegését, azt, hogy „Még nem is láttuk volt pozsonyi dombunkon”, azaz nem koronáztatta meg magát:

*De ez megelégszik, hogy kalap van fején,
 Mert háromszáz ezer zsoldos él kenyerén.
 Azt véli, ezeknek fegyvere királyság.
 Holott kegyetlenség, erőszak, tolvajság.
 Melly Isten ád néki arra igazságot,
 Hogy ő rabszíjra fűzze szabadságot?
 Azért, hogy ereje legyen, még nem király*

E nagy név szeretett égő oszlopánál.

S a szöveg folytatásában még a jó király iránti elvárásokat is megfogalmazza:

Királynak csak azért adgyák méltóságát,

Hogy híven őrizze népe bátorságát,

Hogy továbbra vigye országá széllyeit,

És hogy boldogokká tegye nemzeteit.

Vagyis a jó király a költő véleménye és a köztudat szerint nemcsak népei boldoggá tételére, hanem az „ország széllyei” bővítésére, tehát hódításra is kötelezett, nem véletlen, hogy e nagy tiráda előtt épp Mátyás példájára hivatkozott, aki Bécsset meghódította, de magát megkoronáztatta. S ha az ember meggondolja, hogy a „felvilágosodás” évszázada az európai méretű, majd a végén, a francia forradalmi háborúknak a napóleoni háborúkba való torkollásával (ld. az egyiptomi hadjáratot) világméretű hadviselésekhez vezetett, Ányos ezen gondolatától sem lehet megtagadni a felvilágosodás századához méltó „korszerűséget”.

A vers szövegében többször is előfordul a „jobbágy” terminus technicus és egészen világossá teszi a szövegösszefüggés a kifejezés kettős értelmét; ti. a parasztok az urak jobbágjai, a nemesek pedig a király jobbágjai. A kettő viszonyának kétszeres körülírása:

...Miolta kevélység kegyelem helyébe

Ült fejedelmeknek királyi székébe,

Miolta magokkal ezek elhíttetik,

!Igy jobb, ha jobbágyi félik, mint szeretik...

Később pedig így hangzik:

Ha megszorul, földig megalázza magát,

Őrzőangyalának nevezi jobbágyát,

De ha szerencsését jobb karba szemléli,

Csaknem félistennek lenni magát véli.

A két idézett részlet között azonban nagyon érdekes kitekintés van a hatalomgyakorlás, hódítás és gyarmatosítás világtörténetére, mely Barcsayhoz hasonlóan elítéli a gyarmatosítást erkölcsi szempontból, ugyanakkor viszont látja „hasznát” a világpiacon kiépítésének szempontjából. Látja, hogy „... Ausztria ... még szabad illy vétektől /Mert hercegeinek ki nem telt eszektől /Eképpen vétkezni, Nagy bűnhöz is ész kell, /A szív gonoszságra ennek szárnyain kel.” Mikéntha Vörösmarty Az emberek-jét előzné: „Midőn azt hinnők, hogy tanul /Nagyobb bünt forral álnokúl...” De ennek másik és igenelhető oldala az, hogy a kialakuló kereskedés jóvoltából: „Most kezd a khineser (azaz a kínai. Megj.. tölem. Cs.. L.) magyar dohányt színi, /Füstös hust kóstolni s tokai bort inni. /Szépdolog egy hazát így gazdagítani, /Fölösleg vagyonát pénzzel felváltani. /Így tudta hollandus spanyolok jármait /Levetni s virágba hozni városait /Így hordták anglusok Phinnok révpartyába /Végheterlen kincset ország tárházába. /De ha e nyereség kihág határain, /S szabad nemzeteknek legel vagyonain, /Ha olly népet, kinek kincset olcsón veszi, /Együgyűségéért őli s rabbá teszi, /Már ez kegyetlenség! — ez kiált egekre, /Hogy külgyön menkövet a fejedelmekre.” S ezután a sör Ausztriára kerül, melynek gazdaságpolitikáját azóta is szokás volt ez időszakra vonatkoztatva gyarmatinak, de legalábbis félgymarmatinak tartani: „De talán Ausztria nem megy oly messzére, /Noha ő is uszkál már holmi cserére. /Ő csak itthon űzi régi mesterségét, /Csalárd ígértit, színes kegyességét.” Ismét Józsefhez fordulván, szemére veti, ha tudtuk volna, ez lesz belőled, ma csak Ausztrián uralkodhatnál „S még ott is rettegne előttünk hatalmad”. S a nagy tirádát, mellyel az eddigi szemelvénygyűjte-

mények befejezték a verset, ezzel végzi: „Nem bánhatsz kényedre magyar szabadsággal, /Mert korona nélkül nem lehetsz királyunk, /Ily alkun országol neved eddig nálunk. /Hogy hazánk örökös jobbágya házodnak, /Mi is megkívánnuk ország törvényével, /Hogy fejed ragyogjon koronánk fényével, /Hogy esküvést mondgyál régi szokásinkra, /Sok vérrel vásárolt szabadságainkra. /Mert ha szent egy törvény, másik is olly szent lesz, /Béttelyesítésre egyaránt kötelez. /Azért, míg koronánk homlokodra nem száll, /Erőszakos úr vagy, nem pediglen király.”

S ezek után nézzük, miként folytatódik az a vers, mely az utóbbi évtizedek szemelvénygyűjteményei jóvoltából csak az eddig tárgyalt szövegrészében létezett mindazok számára, akik nem vették kézbe a régi Ányos-kiadásokat, vagy a Lőkös István szerkesztette, a Szépirodalmi Kiadó által kiadott 1984-es Ányos kötetet.

*Úgy de mért óhajtjuk mi e szentségünket,
Fejeden szemlélni királyi jelünket,
Holott történetink tekintvén rendére,
Tudgyuk, soha nem szállt eretnek fejére?
Mivel vagy kevesebb az illy pártosoknál,
Csakhogy még nem láttunk úr vacsorájoknál!!
De ha nézünk többi cselekedetedben,
Alig leljük hitnek nyomdokát szivedben.
Kálvin, Luther, vad rác hitesegettségét
Javallod s neveled lelke veszteségét.
Szabad gyakorlást adsz hibás vallásoknak,
Egy előtted nyája juhoknak, farkasoknak.*

S ezután sorok tucatján keresztül szidja a királyt, mert meghirdette vallási tolerancia-rendelét, hisz a németeknél, ahol a Münster és Osnabrug (Osnabrück) városaiban kötött béke biztosította a vallási türelmet, „Elég szabadságot nyert ott eretnekség, /S mivel jobbult eddig véle a németység?” „...Ne hidd, hogy nálunk is jobb szívűek lesznek, /Noha tőled ezer kegyelmet vesznek. /Ki egyszer hitetlen Teremtő urának, /Kevés bátorságot ígér királyának. /Igaz hit gyökere szív szelídségének, /Ez a rugó tolla polgár hívségének. /Azután minálunk kezdesz illy újságot, /Nálunk nyer pártosnak bűne szabadságot, /Nálunk! — Apostoli ország közepében! — /O hova jutsz magyar, e rabló körmében!” Majd felszólítja nemzetét, könnyezve keresse fel ősei tetemeit, s mutassa fel sebeit, „...Kérjük, ne hadgyanak elveszni bennünket, /Ne hadgyák, hogy hitünk virágzó szentségét, /Gyülevész vallások dulják fényességét.” Józsefet pedig leghívebb népei nevében ostromozza tovább, mert védelmezi az eretnekeket, „...Thököly, Bocskai, Rákóczi” hadát emlegetve pártosoknak minősíti őket, akik „...szabadságnak arany zászlójával /Hiteket keresték hazájuk kárával”; s Rákócziról, a közismerten nagy és hívő katolikus fejedelemről megengedi, hogy: „...noha az utolsó vezér igazabb volt, /Mégis pártos népe templomokat rabolt.” A lutheránus és kálvinista eretnekek után a korábban már emlegetett „vad rácság” következik: „...kit alig esmértünk, /Ki csepp vért sem öntött vagy érted vagy értünk, /Szabad gyakorlását Mohilow atyának, /Köszöni országlás titkos fortélyának.” A görög nem egyesült, (azaz ortodox, görögkeleti) vallás híveinek adott szabadságot a mohilowí (mogiljevi) egyezménynek tulajdonítja Ányos, melyet még Mária Terézia életében, német-római császárként kötött Katalin cárnővel József, s ahol a török elleni szövetségnek az volt a titkos ára, hogy József a monarchia ortodox lakóinak is biztosítsa a vallási türelmet. A vers folytatása már a zsidóságról szól. „Volna még csak zsidó király a környékbe, /Akivel hasznodért lépnel szövét-

ségbe, /E füstös nemzet is tudom, nemsokára /Engedelmet nyerne vallása számára. /Be gyönyörű volna látni sáhterjokat, /Egyből bárót tennél, másokból grófokat.” Majd a költemény végén a szerzetesrendek ellen indított támadásokat ostorozza, költőileg megragadó képekben jeleníti meg a Zobor tetején s a majki erdőben néma csendességben, kihaltan álló egykori szerzetes- és remetelakokat, melyeket szétdőlt, lakóit pedig elüldözte a józsefi egyházpolitika. Az így is töredékben maradt versnek ez a része viszont azt mutatja, hogy Ányos dühét legalább oly mértékig József felvilágosult egyházpolitikája váltotta ki, mint az önmagát meg nem koronázatása és a nemesi kiváltságok elleni küzdelme. Vagyis míg a szöveggyűjtemények nagy nemzeti szabadságverset „rövidítettek” Ányos költeményéből, addig a teljes költemény szövegösszefüggéséből kiderül, hogy a józsefi évtized első haladó intézkedéseire adott katolikus rendi válaszról van szó, mely többek között épp azt kifogásolja, hogy a kálvinistáknak is vallási türelmet biztosított az uralkodó. Márpedig, ha a többi „kedvezményezett” vallás, a lutheránus, az ortodox, sőt a zsidó kezdeményezésének lehetősége többnyire etnikailag más országlakosokat is érint, a kálvinistákról sem etnikailag, sem osztályhelyzetüket tekintve nem lehet azt mondani, hogy ne tartoznának vagy tartozhatnának a „natio hungaricá”-hoz; Ányosnak a József császár elleni kirohanása tehát nem reprezentálhatja az egész magyar nemesség álláspontját, csak az utóbbi évtizedekben hivatalos vallásként egyeduralkodóvá vált római katolikus egyház és nemessége elkeseredettségét, a más vallások iránti tolerancia által hegemoniájukban sértett köreik felháborodását. Itt tehát sem magyarelvű kiváltságosokra vonatkozhat a rendi nemzetfogalomról nincs szó, pontosabban egyik kategóriát sem fogja össze az ányosi felháborodás; erősen katolikus színezetű rendi nemzetudatról van szó, melynek számára még a másság, az elítélendő elem is elsősorban vallási szempontból meghatározható, mint eretnekség; néhány elemében viszont az etnikai másság is felsejlik, mint a „vad rácság”-ban, a „füstös zsidóság”-ban..

Kétségtelen, hogy a jozefinizmus első intézkedései elsősorban a katolikus egyházat és intézményeit (pl. a szerzetesrendeket) érintették, s így nem csoda, hogy Ányos, a szerzetes író is e sérelmeknek ad főképpen kifejezést. József további intézkedései azonban (különösen a nyelvrendelet, majd 1789-ben a valamennyi termőföld — így a nemesi birtokok — megadóztatását előkészítő földmérések elrendelése) a nemességet már többé-kevésbé egységesen fordították szembe az uralkodóval. Ennek irodalmi kifejezésére szolgáló példaként érdemes említeni Batsányi Jánosnak azt a két költeményét, melyet az általa és Baróti Szabó Dávid által szerkesztett és Kassán megjelenő Magyar Museum II. kötetének I. negyedében publikált, s amely két vers miatt Sáros megye följelentése alapján megindult a vizsgálat a kötet elkobzása céljából Batsányiék ellen. A két vers a kötetben egymás mellett található az 56—62. lapig. Az első Batsányi legismertebb verse, „A frantzia-orzági változásokra 1789” címmel; a másik pedig a kötetben „Két magyar hazafi érzékenységei T. N. Aba-Uj Vármegye örömnépén”. A költemény dátumozása pedig az örömnép napját nevezi meg Sz. György hav.. 16. napj.. 1790.; azt a napot tehát, amelynek tiszteletére Batsányinak ez a hosszabb költeménye és a közvetlenül utána, a Magyar Museum eme kötetének 63—64. lapján közölt Baróti Szabó Dávid-vers született. Időrendileg az előbb született, a Frantzia-orzági változásokra írt verssel kellene foglalkozni, de most a hosszabb és később született vers értelmezésével kezdem, azért, hogy a belőle levonható tanulságok segítségével az előbb született nagy epigrammának a hagyományos-tól eltérő értelmezéséhez adhassak új szempontokat.

Az az alkalom, melyre Batsányi és Baróti Szabó költeményei születtek 1790. Szent György havának, azaz áprilisnak 16-ára, Orczy Lászlónak főispáni újra beiktatása volt. Előzményei közé tartozik, hogy II. József uralma évtizedének közepétáján eltörölte a magyar megyerendszert, s helyette 10 adminisztrációs kerületből álló rendszert hozott létre; halála után viszont a megyerendszer is visszaállt, s így Aba-Uj megye volt főispánja, a nagy költő és politikus Orczy Lőrinc második fia, Orczy László újrabekiktatására is sor kerülhetett. Batsányi költeménye tehát jellegzetesen alkalmi költemény, mondhatnám, az ünnep hangulata bizonyos mértékig meghatározza azokat az elvárásokat, melyek vele szemben támaszthatók. Viszont Batsányi esetében a lelkesedés teljesen őszinte lehetett, hisz a költő az Orczy család köréhez tartozott, egy ideig nevelősködött náluk, Orczy László pedig a magyar arisztokráciának azon vezérférfiai közé tartozott, akik a Kosáry Domokos terminológiája szerint a rendi felvilágosodás híveiként kerültek szembe a jozefinizmus abszolutisztikus módszereivel és intézkedéseivel. S mivel Kosáry szerint a magyar irodalmi felvilágosodás két tábora, a jozefinista és a rendi felvilágosult tábor közül ez utóbbinak vált a 80-as évek végére irodalmi vezéralakjává Batsányi János, ezért abból a szempontból is érdemes megvizsgálni ünnepi verse szövegét, hogy a rendi felvilágosodás (tehát a magyar nemesség alkotmányvédő reakciós többségétől különböző felvilágosult nemesség) nézetei mily módon tükröződnek benne. A vers szónoki kérdésekkel ily módon kezdődik:

*Melly örömtől zengnek Kassának hajléki?
Mitől vidúlnak így Hernád bús vidéki?
Tán boldogságunknak érkezett postája,
S fel-kelend még egyszer Árpád Onokája?? -
Ügy van! Tsalatkozott Atyánk s Fejedelmünk
Halállal pótolta számtalan sérelmünk!
Vissza-tér Hazánkunk ditső Koronája,
Vissza-tér Szent István Királyi Páltzája..
Nyelv, Törvény, Szabadság tellyes erejével,
Mind meg-tér Ispányunk fényes tisztségével;
Ki-is im! meg-örült Nemzete szavára,
Ma ül-fel újjolag régi kormányára.. -*

A nemzeti örömnemep érdekesen megfogalmazott előfeltétele, hogy: „Atyánk s Fejedelmünk /Halállal pótolta számtalan sérelmünk!” Azaz a nemzetet ért számtalan sérelem pótlására halt meg a reményeiben csalatkozott II. József. Halála következtében térhet haza a korona és Szent István királyi pálcája, de a nyelv, törvény, szabadság hármassága is. A továbbiakban megidézi Orczy kényszerű távoztát a megye éléről, mely miatt atyai módon nem oltalmazhatta szerető népét; „El-szakasztotta Béts egybe-forrt szívünket, /Hogy tetszése szerint hányhaszon bennünket; /Mert látta, hogy, lévén el-szántt eggyességgel, /Inkább koporsóba szállunk ditsőséggel, /Mint-sem, hogy adózó Pórságnak módgyára /Éltünkért fizessünk, Világ tsudájára.” Majd az atyjától elszakított megye és haza népének a mérges habokkal való küszködését a régi horatiusi államhajó hanyattatásaival jeleníti-személyesíti meg költőileg. Az ezután következő versszövegrész előképe az illyési „Egy mondat a zsarnokságra”-nak: „Hasztalan reménylünk Urunk s Koronánkban; /Idegenek vóltunk tulajdon Hazánkban! — /Az öröm, kedv, s Népünk szokott nyájassága /El-tünt!! mert kötve vólt a szív szabadsága. /Nem bízott az atya saját magzattyában/ Barát, ellenséget vélte baráttyában; /Titokban sírt a jó Hazafi, s hallgatott; /Mert, ha szóllt, pártosnak s bolondnak tartatott; /Ösi szabadsága emlékezetére /Resz-

ketett, s nevét sem vehette nyelvére!” Az idézett sorok jól jellemzik a zsarnoki uralom alatt élő nemzet állapotát, a hatalom elidegenítő, a normális emberi kapcsolatokat is szétziláló jellegét. De míg a vers ezen része szinte időtlen érvényűnek tűnik, közvetlen folytatása nagyon is időhöz kötött sérelmeket jelenít meg: „Telkénn az Idegen mérő-lánttzal jára, /Már adót készítvén Nemes birtokára; /S a mely ugart Attya vérével öntözött, /Azonn a Jövevény kévéket kötöztött; /S hogy bosszúságának mértéke se lenne /Jól-tevőjét kellett szemlélnie benne! /Illy szörnyűségeknek el-viselésére /Tűrészt az Egektől tsak nyögéssel kére;- /Mert, ha bár rabságot rendeltek-is róllunk, /Igaz ügyünk mellett nem lehetett szólnunk!” Az aktuális sérelem tehát a nemességet is adóval fenyegető józsefi intézkedés, amely ellen még tiltakozni sem lehetett. A felvilágosult abszolutizmus józsefi zsarnoki rendszere elleni felháborodás azonban a szövegrész egyik mondatához fűzött Batsányi-féle lábjegyzet szerint etnikai jellegű sérelemmel is párosul; ugyanis ahhoz a szövegrészhez, mely szerint a kévéket kötöző jövevényben a magyar nemesnek — mértéktelen bosszúságára — jóltevőjét kellett szemlélnie, ezt a lábjegyzetet fűzi a költő: „A többek között a végre hozták-bé Hazánkba az Emberi Nemzetnek ama seprejét, a Svábságot, hogy Népünket a föld-mivelésre tanítsa, és (a mint a Szomszédok mondani szokták) erköltséinek durvaságából ki-vetkeztesse!!!! — Lehet-e egy szabad-érzésű Hazafinak, sőt önnön magának a természetnek, bosszantására nagyobbat gondolni?” A „szomszédok” természetesen az osztrákok, s a lábjegyzet tanulsága szerint a 80-as évek végére már a magyar nemességnek is voltak olyan rétegei, melyeknek nem volt teljesen közömbös és csupán csak a gazdasági érdekek által meghatározott a betelepült lakosság etnikai hovatartozása.

Az ódai lendületű és szerkesztettséggű alkalmi költemény a szomorú idők jellemzése után a hangulatsapongás örömteli részéhez jut el, s az egybesereglett fő- és közrendű nemességet megszáón kegyes ég segít rajtunk; örüljünk az Ur atyai végzésének, aki öröme fordítja népe szenvedését;

*Él még, mondád, él a Magyarok Istene!
Ha Ő nem akarja, ki tehet ellene?*

Vagyis a Bíró Ferenc tanulmányaiban gyakran idézett, Dugonicstól Szaicz Leóig gyakran használt „Magyarok Istene” fordulat is fölmerül az örömnünnep lelkes tirádái között; csak az nem eléggé világos, hogy ez a „Magyarok Istene” mennyire az etnikai magyarság istene és mennyire a „natio hungarica”-é. De a költemény mesterien kezelt hangulathullámlásában az örömnünnephez méltó ujjongás után újabb komor sejtelem kerekedik felül; a költő a jövő sűrű homályába tekintve attól fél: „Még sem szünhet-e-meg Hazámnak insége?? /Soha sem lessze hát panaszinknak vége?” S a nemzetet fenyegető további veszélyekre figyelmeztetve óvatosságra és a szerencsés fordulat alkalmával való okos élésre szólítja fel nemzetét a versen belül is végig idézőjelbe tett szöveget formájában.

*„Magyar Nép! fel-jött már Napod valahára;
„S mutattya, mint ülhess Szerentséd jobbjár;
„De vigyázz; s az Égnek atyai szándékát
„Imádván, használlyad nyújtott ajándékát.
„Még nem vagy a parton. Fel-hevült szívedet
„Mérsékeld egy kisség érzékenységedet;
„Ne-hogy örömödnék gát-szaggató árja
„Az óhajtott révből hajódat ki-zárja;
„S megínt a veszélyes tengernek mélyére*

„Repítvén, botsássa szelek tetszésére. -
„Szem-füles vigyázás kövesse hívséged,
„Hogy el ne ragadgyon régi hevességed! -”

S így az örvendező magyar nemzetnek szól az a figyelmeztetés, hogy az ünnepelt Orczy vezetése alatt:

*Eredgy hát! s ígérd meg igaz hívségedet,
Ígérd Vezérednek kész tehetségedet!!
Kövesd! s figyelmeztvén okos tanátságára,
Úgy siess meg-indúltt Hazád óltalmára,
Hogy most: vagy Szabadság lessz munkádnak árra,
Vagy Jobbágyodnak jutsz magad-is sorsára.*

A vers befejező szövegrésze a korábbi értelmezési bizonytalanságot feloldja: egyértelműen a nemesi hazáról, a nemesi szabadságról, tehát a „natio hungarica” nemzeti öntudatáról van szó. Kérdés, hogy a vers ezen gondolatmenetéből mennyi írható az ünnepi alkalom és az ünneplő nemesség „elvárásának” számlájára s mennyi Batsányi saját „lírájára”. De hogy ebben a gondolatmenetben nem sokat lehet fölfedezni a felvilágosodás politikai filozófiájából, az kétségtelen. Ezért, ha e vers mondanivalóját a „rendi felvilágosodás” jelzős szerkezetű terminus technicusával akarjuk azonosítani, akkor a jelző és jelzett szó kapcsolatának tulajdonképpeni értelmére talán azzal lehet leginkább rávilágítani, ha az elmúlt évtizedek egyik kedvező politológiai terminológiájára, a hasonlóan jelzős szerkezetű „szocialista demokráciára” emlékeztetünk, ahol a jelzős szerkezet jelzőjének korlátozó, hogy ne mondjam, inkább fosztóképző jellege volt.

De ha a felvilágosodás politikaelméleti nézeteit csak nagyon áttételesen is lehet sejteni a vers gondolatmenete mögött, elsősorban a főleg Rousseau társadalmi szerződés elméletében megnyilvánuló zsarnokellenesség hazai, a nemesi politizálás érdekében való alkalmazása jegyében, nem vitatható, hogy a felvilágosodás korának legnagyobb hatású európai gondolkodói soránál lehet igen éles zsarnokellenességet kimutatni; s itt nem csupán Rousseau-ról van szó, aki nem kifejezetten „felvilágosult” abszolútizmus ellen lázadt, hisz XVI. Lajos monarchiájára ezt a jelzőt aligha lehetne joggal használni — bár egyes korszakainak kormányzatai bizonyos felvilágosult gazdaságpolitikai és politikai irányzatokat próbáltak érvényesíteni —, hanem pl. Herderről is, aki zsarnokellenes tapasztalatait főként a „felvilágosult” abszolútizmus országglásának körülményei között szerezte. S ha Batsányi versének politikaelméleti mondanivalójáról némi szomorúsággal állapíthatja is meg az utókor olvasója, hogy a vers „beszélője” számára a nemesi magyar nemzethez tartozó emberek elért szabadságfokának teljesen jogosult védelmezése s — mint a vers utolsó sorai bizonyítják — a pörség jogtalanságának magától értetődő természetességű elfogadása szorosan összetartozó elemek, mégis elismeréssel kell fogadnia a költemény egyes szövegrészeinek zsarnokellenes étoszát. Nem véletlen, hogy amikor a két vers publikálása miatt 1792 után szinte folyamatosan zaklatták szerzőjüket és kiadójukat, Batsányit, ő, miközben a franciaországi változásokra írott epigrammáját sorozatosan védte a félremagyarázások ellen, tagadva a vers forradalmi jellegét, az Aba-Uj vármegye örömnünnepére írott versének bizonyos mértékig lázító jellegét maga is elismerte.

S itt most ne menjünk bele a felvilágosult abszolútizmus, vagy ahogy újabban a francia történészek szeretik mondani, a despotisme éclairée értékelésébe; csak annyit jegyezzünk meg némi rezignációval, hogy francia történészek egy jelentős csoportja Bonaparte Napóleont is a felvilágosult zsarnokok közé sorolja. Batsányit pedig sorsa a teljesen egyértelmű zsarnokellenes-

ségtől, a dunai monarchiában a jozefinizmus formájában megtestesülő felvilágosult abszolutizmus éles elutasításától Napóleon szolgálatáig vezette, a Kosáry Domokos által komoly elismerésként használt „magyar bonapartista” jellemzésig, a „Napóleon és Magyarország” c. könyvében. Természetesen egy szociológiai irányultságú történelemszemlélet számára a rokonítható politikai törekvések és jelenségek megítélésében az „osztálytartalmuk” minősítő értékű lehet, de Napóleon „Európa-erődje” pusztán azért, mert a győztes polgári forradalom vívmányait akarta konszolidálni a saját országában és a kontinensen, még semmivel sem vált elviselhetőbbé Európa népei számára s ezért a francia nacionalizmust fellobbantó forradalmi háborúk napóleoni folytatása nemcsak a kiváltságosok dominálta „ellenforradalmi” szövetség ellenállását váltotta ki, hanem a vele szembeszegülő országok romantikus jellegű nacionalizmusát is (arról nem is beszélve, hogy a napóleoni háborúk korszakát francia rokonszenvvel vizsgáló történészek mintha elfelejtkeznének arról, hogy a Napóleonnal szembeni szövetség egyik vezető ereje a polgári Anglia volt, több mint egy évszázados saját győztes polgári forradalmával).

S ezek után térjünk vissza az 1789-ben született nagy forradalmi epigrammára, Batsányi legismertebb versére, mely a Magyar Museum II. kötet első negyedének 56. lapján (az aposztrofok elhagyásával) így jelent meg:

*Nemzetek, Országok! kik rít keletzében
Nyögtök a rabságnak kínos kötelében;
S gyászos koporsóba döntő vas-igátok
Nyakatokról eddig le nem rázhattátok: -
Tí-is, kiknek vérét a Természet kéri,
Hív Jobbágyitoknak fel-szentelt Hóhéri!
Jertek! s hogy sorsotok előre nézzétek,
Vigyázzó szemetek Párisra vessétek!*

Tanulmányunk jellege részletes verselemzést nem tesz lehetővé; egyébként is utalhatok Mezei Márta műelemzésére az ItK., 1969/2-3. 265—269. lapjain. De ha már sorsa is összekötötte az Aba-Uj vármegye örömnünepére írt nagy alkalmi versével, talán nem jogtalan ez utóbbi vers értelmezése tanulságainak szemszögéből nézve megközelíteni az epigramma politikai kulcsfogalmait s így mondanivalójának lényegét.

Mindenekelőtt azonban meg kell jegyezni, hogy a vers megítélését döntően befolyásolták a születése, sőt a három évvel későbbi publikációja és terjesztése utáni történelmi események. Így utóélete miatt mintaverse lehetne egy recepció-esztétikai jellegű vizsgálatnak, annak bizonyítására, hogyan nyerhet egy műalkotás utóéletében olyan értelmet, melyre szerzője a megírásakor még nem is gondolhatott.

Azon egyszerű oknál fogva, hogy Batsányi, amikor 1789 forradalmi napjainak hatása alatt a párizsi példára fordítanál olvasóinak figyelmét, tulajdonképpen arra a változásra, mint példászerű és követendő mintára tereli a figyelmet, mely a francia forradalom első szakaszában az abszolút monarchiát átalakította alkotmányos monarchiává, vagyis a többé-kevésbé korlátozatlan uralkodó hatalmat alkotmányos korlátok közé szorította. S mivel a költemény 1792-es kiadása és terjesztése idején sem történt meg a francia forradalom jelképes erejű legitimáló cselekedete, a király és felesége pörfogása és kivégzése, így a vers keletkezési körülményeinek tekintetbe nem vétele kellett ahhoz az utóélethez, mely a francia példát és a király kivégzését azonosította.

Ezzel szemben viszont tény, hogy a költemény igen éles hangú forradalmi vers minden zsarnoki uralkodói hatalom ellen, hisz épp ezért lelkesedik a franciaországi alkotmányos monarchikus változásokért. Ami pedig azt illeti, hogy a megszólított és fenyegetett zsarnoki uralkodókon kívül kikhez szól még, teljesen egyértelmű, hogy a zsarnokság alatt nyögő nemzetek és országok lakosságához, akik még nem tudtak megszabadulni a zsarnokság vasigájától. Viszont, ha emlékezünk Ányos Kalapos királyának terminológiájára, akkor az is világossá válhat, hogy a vers azon kulcssorának: „Hív Jobbágyitoknak fel-szentelt Hóhéri”..., olyan értelmezése, mely szerint itt a forradalmi jobbágy névben ítélnék el minden uralmat és uralkodó osztályhoz tartozó erőt, mértéktelen túlinterepretálása volt. Ugyanis a felszentelt hóhérok az egyes királyságok szent koronával felszentelt uralkodói, a királyok jobbágyai pedig a feudális hierarchia értelmében és a korabeli magyar szóhasználat jegyében a nemesi osztály, az uralkodó osztály tagjai; a pórság, a parasztság pedig ennek az uralkodó osztálynak a jobbágya. Az a népcsoport tehát, amelynek nevében Batsányi fenyegetése elhangzik a felszentelt, de zsarnoki hatalmat gyakorló uralkodókkal szemben, a valóságban a kiváltságos uralkodó osztály, éppúgy, mint ahogy az Aba-Uj vármegye örömnépeére írt vers beszélőjének szavaiban is. Nagy forradalmi vers tehát ez az epigramma, a bármilyen zsarnokság elleni lázadás remek kifejezése, de nem sans-culotte vers, nem népfuradalmi vers valaminő jakobinizmus jegyében.

A dunántúli és katolikus származású Batsányi tehát, amikor József halála után és adminisztrációs rendszerének összeomlása után a rendi ellenállás győzelmét ünneplő egyik északkeleti megyénk nemességének hangulatával és életérzésével azonosul, ugyanazt a felségsértő hangnemet folytatja, amelyet Ányos fejezett ki nagy versében a túlnyomórészt katolikus vallású sértett magyar rendek nevében a Habsburg-ház nagy felvilágosult uralkodó személyiségével és rendszerével szemben. Ez egyúttal olyan új szint is jelent a magyar irodalomban, mely elsősorban a jozefinus évtized eredménye, s melynek előzménye József uralma előtt s folytatása József halála után nagyon is kétséges. Arról van szó ugyanis, amit Farkas Gyula irodalomtörténeti műveiben nem joggal tanulmányozva épp Kazinczy levelezésére hivatkozva állapíthatott meg, tudniillik, hogy a magyar irodalom még felvilágosodása korszakában is területileg elkülönülő változatokat mutat, hogy az északkeleti és keleti magyarság kuruc hagyományainak és többnyire kálvinista vallásának megfelelően szinte törvényszerűen a protestáns Európára és egyetemre támaszkodván többé-kevésbé szembenáll a katolikus és bécsi kötöttségű dunántúli magyar irodalommal. Amint tanulmányunkban eddig értelmeztett verseinkből látszik, melyeket dunántúli származású és katolikus költőink írtak, a táji elkülönülés magyar irodalmi törvényszerűségeit erősen megzavarja a jozefinizmus rendszerének politikai működése; hisz épp a dunántúli és katolikus írók hagyományos monarchiahűsége válik megkérdőjelezhetővé, még akkor is, ha Batsányi 1790-es versében az ő katolikus zsarnokellenessége és a hagyományos északkeleti rendi ellenállás szelleme foghat is össze.

„Nem ellenzéki” típusú költészet

A józsefi évtized reprezentatív politikai költészete tehát elsősorban zsarnokellenes élő, ellenzéki típusú költészet volt. Viszont — érdekes módon — a Farkas Gyula által hangsúlyozott táji és vallási irodalommegoszlás a jozefinizmus évtizedében nemcsak katolikus oldalról bomlik meg. Ennek logikája természetesen érthető, mert ha Ányos versében a korábban hegemon helyzetben létezett katolicizmus sérelme fogalmazódik meg a türelmi rendelet miatt, akkor a türelmi rendelet által kedvezményezett vallások hívői ugyanezt az intézkedést örömmel fogadhat-

ták. Példaként idézi Ballagi Géza A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig c. (Bp. 1888. 248 l.) könyvében a debreceni Kováts József hexameteres üdvözlő versét József nevenapja alkalmából, 1782-ből, tehát Ányos verse születésének évéből:

*Már szabad a vallás, oh mely kedves csuda hallás!
Emberi sok seregek érzitek, és az egék.*

A józsefi intézkedésekre adott kezdeti protestáns válasz mellett idézzük Szentjóni Szabó Lászlónak, a magyar jakobinus mozgalom későbbi mártírjának és a debreceni kollégium neveltjének a nagy császár halálára írott versét, hogy érzékeljük a különbséget Batsányi Aba-Uj vármegye örömnepére írott versének hangnemével József halálával kapcsolatban:

*55. II-dik József halálára.
Az emberi nemnek igaz, hív szolgája,
A köz-szeretnek tüköre s példája,
Ki a józan elme s böltsesség ösvényén
Segíteni kívánt népei törvényén:
De kinek szándéka s minden fel-tétele
Szerentsétlenné lett, s el-múlt együtt vele;
Ki nagyokat akart, s többre nem mehetett,
Mint hogy bús élének szegény! véget vetett;
Ki éltét hamarább fel-áldozta értiünk,
Mint benne egy igaz Jól-tévőt esmértünk:
De még-is nagyobb volt ez egész századnál,
Nézd utazó! József fekszik itt lábadnál!*

A türelmi rendelet kedvezményezettjei részéről megmutatkozó nagyobb fokú megértés, sőt lelkesedés József politikai törekvései iránt érthető. S így az is magától értehető, hogy az 1780 előtt és 1790 után többé-kevésbé érvényes táji és vallási irodalommegozslás József évtizedében valósággal az ellenkezőjére fordulhat. Ez olyasmiken is lemérhető, hogy míg a tanügy Habsburg-típusú modernizációja mellett állást foglaló Bessenyeinek még szakítania kellett református egyházával, és át kellett térnie a katolikus vallásra, a régi Rákóczi-kapcsolatokkal rendelkező Kazinczy-család sarja a jozefinus adminisztrációs rendszer tanügyi tisztviselője lesz, s József uralkodása évtizedének második felében rendszeres bécsi látogatásokkal tartja a szoros kapcsolatot a monarchia fővárosának szellemi életével.

A józsefi évtized végén azonban még egy — korabeli világpolitikai jelentőségű — esemény-sor járult hozzá az irodalomban kifejeződő nemzettudat típusai megszokott frontjainak megzavarásához. Ez pedig az évtized végére valóban kitört török háború, melynek előkészületei, mint Ányos versében láthattuk, még annyi gyanakvást váltottak ki hazánkban. Az ország déli és keleti határain váltakozó sikerekkel folyó háború vallási és pártkülönbség nélkül nagy érdeklődést és együttérzést váltott ki szellemi életünk és költészetünk táborában is. Szimptomatikus ebből a szempontból az Aba-Uj vármegye örömnepére készült két vers közül a második, Baróti Szabó Dávid által írott, mely a józsefi rendszer összeomlásának örömeit ünneplő nemzeti dialünnepet énekelve, előbb a török háború eseményeit idézi fel kezdősoraiban:

*Győztünk, oh Magyarok! kétszeresen pedig,
Győztünk! A Török Hóld hartzra-szülött karunk
Súlyos mennykövítől földig aláztatott. -
Hírét vette, tudom, már az egész Világ,*

*Nádor Vára miként hódola, s Martinest. -
Színtesd könyveidet, számtalan Őseink
Vérében feredett Varna, s Moháts!! - Ki-tölt
A bosszú: le-rogyott egy fene gyilkosunk. -*

S ugyanez a Baróti Szabó Dávid hosszú lelkes költeményben ünnepli a török háború egyes eseményeit „A magyar húszárokhöz” címmel. Többek között a foksáni csatát eldöntő híres huszárróhamról is ír, éppúgy mint Virág Benedek „A győzedelmeskedő magyar sereghez török háborúkor 1789.” c. versében

*Mi harsog úgy Foksán mezején? csudáld,
Te nagy neveknek férge, Irígy!! csudáld:
Mint védi Mészáros hazáját,
Láthatod e szomorú vidéken.*

S a másik diadalmas csatának hírére Batsányi is írt egy klasszikus epigrammát „A Martinyesti ütközetben elesett magyar vitézek sírkövére 1789.”, amely épp klasszikus reminisztenciái, vagyis a híres szimonidészi disztichonra emlékeztető fordulata miatt annyira tetszett Kazinczynak, hogy Orpheusában is leközölte, és a Heliconi virágok c. versgyűjteményében is közölni akarta, annak ellenére, hogy Batsányival addigra már szakított. A vers szövege:

*Mink is ezen vérhelyre jövénk, koronánknak örökjét
Visszaszerezni, Koburg bölcs vezetése szerént.
Itt estünk le. Magyar! vidd hírül árva hazánknak,
S mondj meg: adósságunk hol fizetők le neki!*

Szentjóbí Szabó László pedig több verset is írt a moldvai hadjárat eseményeire és Belgrád megvételeire; a Belgrád körüli harcok eseményeire pedig az ifjú diákköltő, Csokonai is reagált két versében is, „Az ősz Laudonra” és a „Belgrádra” c., 1789-ben született verseiben. Érdekes viszont, hogy míg a katolikus költők lelkesedése jóval lepároltabb, általánosítóbb jellegű (Batsányi epigrammája is épp ezért tetszhetett annyira Kazinczynak), addig a református költők műveiben jóval több konkrétságra, életszerűsége található. Itt először hadd idézzük Szentjóbí Szabó László versét, melyet egykori magántanítványához írt, amikor az bevonult a császárhuszárezredbe, hogy a már rég ott katonáskodó Fazekas Mihállyal együtt részt vegyen a hadjáratban. A vers címe: „Indúlly-dal Dobozy Lajoshoz midőnn először táborba ment.”, szövege pedig a következő: „Rajta pajtás! /Nagy a hajtás, /Indúlly Bukovinának, /Itt is ember, /Itt is fegyver /Kell a hazának! /Tölts puskát, kardot köszörülly /Ily jó szerentsédnek örülly!! /Magyar a nemed. /Tudod ember kell a gátra: /Lajos! hogy maradnál hátra /Menny Törökre, /Hogy örökre /Éllyen érdemed. //Már Márs régen /A térségen /Sípjait hangoztattya, /Vitézséggel /Nyerességgel /Népünk bíztattya. /A dob, trombita harsognak, /Az ágyúk zúgnak ropognak, /A várak dülnek. /Rontnak a Magyar fegyverek, /Hulnak a Török emberek, /A zsákmányok /Ragadványok /Halmozvást gyűlnek. /Szabáts vára /Pancsovára /Tsak hamar következett, /Mind két várral /Kevés kárral /Népünk eggyezett. /A sok oktalan ökröket, /A gyülevész Törököket /Le-aprítottuk, /El-fogtuk fő-vezéreket, /Zászlójokat fegyvereket, /A rabokat /mint barmokat /Fogva hajtottuk. //Most a vitézt, /Bátor hív kézt /Hír, név, préda követi, /A tisztelet /Mások fellett /Őket szereti. /A te véred sem víz Lajos! /A nak nintsen semmi bajos /A ki mit szeret. /Menny! ott szerzik az érdemet, /A jó hírt, az igaz nemet, /Menny! hogy prédát /Pénzt paripát /Nyerj sok ezeret..” Itt tehát a gyülevész török leaprítése, a zsákmányszerzés, prédálás, a rabok barmokként való hajtása, mint a „felvilágosodás” százada hadjáratainak természetes velejáró-

ja is ábrázoltatik, nemcsak a hazáért való dicső helytállás, és a Várnáért és Mohácsért reváns-tétel általánosságai; nem véletlen s a kor hadjáratai jellegét jól bemutató az az anekdota, mely Fazekasról maradt fenn, s mely úgy őrizte meg őt az utókor emlékezetében, mint aki a francia hadjárat idején a prédálástól és a valószínű felkoncolástól mentett meg egy polgárcsaládot.

Természetes, hogy ugyanezt a moldvai hadjáratot és a foksáni csata mások verseiben is emlegetett dicső eseményeit, amikor a török támadást megtörve a Iózsef császár tulajdonát képező, ún. I., azaz császárhuszárezred, Mészáros oberster (magyarosan óbester) vezetésével megfordította a csata menetét, s a törököket megfutamította, táborukat zsákmányul ejtette, a legéletszerűbben mégiscsak Fazekas Mihály örökölte meg a „Feltette hatalmas...” szavakkal induló versében. E csatában veszítette el Fazekas bal hüvelykujját, melyet egy menekülő janicsár golyója talált el, s e csatában tanúsított hősiessége miatt nyert az 1782-ben önként bevonult s azóta közkatonaként, majd tisztesként huszárkodó későbbi költő hadnagyi kinevezést. S e csata eseményeit írja meg oly lelkiismeretes részletességgel, mint egy mai jó „külsős”, még saját szerepét is beleírva az eseményekbe, hogy aztán tisztvárs, a már említett és szintén debreceni Dobozy Lajos tanácsára elküldje a bécsi magyar nyelvű lapnak, a Görög és Kerekes által szerkesztett „Hadi és más nevezetes történetek” c.-nek, melyben az élete első publikációjaként meg is jelenik. Az eseményekben részt vevő személynek a szemszögéből láttatott jelenetek művészi leírásán kívül azonban még egy érdekessége van Fazekas első költői publikációjának. Ehhez azonban előbb vissza kell térnünk a Ballagi Géza által idézett, s korábban általunk is citált Kováts József-vers szövegéhez. Ballagi további négy sorát is idézi a versnek, előtte azonban saját maga is kommentálja, némi helytelenítéssel, az idézett négy sort. Most Ballagi már idézett könyvének ugyancsak 248. lapjáról én is idézem mind Ballagi kommentárját, mind az általa citált vers négy sorát: „A magyar közjoggal azonban Kováts uram annyira nem törődik, hogy a kétfejű sas oltalma alá helyezvén nemzetét, Józsefet, mint «római császárt» köszönti fel”:

*«József, emelkedjen sasod, és sok időkre befedjen,
Mert két szárnya alatt kedves akármí falat.
Oh bizony esmérem szived császári vezérem,
Mert csupa példa lehetsz s hírrrel az égre mehetsz.»*

A Ballagi által „helytelenített” szövegrész sas motívuma azonban népszerű lehetett és maradt a kor debreceni költészetében, mert a moldvai hadjárat eseményeivel nagyjából egy időben született és a Belgrád körüli harcok császári hadvezérének nevére, „Az ősz Laudonra” írott Csokonai-költemény utolsó négy sorában is előfordul a következőképpen:

*Most is Belgrád alatt új koszorút fonnak
Vitéz homlokára az Öreg Laudonnak.
Meg iffjúlt általa Kettős Sasunk, bár óh!
Meg iffiodhatna maga is E Báró!*

Legérdekesebb előfordulását a Habsburg-birodalom címerállatának, a kétfejű sasnak épp Fazekas versében olvashatjuk:

*Feltette hatalmas császárunk magában,
Hogy fogyatkozást tesz a hold világában,
Elhez már régolta magát készítette,
S a kétfejű sassát felé repítette.
Elment ez a követ, magát úgy bízattva,
Hogy általa a hold el leszén bújttatva.*

Reményem, e dolog ki is telik tőle:
 Elbúvik a földi holdvilág előle.
 Mert két feje vagyom, s hogyha egyik elvész,
 A másik mérgében még több károkat tesz.
 Egy feje teszi a tisztos németeket,
 Tudom, mind a világ ismeri ezeket;
 A másik, a búsult árva magyarokat:
 Kár, hogy előre nem tehetém azokat. -

Ezt a néhány sort követi a költeménynek hatalmasan kibontott sas hasonlata, mely szerint a törökkel szemben támadó monarchiasas törzse a Bánát területén, jobb szárnya a Horvátországban, bal szárnya a Moldvában tevékenykedő hadseregetest, melynek egyik kis tollaként önmagát is megemlíti a költő. S most e néhány sor kommentálására hadd idézzük egy olyan irodalomtörténeti munka pár sornyi passzusát, mely a Rákosi-korszakban publikálódott, a marxista történelemszemlélet kurucos, „kismagyar”, módaldári korszakában, tehát mentegető hangnemű részben ezek a körülmények is magyarázhatják. Julow Viktor írta ezt Fazekas Mihályról írott monográfiájában (Bp. 1955. 34-35. l.): „Fazekas műveiben nincs sok jele a József iránti megbecsülésnek, világnézete kialakulásában mégis nagy jelentőséget kell ennek tulajdonítanunk. Csak ez magyarázhatja, hogy bár egyfelől, a jobbágyság kérdésében költőnk minden más író-kortársánál radikálisabb, az osztrák elnyomás egész rendszere ellen sehol sem emeli fel szavát. Vannak keserű hangjai a Habsburg-politika visszaélései ellen, de a teljes nemzeti függetlenségnek, az idegen iga lerázásának még csak a gondolata sem merül fel nála. Mély és becsületes hazafiságát egész élete és művének számos helye bizonyítja, ez a hazafiság azonban a haza esett állapotán bánkódva beéri azzal, hogy első helyre vágyakozzzék egy — II. József után már csak képzeletben létező — felvilágosodott abszolutista szellemben kormányzott összmonarchiában. A monarchista sasának két feje Fazekas számára Ausztria és Magyarország elvállhatatlan iker-szimbóluma”.

A mi dolgunk Julow Viktor 1955-ös szövegével szemben nem Fazekas Mihály sas-hasonlatának megítélése vagy mentegetése, hanem egyszerűen konstatálása annak a ténynek, hogy a magyar nemzettudat korabeli változatai között az egyik, mely természetes hazájának tekintette a Habsburg-birodalmat, a Habsburg-sas két feje közül az egyiknek a magyarságot vallotta, s aspirációi is kimerültek abban, hogy e dualisztikus birodalomfelfogás csak egy évszázaddal később megvalósuló világán belül a fontosabbik összetevővé tehesse a magyarságot, épp egy — bár sajátos császárlhuszárezredi tisztí helyzetű — református magyar költő által vált megfogalmazhatóvá József uralmának utolsó évében. Ha ehhez hozzávesszük a többi költőnek a török háborúval kapcsolatos állásfoglalásait, a monarchián belüli közös sors vállalása, a Habsburg-ház vezette birodalom iránt háborús körülmények között megerősödött lojalitástudat épp úgy része a kor nemzettudatát kifejező költészeti változatoknak, mint a józsefi intézkedésekkel szembeszegülő nemzeti sértettség-tudat, amelynek azonban etnikai jellegzetességei még nem különösebben szembetűnők. Az is nagyon érdekes, hogy Fazekas számára a tágabb haza a Monarchia, a szűkebb Debrecen és vidéke, mint az az Árkádia-perben Debrecen Kazinczyval szemben védő levelének fogalmazásából is látszik. Az pedig szintén szimptomatikus és Fazekasnak nem éppen kifejezett „nacionalizmusáról” árulkodik, hogy élete két szerelme közül az egyik Ruzsánda, a moldvai szép román lány, a másik Ámeli, a nyugati hadjárat idején megismert lány; míg a moldvai hadjáratban való részvétele idején észre sem veszi verseinek tanúsága sze-

rint az ott élő csángó-magyarokat, ezzel szemben Csokonai a Marosvásárhelyi gondolatok c. versét velük fejezi be.

A Farkas Gyula-féle északkelet-magyarországi és református irodalmiság kurucos jellegének tehát a debreceni irodalomból merített példánk némileg ellentmondani látszanak. Ha még ehhez hozzátesszük azt a tényt, hogy a latin grammatika nyugétől megszabadult első magyar leíró nyelvtan Bécs és Debrecen együttműködésében születik (hisz a pályázatot Görög, Kerekes és Nunkovics nevében a Hadi és más nevezetes történetek-ben hirdetik meg s maga a híres debreceni Grammatika mint a magyar identitástudat egyik kitűnő — bár Kazinczy által mindig vitatott — dokumentuma épp Bécsben jelenik meg 1795-ben, abban az évben, amikor Martinovicsékat kivégzik), szintén azt bizonyítja, hogy Bécs is bonyolultabb jelenség, még I. Ferenc uralmának idején is, mint ahogy általában tekinteni szokták, s Bécs és Debrecen viszonya sem az abszolút szembenállás József idejében sem, de az azt követő időkben sem.

Ennyi kitekintést a következményekre megengedve magunknak, zárjuk a józsefi évtized magyar nemzetadatok változatainak és változásainak megjelenését költészetünkben tárgyaló tanulmányunk gondolatmenetét azzal az összegző megállapítással, hogy legalábbis költői műveinkben az etnikai nacionalizmusnak és ezzel összefüggően a Habsburg-ház elleni függetlenségi törekvéseknek nem sok nyoma látható.

Tizenkilencedik századi nemzetkoncepciók tipológiája

A tizenkilencedik századi európai nacionalizmusok alapvetően egy kettős szempontrendszerben értelmezhetőek. E kettős szempontrendszer nem zárja ki azonban, hogy más, fundamentális vetületek nem képezhetnék további kategorizálások alapját. Az egyik alapvető szempont a „nation-building” modernizációs elemeinek vetülete, a másik pedig az államiság szempontja. Nagyon tanulságos számunkra, hogy a modernizáció szükséglete és az államalapítás szükséglete és egyben kényszere minden szempontból ilyen szorosan esik egybe. Ami itt a „nation-building” szempontjából ennyire egymás szomszédságában jelenik meg, nem más, mint az e politikai egységek előtt álló egyidejű kettős feladat, a *modernizáció* és a (modern) *államalapítás* feladata. A tizenkilencedik század magyar nacionalizmusának specifikus vonása, hogy ideológiai, szellemi artikulációi nem konfrontálódtak közvetlenül a (modern) államalapítás problémáival, mégpedig, mint jól tudjuk, nem azért, mintha a modern magyar állam megalapításának problémája meg lett volna oldva. A modern magyar államalapítás egész kérdésköre úgy jelent meg a magyar politikai vezető réteg előtt, mint a Habsburg-birodalmon belüli magyar államiság kérdése. 1848—1849 után már csak ezért sem vált el egymástól a modern magyar állam megalapításának problémája a Habsburg-birodalomhoz fűződő viszonytól; ez az alaphelyzet adja meg annak a kategóriának a teljes jelentésgazdagságát, amelyet úgy ismerünk, „kiegyezés”. Mindez arra a rendkívül fontos problémára is ráirányítja a figyelmet, hogy a magyar nemzettudat, „nation-building” fogalmi köréből ez okból hiányoznak az önálló államalapítás problematikájának vetületei.¹

A magyar „nation-building”, akár teoretikus támogatóinak, akár teoretikus ellenzőinek szemében mindeddig nem számított különösen bonyolult jelenségnek. A modern államalapítás inént röviden jelzett nagyon fontos problémáin túlmenően azonban a magyar „nation-building” rendkívül nehéz és komplex jelenség, hiszen a tizenkilencedik században ez a folyamat *három* egymástól majdhogynem gyökeresen különböző alapkonceptióra épült. Tanulmányunk végső tézise éppen az lesz, hogy mindez a három nagy koncepció gyakorlatilag felismerhetetlenül keveredik össze a magyar a nacionalizmus² végső, a huszadik századra átörökített formáiban. Tanulmányunknak ezen a helyén magát ezt a kijelentést nem szeretnénk tételesen példákkal is igazolni. Dolgozatunk egyik célja mindazonáltal az, hogy rámutasson az általában ideológiakritikai szempontból oly problémátlannak tűnő, politikailag is releváns nemzetfogalmak valóságos komplexitására.

A tizenkilencedik századi magyar nemzetfelfogások három nagy típusának mindazonáltal vannak meghatározó közös elemei is. Ilyen mindenekelőtt e nemzetfelfogások *decizív* meghatározottsága és eredete. Ez — a decizív fogalmának ma már a politikai elmélet klasszikusnak számító meghatározásait felhasználva³ — elsősorban azt jelenti, hogy a magyar nacionalizmus minden változatában tudatos döntés, az európai és hazai helyzetre való távlatos és perspektívikus eszmélés következménye. E decizív komponensnek számos közelebbi-távolabbi következménye van. Az első mindenekelőtt az a sokat titkolt és sokak által nem értett mozzanat, hogy éppen a nacionalizmus, ami

definíció szerint a legősibb és a legtermészetesebb ideológiai tételezésnek tekintheti önmagát, se nem ősi, sem pedig nem természetes, de épp e decizív mozzanat okán igen modern és, mint említettük, reflexív ideológia. Természetesen már ez a vélt vagy valóságos paradoxon is elmélyült önálló kutatásokra érdemes. Nemcsak az tűnik azonban fel, hogy a „naív”-nak, „organikus”-nak és „természetes”-nek elkönyvelt nacionalizmus nem naív, organikus és természetes, de az összefüggés megfordítottja is. A történeti és ideológiakritikai kutatás túlságosan könnyen és felelőtlenül teszi túl magát a nacionalizmus rekonstrukcióján, amennyiben azt — az éppen most tárgyalt valóságos összefüggés alapján — pusztán alapvetően véletlenszerű és esetleges, további gondos rekonstrukcióra már nem is szoruló, jó- vagy éppen rosszhiszemű fantomnak tekinti.⁴

A nemzetfogalmak decizív mozzanatai továbbá azt is jelentik, hogy a nemzet nyomban *stratégiai* fogalom is, ami a stratégikus cselekvés területére vezet át. Magától értetődik, hogy a három magyar tizenkilencedik századi nacionalizmustípus három eltérő alapstratégiát fogalmaz meg, amelyekre e dolgozat későbbi pontjain szeretnénk kitérni. A nemzetfogalmak e decizív komponensei végül új politikai szubjektumokat teremtenek, hiszen a „nemzet”, „nép” válik új szubjektummá, amelynek reprezentánsai természetesen nem egyeznek meg az éppen fennálló politikai status quo képviselői rendszerével. Hasonló ez a helyzet a stratégiai cselekvés általános problémájához, ezért az egyes irányzatok ismertetése során e szempontból is jellemeznünk kell őket.

Mielőtt rátérnénk a tizenkilencedik századi magyar „nation-building”-koncepciók részletesebb ismertetésére, röviden ki kell térnünk a fichte—herderi nacionalizmusfelfogásra, mint minden e századi kontinentális „nation-building”-koncepció valóságos alapjára és őstípusára.⁵ A „fichte—herderi” jelző már önmagában magyarázatra szorul, mert a szóban forgó meghatározó és megalapozó nemzetkoncepció egyikük filozófiájának sem fejezi ki a lényegét. Nem a *Wissenschaftslehre* Fichtéjéről van természetesen szó, hanem a *Beszédek a német néphez* (Reden an die deutsche Nation) 1807—1808-as alapozó művéről, ami minden későbbi „nation-building” alapjául szolgált. E fichtei mű alapvető intencióit egészíti ki a kontinens alakuló nacionalizmusainak szemében egy sajátos Herder-interpretáció. Ennek az értelmezésnek ugyanúgy nincs mindent meghatározóan szerves köze a herderi filozófia egészéhez, mint mondjuk a *Beszédek a német néphez*-nek a *Tudománytan*-hoz, sőt, mivel nem egy eredeti herderi művön, de a nagy herderi történetfilozófia egy értelmezésén alapul, e kapcsolat még az előzőnél is távolibb. Magyar olvasóknak az ún. „Herder-jóslat”-ról részletesebben értekezni teljességgel felesleges, nem így áll ez azonban a jóslatnak a herderi filozófia egészéhez való kapcsolatával, amelyről a magyar filozófiatörténet-írás még mindig nem tárta fel e jóslathoz fűződő általános viszonyait.⁶ A „fichte—herderi” nacionalizmus „herderi” eleme ezért nem sokkal több annál, mintsem hogy az újonnan önmagukat definiáló nemzetek (a „nemzet” és a „nemzetállam” közötti különbségek nincsenek mindig artikulálva) *veszélyben*, esetleg egy olyan végérvényes megsemmisülés veszélyében vannak, ami valóságos történeti létezésük kibontakozása *előtt* elérné őket. Az elnevezés paradoxonja abban áll, hogy a herderi eredetű politikai és történelmi félelem azokra a népekre is érvényes volt, amelyeknek Herder egyidejűleg fényes történelmi jövőt jósolt.

Mielőtt rátérnénk tehát a három legfontosabb magyar tizenkilencedik századi „nation-building”-koncepció ismertetésére, a „fichte—herderi” koncepció néhány fichtei elemét is ismertetnünk kell, még akkor is, ha ezek az elemek csak a későbbi értelmezések során kerülhetnek legfontosabb összefüggéseikbe. A fichtei koncepció, érzékelve a normaadó európai nemzet- és állami fejlődéshez képest mutatkozó elmaradottságot, drámai cselekvésre szólít fel az elmaradottság behozására, miközben a saját fejlődési utat és lehetőségeket kezdetben egyenrangúnak, a későbbiek so-

rán azonban — erőteljes kompenzatórikus indíttatásoknak engedve — az eredetileg klasszikusnak érzett alternatívánál előnyösebbnek, annál autentikusabbnak tüntette fel. A kompenzatórikus elem a „fichte—herderi” típusú európai kontinentális nacionalizmus számos válfajában igen sok eltérő változatban jelenkezhet, az már a dolgok logikájából következik, hogy a legtöbb esetben a saját nyelv és az arra szervesen ráépülő nemzeti irodalom vált e sajátos kompenzatórikus törekvés terepévé.⁷ Ebből az alaphelyzetből születik a legtöbb fichte—herderi típusú nacionalizmusnál a kifejtett *ellenségkép* is, ami természetesen a legtöbb konkrét esetben távolról sem pusztán ideologikus jelenség, de legtöbbször politikai tartalmú (a klasszikus példa rögtön Fichténél a francia ösellenség ellenségképei). A fichte—herderi nacionalizmus a dolog természeténél fogva az aktuálisan fellelhető, s ezért majdnem minden esetben modernizációellenes vagy legalábbis modernizáció előtti tartalmakra épít. Jóllehet készséggel elismerhetjük, hogy adott helyzetében nem is tehet mást, nyilvánvaló, hogy ez nagy teherterele lesz minden ilyen jellegű későbbi elképzelésnek. Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy mindez nem pusztán teherterele, de egyben belső ellentmondás is. A fichte—herderi koncepció számos dinamikus, a későbbi modernizációt előrevetítő elemet tartalmaz. Abból a kényszeréből következően azonban, hogy aktuálisan, részben valódi fenyegetések közepette, részben egy egészen különleges lélektani helyzetben kell egy „nemzet” identitását meghatározni, rákényszerül vélt vagy valószínű modernizáció előtti tartalmak megmerevítésére, így tartása már a kezdetektől fogva kettős jellegű lesz.⁸ Ugyancsak a fichte—herderi koncepció lényegéhez tartozik a helyzetből következő ignorancia is minden korábbi politikai vagy kulturális objektivációval szemben, ami a nacionalizmus fellépése előtt már megszilárdult. Ha Fichtét hallgatjuk, az lehet az érzésünk, hogy a már dekadenciába hajló, elaggott francia nemzettel szemben egy friss és barbár germán törzs gyülekezik a szó szoros értelmében egy nagy réten. Mintha a nacionalizmus előtti *egész* német kultúra meg sem született volna, beleértve akár még a polgári kultúra kezdeti formáit, a városi fejlődést vagy éppen a humanizmust és a reformációt is. Végezetül meg kell említenünk a fichte—herderi koncepció rendszerint megjelenő esszenciális tartalmát, e nacionalizmus sajátos *metafizikai* kikristályosodását, amennyiben a saját nemzet autenticitásának, értékeinek megalapozását a pozitív metafizika definíciójának tökéletesen megfelelő léttörvényi státust élvező tartalmakban végzi el.⁹

Átmeneti összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a fichte—herderi nacionalizmus spontán és *ad hoc* reakció volt a napóleoni háborúk és annak során kialakuló európai helyzetre. Ezért alapvetően és elfogulatlanul kell alapos vizsgálat tárgyává tenni ezt a paradigmát, már csak azért is, mert semmiféle utólagos ideológiakritikai nézet sem változtathatja jottányit sem azon a tényen, hogy ez a nacionalizmus volt az, amely meghatározóan rajzolta ki a kontinentális „nation-building” elvi körvonalait. A fichte—herderi paradigma legfontosabb vonásainak rövid felsorolását jelzésszerűen tekintjük, abban a reményben, hogy a három nagy magyar paradigma kidolgozása során az ősparadigma további jellemzésére is az érvelés logikájának megfelelően sor fog kerülni.

A magyar „nation-building” *első* nagy koncepcióját *struktúramodernizáló*nak, a *második* nagy elképzelést *romantikus-autopoietus*nak, a harmadikat *etatista-pozícióvédő*nek tekintjük. Az első nagy típushoz soroljuk Széchenyit, majd másikat változatként az Eötvös és Csengery nevével fémjelzett „irodalmi Deák-párt”-ot tartjuk számon. A második nagy típus két középponti alakja Kossuth és Petőfi. A harmadik nagy típus „nation-building”-koncepcióját a Tisza-párt és -mozgalom és az ehhez a politikai körhöz tartozó ideológusok koncepciója teszi ki. Mindebből kitereszhet olvasónk előtt, hogy a tizenkilencedik század mindkét részére kiterjesztjük vizsgálatunk körét, hiszen a ma-

gyar „nation-building” egyik meghatározó sajátossága éppen hosszú időbeli elhúzódása a tizenkilencedik század egész korszakára.¹⁰

A struktúramodernizáló típus alapvető elgondolása az, hogy a magyar társadalmat alkalmassá kell tenni a modernizációra, szerkezetét, rétegeit hasonítani kell a fejlett, nyugat-európai társadalmak szerkezetéhez. Ez a távlatos elgondolás természetesen számos közvetítő közeget kíván meg, így a politika, a kultúra, az intézmények megváltoztatásának, nem egy esetben forradalmasításának lépéseit. A típus két változatának vannak eltérő jegyei (Széchenyi például inkább a társadalom, Eötvös vagy Csengery inkább az állam szférájára támaszkodik), alapelgondolásai azonban mégis közösek. Rögtön eltérnek a fichte—herderi paradigmától abban, hogy a struktúraváltó paradigma alapvetően kevésbé érdekelt mind a történeti értékek kultuszában, mind pedig az identitás történeti elemeinek megmerevítésében. Ennek némiképp már nagy jelentőségű általánosított konzekvenciája, hogy a struktúraváltó paradigma — abszolút ellentétben a meghatározó fichte—herderi elképzeléssel és az erre a kérdésre vonatkozó történeti köztudattal — nem ismer „saját” nemzeti utat vagy sajátosságokat. A struktúraváltás ezért működhet, mert valóban — az összes áttételen át, természetesen — „csak” a struktúra kérdése a döntő. A struktúraváltók gondolkodásából ezért nagyrészt hiányzik a politikai félelem, a politikai hisztéria, a gondolkodás súlypontja áttevődik a konkrét, a mindennapokban végrehajtható feladatokra. Az ő elképzelésük lényege a *helyes gyakorlat*. Ezzel az attitűddel függ össze, hogy a szó meghatározó értelmében a struktúraváltó elképzeléseknek nincs konstitutív ellenségképük. A vélt vagy valóságos ellenségtől való elhatárolódás helyett a belső értéktételezések, reflexiók felszabadítása foglalkoztatja a mértékadónak elfogadott nyugati mintáknak nem követésében, de megvalósításában. A struktúraváltók eljárása nem *először* hiposztazálja tehát a nemzetet, mint egyenrangú (ha éppen nem „egyenlőbb”) politikai szubjektumot, hogy azután jelölje ki a helyesnek tartott történelmi célokat, de a helyes struktúra és berendezkedés világos paradigmájából indul ki, és az annak megteremtésére irányuló cselekvés *orgánonjának* kidolgozásához fordul. A struktúraváltók természetesen az európai liberalizmus nagy paradigmáihoz fordulnak, nemzetfelfogásuk decizionizmusa ezért paradox vonásokat hordoz. Mint klasszikus liberálisoknak, akik a szabad erők szabad játékának hívei, gondolkodásuk nem eredendően decizív. A decizivitás mozzanatait ezért nem maga a teoretikus koncepció, de annak motivációja és kiváltó okai, azaz a történelmi helyzetre való reakció váltja ki. A struktúraváltó „nation-building”-koncepció olyannyira nem hisz a nemzeti sajátosságokban, még ha azok adott összefüggésekben nagyon triviálisan is megjelenhetnek, hogy szinte átesik a ló túlsó oldalára, és retorikájában, rosszabb esetben politikai gyakorlatában is „doktrinér” vonásokat ölt. A centristák 1848 előtti gúnyneve, a „doctrinairek”, találón adja vissza ezt a helyzetet. Ez adja meg e csoporton belül részben Széchenyi, részben Kemény tipológiai jelentőségét. Mindketten el tudták kerülni a struktúraváltó liberalizmus ezen, eredetileg kifejezetten pozitív tulajdonságából következő csapdahelyzeteket. Rendkívül szélsőséges példát szolgáltat az ilyen típusú egyoldalúságra Eötvös nagy művének, az *A tizenkilencedik század uralkodó eszméi*-nek nemzetfelfogása. Bőrmily meglepő is legyen, Eötvös számára a nemzet nem is éri el az elméleti probléma státusát, amennyiben vele kapcsolatos anómikus viszonyok merülnek fel, azok mind a szabadság és egyenlőség dilemmáinak rossz megoldásával nem csupán magyarázhatóak, de azok kiküszöbölésével meg is oldhatók. Ugyanez a probléma Csengery tudományos távolságtartásában szinte a „klasszikus”—„nem klasszikus” típusú fejlődések eltérésének eltűnéséhez vezet.

A tizenkilencedik századi magyar „nation-building” második nagy típusát *romantikus-autopoietusnak* neveztük. Tipológiaiilag ez a típus áll legközelebb a fichte—herderi, minden későbbi válto-

zatot előlegező alaptípushoz. A tipológiai egyértelműség azonban tartalmi félreértésekhez is vezethet, ha a két típus *típusos* közelségét *tartalmi* vagy netán *koncepcionális* rokonságnak értelmezné valaki. A magyar (ám más kelet-európai politikai kultúrákban is kimutatható) romantikus-autopoietikus nacionalizmus erősen módosított, politikailag például diametrálisan ellenkező előjelű változata. Amíg a fichte—herderi nacionalizmus Németföldön (mint erősen hangsúlyoztuk, Fichte vagy Herder filozófiájának egészével csak igen közvetett módon kapcsolatba hozhatóan) antimodernista, antiliberalis politikai irányban fejlődött tovább, Kossuth romantikus-autopoietikus nacionalizmusát mindenképpen a kor liberalizmusának valamelyik irányzatába kell besorolnunk. Petőfi politikai pártállása, ezen attitűd kategorizálási problémáiba való elmélyedés nélkül is világos ez, a szélső liberális radikalizmustól az utópikus szocializmusig, nem egy esetben az egyenlősítő kommunisztikus elképzelésekig húzódó skálán határozható csak meg. Mindezen szélsőséges politikai eltérések ellenére azonban Kossuth és Petőfi „nation-building”-elképzelése rokon a fichte—herderi koncepcióval a saját nemzet történelmi hivatásának elképzelésében, a nemzet természetes erőinek végtelen autopoietikus szervező erejébe vetett hitben, a jelen függetlenségének tételezésében az objektívált történelmi szerkezetektől (amelyről az előbbieken már azt állapítottuk meg, hogy inkább jelentette a gyakorlatban a már fennálló objektívált politikai szerkezetek jelentőségének elhanyagolását, mint e végtelen autopoietikus önszervező erő megszervezésének képességét).¹¹ Maradéktalanul megnyilvánul a romantikus-autopoietikus nacionalizmus fichte—herderi karaktere a nemzet alakulóban, formálódóban lévő lényegének *mindenoldalú optimum*-jellege. Akárcsak a fichte—herderi östípus esetében, ebben az esetben is a nacionalizmus éppen a maga képlekeny-dinamikus mivoltában a szó szoros értelmében az összes létező dilemma és konfliktus megoldásának biztosítója (éppen ezért is az érzéketlenség az ún. „nemzetiségi” kérdés iránt, hiszen az olyan terepen teremtett konfliktust, ahol az definíciószerűen azt éppen kizárni látszott). A nacionalizmus mint univerzális ajánlás ezzel a karakterével a későbbi szocializmussal rokon. Egy ilyen ajánlás univerzalitása éppen abban áll, hogy az általa meg nem oldott problémák ténye korántsem szól feltétlenül maga az ajánlás ellen, hiszen egy ilyen végtelen dimenziójú autopoietikus önkibontásba vetett akárcsak minimális nagyságrendű hit is elég ahhoz, hogy éppen az öntökéletesítő önkibontásra hagyatkozva egy adott perspektívából tekintve az összes probléma megoldható legyen.¹² Ezen a ponton jutunk el a romantikus-autopoietikus nacionalizmus és a valóban korszerű, a korban elsősorban az angol fejlődés reprezentálta liberalizmus sajátos izomorfijához, ami nyilvánvalóan lehetővé tette azt, hogy a magyar (de nem csak a magyar) nacionalizmus olyannyira szinte azonossá tudott válni az európai liberalizmus fő tendenciáival. Ennek nem csak az volt az oka, hogy közös ellenféllel rendelkeztek az akkori reálisan létező európai monarchiák „személyében”, de az is, hogy alapvető víziójuk talán legfontosabb elemében is megegyeztek. A romantikus-autopoietikus nacionalizmus mindent a helyére tevő történelmi teremtő erejének képzeletében ugyanis izomorfija, ha tetszik, analógiája az 1848 előtti, valóban klasszikus angol liberalizmus alapvíziójának, a szabad erők szabad játéka világképe koncepciójának, amely ugyancsak kifejezetten záloga annak, hogy a liberalizmus a maga spontán, világtörténelmi önkibontakoztatásában minden probléma megoldása legyen.¹³ Az izomorfijának ezen a szálaín tehát egymást erősítő megfelelésben állhatott a romantikus-autopoietikus nacionalizmus még a kor mértékadó, klasszikus liberalizmusával is.

Az *etatista-pozícióvédő* nacionalizmus elsősorban 1848, de különösen 1867 után vált meghatározóvá. Mindez nem jelenti azt, hogy ez az ideológia, mint szellemi-világneveti artikuláció, ne lett volna már teljesen világosan artikulált ideológiai arcél a tizenkilencedik század első felében, sőt, né-

hány fő vonásában már a tizenharmadik század folyamán is.¹⁴ Azt, hogy az etatista-pozícióvédő nacionalizmus Magyarországon egy viszonylag késői időpontban lett hegemón, önmagában nem tekintjük eszmei, ideológiai vagy világnézeti szempontból döntő elmaradottságra utaló jelnek, ennek elsősorban exekutív-politikai oka volt.¹⁵ E viszonylag kései hegemoniának már a ténye is árulkodóan utal arra, hogy maga az etatista-pozícióvédő nacionalizmusra hivatkozó rendszer alapvető önmeghatározásába hamis elemek keverednek, hiszen egy etatista-pozícióvédő nacionalizmus a maga tiszta formájában a tizenkilencedik század harmadik harmadában már nem lehetett volna ebben a meghatározó strukturális pozícióban. Hosszabb politológiai vagy szerkezeti elemzések helyett csak azt a tézist fogalmazhatjuk meg, hogy ez a hamis mozzanat *mindenekelőtt* abban állt, hogy a dualista magyar politikai berendezkedés magának tulajdonította mindazokat lehetőségeket és vívmányokat, amelyeket a közös monarchia egésze (s abban átiételelesen a struktúra-modernizáló és a romantikus-autopoietikus nacionalizmus) hozott létre.¹⁶ A pozícióvédő-etatista nacionalizmus leglényegesebb ideológiakritikai-tudásszociológiai vonása, hogy benne a nacionalizmus *minden* társadalmi vonatkozástól megszabadul. A nacionalizmus már korántsem kerete a struktúraváltó modernizációnak, nem romantikus-autopoietikus elv, ami a maga módján „mindent megoldó” (és ezen a szálon modernizáló) alap-princípium, de egy (konkrét) vonásokkal rendelkező olyan politikai *status quo* fenntartásának ideológiája, amelynek természetesen voltak releváns „nemzeti” vonatkozásai. Az etatista-pozícióvédő nacionalizmus eltávolodása a struktúra-modernizáló nacionalizmustól a magyar politikai életben teljes világossággal rajzolódik ki a Deák-féle liberalizmusnak a Tisza fémjelzte liberalizmussá való átmenetében. De a magyar politikai történelem kiváló lehetőséget ad a pozícióvédő-etatista nacionalizmus másik szélsőségének tanulmányozására is, hiszen az ún. „milleneumi” nacionalizmus a minden társadalmi vetület nélküli nacionalizmusból, ha szabad így kifejeznünk magunkat, egy „minden vetület nélküli” nacionalizmust csinált, ahol a nacionalizmus, mint ideológikum, teljességgel átment egy közvetlen kollektív narcizmusba, azaz a differenciált ideológikum egydimenziós politikai pszichológiummá vált.¹⁷ A pozícióvédő-etatista nacionalizmus érvénye tehát évszázadokon is átnyúlhat, ha létezésének különleges feltételei adóttak. Ezért nem csoda, ha a pozícióvédő-etatista nacionalizmus az európai történelemben elsősorban lengyel és magyar jelenség. Ezekben a helyzetekben ugyanis az érintett országok külső fenyegetettségé lehetetlenné tette az etatista-pozícióvédő nacionalizmus konstruktív átmenetét struktúramodernizációs nacionalizmusba. A birtokon belül maradó (jóllehet állandóan veszélyeztetett) pozícióvédő nacionalizmus nem is gyengült meg abban a mértékben, hogy a romantikus-autopoietikus nacionalizmus korai vagy érett formái erőteljesen leválthassák, noha ha a „Dicsőséges nagyurak” gondolatára vagy mondjuk a lengyel parasztfelkelésekre gondolunk, ez a lehetőség is állandóan a megvalósulás szélén állt. A pozícióvédő nacionalizmus továbbá, ebben a két esetben, egy látens államiság védelmezője és letéteményese is lett. Innen kiindulva épülhettek ki „etatista” vonásai is. A pozícióvédő, etatista nacionalizmus nagy kihívása természetesen a „modernizáció” kérdése volt. Ha lett volna valóban klasszikus és oly sokszor verbálisan megidézett európai fejlődés, a pozícióvédő-etatisztikus nacionalizmusnak egyenletesen el kellett volna tűnnie a politika színpadáról. Éppen ennek a modernizációs folyamatnak az ellentmondásai, visszaesései, politikai, szociális, imperiális reziduumaik éltették az etatista-pozícióvédő nacionalizmust — ideológiai síkon — egészen a huszadik századig.¹⁸

Eddigi gondolatmenetünkben kitétszhetett, hogy a fichte—herderi nacionalizmusból kinövő három vezető típus korántsem magyar specialitás, de az egész tizenkilencedik századi európai törté-

nelem sajátja. A továbbiakban azonban lényegében már csak a magyar fejleményekre összpontosítunk.

Mindhárom tizenkilencedik századi nagy nacionalizmustípus a fichte—herderi, *Napóleon utáni* alaptípusból nőtt ki, jóllehet e konkrét genealógia kutatása is csak gyermekcipőben jár napjainkban.¹⁹ A struktúra-modernizáló típus mindenekelőtt a fichte—herderi típus jelzette „veszélyek”-re keresett választ. A romantikus-autopoietikus változat lényegében igen közel áll a fichte—herderi nacionalizmus valóságos továbbfejlődési irányához (még akkor is, ha mint részletesen ki is tértünk rá, a *konkrét* politikai tartalmak és irányok diametrálisan el is térhetnek egymástól). A pozícióvédő, etatista változat szociokulturális gyökerei a Napóleon előtti időkre nyúlnak vissza, ideológiai és magatartásbeli formái azonban nagymértékben a fichte—herderi nacionalizmusból alakultak ki. Ilyen elem a nemzeti fenyegetettség új hangszerelése, a nemzeti és állami szférák kontúrjai tisztázatlanságának kihasználása, a nemzetproblematika abszolutizálása és a pozícióvédő-etatista alapmagatartásnak a nemzeti lét végső kérdéseivel való új legitimációja.²⁰

A tizenkilencedik század nacionalista paradigmájának számos részletkérdése jelenik meg más megvilágításban e tipológia érvényesítéskor. Arra a banálisnak és magától értetődőnek tejszó kérdésre, hogy vajon vannak-e nemzeti sajátosságok, a három felfogás három különböző választ ad. A struktúra-modernizáló típus szemében egyáltalán nincsenek ilyen sajátosságok, a pozícióvédő-etatista nacionalizmus szemében *minden* jelenség nemzeti sajátosság (magyar igazság, horvát hadisten). E tekintetben a romantikus-autopoietikus nacionalizmus a szó szoros értelmében paradox helyzetben van. Egyfelől éppen a saját nemzet önteremtő dinamikájába vetett hite közvetetten bizonyítja, hogy hisz a nemzeti sajátosságok létében, miközben — erről vagy van ismerete, vagy nincsen — vele egy időben *minden* nemzet elmerül saját önteremtő dinamikájának kultuszában, ami által már a nemzeti sajátosságokhoz vezető út sem igazán sajátosságos.²¹

A három alaptípus természetesen különböző módokon képes a politikai tér betöltésére, majd megszervezésére. Az azonban, hogy a tizenkilencedik században, majd reziduálisan a huszadik században *melyik* típus képes megszervezni a politikai teret, kizárólag az egyes társadalmak és államok konkrét történelmének fordulataitól függött. Ezen a ponton ezért megszűnik az európai összehasonlítás lehetősége is, jóllehet maguk az egyes típusok gyakorlatilag a kontinens minden országában megjelentek.

A magyar történelem összefüggésében egyértelmű, hogy mind a romantikus-autopoietikus, mind pedig a pozícióvédő-etatista nacionalizmus képesnek bizonyult arra, hogy erőteljesen betöltse a politikai teret. Nagyon figyelemreméltó és tanulságos jelenség viszont az, hogy rendre éppen a struktúra-modernizáló típus bizonyult kevésbé képesnek a politikai tér egyértelmű betöltésére. A magyar történelem azt bizonyította, hogy a struktúra-modernizáló tevékenység, miközben kihívja az etatista-pozícióvédő irányzat ellenállását, azokat a romantikus-autopoietikus energiákat szabadítja fel, amelyek kiszorítják a politikai térből az eredeti struktúra-modernizáló tendenciákat. A struktúra-modernizáló és a romantikus-autopoietikus irányzat egymással vívott élethalál-küzdelméből (amit a hagyományos politikai terminológia a „mészkelték” és a „túlzók” párharcaként könyvel el) a körülmények számára „kedvező” alakulásának kihasználása mellett a pozícióvédő-etatista irány merített egyre újabb impulzusokat.

A romantikus-autopoietikus nacionalizmus meglepő ereje a politikai tér betöltésére, politikai egyenrangúsága a struktúra-modernizáló iránnyal azonban nemcsak konkrét körülmények eredménye, de meghatározott társadalomontológiai összefüggések eredménye is. A romantikus-autopoietikus és a struktúra-modernizáló áramlat szembenállásában ugyanis egy klasszikusan és de-

finíció szerint „rövid távú”, illetve egy ugyanolyan egyértelműen „hosszú távú” koncepció kerül szembe egymással. Ez a helyzet minden elkésett fejlődés utolérési stratégiájának alapvető kérdése is. Ebben az összefüggésben a politikai tér megszervezésére mindenképpen és egyenesen társadalomontológiai okokból *minden esetben* a rövid távú megoldást hirdető koncepció kerül hegemon helyzetbe, még akkor is, ha ez az adott rövid távú megoldás nyilvánvalóan nem más, mint egy autopoietikus-dinamikus folyamat *beindítása*. A struktúra-modernizáló elgondolások egyrészt deklaráltan hosszú távúak, s ezért sem építhetők rájuk olyan politikai stratégiák, amelyek csak rövid távú célokat vállalhatnak fel, hiszen az ő sorsa, mint a politikai szféra részéé, egyenesvonalúan a rövid távú célok megvalósításától függ. Ezzel minden „utolérő” társadalom alapvető politikai tragédiájához érkezünk. A struktúraváltó modernizáció politikai adaptációja ugyanis két fázist foglal magában. Az egyik fázis azoknak a viszonyoknak a politika eszközeivel való megteremtése, amelyek létrehozzák azokat a létező és működő politikai viszonyokat, melyek demokratikusan működőképese és a történelmi elmaradás behozásában szerepet játszhatnak. A struktúra-modernizáló nacionalizmus szintén kényszerül e kétfélepolitikai artikuláció megteremtésére, amivel minden esetben eredendő hátrányba kerül a romantikus-autopoietikus nacionalizmus rövid távú eredményességével szemben (mely utóbbit éppen említett tulajdonsága miatt a kor nem egy képviselője egyenesen a manipulatív modern tömegbefolyásolásra emlékeztető terminusokkal írt le).²²

A fichte—herderi nacionalizmust követő három magyar nacionalizmustípus az elkerülhetetlen (az egyes történelmi fordulatok véletleneit is magában foglaló) általánosításokkal fogalmazva valamilyen mértékben tudásszociológiai értelemben hozzárendelhető társadalmi osztályokhoz, illetve csoportokhoz. E hozzárendeléseket csak utalásszerűen végezhetjük e keretek között el. Eszerint a struktúra-modernizáció típus a hivatalnokokká váló arisztokrata és középnemesi réteghez köthető (a csoport legfontosabb alakja, Széchenyi, a szociológiai hozzárendelés szempontjából *szingulárisnak* mondható). A pozícióvédő-etatista nacionalizmus főként a politizáló középnemesség ideológiája a tizenkilencedik században, amíg a romantikus-autopoietikus nacionalizmus mindennelelőtt a plebejus-irodalomár értelmiség ideológiája volt.

A három típus további elemzése nélkül is világos, hogy minden kontinentális nacionalizmus e bonyolult, hármas összetételének pusztá ténye új megvilágításba helyezheti ezt a rendszerint oly problémátlanak tekintett ideológiai képződményt. Vizsgálódásunk másik célja annak érzékeltetése, hogy a „nation-building” ezen három alaptípusa a huszadik században is tovább él, beleértve a kelet-európai poszt-szocialista rendszerváltás nacionalista irányzatait is.

A huszadik századi folyamatok során világosan és egyértelműen (ha nem is előzmények nélkül) elvált egymástól a struktúra-modernizáló nacionalizmus a másik kettőtől. A struktúra-modernizáció alapkonceptiója a századfordulóra részben le is vált már a nacionalizmusról, s mint más kutatási összefüggésekben jól ismert, „nemzet” és „haladás” szintézise már csak egy-egy kor legjobbjaiban víziójában feltételezte egymást kizárólagos érvénnyel. Ezen a fejlődésvonalon haladva a struktúra-modernizációs nacionalizmus a magyar társadalom és szellemi élet legkiválóbbjainak, Ady-nak, Jász-nak, József Attilá-nak, Csécsy-nek és Bibónak vált összefüggő világgképévé. Magának ennek a fejlődésnek mindazonáltal sajátos és szomorú sors jutott osztályrészüil. Ahelyett, hogy a struktúra-modernizáló elgondolásnak az idők előrehaladtával egyre kevesebb és egyre differenciáltabb feladata maradt volna, a politizáló társadalom szemében ez a koncepció egyre *több* feladattal találta szembe magát. S ha a hosszútávúság attribútumát összefüggésbe hozzuk a feladatok növekvő számával és az ebből adódó politikai komplexitással, még talán meg is érthetjük a kezdetben mindent megalapozó, a modern társadalmi lét egészét célul kitűző struktúra-modernizáló nacionaliz-

mus szuperavantgarde-jellegének kialakulását. Mindenesetre tanulságos tény, hogy az 1989-cel kezdetét vevő rendszerváltás folyamatai során tiszta formában már nem is artikulálódott a struktúra-modernizáló nacionalizmus, miközben a késői kádárizmus vezető alternatív ideológiája éppen a struktúramodernizáció Bibó-féle koncepciójából alakult ki.

A modernizáció tartalmainak fokozatos leválása a „nation-building” akár át is értékelt és újra is fogalmazott gondolatától új helyzet elé állította a romantikus-autopoietikus nacionalizmus meglepően szívós újabb megfogalmazásait. Az autopoietikus önfejlődés és dinamikus önkibomlás előtt álló „nép” képzete egyre távolabb került a huszadik század mindennapjaitól, ami természetesen nem jelenti még ebben az esetben sem azt, hogy a romantikus-autopoietikus nacionalizmus összes kiváltó oka nyomban megszűnt volna, de azt sem, hogy ne lennének olyan szociokulturális összetevők, amelyek akár a huszadik század körülményei között is ne termelnék újra e nacionalizmus tartalmait. A romantikus-autopoietikus nacionalizmus erőteljesen jelen van a magyar népi mozgalom összes változatában, a népi mozgalom lényegében a tizenkilencedik század e nacionalizmusának tipológiai örököse.

A romantikus-autopoietikus nacionalizmushoz hasonlóan a pozícióvédő-etatista nacionalizmus is igen szívós életű ideológiai és csoportképző tényezőnek bizonyult, jóllehet esetében az egyidejűség hiánya, a történeti inadekvátság még jobban szembeszökő, mint a romantikus-autopoietikus nacionalizmus esetében. E hosszú élet olyan politikai körülmények következménye elsősorban, amelyek a klasszikus pozícióvédő nacionalizmus modernizált változatainak megadták az újabb etatizmusokba való valóságos vagy reménybeli bekapcsolódás lehetőségét. Az 1989-cel kezdetét vevő posztoszocialista rendszerváltás e nacionalizmustípus történelmi feltámadásának számos példáját szolgáltatta.

Jegyzetek

- 1 Mai szemmel nézve egyenesen elcsodálkoztató, hogy a tizenkilencedik századi magyar nacionalizmus mennyire nem tükrözi a maga tiszta formájában a magyar államiság bizonytalan valóságos alapjainak problémáját. Mindennek igen jelentős következményei vannak a nacionalizmusok arculatának kialakulására, de a nacionalizmusok meghatározta politikai tér tulajdonságaira is. E különbség igen erőteljesen válik láthatóvá a környező népek nacionalizmusaival összevetve, amelyek romantikus-autopoietikus színezetű nacionalizmusa a kezdetektől fogva kényszerűen összekapcsolódott az önálló államalapításra vonatkozó politikai pragmatika elemeivel.
- 2 Mind a magyar, mind a nemzetközi terminológiában igen sok nehézség merül fel a „nép”, a „nemzet”, a „nacionalizmus” jelenségeinek jelölésekor. E jól ismert problémák, melyek közül például a „nép”, „népies” fogalmak idegen nyelvre erkölcsi szempontból való lefordíthatatlansága vagy például „nacionalizmus” terminus negatív konnotációja mutatják legjobban e probléma nehézségeit, dolgozatunk megírásakor is megjelentek. Tudatában vagyunk a „nacionalizmus” kifejezés helyenként még mindig meglévő negatív jelentésárnyalatainak, mégis ezt használjuk elsősorban az angol terminológia hatására, amely e kifejezést értékmentesen veszi igénybe, s ezzel lehetővé teszi, hogy egyáltalán lehessen erre vonatkozó értékmentes, azaz a tudomány normáinak megfelelő kijelentéseket tenni. Igen jelentős fejlemény ebből a szempontból, hogy az utolsó öt év során kialakult a magyar politikai köznyelvben a „populizmus” terminus használata, amelynek pusztá megjelenése is már ékes bizonyítéka a nyelvi kifejezés nehézségeinek.
- 3 Természetesen Carl Schmitt politikai filozófiájára gondolunk. Utalni szeretnénk arra is, hogy a „decizivitás” mozzanatának elhanyagolása számos politikai-filozófiai iskola közös hiányossága, amelynek révén számos történelmi jelenségről (így éppen a „nation-building”-ről is) erőteljesen kiegészítendő tudással és értelmezési mintákkal rendelkezünk, akárva vagy nem akárva „spontánabb”-nak, „organikusabb”-nak tüntetve fel a történelmi folyamatokat a valóságosnál.
- 4 Éppen a nemzetállamiság szívós túlélése az integráció összes formáinak egyidejű kibontakozása mellett is az a tényező, ami a nemzettel foglalkozó tudományos igényű kutatások fontosságát aláhúzza. E kutatásokat az előző fél évszázad során elsősorban a német nemzeti szocializmus „nemzeti” vonásainak kutatása, kisebb mértékben a létező szocializmus pozitív és negatív ún. „nemzet”-problematikája diktálta.

- 5 A fichte—herderi koncepció e sorok szerzőjének alapkonceptiója a tizenkilencedik századi kontinentális nacionalizmusok rekonstrukciójára s eredetileg az Internationale Fichte-Gesellschaftnak egy 1989-ben, Bad Homburgban megtartott konferenciáján elhangzott előadására megy vissza (megjelent az *Archiv für Geschichte der Philosophie* 1995/2-es számában). E koncepció első magyar megjelenése: „Liberalizmus, decizionizmus, történelmi gyakorlat. Széchenyi István a modern nemzeté válásról”, *Valóság*, 1994/2, 71—80.
- 6 Tanulmányunk perspektívájából még feltűnőbb az ilyen és ehhez hasonló nagyságrendű történelemalakító kérdések iránti igen minimális tudományos érdeklődés.
- 7 A „nation-building” alapvető koncepcióját naivan, ideológiakritikai tudatosság nélkül szemlélők számára alighanem éppen a pszichológiai kompenzációk céljára szolgáló mozzanatok széleskörű önkényessége, a tárgyi és tartalmi vonatkozások iránti közömbössége lehet a legsokkolóbb élmény. A pszichológiai kompenzáció ugyanis elvileg minden lehetséges mozzanatot instrumentalizálhat, az azután, hogy mely nemzeti sajátosságok és tulajdonságok válnak a vállalt identitás részévé, sokszor véletlen adottságok következménye. E reflexió hiánya hamis és megfordított tudományos eljárásához vezet. Minden bizonnyal számos nyelvfilozófiai iskola találhat lehetséges értelmezni-értelmező Fichte koncepciójában a német nyelv különleges alkalmasságáról a filozófiára és általában a valóság megismerésére. A nemzetkritikai reflexió azonban minden nehézség nélkül kimutathatja, hogy Fichte számára a német nyelv szinte az egyetlen olyan mozzanat volt, amelyeket Fichte mint valódi és evidens sajátosságot esatatorba küldhetett. Ezzel függ össze az a nemritkán hangoztatott vélemény, miszerint éppen Fichte nyelvkultusza igazolná, hogy a nacionalizmus nem etnikus gyökéretű. Nos, ez természetesen igaz. Ha azonban végiggondoljuk mindazokat a meghatározásokat, melyek a német nyelvre és annak használóira vonatkoznak, nem lehetünk bizonyosak abban, hogy ez a „németiség” nem „erősebb”, mint egy korai romantikus etnicista nacionalizmus.
- 8 E kettősség részletes kifejtését ld. az 5. jegyzetben megadott német nyelvű tanulmányunkban. E kettősség mind a fichte—herderi, mind pedig az abból kinövő romantikus-autopoietikus nacionalizmus meghatározó (és végzetes) belső jegye. E két meghatározás ugyanis a lehető legnagyobb mértékben disszonáns viszonyban áll egymással. A fichte—herderi és a romantikus-autopoietikus nacionalizmus ugyanis egyrészt eredendően dinamikus. E tulajdonsága teszi alkalmassá arra, hogy megfelelő körülmények között, így a magyar fejlődés során is, akár a legklasszikusabb liberalizmussal is egybe tudjon olvadni. A meghatározó és identitásképző nemzeti alapsajátosságok végső értékeké váló metafizikai fixációja azonban nemcsak eredendően disszonáns viszonyban áll az ugyancsak eredendő dinamikus, önteremtő karakterrel, de a pozitív metafizika statikájá visszamenően ki is oltja a dinamikus jelleget.
- 9 A pozitív metafizikáról ld. e sorok szerzőjének összefoglaló tanulmányát: „A pozitív politikai metafizika rekonstrukciója”, *Valóság*, 1989/6. 28—39. — A nacionalizmus, elsősorban a fichte—herderi, majd az abból kinövő romantikus-autopoietikus típus, egyáltalán egyike az újkori pozitív metafizikák legvitálisabb változatainak. E logika alapja, hogy a nemzetben testet öltő értékek annyira megfellebbezhetetlenek és objektívek, hogy kimondva vagy ki nem mondva, léttörvényi, azaz metafizikai státusra tesznek szert. Így például a német nyelv vagy társadalom nem ilyen vagy olyan konkrét okok és motívumok miatt képes különleges történelmi teljesítményekre, de azért, mert német (ami előzőleg már léttörvényi státussal lett felruházva).
- 10 Egyrészt önmagában is fel szeretnénk hívni a figyelmet erre a sajátos és meghatározó tényre, ami ugyancsak elválasztja a magyar nacionalizmus bonyolult és összefoglaló komplexumát a kontinens többi nacionalizmusának folyamataitól. Másrészt a magyar politikai szféra sajátossága az is, hogy a magyar társadalom jelentős része, talán éppen a „nation-building” feladatának való új meg új nekigyürkőzés miatt a folyamatot mind a mai napig nem tartja lezártnak.
- 11 A magunk részéről úgy véljük— jóllehet teljesen tisztában vagyunk azzal, hogy mindez részletesebb kifejtésre szorulna —, hogy a fennálló politikai struktúrák iránti ideologikus elvakultság számos példáját lehetne kimutatni a romantikus-autopoietikus nacionalizmus politikai gyakorlatában. A magunk részéről a Kossuth-i Ausztria-politika számos elemét magyaráznánk ezzel, de ide sorolnánk a nemzetiségi törekvésekkel szembeni éretlenséget is, mint olyant, ami nem fér bele a romantikus-autopoietikus nacionalizmus világképébe. Természetesen nem kizárólag politikai szempontból negatív példák jönnek számításba. Így például az új intézmények megteremtésében is kimutathatók a romantikus-autopoietikus társadalom számára is nyilvánvalóvá váló elemek. Mindenesetre minden romantikus-autopoietikus nacionalizmus egyik legfontosabb jelszava a „Volk ohne Staat” — attól teljesen függetlenül, hogy a „nép”-nek rendszerint szokott lenni „állama”.
- 12 Ebben az esetben a nacionalizmus, mint átfogó és mindent megoldó ajánlás, minden más nagy ajánlás tudománylogikai helyzetébe kerül. Egyébként éppen ez a tudománylogikai helyzet az, amit később a családott értelmiségi és politikai közvélemény a nagy ajánlások „hibá”-jának és saját „ártatlan”, „félrevezetett”, sőt, „becsapott” művelőinek bizonygatására a saját érdekében fel szokott hozni. Éppen az ajánlásban bennrejlő dinamikus, jövőre utaló elemek zárják ki a tudománylogika szintjén az elmélet ellen szóló pozitív tények azonnali érvényesülését.
- 13 Mindez nem jelenti azt, hogy a liberalizmus nagy paradigmájának elemei ne lennének jelen a másik két nacionalizmus-típusban is. Az, hogy a struktúra-modernizáló nacionalizmus alapvetően liberális célokat fogalmaz meg, magától ér-

- retődő tény. Még a pozícióvédő-etatista nacionalizmusnak is juthat bizonyos körülmények között liberális elem — innen a „Tisza-féle liberalizmus”-jelensége. A tipológia egyes megfontolásait is megvilágíthatja a következő tanulmány: Kiss Endre, „Ami látható és ami láthatatlan. Tisza István politikai világlképe és a redukált liberalizmus”, *Valóság*, 1991/1, 50—63.
- 14 A pozícióvédő-etatista nacionalizmus e három évszázados léte természetesen ugyancsak számos jelentős további kérdés felvetéséhez vezet. Ugyancsak nagy kérdés e gondolatilag rendkívül üres és majdnem kizárólag reaktív ideológia nagy történelmi karrierje, viszonya mindenekelőtt a valláshoz és a konzervatívizmushoz.
  - 15 E ponton kell emlékeztetnünk a 3. jegyzetben jelzett mozzanatra a decizivitás és az exekutiva messzemenő elhanyagolásának jelenségére a politikai filozófia majdnem minden ágazatában. E jelenség a politikai ideológiatörténetben nagy hibák forrása is lehet. Az egyes ideológiák ugyanis rendszerint nem „diadalmos világnézet”-ek, melyek öntörvényűen alakítják a társadalmi közeget, de a politikai közeg exekutív-decizionista mozzanataival a lehető leghatározottabban össze vannak kapcsolódva. A Tisza-féle etatista-pozícióvédő nacionalizmus például a szóban forgó irányzat politikai győzelme után indult valódi fejlődésnek.
  - 16 Az egész magyar politikai történelem és politikai kultúra egyik máig legtöbb zavart okozó komplexuma származik ebből a tényből, hiszen éppen a definíció szerint modernizációellenes pozícióvédő-etatista nacionalizmus dominálta politikailag az ország egyetlen sikeres modernizációs ugrását. Innen adódik például az olyan súlyú gondolkodók értetlensége a dualista Magyarországról, mint amilyen Bibó István volt, de ezt a helyzetet lovagolta meg nagy, jóllehet *utólagos* leszámolásában Szekély Gyula is.
  - 17 Az egész ún. „milleniumi” nacionalizmust a kollektív narcizmus és pszichológiai jelenségéhez sorolnánk. Egy ezzel egybevágó elemzés: Kiss Endre, „A magyar nemzet politikai eszmetörténetéhez a dualizmus korában”, *KAPU*, 1990. május, 38—42.
  - 18 Tipológiai összefoglalónkban e helyütt ismét egy olyan korábbi dolgozatunkra utalnánk, amely az ideológiai folyamatok társadalomontológiai beágyazottságával foglalkozik („A tudásszociológia régi és új klasszikusa”, Utószó Mannheim Károly *Konzervativizmus* című kötetéhez. Budapest, 1994). Mindenesetre érdemes társadalomontológiai háttérre lehet az etatista-pozícióvédő nacionalizmus hosszú létezésének a modernizáció legdinamikusabb korszakaiban.
  - 19 A valóságos genealógiai folyamatok, akár a fichte—herderi nacionalizmus európai elterjedéséről, akár a három nagy típus önálló történetéről, akár pedig az egyes típusok egymáshoz fűződő viszonyainak történetéről legyen is szó, természetesen kitérítetett tárgyai vizsgálódásunknak, még akkor is, ha e dolgozatban elsősorban a tipológia elemei kerülnek kidolgozásra.
  - 20 Mindezzel a tipológiai komplexum újabb, nagy, önálló kérdésköréhez érkezőnk. A tizenkilencedik század során (és ami a maradványok továbbéléséről, a huszadik században is) ugyanis a három irányzat mindvégig kemény hegemoniáküzdővet vívott egymás ellen. Ennek a története is önálló feldolgozás tárgya kell hogy legyen.
  - 21 Mindebből a tipológia segítségével felszínre került összefüggésből szinte önmagától következik, hogy a tizenkilencedik század romantikus-autopoietikus nacionalizmusai, amennyiben konfliktushelyzetbe kerültek egymással, aligha léphettek fel egymással szemben a konszenzuseresés magatartásával.
  - 22 A romantikus-autopoietikus nacionalizmus valóban közvetítő és átmeneti láncszem a politikai tömegjelenségek történeti és modern változatai között, ami ismét további kérdésfelvetésekhez vezet, ha azok nem is oldhatók fel egy történetietlen szemlélet prezentizmusával.

Gráfik Imre

A népszínmű szerepe a nemzeti tudat őrzésében A Velika Pisanicai (Horvátország) példa, burgenlandi és szlovéniai kitekintéssel

A Kárpát-medence magyar népi kultúráját, s annak alakulását vizsgáló néprajzi kutatások új adatokkal szolgálnak a magyar népesség szórványos jelenlétére, különösen a történeti Magyarországból más államiság keretébe került magyar lakosság életlehetőségeinek változása kapcsán. Nem túlzás azt állítani, hogy e vonatkozásban rendkívül eltérő feltételek között élt és él a határainkon túli magyarság, s nemzeti identitásának fenntartásában az egyik meghatározó tényező a kisebbségi, nemzetiségi viszonyok között megőrzött népi műveltség. E műveltség fennmaradásának, fejlesztésének alapvető követelménye a magyar nyelv használata, az anyanyelvi kultúra elsajátítása és alkalmazása.

Jelen tanulmányunkban egy olyan kulturális jelenséggel kívánunk foglalkozni, mely éppen e téren sajátos szerepet töltött be, s egyes helyeken még a közelmúltban, illetve napjainkban is jelentőséggel bír. Vizsgálódásunk tárgya a *népszínmű*, s a hozzá kapcsolódó színjátszás szerepe a nemzeti identitás megőrzésében. E témabehatárolásból következően vizsgálódásunk nem terjed ki a népi színjátékok körére, de bizonyos kapcsolódási pontokra, lehetséges összefüggésekre természetesen utalunk.

Az irodalomtudományi kutatások meghatározása szerint a népszínmű általános meghatározása a következő: „a népeletet bemutató középfajú dráma, amelyet rendszerint énekbetétek tarkítanak.”¹ Magát a népszínmű kifejezést Szigligeti Ede alkotta, föltehetően a német Volksstück szó mintájára, aki magának a műfajnak kiemelkedő és meghatározó alkotó egyénisége is volt.² Arról a népszínműről van szó, melyet egyfajta „valótlan műfaj”-ként is jelölve tárgyal az irodalom, illetve a színháztörténet, utalva arra, hogy az ókortól kezdve a középkoron át mind a mai napig a legkülönbözőbb népek, nemzetek, rájuk szerint virágoznak e műfaj különféle hajtásai az idők folyamán.

Az irodalomtörténeti kutatás a magyar népszínmű kialakulásának háttérben nyugat- és dél-európai hatásokat mutat ki, a színháztörténeti kutatás pedig a bécsi színházkultúra meghatározó közvetítő szerepét hangsúlyozza.³

Nem lehet feladatunk a népszínmű magyarországi alakulástörténetének felvázolása, arra azonban utalnunk kell, hogy a műfaj és fejlődési iránya mutat bizonyos sajátosságokat. Mindenekelőtt abban, hogy viszonylag korán feltöltődött egyfajta társadalomkritikus hangvétellel. Erre utalnak azok a megállapítások, melyek szerint a népszínmű a jobbágyfelszabadítás irodalmi kifejezése volt, vagy más vélemény szerint: a nép jogai mellett való kiállásnak tekinthető. Maga a népszínműíró Szigligeti Ede is megfogalmazza ezt a korai időszakra vonatkozóan: „A népszínművek némileg iránydarabok voltak, mert egy-egy társadalmi fájó sebet is érintenek: a katonáskodást, a börtönrendszert, az ősiséget, az emancipációt.”⁴

Föltehetően ez a tartalmi vonása tette alkalmassá a műfajt arra, hogy éppen a retormkordban honosodjon meg, illetve bizonyos értelemben hatásos darabokkal virágozzon. A műfaj látványosan robbant be a magyar nyelvű színházi életbe 1843-ban, amikor is a Nemzeti Színház új igazgatója pályázatot hirdetett „egy népéletből merített, minden aljasságtól ment, jó irányú, látványos színműre, mely által a köznép is színházba édesgetvén, ízlése nemesbítették.” Itt és ekkor tűnt fel, s került nagy sikerrel színre Szigligeti Ede darabja, a Szökött katona, az első igazi hazai magyar színmű.⁵ Hatását jól mutatja Petőfi feljegyzése, aki nem bírta aludni azon az éjszakán, hisz a kötéllel verbuvált Korpádi Gergely lázadásában akár saját programját hallhatta vissza a színpadról.⁶

Hozzátehetjük, hogy mindez nem véletlen. 1848-ig ugyanis a polgárosodásra törekvő nemesség és a parasztság érdekei nagymértékben találkoztak, az előbbi emelt fegyvertársnak tekintette a feudális körötségek elleni és a nemzeti önrendelkezésért vívott harcban. A földesurával szembezálló jobbágy, a katonaságtól megszökött legény, a bujdosó betyár rokonszenves alak volt a polgári átalakulás felé tájékozódó középnemes szemében.

Megváltozott a helyzet a szabadságharc után, amikor a társadalomkritika — érthetően — gyengült, a középnemesi osztály elveszítette régi befolyását: csalódott, s félt is a népmegmozdulásoktól. Ekkor a népszínműben erősödött a melodramatikus elem, mely a népdalbetétekkel, illetve népies műdalokkal, látványos népi táncbetétekkel színeződve kialakította a népszínmű jellegzetes stílusát. Aminthogy a leverett szabadságharcot követően egyfajta, a társadalmi valóságtól való elfordulás, a mindennapok gondjaiba való belemerülés, valamiféle önvédelmi befelé fordulás jellemezte a magyar társadalom különböző rétegeit, ugyanúgy feladta lényegében korábbi tartalmi töltését a népszínmű is. Egy stilizált, inkább vágyott, mint valós paraszti világ elevenedik meg benne, vásárnapozó paraszttal, ünneplő, pántlikás magyarokkal, akiknek leghőbb gondjuk a bor, szerelem, lakodalom, sok táncal és még több dallal.

A Világos utáni színpadon az úri szereplő oldja meg a drámai csomót, ő tereli rendes kerékvágásba, a boldogság felé a parasztcsaládok, a parasztszerelmesek életét. Ez látható Szigligeti Edének a szabadságharc bukása utáni népszínműveiben, melyek valójában sablonos bűnügyi történetek, hőseik ártatlanul gyanúba kevert férfiak, esetleg szép nevelőnők, akik a romantikus rémdrámák elcsépelet fogásaival csak az utolsó felvonásban tudják ártatlanságukat bebizonyítani. Paraszti: többé nem igazi alakok, hanem stilizált műparasztok, falusi úrfiak.

Azt is mondhatnánk, hogy a nemzeti lét pusztta megőrzésének korszakában a színpadot is megüli a „csend”, az érzelmes vagy bohózati változatokból nem villan ki a társadalomformáló karakter, erő.

A kiegyezést követően a társadalomkritikus hang ugyan erősödött valamelyest, azonban a műfaj már nem tudott megszabadulni a vitathatatlan közönségikert hozó tartalmi és főként formai elemektől. Az idillé varázsolt népszínmű ilyenformán az illuzionizmus, az önvigasztalás eszközévé válik, mámoros hangulatában egy egész nemzet akarja elhíttetni magát, hogy Világosnál valójában nem szenvedett katasztrófális vereséget, hanem túlélte a traumát, s a tiszta lelkű, romlatlan nép él és boldog: vonzó emberpéldányai szebbnél szebb népviseletben ropják a táncot, dalolnak, énekelnek fenn a színpadon.⁷ A valóságtól való menekülés megformálója lesz tehát a népszínmű, ahogy Hevesi fogalmaz: „Sohasem volt reális, mert sohasem is akart az lenni!... Meseszerű, sőt hazug parasztvilág volt. Valótlan műfaj ... és szépségei jórészt valótlanságából fakadnak.”⁸

Mindazonáltal a népszínmű hatása meglehetősen általános, és mai szemmel nézve meglepően széleskörű volt, szinte független nézőinek a társadalomban elfoglalt helyétől.⁹ Hatásmechanizmusa mögött vitathatatlanul ott rejlik a nem túl bonyolult cselekmény és karakterábrázolás, a nyelvi

lelemény, tájnyelv adta lehetőségek kihasználása, a népi műfajokra általában jellemző igazság- és boldogságvágy megjelenítése, s mindezekből következően a közvetlen és azonnali élmény nyújtása.

Mindezen tényezők felerősödve további konkrét történeti-társadalmi hatásokkal és helyi vonatkozásokkal, azt eredményezhették — és bizonyos összefüggésekben eredményezték is —, hogy a népszínmű két fontos területen műfaji és esztétikai korlátai fölé nőtt, s különösen a kisebbségi viszonyok, nemzetiségi keretek között élők számára funkciója felértékelődött.

Egyrészt az egyházi életben és az oktatásban való anyanyelvhasználaton túl — ahol ez egyáltalán biztosított —, de ezek mellett is, a népszínműnek fontos szerepe volt az anyanyelvi műveltség megőrzésében. A népszínmű nyelvezete, nyelvi fordulatai, dalszövegei stb. ugyanis alkalmasak az anyanyelvi fogékonyság ébrentartására, az anyanyelvi klisék rögzítésére, egyszóval az anyanyelvhez való viszony — családi otthonon kívüli — stabilizálására.

Másrészt a népszínművekben megfogalmazott történeti-társadalmi, nemzeti, szociális vonatkozásokkal bíró — jóllehet többségében sematizált, idealizált — „drámai” cselekmény, ha veszít is kezdeti társadalomkritikai tartalmából, szinte mindvégig alkalmas marad a nemzeti lét megőrzésének, a nemzeti tudat ébrentartásának, az idegen hatalmakkal szembeni ellenállásnak — legalább a színpadon megvalósuló — demonstrálására.

Ebben a kettős vonatkozásban terjesztettük ki figyelmünket a népszínmű szerepére a horvátországi szórványmagyarság körében, pontosabban a Belovár, Verőce, Daruvár háromszög által határolt térségben fekvő Velika Pisanica településen élő magyar lakosság életében betöltött jelentőségére. Mielőtt ennek részletezésébe fognánk, s felidézni az 1991-ben végzett helyszíni tájékozódás idevonatkozó adatait, úgy véljük, hogy ki kell térnünk a településen és körzetében élő magyarság horvátországi megtelepedésének legfontosabb történeti-demográfiai tényeire.

Térségünkre is érvényes az a megállapítás, hogy a török birodalom visszavonulását követően a népesség alakulására, az egyes falvak és városok újjátelepülésének szakaszaira, lakosságuk származási helyére vonatkozóan ismereteink hiányosak. Azt azonban tudjuk, és máig hatóan tapasztaljuk, hogy a betelepülő lakosság nemzetiségi hovatartozás tekintetében igen változatos összetételt mutat: szerbek, horvátok, németek, szlovákok és magyarok egyaránt megtalálhatók.¹⁰

Velika Pisanica magyar lakosai mind az emlékezet, mind a szakirodalom alapján a 19. század második felében telepedtek be a faluba Dél-Magyarország területéről, dél-dunántúli megyékből.¹¹ A szakirodalomban „horvátországi kivándorlás”-nak nevezett folyamat főbb vonalait ismerjük, az azonban megdöbbentő, ám egyben felemelő érzés volt, hogy minden ellentétes hatással szemben a szórványként élő magyar lakosság legidősebb generációja meggyőződéses hittel őrizte meg magyarságát napjainkig.

A Velika Pisanicán élő magyarságról helybéli — nem magyar — krónikás is hírt ad: „A 19. század második felében Pisanicára magyarok települnek. Dél-Magyarországról származnak. Mivel a Drávának ezen a felén a föld jóval olcsóbb, mint szorgalmas és becsületes emberek hamar feltalálták magukat. Nagy részük az áttelepülést megelőzően magyar grófi birtokokon dolgozott. Ott lehetőségük nyílt megismerkedni a földművelés modernebb formáival. Dolgos és spórolós emberek lévén, megvették az olcsóbb földet.

A magyaroknak saját népviseletük is volt, és még az én gyermekkoromban — írja az emlékező — nagyon ritka eset volt, hogy horvátul beszéltek volna. Leszármazottaik ma is az Alvégen laknak. A magyarok többsége katolikus vallású volt, s kisebb részük protestáns. A protestánsok kálvinisták voltak. Amikor a kiegyezés szerint 1868-ban Horvátország magyar fennhatóság alá került, az akkori magyaroknak a védelme is erőteljesebbé vált. A kálvinisták 1903-ban megépítették temp-

lomukat, amely még ma is áll. Az valami keveréke a gótikának és a barokknak. A templom közelében volt a magyar iskola is. Ma helyrehozták az épületet, de a magyar oktatás még a régi Jugoszlávia idején megszűnt 1941-ben. A templommal és iskolával átellenben volt a kálvinista pap lakása is. A ház ma is megvan, de nincs pap, így a ház mást célt szolgál.

A magyaroknak saját népviseletük volt, amely különösen az asszonyoknál volt szembetűnő. Ezek jellegzetes széles szoknyák, mindig élénk színösszetételekben. A férfiak sokáig jártak csizmában és kucsmában. Így a 19. század második felében megjelennek Velika Pisanicán az alábbi magyar vezetéknevek: Szabó, Tót, Mészáros, Farkas, Ditmajer stb.

Igen komoly emberek, érdesek, ill. kemények is, nagyon szorgalmasak és jó gazdák. Sosem voltak megterhelve vallási vagy etnikai elfogultsággal, más etnikum lenézésével. Szeretnek jól enni és inni. Híresek voltak a magyar parasztasszonyok, mint jó szakácsnők. Lakodalmukban csárdást táncoltak és cimbalmoztak. Híres volt az alvégi magyar zenekar, amelyet Cibernek neveztek, hegedűs banda volt. A II. világháború után mindnyájan nagy indignációval szemlélték a barbár usztasa fellépéseket a pravoszlávok irányában és szomszédjaikkal szemben. Nagyon ritka volt az olyan magyar ember, aki exponálta volna magát az usztasák oldalán. Minden idegen, aki látta a kálvinista templomot, rácsodálkozott, hogy a torony tetején kereszt is áll. — Megszakítva a krónikás szavait: közbevetőleg említem, hogy adatközlőim szerint a kálvinista magyaroknak nem volt elég pénzük a templom felépítéséhez, s így ahhoz hozzájárultak a római katolikusok is, akik viszont ragaszkodtak ahhoz, hogy a csillag mellett ott álljon a kereszt is. — Papjaikról és tanítóikról keveset tudunk, és kevés róluk a feljegyzés is. Ők mindig csak magyarul beszéltek, de nagyon lojális lakosok voltak. Harangjaik ma is a templomban vannak, amelyek igen régiek. Gyönyörű hangzásuk van, van bennük valami mélabú és szomorúság. Ezek a harangok minden reggel és délutén megszólaltak. Hangjuk ma is valami bánatot áraszt ezen a pannon síkságon.”¹²

A krónikás szerint a telepesek idejében Velika Pisanicán nem volt könnyű a paraszti élet, de az ekkor érkező magyarok és svábok (akik valójában ugyancsak Magyarországról származó németek voltak) igen takarékos és szorgalmas népek voltak. Magyarországon eladva jó hízóikat malacikkal, a pénzen Velika Pisanicán földet, birtokot vettek.

Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy a legendásan olcsó vásárlási lehetőségekre utalt adatközlőnk is, amikor úgy beszélt, hogy őseik „kenyérért kaptak földet”. Ez nemcsak képletesen lehetett igaz, hanem pl. krónikásunk nagyapjának esetében konkrétan is, hiszen mint írja: „Így már 1875-ben... itt emlegetik az én nagyapámat is, Josip Leopoldot, aki cseh volt, prágai születésű. A kenyérkereset üzte és mint pékmester jött Pisanicába 1870-ben. Péküzetet nyitott. A péksüteményt vásárokon is árulta, így vett rajta olcsó földet és így lett tekintélyes gazda.”¹³

Az érkező telepesek mind jobb és hatékonyabb földművelést ismertek, mint a helybeliek. A 19. század második felében lezajló folyamat eredményeként Velika Pisanicán több sváb lett mint magyar, továbbá a magyarok és a svábok letelepedésével megnövekedett a katolikusok száma — írja a krónikás.

Ezen állításait nem, vagy csak részben igazolja az 1910-es népszámlálás, amelynek fontosabb demográfiai adatai Velika Pisanicára vonatkozóan az alábbiak:¹⁴

1. Összes népesség 3624 fő

2. Anyanyelv szerinti megoszlás:

magyar 833

német 444

horvát 783

szerb 1517

egyéb 47

Magyarul beszélni tud 1181

3. Vallás szerinti megoszlás:

római kat. 1586

református 193

gör. keleti 1546

izraelita 29

Folytatva a helyi krónikás — 1990-ben publikált — visszaemlékezéseit, megtudhatjuk, hogy „A falu alsó végében a magyaroknak saját iskolájuk volt. Ez egy régi juliáni iskola volt, 1904-ben alapítva. Az iskola közigazgatása Pécssett volt. A második világháború alatt leégett. Ez egy kétosztályos iskola volt, az udvarában tanítólakással. 1918 után fontos helyszínévé vált a Velika Pisanica-i akkori oktatásnak. Magyarországon az első világháború előtt megalakult egy társaság, melyet Juliáni Társaságnak hívtak. Ennek a társaságnak volt a feladata, hogy iskolákat építsen Horvátország területén, ahová magyar gyerekek jártak. A magyarok mindig azt mondták, hogy ez a társaság önkéntes és hogy ezeket az iskolákat a magyarok gyerekeinek építik, akik akkortájt forgalmi vasutasokként dolgoztak. A forgalmazás Horvátországban ugyanis az Egyezmény szerint a magyarok fennhatósága alá tartozott, azaz Budapest kezében volt. Mivel a forgalmazás a magyarok privilégiuma volt, így az alkalmazottak, de a tisztviselők is, akik itt dolgoztak, főleg magyarokból álltak. Velika Pisanicán volt magyar kálvinista iskola is, amelynek az épülete ma is áll, lakóházzá átalakítva, pontosan a kálvinista templom mellett.”¹⁵

A helybeli — nem magyar — krónikás emlékanyaga néhány részletben nem pontos, más tekintetben pedig bizonyos kiegészítésekre szorul ugyan, de főbb vonatkozásaiban helytálló és pozitív képet ad a Velika Pisanicán élő magyarokról.

A tornyán csillaggal és kereszttel joggal feltűnést keltő református templommal kapcsolatban megemlítjük, hogy az 1991. június 17-én (ún. rétszárogatás időszakában) tett helyszíni szemlénken azt állapíthattuk meg: a templom orgonáját, a hangszeren levő jelzet szerint, Peppert Nándor orgonaépítő fia készítette Szombathelyen. A szakirodalom tanúsága szerint ez a jónevű dunántúli orgonaépítő cég egyik legdélibb megrendelési, ill. szállítási helye lehetett, s mint ilyen jó bizonyítéka az ezen a téren is megnyilvánuló kulturális expanciónak.¹⁶

Terepmunkánk során feltűnt egy jellegzetes építészeti megoldás, az oszlopos előtornác, az ún. koldusállásos ház is, melynek e térségben való elterjedését és esetleges magyar vonatkozásait — eddigi ismereteink birtokában — igen fontos lenne felkutatni, ill. megvizsgálni.¹⁷

Ami pedig a magyarok — s főként az asszonyok — sajátos népviseletét, és annak élénk színösszetételére való utalást illeti, felidézzük adatközlőink véleményét, mely szerint Velika Pisanicán és környékén az ún. magyar szín a zöld volt. Ennek magyarázata minden bizonnyal az a tény lehet, hogy a horvát és a magyar nemzeti színekben (trikolórbán) a piros és a fehér közös,

mindkettőben megtalálható, csak a kék és a zöld tér el, s válhatott/vált alkalmassá a nemzeti szín-szimbolika alapjává. E vonatkozásban érdemes megjegyezni, hogy a horvát népviseletben a piros és annak árnyalatai, valamint a zöld — legalábbis Velika Pisanica térségében — nem kedvelt szín, a trikolor harmadik tagja, a bizonyos szempontból semleges és alapfelületnek/alapszínnek tekinthető fehér természetesen gyakori.¹⁸

A magyar nyelvű oktatásban jelentős szerepet vállaló és betöltő Julián Egylet 1913-ban kiadott nemzetiségi térképe szerint az egykori Bjelovár-Kőrös megyében Velika Pisanicán kívül Julián iskola volt a közvetlen közelben levő Bedenik-en, továbbá: Brinjani, Galovac, Grubisinopolje, Lasovac, Brsejanica, Narta, Osekovo, Pasijan, Zrinjska és Zdala településeken. A térségünkkel közvetlen kapcsolatban levő Pozsega megyében: Babina Gora, Daruvár, Dragutinovac, Jasnarica, Krestalovac, Lipik, Cepidlaka, Paliszdelás, Supljalipa, Sokolovac; Verőce megyében: Aladár-pusztá, Donji Miholjac, Antunovac, Budakovac, Cemernic-pusztá, Gaciste, Glozde-pusztá, Gradina-pusztá, Krivaja-pusztá, Gornje Kusunje, Vladislavci, Martince-pusztá, Neteca-pusztá, Slatina, Starin, Terezinopolje, Zdenci-pusztá és Zlebina-pusztá településeken.¹⁹

A Velika Pisanicán végzett, rövid tájékoztató gyűjtőúton — sok egyéb más mellett — adatközlőink többsége, akinél csak szóba hoztuk, s főként az idősebbek, valamint a közép korosztály képviselői élénk emlékezettel idézték, sorolták fel a magyar nyelvű népszínmű előadásokat.

Szerencsénkre nemcsak mint az egykori népszínmű előadások nézőivel találkozhattunk velük, hanem az 1939-ben született Varga Ernő személyében olyan informátorral is beszélgethettünk, aki még mint aktív szereplő is részt vett népszínművek előadásában.

Varga Ernő családi fényképgyűjteményében féltve őrzött kincsként előkerültek azok a becses dokumentumértékű felvételek is, melyek egy-egy színjátzó „társulatot”-ot örökítenek meg. Ezek köréből számunkra különleges figyelmet érdemel és értéket képvisel az a részben színezett 9x14 cm-es fotó-levelezőlap, mely feliratos jelzete szerint 1935. 10. 25-én készült Velika Pisanicán a *Felhő Klári* című, ismert és kedvelt népszínmű előadójáról.

Adatközlőnk szerint — legalábbis egy időszakban — a betanulásra ill. az egyes előadásra kerülő darabokat a református kántor választotta ki. A legtöbbet felemlített népszínművek, a már felidézett Felhő Klárin kívül, a más vidékeken is igen népszerű és a maga korában országosan is ismert *Piros bugyelláris*, valamint a kevésbé elterjedt *Kidőlt a májusfa* című darabok voltak.

A helyi előadásokon a belépődíj pénz fizetése volt, mely az előadásokkal kapcsolatos költségek — legalább részbeni — fedezéséül szolgált.

A Velika Pisanicai magyarok népszínmű-előadásain más településekről is voltak nézők, pl. Krestalovac-ról is jöttek az előadások hírére.

A népszínmű-előadásoknak több vonatkozásban is igen komoly jelentőségük volt. Utaltunk már arra, hogy mindenekelőtt az anyanyelv használata és megőrzése tekintetében volt fontos szerepük a kisebbségben élő magyar közösségek számára. Erre egyértelműen utalnak a burgenlandi magyarok körében szerzett tapasztalatok: „Felsőőrött, s természetesen a nyelvszigethez tartozó többi magyar községben is, igen megnövekedett a színdarabjatszás jelentősége. A fiatal szereplőgárda ahhoz a generációhoz tartozik, mely az elnémetesedett környezethez igazodva, munkájában és szórakozásában egyaránt inkább a német nyelvet használja. A színdarab előkészítő munkája közben folyékonyabbá válik a magyar beszéd, felfrissül a szókincs a szereplők ajkán. De a színdarab közönsége számára is többet jelent ez a kulturális esemény, mint jó szórakozást. Ezért aztán a Református Olvasókör tudatosan és örömmel folytatja a műkedvelő színjátzás hosszú tradícióját, s ezzel a

magyar nyelv és a magyar hagyományok fenntartása érdekében felbecsülhetetlen szolgálatot végez.”²⁰

A nyelvhasználat tárgyában egyfajta bizonyítékként idézhetjük az Őrség című periodika 1984-ben közzétett híréit: „Szeptember 24-én és 25-én színelőadás volt Felsőpulyán a Rohonczy-kastélyban. Az Egy asszonynak kilenc lánya c. népszínművet adták elő. Örvendetes — s ez az előadásból is kiderült —, hogy egyre gyarapszik a magyarul szépen beszélő fiatalok száma.”²¹

Ugyancsak utaltunk már a népszínműveknek a nemzeti identitással összefüggésbe hozható szerepére. Nem túlértékelve ennek jelentőségét, arra azonban mindenképpen fel kell hívunk a figyelmet, hogy magának a népszínmű előadásának aktív résztvevői körében (játsszók és nézők), tehát egy mikroközösségben ható összeszervező, kohéziós erőnek a hatása tágabb vonatkozásban, a makroközösségre kihatóan is érvényesül. Ezt a folyamatot igazolják a burgenlandi megfigyelések is: „A népszínműhöz tartozik az a tény is, hogy közösséget formáló erő rejlik benne. Nemcsak a szereplők között szövődik az öt-hat hétig tartó előkészületek alatt szoros baráti kapcsolat, hanem a közönség is közösséggé válik. Szívesen beszélnek a darabról, a szereplőkről és egyik-másik jelenetet még évek múltán is megemlegetnek az emberek. A közösség érzése pedig megtartó hatással van — különösen a kisebbségek életére.”²²

Mindezen jelenségeket magunk is érzékelhettük Velika Pisanicán mindazoknak körében, akiknél szóba hoztuk az egykori népszínmű-előadásokat. Sajnálatos, hogy a horvátországi szórvány magyarság körében e tevékenység évtizedek óta szünetel.

További megfigyelések közelíthetők és párhuzamosan tárhatók fel a nemzetiségi, ill. kisebbségi körülmények, viszonyok és feltételek között élő burgenlandi magyar közösségek és a horvátországi szórvány magyarság körében. Ez utóbbiaknál az eddigi szerény mértékű tájékozódás alapján — s remélhetően további alapos, helyszíni terepmunka után — valószínűsíthetjük/bizonyíthatjuk a népszínműjátászás más vonatkozású burgenlandi „eredményeit” is: „A színjátszásnak a felsőöri színpadon van még egy nem lebecsülendő »mellékterméke« is. A műkedvelők nagy gonddal és egyre finomodó ízléssel választják ki a színpad berendezési tárgyait és egyéb kellékeit, és igyekeznek a kosztümöket is alhoz a korhoz alkalmazni, melyben a darab játszódik. Néprajztudományi szempontból rendkívül érdekes régi ruhák és használati tárgyak kerülnek ilyen formán elő. A szereplők addig járnak a házakat, míg valami poros ládából, a szekrény mélyéről vagy padlásról elő nem kerül az a ruha vagy az a holmi, amire a darabban szükségük van. Ezek a tárgyak aztán nem egyszer az olvasókori »fundus« tulajdonába kerülnek, mely máris sok értékes régi ruhát őriz.”²³

Velika Pisanicán egyelőre ilyen típusú tárgyfeltáró kutató és főként gyűjtő munkát nem végezhattünk, de az előkerült fotódokumentumok e vonatkozásban is fontos utalásokkal bírnak.

Eddigi szerény Velika Pisanicai adataink, a burgenlandi és a szlovéniai magyarok körében fel-lelhető hasonló párhuzamaikkal, arra a föltevésre jogosítanak, hogy a szigorú irodalom- és színháztörténeti mértékkel mért, és mind esztétikai, mind színműirodalmi alkotásként többé-kevésbé elmarasztalt népszínmű, más-más konstellációban és kontextusban, más-más szerepet és funkciót tölthet be, valamint igen eltérő hatást válthat ki.²⁴

Úgy véljük, s ebben adatközlőink, informátoraink is megerősítenek, hogy a népszínműben rejlik — s adott körülmények között lehetséges jobb — adottságok a nemzetiségi, kisebbségi lét, életmód és életforma feltételei között felerősödnek. Ezzel egyidejűleg még a súlytalanabb, netán hitelenebb elemek is felértékelődhetnek, különösen egy-egy előadás sajátosan helyi színpadra állítási körülményei közepette. Egy adott közösség esetében fokozhatja a pozitív hatást a szereplőkhöz fűződő társadalmi, rokonsági, baráti stb. viszony, az előadási kellékek összeállításában való részvétel.

tel, az előadói mód helyi, akár provinciális ízekkel való dúsítása, a lokális, akár egyénekre vonatkozó szövegek, gesztusok, mimikus utalások.²⁵

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy nem a műfaj, a színjátéktípus javul fel színműirodalmi és esztétikai alkotásként, hanem a felvázolt — s térben és időben is változó — körülmények, feltételek között „nemesül meg” a népszínmű, és válik a nemzetiségi, kisebbségi lét és életforma, életmód szempontjából fontos elemek kifejezőjévé, erősítőjévé, fenntartójává.

Többek között ezért is ítéljük fontosnak a további kutatásokat, kiterjesztve a népszínművek egy lehetséges hatásmechanizmus-vizsgálatára is.²⁶

Függelék

Az adatközlők, informátorok által felidézett népszínművekről

A népszínmű címe	Horvátország	Burgenland	Szlovénia
A betyár kendője		+	
A birtok		+	
A bor	+	+	+
A vén Bakancsos		+	+
Cigány	+		+
Egy asszonynak kilenc lánya		+	
Felhő Klári	+	+	+
Harag		+	
Iglói diákok	+		+
Kidőlt a májusfa	+		+
Kintornás Család		+	+
Piros bugyelláris	+	+	
Terike		+	

Jegyzetek

- 1 Benedek A. 1984. 242.; A legújabb színházművészeti kézikönyv meghatározása: „Tágabb értelemben a legtöbb nemzeti drámairodalomban megtalálható, a koronként változó népfogalom alapján a népről v. népnek szóló színpadi művek összefoglaló műfajneve.” Székely Gy. 1994. 558.; Irodalomtörténetünkben Gyulai Pál már 1863-ban hiányolta a népszínmű elméletét, s a következőképpen kísérte meg a műfaj meghatározását: „A magyar népszínmű fővonásai: formában határozatlan drámai stíl, szellemben demokráciai irány, tartalomban magyar élet genre-képi vonásokban, tragikomikai oldalról, népzene és népdal kíséretében.” Idézi: Szabó E. 1954. 200.; A népszínmű megítélése, behatárolása lényegében nem mutat nagy változásokat az irodalomtörténetben, mire nézve lásd: Horváth J. 1976. 319—320., ill. Benedek M. 1965. 367—368., továbbá a későbbiekben idézendő hivatkozásokat!
- 2 Lásd: Osváth B. 1955.; ill. Bayer J. 1902.
- 3 Vö.: Batta A. 1992. 11—34.; Bartha D. 1965. II. 704.; Muzslay L. 1984. 243—244.; Solt A. 1965. 680., továbbá a 30-as évek irodalomtörténeti érdeklődésével: Gombos A. 1933.; Ember E. 1934.
- 4 Benedek A. 1984. 243.
- 5 Itt jegyezzük meg, hogy ekkor még maga Szigligeti Ede sem nevezte népszínműnek művét, hanem: „Eredeti színmű népdalokkal, táncdalokkal három szakaszban” — olvashatjuk a Szökött katona cím alatt. Lásd: Bayer J. 1902. 25., mely tényről az irodalomtörténet is kiemeli: Solt A. 1965. 681.; Továbbá bizonyos vonatkozásokban figyelembe veendő a népi színjátszás és az iskolai színjáték hagyományai is. Vö.: Dömötör T. 1960. és Kriza I. 1993.
- 6 Petőfi Sándor feljegyzésére hivatkozva idézi fel: Csillag I. 1987. 12—13.
- 7 Vö.: Benedek A. 1984.; Muzslay L. 1984.; Osváth B. 1965.; Solt A. 1965.; Székely Gy. 1994.; Továbbá kutatásunk és vizsgálódásunk szempontjából a legújabb megközelítések és értelmezések állásfoglalásaival: „Annak a hosszú több évtizedes irodalom- és színháztörténeti vitának, amely Gyulai Páltól és Salamon Ferencről tulajdonképpen

Pukánszkyne Kádár Jolánig folyt a napi kritikában és a szakirodalomban, a reformkori népszínművek vonatkozásában nincs értelme. A »népről vagy a népnek szóló színmű« dilemmája csak a liberális-érdekegyesítő népszemlélet szűkszerű kiüresedése után vetődhet fel, míg az 1840-es években, ennek a népfogalomnak kialakuló, terjedő szakaszában a nem osztály-, hanem erkölcsi alapon definiáló népszemlélet leghatékonyabb eszközeinek, mi több, az évtized reprezentatív színjátéktípusának tekinthetjük a korai népszínművet.” Kerényi F. 1991. 36.; valamint: »A népszínmű terminussal a mai irodalomtörténeti, művelődéstörténeti értékítélet egyértelműen a silányságot, a művi, állásos világábrázolást, az igénytelenséget, gondolatnélküliséget, a népi kultúra eltorzított, fényesre lakkozott hazug idilljét állítja párba. Népszínmű és népművészet fényévnyi távolságra vannak egymástól, egymáshoz közelíthetetlen világokat alkotnak, a műfaj néprajzi szempontból értékelhetetlen. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a népszínmű több évtizedes története ne kínálna a népi kultúra képének alakulása szempontjából fontos tanulságokat.” Kolta M. 1991. 51.

8 Idézi: Csillag I. 1987. 13.

9 Összefügg ez a népszínmű komplex színházi szórakoztató eszköztárával: »Az izgalmas cselekményt az is követhette, a dal- és táncbetéteket az is megírhatta, a scenikát az is élvezhette, aki kevésbé tudott magyarul, nem értett az írás-olvasás mesterségéhez vagy éppen életének első színházi élményében részesült.” Kerényi F. 1991. 43., ill. további részletek kifejtésével és a népszínművek előadottságára, valamint nézettségére vonatkozóan: Kerényi F. 1991. 44–48. A jelenség magyarázatával kapcsolatban néhány további, más szempontú utalás: »A főváros magyar lakosságának nagy része vidékről eredt, »vidéki« alakokat akart látni a színpadon.” Tarr L. 1976. 212.; »...a vidékről származott, elszegényedett deszentriréteg, amely elárasztotta a fővárosi hivatalokat, azért járt színházba, hogy a falunak azt az idilli képét lássa, ahol a nyugalmat legfőképpen valami érzelmes szerelmi összetűzés borzolja föl.” Benedek A. 1984. 243. Azt azonban nem lehet elvitatni, hogy a népszínmű diadalában a kor dívatos és rendkívül népszerű színészeinek is szerepük volt, különösen Blaha Lujának: »Összeszámolja szerepeit, 1863-tól, első igazi színre lépésétől 1896-ig harminchárom év alatt 119 népszínmű vezető női főszerepét alakította...” Karsai Kulcsár I. 1988. 193. Vö.: »A népszínművek főszerepeiben sokszor és sikerral léptek fel a színház vezető művészei, sőt jutalomjátéknak is választották ezeket...” Kerényi F. 1991. 44. Annak illusztrálására, hogy a műfaj hatása szinte nem ismert korlátokat, egy sajátos példa: »... fiatalon legénykedett, dolgozott, egy szenvedélye volt: a színház. Az akkor divatozó álnépies népszínműveket kedvelte; otthon is, ha igen ritkán jó kedve volt, betyárjátékokat énekelte... Arról, hogyan érezte apám a maga zsidóságát, semmit sem tudnék mondani. Emlegettem, népszínműveket néztem, betyárjátékokat énekeltem, de nem adódott alkortájt alkalom arra, hogy magyar volta egyáltalán kérdésessé váljék. A zsidó ellentéte a keresztény volt.” Köröendi B. 1990. 42. és 46. Más vonatkozásban a jelenség összevethető a magyar nemzeti karakter romantikus ideáljának megformálását, megjelenítését célzó és szolgáló XIX. század végi professzionális és amatőr előadókial színpadra vitt népszínművek hatásával is. Vö.: Hofer T. 1994. 31–33.

10 Kocsis K. 1993. 11. és 28. Újabbban: Arday L. 1994 a.; Sebők L. 1994.

11 Lásd: Thirring G. 1904.; Hegedűs L. 1905.; Kósa L. 1972., Továbbá a kutatásban részt vevőkről: Égető M. 1990. 94.; Kiss M. 1990. 156. Újabbban: Arday L. 1994 b..

12 Kiss M. 1993. III. 1666–1667. A templomi keresztre más magyarázatot idéz: Arday L. 1994 b. 193.

13 Daič B. 1990. 220.

14 Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 42. Budapest. 1912. 460–461.

15 Daič B. 1990. 222. A Julián Egyesületre újabb összefoglalóan lásd: Bernics F. 1994.

16 Szigeti K. 1964. 589. és Szigeti K. 1978. 48. és 51.

17 Vö.: Gráfik I. 1990. a–b..

18 A viseletnek mint etnográfiai elemnek nem elhanyagolható szerepe volt a népszínműben: »Az etnográfiai elemhez a reformkorban azért fordultak, mert hitték, hogy a viseletben, a népszokásban, a zenében a parasztság őriz legisztáiban a nemzeti jellegzetességeket — mert hitték, hogy a formában a nemzeti és függetlenségi eszme őlt testet.” Osváth B. 1965. 517. Az ún. »etnográfiai« népszínművekkel kapcsolatban lásd: Kolta M. 1991. 54–58. Tanulságos e vonatkozásban felidézni a népi színjátszás kutatójának mintegy száz évvel későbbi megfigyeléseit: »Hogy a kosztümös darabokat szeretik, nem lehet különösképpen rossz néven venni olyan falutól, mely nem nagyon régen vetette le színes, kosztümszerű népviseletét. S hogy számukra a színjátszástól elválaszthatatlan az ének, ez szintén a helyi hagyományokból folyik.” Dömötör T. 1960. 33. Itt kell röviden szólnunk a népszínművekből elmaradhatatlan népdalokról, népies dalokról, magyar nótákról, zenéről, cigányzenéről. »A 19. századi Magyarországon a népdalt ismételtelen újraéledő, szenvedélyes érdeklődés övezte... Igazi, széles körű nyilvánosságot az a kevés népdal kap, mely bekerül a 19. század közepe táján keletkezett népszínművekbe... A népszínművek megkomponált dalai közé olyan népdalokat illesztettek be, melyekben a hivatásos előadóművész énekdátását csillogtathatja és melyektől közönségsíkt lehet remélni. Szinte kivétel nélkül feszes ritmusú giusto dalokat tartanak megfelelőnek, lehetőleg heteroritmikával... szinkópás képletekkel... Vannak közöttük kvintváltó szerkezetűek is..., de hangsoruk nem pentaton, van-

nak sirató stílusú és különféle fríg dalok... — egyedül ezek rubato előadásúak. Nem szerepel egyetlen tiszta pentaton dallam sem, teljesen hiányzik a pszalmodizáló stílus. Bartók a magyar parasztzene általánosan jellemző tulajdonságát is izometriában és bizonyos pentaton fordulatokban látja. És éppen ez a zenei anyag az, amit a népszínművek következetesen mellőznek! Tanulságos, hogy új stílusú dalok sincsenek, a műdalok között viszont a formát és dallamvonalat illetően sok a hasonló alakulat, ami a parasztzene új stílusának nem sokkal későbbi kivirágzásában fontos szerepet játszik.” Paksa K. 1991. 24. és 25., továbbá: 26. A népszínmű „...korán helyet adott a népi és népies daltermésnek is. Minthogy e dalokat kezdetül fogva a műfaj lényeges faktorának érzik, idővel zenés népszínművé dolgoztak át több, eredetileg zene nélküli színdarabot is... A népszínművek »zeneszerzője« részben valódi népdalokat és közszájon forgó népies dalokat alkalmaz színpadra és zenekarra... emellett azonban, többnyire e betétdalok stílusában, maga is komponál hozzájuk néhány nótát... így keletkeznek az évtizedekig divatos s a nép közé is le-leszivárgó új »népdalok«, »magyar nóták«, amelyek szerzőjük nevét hamar levette jóformán kiszorítják a régebbieket, s az igazi magyar népzene újabb rétegének kialakításában is jelentős szerepet játszanak.” Bartha D. 1965. II. 704. S hogy miként vált népszerűvé egy-egy magyar nóta? „Legújabbban a nemzeti színház népszínműi előadásai tettek hatást, s aztán egy-két cigánybanda, melyek a magyar dalok közül egy-néhányat eljuttattak az utcákra is... — olvashatjuk a Vasárnapi Újság 1873-i évfolyamában. Ebben az időben a népszínművek virágzásuk korát élik. A városi emberhez és a falusi emberek nagy részéhez is, a népszínművek útján jut el az új nóta. A városi ember már csak azért is méltán tekintti népdalnak a magyar nótát: a színpadról parasztfigurák szájából hallja. A Nemzeti Színház híres népszínmű-énekesei, Fűredi Mihály, Blaha Lujza és Tamásy József személyes varázsa is hozzájárul egy-egy dal sikeres terjedéséhez.” Szárosi B. 1971. 162. Más vonatkozásokra utal Kodály Zoltán: „... a késői népszínművek... dalszövegei az egykorú magyar társadalom tükröképpé mutatják, megpedig hívebben, »mint az egykorú magasabbrendű költészet... Mindenki szívében és szájában voltak, sokat idéztek belőlük a mindennapi beszédben, töredékeik közmondásokká lettek. Ezeket a nótákat dalolta Ady diáktársaival a zilahi éjszakában».” Idézi: Osváth B. 1965. 518. Igaz, Ady Endre később kritikusként már így fogalmaz: „A népszínmű abban az alakjában, melyben azt a nagy népszínműírók tették kedveltté, napjainkban már élvezhetetlen... ne legyen a színpadra vitt paraszt egy daloló mesealak, ... igazságot, életet a népszínműbe, mert a színpad nem cirkuszporond, s a századvég embere nem kardnyelcsen ámuló atyafi.” Idézi: Kolta M. 1991. 58.

- 19 Herceg J. 1993. 2. — A Julián Egyesületről lásd: Révai Lexikon XI., Budapest. 1914. 69—70. Térségünkre: Bernics F. 1988.
- 20 Gyenge I. 1984. 22—23.; Akárcsak Felsőőrben, „Alsóőrben a színjátszás szép múltra tekint vissza. Érdekes, hogy ennek ellenére a Színjátszó Egyesület csak 1982. márc. 14-én alakult meg. 1982. április 28-án kapta meg az alapszabályok jóváhagyását. A magyar nyelv megtartása, ápolása, a fiatalság nevelése és az idősebb leányok és legények igényes szórakoztatása, továbbképzésükkel egybekötve... 60 évvel ezelőttről szólnak az első adatok a népszínművek előadásáról. Azóta szinte minden évben szervezett színelőadást a dalárdá, néha más egyesület is (tűzoltók, sportolók, ifjúság stb.).” Szabó A. 1983. 22. A nagyobb egyesületi múltra visszatekintő Felsőőrben, a kisvárosban ható asszimilációs folyamat következtében még nagyobb jelentősége volt és van a népszínmű-előadásoknak: „Az egyre inkább elnémetesedő városban a Református Ifjúsági Olvasó- és Dalkör a magyar kulturális élet legfontosabb tényezőjévé vált. Fontos szerepe volt a magyar nyelv megőrzése és az elszigeteltségben élő felsőöri nép kulturális és politikai horizontjának szélesítése terén. Hatóságilag engedélyezett és nyilvántartott egyesületként működött 1889 óta, mindíg teljes egyetértésben az egyház vezetésével, hisz a lelkes az alapszabályok szerint, hivatalánál fogva elnöke volt a körnek... A kör folyamatos és máig ható kulturális tevékenységi területe volt a működvelő előadások tartása. Mivel az 1950-es évekig a felsőöri reformátusok legnagyobb részét földművesek voltak, nem voltak közösségükön kívül állókra utalva, s a német nyelv megtanulása sem volt létkérdés számukra. Az idegen környezetben meg tudták tartani magyarságukat. Az Olvasókör előadásai az egyetlen magyar nyelvű szórakozási alkalmaik voltak hosszú évtizedeken keresztül a magyar nyelvű lakosság számára... (majd az 1950-es évektől egyre erőteljesebben ható elnémetesedési folyamat idején — Gr. I.) felértékelődtek az ...évenként megrendezett népszínmű-előadásai...” Szántóné Balázs E. 1991. 110—111. és 113. Vö.: Faragó A. 1979. és Petrik A. 1988.
- 21 Lásd: *Órség* 18. szám 2. oldal. Tanulságos felidézni, hogy a nyelvhasználat vonatkozásában ismertünk olyan múlt századi nézetet, mely szerint az akkor vegyes ajkú Budapestet a népszínmű tette teljesen magyarrá: „...olyan szép, olyan vonzó volt az ő előadásukban a népélet, hogy még a jó német honpolgárok is tömegesen jöttek gyönyörködni benne, és aki egyszer eljött, eljött másodszer is, szászor is... s egyszer csak azt vette észre a jó német polgártárs, hogy a magyar nóta bibijos hangjai mellett lassan-lassan belopta magát a szívébe a magyar szó... Ők (ti. Blaha L. és Tamási) rettek teljesen magyarrá a vegyes ajkú Budapestet.” Szabó E. 1954. 203.
- 22 Gyenge I. 1984. 23. Továbbá a magyarországi horvát nemzetiség vonatkozásában vö.: „Népszínmű — a nemzetiségi tudatért” Horváth S. 1993. 5.; valamint: „Újabbkelerül kezdeményezés, de régi gyökerei vannak a színjátszó csoportok működésének Szentpéterfán és Horvátzsidányban. A színdarabokat mindkét faluba ausztriai horvát falvakból

hozták, melyeket ⁵¹ dolgoztak e helyi dialektusra. Pár hónapos előkészület után sorra következtek a bemutatók a grádistyei községekben. A péterfai: Csepregi Ferenc: Sárka csikó (Zuto zdríbe) című magyar színművének átdolgozása (!!! — Gr. I.), a zsidányi pedig Josko Weidinger: Pisti szolgál és a három vérő (Sluga Pisto i tri zarucnjaki) című színdarabja.” Bencsics Gy. 1991. 38—40. Vannak adataink Szlovéniából, ahol pl. a lendvai zsidóság színjátszóai az Iglói diákok című darabot adták elő: Varga S. 1994. 10. kép. Megjegyezzük, hogy ez a funkció az ún. „magasabb” irodalom és művészet esetében sem hiányzik: „A nemzeti irodalmak, művészetek egyik legfontosabb rendelkezése, hogy hordozói, képviselői, megőrzői és továbbá származatái legyenek a nemzeti identitás lehetséges és kívánatos — ámbár ugyancsak alternatív — mintáinak.” Pataki F. 1989. 28. Továbbá vö.: Arday L. 1994 a. 30—31.

23 Gyenge I. 1984. 23. Vö.: Faragó A. 1979. és Petrik A. 1988.

24 Ezzel kapcsolatban két — volt, meghaladott, s akár szélsőséggént is értelmezhető — pólust idézünk fel: „Nem véletlen, hogy az etnográfiai jellegű magyar népszínművek hatásának ellensúlyozására jellelte ki a szlovák dráma feladatát Mikulás Dohnány a szlovák népelet kendőzés nélküli feldolgozását.” Osváth B. 1965. 517. Az etnográfiai irányzattal kapcsolatban a megítélés meglehetősen polemikus: „... a hetvenes évek elején, a műfaj liberális és stilizált változata közötti átmeneti állomásként megjelentek az ún. »etnográfiai« népszínművek. A hitelesség illúziójával kecsesgető, egyben a látvány és kuriózumcliséget is kielégítő sorozat a magyar parasztról, az idilli falusi életéről alkotott ideálkép rögzülésének egyik hatásos eszköze lett... A népszínműveknek van egy olyan témacsoportja, mely első pillantásra mintha jobban törekedne az etnográfiai hitelességre. A nemzetiségi népszínműveket tüzetesebben megvizsgálva azonban arra jutunk, hogy ezeknek a daraboknak a nemzetiségekről alkotott képe igencsak felemás.” Kolta M. 1991. 54. és 57. Ugyanakkor arra is utalhatunk, hogy a korai színművekben a „nemzetiségi népköltészet” színpadi megőrkötése, a nemzetiségi témát feldolgozó, nemzetiségi vonatkozásokat pozitív attitűddel megjelentető népszínművek jól szolgálták „... a kölcsönös megismerés által létrehozható nemzetiségi béke lehetőségét...”. Fried I. 1989. 159. és 169. Más vonatkozásban viszont, az 1930-as években igencsak pejoratív megítéléssel találkozhatunk: „Mialatt a magyarság nagy teste az utolsó hetven-nyolcvan év alatt csak melegforrásokban és vulkánokban tudta fellökni és hallatni magát, idefenn a hűg-magyarok és a jött-magyarok egy új középosztályt neveltek, amely csak a népszínművekből ismerte, ami alatt van.” Németh L. 1992. 94.

25 Vö.: „A színjátszás közösségformáló mozzanata az első... nevelő, oktató... mozzanatain kívül nagy közösségformáló ereje van... A jó ... előadások a szereplőket és nézőket közösséggé kovacsolják.” Dömötör T. 1960. 22.; Hozzátehetjük, hogy a nemzetiségi, kisebbségi körülmények között élők körében a népszínművek előadásával (szervezés, előkészítés, betanulás, megtekintés, visszamelekezés stb.) kapcsolatos hatások egy fokozott pszichológiai folyamattal részésként is értelmezhetők: „... az identitásképzés és a kidolgozott és vállalt identitás megőrzése, illetve újra-szervezése teljesítménynek minősül; erőfeszítést, több-kevesebb feszültséggel járó döntéseket, folyamatos önrreflexiót igényel. Mindez pedig csak akkor lehet »kifizető« az egyén számára, ha a szó legtisztább értelmében jutalmazó értékű, vagyis sikeresen szolgálja a társadalmi alkalmazkodás és túlélés kívánalmait. E jutalmazó érték legfontosabb kifejeződése az imént emlegetett kedvező értékelés; az identitás eredményes fenntartása, ezért valamilyen — ma még közelebbről fel nem tár — módon morálisan önjutalmazó lehet. Ha a társadalmi helyzetek és folyamatok drámai változásain, kihívásain át is meg tudom óvni és meg tudom valósítani az alapvető elköteleződésekből született identitásomat, ez kétségtelenül önjutalmazó értékű, belső kielégüléssel járó fejlemény, s a maga motivációs erejével hozzájárul identitásom további megővéséhez.” Pataki F. 1989. 33—34.

26 Itt utalunk arra, hogy az 1945 utáni Jugoszláviában, ill. Horvátországban az akkoriban megfogalmazott művelődéspolitikai koncepció külön teret szentelt az ún. amatőr színjátszás fejlesztésének. Eredményként feltámadt a két világháború közötti időszak színjátszó hagyománya, s lelkesen alakultak meg a helyi színjátszó csoportok, sikereket elérve tevékenykedtek, főként az 1950-es évek elején, egészen az 1970-es években jelentkező megtorpanásig. Lásd: Faragó Á. 1979. és Petrik A. 1988., továbbá Lábadi Károly szíves szóbeli tájékoztatása. Hasonló volt a helyzet Szlovéniában is. A már hivatkozott Lendván kívül Csentén, Dobronakon, Göntérházán, Gyertyánoson, Hidvégen, Hosszúfalun, Kámaházán, Kapcán, Kóton, Lakoson, Petesházán, Pincén, Radamoson, Völgyifaluban, Domokosfán, Hodoson, Pártosfalván, Szentlászlón voltak népszínmű-, ill. más színdarab-előadások. A muravidék magyar színjátszására vonatkozóan Varga Sándor rendelkezik kézíratos feldolgozással, átengedett adataiért ezúton is köszönetet mondok. Mivel mind Horvátországban, mind Szlovéniában egyfeljára, állam által támogatott kultúrpolitikai törekvésről, s annak főként a pedagógusok által szervezett és irányított tevékenységéről volt szó a második világháború után, nem meglepő és nem véletlen, hogy a színjátszó csoportok repertoárjában a klasszikus népszínműveken kívül igen sokféle színdarab megtalálható, s a további kutatásnak e jelenségre is figyelemmel kell lennie. — Remélhetően a tervezett programot meg tudjuk valósítani a már beindult Alpok—Adria munkaközösség projektjében, valamint az OKTK és az OTKA kutatások keretében. Lásd: Gráfik I. 1994. a. és b.

Irodalom

- Arday Lajos (szerk.) 1994. *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből (tanulmányok)*. Budapest, 1994/a. *A horvátországi magyarok története (vázlatos áttekintés)*. In: Arday L. 1994. 9—42.
1994/b. *Az északnyugat-horvátországi szórványokról*. In: Arday L. 1994. 175—194.
- Bártha Dénes (főszerk.) 1965. *Zenei Lexikon II*. Budapest.
- Batta András 1992. *Álom, álom, édes álom...* (Népszínművek, operettek az Osztrák—Magyar Monarchiában, Budapest.
- Bayer József (sajtó alá rend. és bev.) 1902. *Szigligeti Lale színművei I*. Budapest.
- Bencsics Gyöngyi 1991. *Kulturális élet a Vas megyei horvát falvakban*. In: Vasi Honismereti Közlemények 2/34—40.
- Benedek András 1984. Népszínmű. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon IX*. Budapest. 242—243.
- Benedek Marcell (főszerk.) 1965. *Magyar Irodalmi Lexikon II*. Budapest. 367—368.
- Bernics Ferenc 1988. Julián iskolák Horvátországban 1904—1918. In: *Horvátországi Magyarok Szövetsége Évkönyv 10*. Eszék, 85—105.
- Bernics Ferenc 1994. *A Julián akció. (Egy „magyarságmentő egyesület” tevékenysége Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában és a jelen, 1904—1992)* Pécs.
- Csillag Ilona (közreadja és bev.) 1987. *Blaha Lujza naplója*. Budapest.
- Đaič Bogdan 1990. Pisanica — Uspomene is sjećanja. In: *Bjelovarski Zbornik '90*. Gradski Muzej Bjelovar. 218—219.
- Dömötör Tekla 1960. *A színjátszás funkciója falun*. Budapest.
- Ember Ernő 1934. *A magyar népszínmű története Tóth Ede fellépésétől a XIX. század végéig*. Debrecen.
- Égető Melinda 1990. A szerémségi szórványmagyarok kultúrájáról. *Népi kultúra — Népi társadalom*. XV. Budapest. 89—125.
- Faragó Árpád 1979. Öntevékeny színjátszásunk a felszabadulás utáni években. In: *Horvátországi Magyarok Szövetsége Évkönyv I*. Eszék, 111—128.
- Fried István 1989. Magyarország nemzetiségei a korai magyar folklórgondolkodásban. *Ethnographia* 1—4./155—175.
- Gombos Andor 1933. *A magyar népszínmű története*. Mezőkövesd.
- Gráfik Imre 1990/a. Egy építészeti elem területi változatai (oszlopos előtornác — ún. koldusállás). *Ház és Ember* 6. Szentendre. 157—170.
1990/b. Die Gebietsvarianten eines Bauelementes. (Säulenvorgang — Gartenlaube — sg. Bettlerstand). In: Rudolf Kopf (red.): *Arkadenhäuser*. Eisenstadt. 111—140.
1994/a. Magyarságkutatás a regionalitás jegyében. In: Gráfik Imre (szerk.): *Tanulmányok a szlovéniai magyarság köréből*. Magyarságkutatás Könyvtára XIII. Budapest.
1994/b. Őrsziget — Siger in der Wart (Denkmalkomplex in situ und historisch-ethnographische Sammlung). In: Gráfik Imre (szerk.): *Tanulmányok a burgenlandi magyarság köréből*. Savaria 21/1. Szombathely.
- Gyenge Imre 1984. A felsőöri népi színjátszás. *Őrség* 18/22—23.
- Herceg János 1993. *Magyarok Szlavóniában. Világszövetség II/3/1—2*.
- Hofer Tamás 1994. Construction of the Folk Cultural Heritage' in Hungary and Rival Versions of National Identity. In: Hofer Tamás (ed.): *Hungarians between „East” and „West”*. National Myths and Symbols. Budapest. 27—52.
- Horváth János 1976. *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Budapest.
- Horváth Sándor 1993. Népszínmű — a nemzeti tudatért. *Vas Népe* február 18. 5.
- Hegedűs Lóránt 1905. *A dunántúli kivándorlás és a horvátországi magyarság*. Budapest.
- Karsai Kulcsár István 1988. *Így élt Blaha Lujza*. Budapest.
- Kiss Mária 1990. Adatok a horvátországi szórványmagyarok eredetéhez és folklórájához. *Népi kultúra — Népi társadalom* XV. Budapest. 155—169.
1993. Családok és kiscsoportok migrációja, mint a peregrináció egy formája. In: Békési L.—Jankovics J.—Kósa L.—Nyerges J. (szerk.): *Régi és új peregrináció, Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. Budapest—Szeged. III. 1664—1667.
- Kerényi Ferenc 1991. Paraszti magatartásformák a reformkori népszínművekben. In: Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat*. Budapest. 36—50.
- Kocsis Károly 1993. *Egy felrobbanó etnikai mozaik esete. (Az etnikai konfliktusok történeti-földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén)* Budapest.
- Kolta Magdolna 1991. Tájai különbségek és regionális sajátosságok a 19. századi népszínművekben. In: Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat*. Budapest. 51—60.
- Kósa László 1972. *Magyar néprajzi kutatások Jugoszláviában*. HITK IV. Novi Sad — Újvidék. 5—24.
- Körmendi Balázs 1990. *Zsidó gyónás*. Budapest

- Kriza Ildikó 1993. Egy Mátyás-színmű kapcsolata a néphagyománnyal. In: Pintér Mária Zsuzsanna—Kilián István (szerk.): *Az iskolai színjáték és a népi dramatikai hagyományok*. Debrecen. 169—178.
- Muzslay László 1984. Népszínmű. In: *Király István* (főszerk.): *Világrodalmi Lexikon IX.* Budapest. 243—244.
- Németh László 1992. Kisebbségben. In: Karsai László (vál.): *Kirekesztők*. Budapest. 92—98.
- Osváth Béla 1955. *Szíjligeti*. Budapest.
1965. A népszínmű útkeresése. — Kísérletek a polgári dráma megeremtésére. In: Sötér István (szerk.): *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Budapest. IV. 189—197. és 513—529.
- Paksa Katalin 1991. A népdal a 19. századi polgári életben és a tudományban. In: Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat*. Budapest. 24—35.
- Pataki Ferenc 1989. Identitás — személyiség — társadalom. In: Váriné Szilágyi Ibholy—Niedermüller Péter (szerk.): *Az identitás — kettős tükrökben*. Budapest. 17—38.
- Petrik Anna 1988. Részletek a vörösmarti színjátszás történetéből. In: *Horvátországi Magyarok Szövetsége Évkönyv 3.* Eszék, 276—293.
- Sárosi Bálint 1971. *Cigányzene*. Budapest.
- Sebők László 1994. A horvátországi magyarok a statisztikák tükrében. In: Arday L. i. m. 1994. 135—159.
- Solt Andor 1965. Népszínművek. In: Pándi Pál (szerk.): *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Budapest. III. 680—682.
- Szabó András 1983. Színjátszás. *Őrség 17/22*.
- Szabó Ede 1954. Népszínműirodalmunk néhány kérdése. *Irodalomtörténet 1/198—206*.
- Szántóné Balázs Edit 1991. A felsőöri református ifjúsági olvasó- és dalkör. In: Varsányi Péter István (szerk.): *A szombathelyi BDTF Túl. Közl. Történettudomány 2.* Szombathely. 109—115.
- Székely György (főszerk.) 1994. *Magyar Színházművészeti Lexikon*. Budapest.
- Szigeti Kilián 1964. Orgonák és orgonapépítők Szombathelyen. *Vasi Szemle 4/583—594*.
1978. *Régi magyar orgonák — Szombathely*. Budapest.
- Tarr László 1976. *A délibábok országa*. Budapest.
- Thirring Gusztáv 1904. *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság*. Budapest.
- Varga Sándor 1994. A zsidók története a lendvai községben 1773—1944. In: Gráfik Imre (szerk.): *Tanulmányok a szlovéniai magyarság köréből*. Budapest.

Ághné Ring Éva:

A cseh nemzeti ébredés kezdetei

I.

A totalitárius rendszer látványos közép- és kelet-európai összeomlását követően a nemzeti ellentétek heves kiéleződésére reagált a kérdéssel foglalkozó újabb magyar szakirodalom egyik legszínvonalasabb alkotása, *Csepeli György Nemzet által homályosan* című, 1992-ben a Századvég kiadónál megjelent műve. A szerző könyvében az etnocentrikus csoportképekre épülő, az általa „etnán hitvallásként karikírozott”¹ nemzeti ideológiák sajátosságait és történelmi előzményeit firtatja, ezek felerősödésében látva napjaink nacionalista viszályainak eredendő okát. A neves szociálpszichológus úgy véli, hogy a közép- és kelet-európai nemzeti fejlődésnek egyik meghatározó vonása az, hogy ellentétben a nyugati „államnemzet” típusú fejlődéssel, ahol a nemzettudat elszakadt az eredeti, vérségi, kulturális és nyelvi meghatározottságoktól és „az önmagát a nemzeti társadalom polgáraként meghatározó egyént állította a középpontba”,² az önmagukat „kultúrnemzetként” definiáló társadalmi csoportoknál „a nemzeti eszme nem követte, hanem megelőzte a társadalom gazdasági, politikai, társadalmi, kulturális elkülönülések komplex egységében megjelenő modernizációs fejlődését”.³ Ez a sajátosság mindenekelőtt Közép- és Kelet-Európa országaiban jelentkezett a 19. században, ahol a nemzetépítés az anyanyelvi kultúra fejlesztésével veszi kezdetét, s ahol a kulturálisan meghatározott csoport tagsága normatív szempontokkal telítődött: az adott nemzet tagjának lenni nemcsak a jogok forrását jelentette, hanem kötelességet.⁴ Az említett kultúrnemzetek kialakulásánál Csepeli György jellemzőnek tartja, hogy miközben e ‘nemzetek’ tagjai önmagukat természet adta közösségként tüntetik fel, a valóságban igen gyakran ‘ki kellett azokat találni’, hogy potenciális ragságukat integrálni lehessen. „A ‘nemzeti értelmiség’ látja el a ‘kitalálás’, a ‘nemzetnevelés’ feladatát. ‘A költő, a filológus, a történész volt az, aki életre hívta a nemzetet’.”⁵ A kultúr- nemzet ideológusai rosszul ítélték meg a nyugati országok gazdasági és társadalmi fejlődésének okait: „a nyelv potenciális társadalomintegráló képességét összekeverték az integráció tényleges gazdasági, kulturális, politikai stb. feltételeivel”. „Az etnikai és nyelvi tisztaság és erkölcsi romlatlanság megtestesítője, a romantikus ideológiai optikán keresztül szemlélt paraszt lesz, akinek városhálózat, ipar és modern közigazgatás hiányában amúgy sem akad társadalmi alternatívája a társadalom szereplőinek színpadán.” Az önmaga létezésének igazolására képtelen nemzet a múltból meríti önmön legitimitását: „historizált történelmének összefüggésébe ágyazott sajátos léter teremt magának. A történelmi tények szelekcióján alapuló, a képzelte a valóval egyenlítő létmodell nemzeti etikával, logikával, esztétikával, lélektannal egészül ki. Az így megfogalmazódó nemzeti értékekre összpontosító modell sosem áll magában. Az egymásnak feszülő nemzeti ‘ontológiák’, ‘etikák’, ‘lo-

gikák', 'esztétikák' és 'pszichológiák' kiinduló előfeltevései a másik nemzet létének kétséghevonásán alapulnak, miáltal a kölcsönös félreértések és türelmetlenségek rendszere jön létre." Hasonló jelenségek persze felfedezhetők az államnemzeteket legitimáló nemzeti ideológiákban is, ám „a kultúrnemzeti keretek között...éppen az elválasztó határok bizonytalansága folytán a nemzeti ideológiák türelmetlensége és agresszivitása kezelhetetlen konfliktusok gyúanyagává válik". A kultúr-nemzet fogalmára épülő nemzeti ideológiák kibontakozásává! párhuzamosan jelentkező modernizációs folyamatokban „a mobilitási érdekharc... könnyen racionalizálódik az etnocentrikus világlátás adta módon, s bekövetkezik az ideológiai regresszió; nacionalizmus, kisebbségek elleni gyűlölködés, antiszemitizmus lesz az eredmény”.⁶ (A kiemelések tőlem – R. É.)

Csepeli György könyvének az „etnián hitvallásra vonatkozó” fenti megállapításai többségével alapjában véve egyet lehet érteni, bár álláspontját a kialakult fejlődési modell okainak megvilágítását illetően elnagyoltnak érezzük: a kultúr-nemzet fogalmára épülő nemzeti ideológia kialakulása pl. szinte sehol sem mutatható ki annyira plasztikusan, mint éppen a cseh nemzeti ébredésben, amely születését is a nyelvi mozgalom kezdetétől datálja, azt viszont már nehéz lenne bizonyítani, hogy a Habsburg-Monarchia legfejlettebb területének számító, rendkívül sűrű városálózáttal rendelkező Cseh- és Morvaországban ne lett volna ipar és modern közigazgatás, s ennek hiánya ösztönözte volna a cseh „nemzetébresztőket” ideológiájuk megalkotására, amelyben a „paraszt” valóban a fent leírt módon az etnikai-nyelvi tisztaság és erkölcsi romlatlanság megtestesítője lett, olyan mértékig, ahogyan az Magyarországon csak legnagyobb népies költőink műveiben fedezhető fel.⁷ Némi ellentmondás látszik a gazdasági elmaradottság és a kultúr-nemzet ideológiájának kialakulása között összefüggést feltételező álláspont és azon tény között, hogy az etnocentrikus látásmód nyomait magán viselő nemzeti ideológia nem a legfejletlenebb német területeken született meg, hanem éppen ellenkezőleg az európai szellemi élet élvonalához tartozó egyetemeken. Meglepő módon a kultúr-nemzet szellemi atyjának tekintett J. G. Herder éppen a nyugati államnemzetek hegemoniátörékvéseit bírálva már maga is tiltakozott — erre később még visszatérünk — azon előítéletes gondolkodás ellen, amelynek születését Csepeli György a kultúr-nemzet ideológiájával hozza összefüggésbe. Úgy tűnik, hogy amennyire egyet kell értenünk a „*Nemzet által homályosan*” című könyvnek a következményeket és a kialakult konfliktusok lényegét illető megállapításaival, annyira vitatottnak tartjuk az okok kialakulásánál Közép- és Kelet-Európa egyes területei nemzeti fejlődésének összemosását, a probléma Nyugat—Kelet ellentétre történő redukálását. Egy szociálpszichológiai elemzésnek nyilvánvalóan nem feladata egy ideológiai irányzat születési körülményeinek minden részletre kiterjedő vizsgálata, adott esetben azonban ennek mellőzése az okozati összefüggések megítélésénél — véleményünk szerint — téves következtetésekre adott lehetőséget.

A másik, a nemzeti kérdés születésével kapcsolatban eredeti álláspontot képviselő és a világ immár tizenhat nyelvére lefordított mű (sajnos a magyar nem tartozik ezek közé), az Angliában élő cseh filozófus, *Ernst Gellner Nations and nationalism* c. munkája.⁸ A szerző a nacionalizmus születését az industrializáció kibontakozásával kapcsolja össze: a hagyományos rendi társadalomban, ahol az etnikumok és különböző társadalmi, vallási közösségek kapcsolatát a rendi korlátok és a térben elszigetelt helyi társadalmak nyelvjárási különbségei egyaránt gátolták, nemzet nem alakulhatott ki — állítja —, a nemzet azt követően születik meg, hogy az iparosodás a hagyományos kereteket felbomlasztja, s a kvalifikált, a technikai alapismeretekkel rendelkező munkaerő képzése megkezdődik. A modern civilizáció nyanyis feltételezi, hogy a munkások bizonyos alapfogalmakban (matematikai alapműveletek, mértékegységek, termelési eljárások neve stb.) egyetértsenek, eh-

hez standard irodalmi nyelvre van szükség, ami fejlett tudományos és oktatási hátteret feltételez.⁹ Azokban a társadalmakban, ahol korábban az írástudó elit több irodalmi nyelvet használt, az iparosodással párhuzamosan megindul a küzdelem a hegemoniáért: nyilvánvaló ugyanis, hogy az elit azon rétege tudja megőrizni vagy megerősíteni hatalmi pozícióját a hivatalokban, amelynek nyelvén megy végbe a standardizálás.¹⁰ Ernst Gellner szerint a modernizáció rendkívül fájdalmas folyamatával párhuzamosan kibontakozó nemzeti mozgalmak története lezáratlan folyamat, ami napjainkban is tart s az ennek során érvényesülő uralkodó tendencia az, hogy a legtöbb etnikum saját irodalmi nyelv létrehozására törekszik, a saját irodalmi nyelv birtokában pedig kulturális autonómiára, legvégül pedig független nemzetállamra vágyik. A jelenlegi fejlődési tendencia továbbélése ad absurdum oda vezethet, hogy a világban ma létező kb. 200 állam száma rendkívüli módon megnövekszik, tekintettel a világon lévő mintegy 8000 beszélt nyelvre,¹¹ — véli a szerző, akinek megállapításaival a lényegyet illetően szintén egyet kell értenünk, ám nála is hiányoljuk az európai nacionalizmusok kialakulásának differenciált történelmi elemzését, a modern nemzeti ideológiák és a hagyományos rendi nacionalizmusok közötti átmenet vizsgálatát. Tény, hogy a hagyományos rendi társadalomban a vertikális és horizontális korlátok fékeztek a nemzeti ellentétek kibontakozását, jól tudjuk, hogy az ugyanazon etnikumhoz tartozó parasztok és katonatisztek vagy művészek és iparosok sosem fraternizáltak egymással etnikai alapon, ám a cseh és német „nemzet” közötti ellentét a rendi monarchia keretei között mégis két alkalommal is hosszú háborúk kirobbanásához vezetett, hogy a 16—17. századi magyar és német ellentétekről már ne is beszéljünk;¹² hogy hogyan viszonyulnak ezek a „nemzeti” jellegű küzdelmek a 19. századi nacionalista villongásokhoz, azt csak részben érinti a mű. Vitathatatlanak tűnik azonban Ernst Gellner azon megállapítása, hogy ott, ahol hagyományosan több irodalmi nyelvet használtak, az iparosodás és a vele párhuzamosan kibontakozó modernizáció a kulturális hegemoniáért vívott harcot magasra szította: a német kontra magyar, ill. magyar kontra latin stb. nyelvharcban ugyanis számtalanszor expressis verbis elhangzott érvként, hogy a német államnyelv bevezetése a magyar nemesség nagy részét, a magyar államnyelv a horvát, szlovák stb. nemesség nagy részét kifejezetten megfosztaná hivatalviselési képességétől.¹³ A szerző könyve ugyanakkor nyitva hagyja azt a kérdést, miként lehetséges, hogy a viszonylag gyorsan fejlődő és etnikailag homogén német területeken ugyanúgy a kultúr-nemzet fogalmára épülő nemzeti ideológia alakult ki, mint csaknem százéves késéssel a Balkánon, ahol az etnikai és felekezeti tarkaság minden képzeletet felülmúlt.

A nemzeti kérdést a Nyugat—Kelet ellentétpárból szemlélő és a nacionalizmusok keletkezését a 18—19. század fordulójára tevő szakirodalom legnagyobb problémája azonban az, hogy *nem tud mit kezdeni azokkal a tényekkel, amelyek e koncepcióba nem illenek bele, többek között azokkal a figyelmeztetésekkel sem, amelyek a francia forradalom kirobbanása előtt, tehát még az iparosodás kibontakozását megelőzően láttak napvilágot, s a nemzeti konfliktusok kiéleződésében rejlő fenyegető veszélytől óvták a saját országuk vagy Európa népeit.* A korai figyelmeztetések között akadnak a történelmi Magyarországon keletkezettek, ilyen pl. a *Tessedik Sámuel* 1786-ban megjelent könyvében szereplő részlet: „A megvilágításnak két nagy akadályai vagynak Magyarországon. Ezek az akadályok ugyan minket magyarokat ugyan teljességgel nem fognak mentetgetni, annál is inkább a kártól megoltalmazni, de ezeknek megismerései legalább valamiben mellettünk foghatnak... Nemzet és vallásbeli gyűlölség, ez a megvilágításnak megesküdt mentsége, azelőtt Magyarországon is hatalmasabb akadály volt a jobb esmérettségének..... Midőn pedig a magyar, a tót, a horvát hallotta, hogy ez az újításnak módja német találmány legyen, ó bezzeg iszonyodott minden új tanításnak módjától.....”¹⁴ vagy a valamivel később a szlovák G. *Sklenár* által papírra ve-

tett prófétikus jóslat: „Az, aki Magyarországon gyűlöletet szít más népek ellen, az ennek az államnak a pusztulását készíti elő és mindaz, ami szorosán összefügg ezzel, azoknak az alapoknak megsemmisítésére irányul, amelyeken Magyarország áll és erősödik — az ilyen polgár tulajdonképpen a hazára veszélyes.”¹⁵ Hasonlóképpen vélekedett azonban a kultúrnemzet ideológiájának megalkotója, J. G. Herder is: „Félelmesek a nemzeti rögeszmék. Hogyan is ítélnénk hamisnak, hogyan vonhatnánk kétségbe ezt, ami a nemzetben gyökeret eresztett, amit a nép elfogad és nagyra becsül? A nyelv, a törvény, a nevelés, a mindennapi életmód egyaránt megerősíti és támogatja a nemzeti rögeszméket; aki nem osztozik bennük, az idióta, ellenség, eretnek, betolakodó. Azonkívül, ha a rögeszme többnyire a legtisztelretméltóbb személyek egynémelyikének kényelmét szolgálja, vagy éppenséggel — jellegétől függően — minden rendnek hasznára válik, a költők megénekeltek, a filozófusok bebizonyították, a szájhagyomány pedig úgy kürtölte világáig, mint a nemzet dicsőségét — akkor hát kinek volna kedve szembeállni vele, ki az, aki udvariasságból ne inkább dicsozónék benne? Az elfogadott rögeszme csak megszilárdul, ha egy vele ellentétes rögeszme könnyelműen kétségbe vonja. A különböző népek, szekták, rendek és emberek karaktere összeütözködik egymással; annál inkább ragaszkodik ki-ki a maga középpontjához. A rögeszme nemzeti pajzssá, rendi címerrel, céhzászlóvá lesz.” „..., Sajnos, igaz tehát, hogy számos munka íródott angolul, franciául, spanyolul és németül ennek a pimasz, kapzsi fennhéjázásnak a szellemében, európai, de semmiképpen sem emberi nyelven; ismerjük a nemzetet, amely egészen félreérthetetlenül nyilatkozik erről: 'Rule Britannia, rule the waves', némelyek úgy vélik, hogy ez a jelszó feljogosítja őket a világ partjainak, országainak, nemzetekinek és kincseinek birtoklására.”¹⁶ Anélkül, hogy hosszasan belebocsátkoznánk a nemzeti ideológiák eszmetörténeti forrásainak elemzésébe, a fentiek alapján röviden szeretnénk jelezni azon kételyünket, amely Herdernek az etnocentrikus nemzeti ideológiák szellemi atyjaként történő beállításával kapcsolatban bennünk megfogalmazódott: úgy véljük, hogy talán nem lenne szabad minden későbbi, Herderre hivatkozó és Bibó által „nyelvi nacionalizmusnak”¹⁷ nevezett ideológiát automatikusan Herder nézeteivel azonosítani vagy annak forrását a német filozófus műveiben keresni, mert ő — ha írásaival hozzá is járult a 19. századi kultúrnemzeti ideológiák kialakulásához — csaknem ugyanazon szavakkal ítélte el a Csepeli György által „etnián hitvallásnak” nevezett szellemi irányzatokat, mint a magyar szociálpszichológus. Ugyanezen időszakból származik *Johann Georg Zimmermannak A' nemzeti büszkeségről* frott könyve, amely német nyelven 1784-ben jelent meg először Karlsruhe-ban, s igen figyelemre méltó módon gróf ghymeszi Forgács Miklósnak, a magyar felvilágosult rendi ellenzék egy kiemelkedő képviselőjének ajánlva 1792-ben Pozsonyban már magyar nyelven is napvilágot látott.¹⁸ Zimmermann a következőket állította a 18. századvégi nemzeti elfogultságokról: „Mind a' pallérozottabb, mind a' durvább nemzetek nyilván ki-mutatják azt, hogy ők, mindnyájan, úgy nézik magokat, mint a' kik olly jeles dolgokat találnak magok körül, mellyek más Nemzetekben épen fel nem találhatnak, és hogy mindenik ő közüliük, a' maga gondolkodásának módját, erköltseit, igazgatásának formáját, vagy más akármelly jelesebb dolgait úgy gondollya, mint a' mellyekből származtatható ditsekedés, más nemzetekre épen nem tartozna.

Minden különös polgár, néminemű magára való tekintetből, részesül ebben a' közönséges nemzeti büszkeségben, és segít, a' maga falujának vagy nemzetének, más falunak vagy nemzetnek meg gúnyolásában.” „... Minden nemzet nevetségesnek tartja az idegen szokásokat, tsak azért, hogy azok nem az övéi.”¹⁹

Zimmermann műve ösztönözte Magyarországon *Johann von Genersich* késmárki professzort kétkötetes *Von der Liebe des Vaterlandes* című, 1793-ban névtelenül megjelent könyvének meg-

írására. A neves tudós az igaz hazaszeretet legnagyobb veszélyeit bizonyos elfogultságokban látta: „A jóakarát lehet elfogult: elfogult magukkal az állam polgáraival szemben, de sokkal inkább idegenekkel szemben.

Az állam polgáraival szembeni elfogultság. Az állam bizonyos osztályainak javát keressük, anélkül, hogy más rendekre is ugyanolyan mértékben tekintettel lennénk. Ama rend előjogainak bővítésén dolgozunk, amelyhez tartozunk, nem törődve azzal, hogy ez az egésznek hasznára vagy kárára válik-e. Méltánytalanok vagyunk azon kollíziók megítélésében, melyek az állampolgárok jogai között gyakran felmerülnek; erőszakot alkalmazunk akkor, amikor az egész javára nagylelkű áldozatot kellene hoznunk. Ez vizsályt szül, ami gyakran az egyik fél elnyomásával végződik, gyakran polgárháborúba torkollik, s az állam pusztulásával jár, ami az alkotmány megváltoztatásával, s ez ritkán megy végbe a belső láztól szétzilált államtest heves vergődése nélkül. Így keletkezik a rendi szellem, amely mivel egyre nagyobb elfogultsággal szegül ellen a közjó előmozdításának, teljességgel hazafiatlan.

Még elfogultabb az idegenekkel szemben. *Ekkor csakis az a nemzet, amelynek tagjai vagyunk, az egyedüli derék, az egyedüli nemes, a test és a szellem előnyeivel egyedül ő van megáldva. Csak ez a nemzet tud fölmutatni megszámlálhatatlan nagy szellemet. Aztán csak az a föld, ahol élünk, gazdag természeti kincsekben és műalkotásokban. Más népeket és országokat mélyen lenézzünk, és megvetjük őket, gyakran a hazánk iránti vak elfogultság miatt, még gyakrabban az idegen országok és lakóik ismeretének hiányában; s nem ritkán mindkét ok miatt együttesen.*²⁰ (A kiemelés tőlem — R. É.)

Azért idéztük olyan hosszasan a 18. század végéről származó szerzők írásait, mert számunkra úgy tűnik, hogy a francia forradalom kirobbanását megelőzően az értelmiség kiemelkedő képviselői közül sokan felfigyeltek a nemzeti ellentétek fokozódására, s a rendi társadalom korából eredeztetett problémát meglehetősen általánosnak tartották. Zimmermann szerint a jelenség „mind a pallérozottabb, mind a durvább nemzetek” körében tapasztalható volt, Herder viszont a nemzeti rögeszmék jellegzetességeinek felsorolásánál a nyugati „államnemzeti típusú” fejlődéshez sorolt országok példájára hivatkozott először. Azok a nagy tekintélyű szerzők tehát, akik a nacionalista viszályok elharapózásától akarták országukat, Európát megvédeni, nem tettek különbséget gazdaságilag fejlett és fejletlen államok, ill. a nyugat-, közép- és kelet-európai országok, az államnemzet vagy kultúrnemzet fogalmára épülő nemzeti mozgalmak között (az utóbbiak csak születőben vannak Közép- és Kelet-Európában, hiszen ez a „nemzeti ébredés” vagy „megújulás” kora), de úgy érezték, hogy a polgárosodó nyugati országokban és a felbomlóban levő rendi társadalmakban egyaránt létezik valamiféle látens veszély, amit ők nemzeti rögeszmeinek vagy nemzeti büszkeségnek, netán rendi szellemnek neveztek, s aminek a szimptomái a Csepeli György által etnián hitvallásnak nevezett jelenségre emlékeztetnek. A modern nacionalizmusok ideológiája, érvrendszere a kelet-közép-európai és kelet-európai államok többségében az 1750—1850 közötti időszakban, a Balkánon — Görögországot kivéve, ahol a korszak nagyjából megegyezik —, 1800—1900 között alakult ki; az általunk említett első figyelmeztetések nagyjából az első periódus közepe felé kezdnek szaporodni, ami arra vall, hogy szerzőik szerint a nemzeti mozgalmak fejlődésében ebben az időszakban már veszélyes tendenciák kezdtek mutatkozni. Az OKTK által támogatott *Nemzettudat és társadalmi rétegződés* c. kutatási témánk vizsgálódásához éppen azért választottuk a fent említett időszakot, mert úgy véljük, hogy alapos eszmerőrténeti és szociológiai analízissel kimutathatók lesznek azok a társadalmi ártrendeződések, érdekelletmondások, amelyek a később kialakuló nemzeti ideológiákon belül hozzájárultak az etnocentrikus csoportkép konzerválásához s az azzal kap-

csolatos értékrendszer megőrzéséhez. Jelen tanulmányunk vizsgálatához pedig azért választottuk a cseh nemzeti ébredés első fázisát, mert mint már említettük, a cseh nemzeti mozgalom a „kultur-nemzet” kialakulásának szinte klasszikus példjaként fogható fel, a cseh tartomány pedig a Habsburg-birodalom gazdaságilag legfejlettebb területének számított, a csekély számú csehországi nemesiség miatt a cseh társadalom mutatta a legtöbb rokonságot a nyugati országok társadalomszerkezetével; következésképp a cseh nemzeti mozgalomnak kellett volna a legjobban hasonlítania a nyugati országokban kialakult nacionalizmusokhoz. Emellett a cseh nemzeti megújulás és a magyar nyelvújítás kezdetei időben szinte egybeestek, a közös monarchia keretén belül pedig nagyjából azonos politikai, kulturális hatások érték Cseh- és Magyarországot, ami mindenképpen tanulságosnak ígér egy összehasonlító vizsgálatot. Referátumunkban azonban nem kívánunk belebocsátkozni egy mindenre kiterjedő komparatív elemzésbe; elsősorban a cseh nemzeti mozgalom kibontakozásának sajátosságaira szeretnénk koncentrálni, ezért csak utalunk a legfontosabb különbségekre, amelyek a kutatási téma további vizsgálata szempontjából lényegesnek tűnnek.

II.

A cseh nemzeti ébredés előzményeinek felvázolását a Cseh Királyság 18. századi történelmének tárgyalásával, azt pedig a fehérhegyi vereség hatásának bemutatásával és mindenekelőtt az *ellenreformációnál* kell kezdeni. Szükséges azonban előre bocsátani, hogy a cseh korona alá a korabeli szóhasználat szerint „két ország”, Cseh- és Morvaország tartozott, amelyekben 1620 után külön tartományi kormányzás működött, ezért mi ezeket az „országokat” a félreértések elkerülése végett legtöbbször inkább tartományoknak fogjuk nevezni.

A katolikus ellenreformáció mindkét tartományban „nyugati hatékonysággal” ment végbe: 1621 és 1653 között a korabeli jelentések szerint sikerült felszámolni mindenfajta eretnekséget és egyetlen más vallású sem maradt abban az államban, ahol korábban a lakosság kétharmada a protestáns vallásfelekezetek valamelyikéhez tartozott. A tényleges helyzet ugyan egy kissé eltért a jelentésekben leírttól, de a 17. század végére már az áttérés valóban megtörtént, „hála” a bécsi udvar ellenőrzése alatt lényegében a jezsuiták irányításával végrehajtott ellenreformáció egymást gyorsan követő intézkedéseinek. Először csak a Cseh Testvérek egyházához tartozó és a helvét hitvallású lelkészekre sújtottak le, 1621 decemberében azután már az evangélikus papoknak is el kellett hagyniuk a szabad királyi városokat. 1623-ban lényegében minden nem katolikus egyházi személynek távoznia kellett a cseli, valamivel később pedig a morva területekről is, ahol azonban jóval kevesebben voltak. 1622-ben kezdődött el a nem katolikus lakosság üldözése: a sort az anabaptisták kiűzésével kezdték, akiknek többsége ártelepedett a Felvidékre és Erdélybe, 1624-től pedig más vallású egyáltalán nem szerezhetett polgárjogot a cseh városokban. 1626 után nem katolikus nemes többé nem viselhetett semmiféle címet, nem örökölhetett, vásárolhatott — semmiféle formában nem szerezhetett — birtokot. Aki nem volt hajlandó áttérni, annak a vételár egynegyedét kitevő összegért el kellett adnia mindennemű fekvő jószágát a kamarának. *1627-ben a cseh, 1628-ban pedig a morva tartományból is lényegében kiüldöztek minden szabad költözési joggal rendelkező protestánt.* A röghöz kötött parasztság nem választhatott áttérés vagy kivándorlás között: a falvakat általában katonaság vette körül, a lakosságnak pedig a rögtönzött istentiszteleten fel kellett vennie a katolikus vallást. 1628 után a katolicizmus államvallásnak számított a cseh korona mindkét tartományában, s a főúri, nemesi és polgári rend mellett *megjelent* — méghozzá rangsorban az első helyen — az *egyházi rend* is. A szabad királyi városok közül Tábor tartott ki legtovább, egy

évig, amikor azonban ígéretet kapott, hogy rekatolizációja esetén birtokait megtarthatja, egy hónap alatt az egész város áttért.²¹

Az ellenreformáció első évtizedében kb. 300-350 nemesi család és 30 000 polgári család, a kétmillió lakosságnak hozzávetőleg egyötöde vándorolt ki vallási okokból. Az emigráns nemesek és polgárok egy része német anyanyelvű evangélikus volt, sokan közülük a 30 éves háborúban a „téli király”, pfalzi Frigyes, ill. a svédek szolgálatába álltak. A vallási okokból történő kivándorlás azonban a 17. században, sőt a 18. században is folytatódott: gyakran a külföldi emigráció megsegitése volt a cél, máskor engedtek a szászországi birtokosok, később pedig a poroszok csábításának, akik 1720 után emisszáriusokat küldtek Csehországba, hogy meggyőzzék a lakosságot az áttelepülés előnyeiről. Brandenburgban több cseh község jött létre ezekben az években. 1722-ben Zinzendorf gróf felső-lausitzi birtokán létrehozta a Testvéri Egység nevű szervezetet, amellyel lényegében ismét megteremtette a Cseh Testvérek egyházát, amivel egy újabb kivándorlási hullám vette kezdetét.

Az emigráció folytatódásához hozzájárult az a tény is, hogy a katolikus ellenreformáció nem érte be a tömeges áttéréssel, de szinte vadászott azokra, akik megőrizték a cseh nyelvű könyveket, s azokat titokban olvasni merték. A vallásüldözések rendszeres programját képezték a *könyvégetések és az eretnek elleni perek*, amelyeknek áldozatait vagyonelkobzásra, közmunkára, gályarabságra vagy száműzésre ítélték, a visszaeső bűnösöket pedig halálra. A katolikus egyház szemében az eretnekség megalkodott fészkeinek számító kelet-csehországi körzetekben még 1762-ben is folyt az „eretnekperek”. 1768-ban 1023 ún. „eretnek könyvet” semmisítettek meg, 1769-ben az északkeleti és nyugati egyházmegyékben 906-ot.²² František Vavák milícei parasztjegyző krónikájából kiderül, hogy az eretnek könyvek elkobzása még 1781 elején is megtörtént, abban személyesen vett részt, annak ellenére, hogy saját maga is számtalan huszita szellemű, vagy Fehérhegy előtt kiadott cseh könyvet olvasott.²³ Hasonlóan üldözte az udvar a vallási szektákat és az izraelitákat: 1745-ben Žydlšovban egy zsidó szekta tagjait kivégezték, majd elrendelték az összes cseh és morva tartományban élő izraelita vallású kitelepítését. Gazdasági megfontolásokból azonban a parancsot később visszavonták.²⁴ A katolikus egyház az ellenreformáció eredményeivel mégis elégedetlen volt, mivel a lakosságnál — különösen a Sziléziával és Pfalz-cal határos területeken — újabb és újabb, a reformáció hatását tükröző művekre akadtak. Saját — vélt — kudarcának okát a pápáság kis számával és anyagi eszközeinek hiányával magyarázta, ami valóban nem kis problémát jelentett az ellenreformáció egész időszaka alatt: a Fehérhegyet megelőző korszakban szekularizált egyházi vagyont ugyanis a katolikus klérus sosem tudta visszaszerezni; a plébániák nagy része még a 18. sz. második felében is betöltetlen maradt, ahol volt plébános, ott öt-hat körzetben látta el a legszükségesebb feladatokat, ezért sem az oktatásra, sem a tényleges vallási nevelésre nem maradt ideje. A kiküldött egyházi kérdőívekre adott válaszokból kiderül, hogy a legtöbb helyen a katekizmus kikérdezése és a hittan tanítása nem volt szokás.²⁵ Ennek ellenére tévedés lenne az ellenreformációt teljesen sikertelennek nyilvánítani: a *türelmi rendelet kibocsátása után Cseh- és Morvaországban mindössze 50 000 fő vallotta magát protestánsnak, az 1787-es összeírás szerint pedig Csehországban 40 000 evangélikus és 34 000 református, Morvaországban 12 000 evangélikus és 25 000 református élt*, ami az akkori összlakosságnak kevesebb, mint 2%-át tette ki.²⁶ A számok tükrében tehát az ellenreformáció példátlanul sikeresnek tűnik a cseh korona mindkét tartományában. A katolikus egyház kudarcérzete nem annyira a tényekből, mint abból a kommunikációs zavarból fakadt, amely Fehérhegy óta végigkísérte egész tevékenységét, ti. abból, hogy nem értette a parasztek gondolkodásmódját.

Az eretnekperek anyagát alaposan tanulmányozó francia történész, *Marie-Elisabeth Ducreux* figyelt fel arra, a kihallgatások során örökösen visszatérő motívumra, amely a falusi lakosságnak a könyvekhez fűződő, a katolikus papságtól teljesen eltérő viszonyát tükrözte. A periratok tanúbizonysága szerint az egyszerű emberek számára az írott szöveg, „az írás” „szent” volt, mint ahogyan régebben a „Szentírás” magyar kifejezést is használták a Biblia szinonimájaként. Eszükbe sem jutott, hogy a vásárokon kített könyvek között teológiai megfontolások alapján szelektáljanak, a könyv megvásárlásnál legtöbbjüket az a szempont vezérelte, „hogyan megtetszett a külseje”. A parasztság a cseh nyelvű könyvek égetéséből ezért nem azt a konzekvenciát vont le, hogy akadnak veszélyes tanokat tartalmazó írások, hanem azt, hogy „az olvasás bűn”, s ezért üldözi az egyház azokat, akiknél könyvet talál,²⁷ amely nem is állt annyira messze a valóságtól, mivel a Biblia olvasásához a cseh és morva tartományban 1770-ig külön egyházi engedélyre volt szükség.²⁸ Nem véletlen ezért, hogy a népnyelvben a katolikus kifejezést az analfabéta szinonimájaként is használták.²⁹ A szemantikai űr egyúttal rávilágít a falusi lakosság vallási ismereteinek szükségszerű hiányosságaira is: nem véletlen, hogy a türelmi rendelet kibocsátása után sokan nem tudták, hogy melyik felekezethez tartoznak, és mindenféle zavaros szekták is alakultak, amelyek tanait a középkori eretnekségektől és a felvilágosult irányzatoktól kölcsönvevő elemekből konstruálták, ezeket, a magukat „deistáknak” nevező szektákat azonban II. József sem tolerálta és tagjaikat áttelepítette Magyarországra.³⁰ A katolikus ellenreformáció történetét ezért a Cseh Királyságban inkább fél-sikernek tekinthetjük: nem tudott létrehozni valamiféle korszerűbb, „laicizált” népi kultúrát, amelynek kialakulásáról Nyugat-Európa legtöbb országában Peter Burke híres monográfiája számol be³¹; mivel a paraszti írásbeliség az említett körülmények miatt nem sokat fejlődött, a lakosság politika iránti érdeklődése, a kormányok tevékenységével szemben táplált kritikája nem növekedett: a parasztság továbbra is hitt a „jó király gonosz tanácsadói” című mesében, és babonásabb volt, mint valaha. Erre vonatkozóan a felvilágosult abszolutizmus korából fennmaradt sajátos csehországi forrásokból, a falusi és városi krónikákból szerezhetünk tudomást, amelyeknek tudósításai azért rendkívül érdekesek, mert az írott kultúra körébe frissen belépő szerző szemével mutatják be a falusi és városi társadalom gondolkodását. A krónikákból kiderül, hogy az egyszerűbb emberek továbbra is hittek a boszorkányokban, a varázslatban. A vallási küzdelmekhez való sajátos viszony olvasható ki pl. az ördöggel cimboráló Plošica molnár esetéből, aki a néphiedelem szerint a sátán segítségével szerzett vagyonát elrejtette, de a betanult varázsigét, ti. azt, hogy „rajtam kívül senki más” (ne férhessen hozzá — R. É.) elvétette, és helyette azt mondta, hogy „rajta kívül senki más”, ezért elszegényedett és hátralevő életét egy gyümölcsaszaló kunyhóban élte le, az ördögtől kapott „fekete könyvét” lapozgatva. Amikor a türelmi rendelet megengedte a falusiaknak a templom építését, egyedül ő nem áldozott erre a célra, mondván, hogy az ő pénzét az ördög őrzi. A „türelmi rendelet” emlegetése egy boszorkánytörténetben felettébb különösnek tűnt a kutatóknak, akik gyanították, hogy a történetnek valóságos magja van. Sikerült is kideríteni, hogy Plošica molnárt Mária Terézia uralkodása alatt a cseh testvérekkel fenntartott kapcsolata vádjával vagyonelkobzásra ítélték, ezért élte le hátralevő éveit egy aszalóban. Az ominózus „fekete könyv” a huszita Biblia volt, amelyet a magára maradt, elszegényedett és megkeseredett ember örökösen lapozgatott, míg öregkorában agyvérzésben meg nem halt, ill. el nem vitte az ördög a néphit szerint. A rendkívül népszerű történet szerint Plošica szelleme ma is őrzi elrejtett kincsét. A történet azért is különös, mert a meséből kitűnik: noha a falu 1781 után áttért a protestáns vallásra, mégis teljesen értetlenül állt a huszita vallási tanokhoz az üldöztetések árán is konokul ragaszkodó molnár esete előtt, azt csak a hagyományos népmesei séma keretei között tudta interpretálni.³² Az e korszakból

származó más valós elemek népi feldolgozásának kérdésére még visszatérünk a későbbiekben, az említett példával csak a falusi lakosság vallási képzeletének felületességére szeretnénk visszautalni: az ellenreformáció lerombolta a csehországi huszita és protestáns vallási közösségeket, nagyrészt fizikailag is megsemmisítette az általuk létrehozott kultúra termékeit, de helyébe nem tudott másikat állítani, ehhez nem rendelkezett a szükséges eszközökkel (ti. elegendő vagyonnal és pappal). A 18. sz. közepén már a katolikus klérus is érezte, hogy az „eretnek könyvekkel” csak úgy tudja felvenni a versenyt, ha saját szellemiségét tükröző cseh nyelvű irodalmat tud az embereknek kínálni, ezért a cseh nyelv megújításának és az anyanyelvű irodalom ápolásának gondolata először a katolikus papság soraiban merült fel.

A Habsburg abszolutizmus kulturális és gazdaságpolitikája

A bécsi udvar által támogatott ellenreformáció 1620 után a cseh nyelv fokozatos háttérbe szorításával járt együtt: *1627-ben a cseh tartományban, 1628-tól pedig a morva tartományban is a német nyelv lett a második hivatalos nyelv*, a valóságban azonban a legtöbb hivatalban és az oktatásban a latin mellett teljesen áttértek a német használatára.³³ A cseh irodalmi nyelv a huszita Biblia nyelve volt, ezért használata során mindig gyanakvás kísérte; az eretnekek elleni sorozatos perek idején valószínűleg bölcsebb volt németül beszélni és különösen írni. 1700-ban a jezsuita rend provincionálisja, Jan Miller már azt állította, hogy a cseh parasztnyelv, amelyet a városi lakosoknak mindössze egyharmada beszél, és azok is a szegényebbek közül kerülnek ki.³⁴ Lehet, hogy a kép nem volt ennyire sötét, az azonban bizonyos, hogy a cseh nemesség megmaradt képviselői — már csak önvédelemből is — nyelvet cseréltek, és gyors ütemben kikerültek a hagyományos szóbeli népi kultúra hatása alól.

Szilézia elvesztése után a cseh és morva örökös tartományoknak új szerepet szánó bécsi udvar is kezdte szorgalmazni a cseh nyelv ápolását, mivel valószínűleg felismerték, hogy a cseh társadalom nagy részéhez a német szakirodalom a nyelvi és kulturális különbségek miatt csak kevéssé jut el. 1747-ben Mária Terézia elrendelte, hogy az egyetemeken legyen színvonalas cseh nyelvoktatás, a valóságban azonban utasításának csak a teológiai fakultásokon tettek eleget. 1752-ben azután a bécsi testőrákadémián, két évvel később a bécsújhelyi katonai akadémián, majd a bécsi egyetemen is bekerült a tantárgyak közé a cseh nyelv. Az örökös tartományokban a magyarországi Ratio Educationis kibocsátását megelőzően végrehajtott oktatási reform során azután a falusi népiskolákban is elkezdődött az anyanyelvi oktatás, bár a német nyelv elsajátításának kísérletéről a reform alkotói nem mondtak le. A középiskolai oktatásban pedig 1776 után inkább germanizációról beszélhetünk; a cseh nyelv csak 1816-ban lett a középiskolákban rendes tantárgy, s a cseh olvasóköri működését is csak 1818-tól engedélyezték. A prágai egyetemen azonban a cseh nyelv tanszékét 1791-ben II. Lipót koronázásakor hozták létre, éppen a pesti egyetem magyar tanszéke megalapításának hatására.³⁵

A Szilézia elvesztését Cseh- és Morvaország fejlesztésével kompenzálni kívánó Habsburg-ház azonban mindenekelőtt a gazdasági reformok következetes végrehajtására törekedett. A cseh tartomány különösen alkalmasnak látszott erre a szerepre, mivel városhálózata a 16. század óta meglehetősen sűrű volt: a 16. századi 540 város száma 1654-ig 551-re gyarapodott, ezt követően az 1757-ig terjedő időszakban visszaesett 544-re, 1800-ig viszont ismét 558-ra nőtt. A városok többsége számára azonban a harmincéves háború utáni időszak gazdasági hanyatlást jelentett, nemcsak a kivándorlók nagy száma, hanem a hatalmas hadisarc és a gazdasági átrendeződés miatt. Fehér-

hegy után a földesúri gazdaság fejlődése a helyi piackörzetek kialakulását eredményezte, ami azzal járt, hogy a fennhatóságuk alá tartozó kisvárosok vették át a helyi kereskedelem lebonyolítását. Mindez az önkormányzati jogaikban egyre gyakrabban korlátozott szabad királyi városok lehetőségeinek beszűküléséhez vezetett, amit tovább fokozott az agrárkonjunktúra megszűnése az 1670-es évek után. Ezzel egyidőben azonban az ország északi és keleti, Sziléziával és Pfalz-cal határos körzeteiben egy új típusú, a falusi háziiparra épülő makroregionális textilipar és üvegyártás kezdett kibontakozni.³⁶ A többnyire magas hegyekkel borított területek népsűrűsége meglepő módon már a 18. sz. elején is meghaladta a 30 fő/km²-t, s a lakosság a természeti adottságok ellenére folyamatosan tovább növekedett, az 1790-es években helyenként már elérte az 50 fő/km²-t³⁷, ami arra vall, hogy a népesség számára a falusi háziipar és a manufaktúrális keretek között folyó üvegyártás komoly kiegészítő jövedelmet hozott. Az itt található kisvárosok lakosságának 56–70%-a Mária Terézia korában már a textiliparból, főleg vászon- és posztószövésből tartotta fenn magát. A szabad királyi városok rendszerint kimaradtak ebből a tevékenységből, többnyire csak azok kapcsolódtak be a textilipari tömegtermelésbe, amelyek a régió területén feküdtek, s ezek egy része is inkább csak kooperált a kisvárosokkal, céhes keretek között működő ruhaiparuk a kisvárosok által előállított alapanyagot használta fel. A bécsi udvar a falusi háziiparra támaszkodó kisvárosok fejlődését ösztönözte: 1731-ben egységes céh- és ipartörvényt, majd 1739-ben egységes céhszabályzatot vezetett be, amelyben azonos elbírálás alá estek a korábban különböző rendi jogállású városok iparosai. A Mária Terézia korában készült összeírás szerint az említett textilipari makrorégióban a városi és falusi iparosok aránya Bydžovban 1:9, Hradec Králové és Chrudim környékén 1:7, Litoměřicében 1:5, Mladá Boleslav és Tábor környékén 1:4 volt. A régióhoz tartozó városok többi iparosa fogyasztási cikkek előállításával foglalkozott: élelmiszereket, ruházatot és bőrtermékeket készített. A kivitel ösztönzésére az 1754-es rendelet az iparágakat két csoportra osztotta: belső fogyasztásra és exportra termelőkre, és a második csoporthoz tartozó iparosok számára eltörölte a kötelező céhtagságot, 1755-től már a falusi takácsok kötelező céhtagsága is megszűnt, 1773-ban pedig a textiliparban végleg eltörölték a céheket. Az 1790-ben összeírt 551 város közül az 1791-es adatok szerint 259 tartott országos vásárokat és hetivásárokat, 61 hetivásárokat és gabonapiacot, 163 pedig külkereskedelmi forgalom számára termelt elsősorban. Valószínűnek tűnik, hogy a bécsi udvar támogatása és a korábban kialakult gazdasági kapcsolatok megerősödése miatt az 1790-es évekre az ipari termelés összértéke elérte vagy megközelítette az évi 30 millió arany értékű mezőgazdasági termelést. A kereskedelmi forgalomba kerülő ipari termékek volumene 1766 és 1797 között 273,1%-kal emelkedett, s ezt az értéket az összlakosság alig egyötöde állította elő, mivel az iparban foglalkoztatottak aránya 1797-ben 18,58%-ot tett ki.³⁸ Témánk szempontjából külön érdekességgel bír, hogy az említett textilipari makrorégió területén 1790-ben már 141 textil-nagykereskedőnek volt lerakata, akiknek nemcsak közép-európai piaci kapcsolataik voltak, de Hamburgba, Svájcba, Itáliába, Spanyolországba és Portugáliába is szállítottak. *Ez a Litoměřice, Boleslav, Bydžov, Hradec és Chrudim környéki terület volt a katolikus egyház szemében a huszita eretnekség makacs fészke, amit az előzőek alapján részben azzal magyarázhatunk, hogy a protestáns német területekkel rendszeres kereskedelmi kapcsolatban álló városalakók és parasztiparosok számára könnyebb volt hozzájutni a cseh nyelvű emigráns irodalom termékeihez, mint másutt, s körükben az írástudás is gyakoribb lehetett, mint a cseh tartomány más területein.*

Ellentétben az ipari fejlődéssel, amelynek korszerűsödése, mint láttuk, már a 17. század végén spontán megindult, s az udvar gazdaságpolitikája ehhez csak a fejlődést gátló korlátok lebontásával járult hozzá, a mezőgazdaság korszerűsítésében és a falusi lakosság sorsának javításában sokkal

nagyobbak voltak a felvilágosult abszolutizmus, különösen a jozefinizmus érdemei. Az 1775-ös, minden idők legnagyobb csehországi parasztfelkelésének hatására az udvar nagyszabású telepítési politikába kezdett. Az akciót irányító A. Raab udvari tanácsos neve után raabizációnak elkeresztelt telepítési hullám során 1790-ig 144 új pénzjáradékos, szabadköltözési joggal rendelkező település jött létre a régi kamarai, egyházi, alapítványi és városi birtokokhoz tartozó majorságok, puszták területén. A telepesek örökletes jogot kaptak telkükre. A raabizáció csökkentette a föld nélküli parasztság lélekszámát, és enyhítette a szociális feszültséget, de a földművelés hatékonyságát is növelte, mivel olyan területeket is bérbe adtak (régii, elmocsarasodott halastavak, lápos vidékek), ahol komoly ameliorációs munkálatokra volt szükség. A cseh és morva tartomány parasztsága sorsának javulásához azonban II. József nemcsak a telepítési akcióval járult hozzá; 1781-ben szabad költözési jogot adott minden jobbágnak és fokozatosan eltörölte azokat a földesúri haszonvételeket, amelyek a parasztgazdaság piacosodását eddig korlátozták: a birtokos többé nem kényszeríthette jobbágyait arra, hogy gabonájukat az ő malmában őröltessék, nem kellett többé megvenniük borát, sörét és élelmiszereit. Ínséges esztendőkre gabonaraktárak létesítését is előírta a császár, tűzrendészeti és egészségügyi rendeleteivel pedig hozzájárult a falvak, falusi otthonok korszerűsítéséhez.³⁹ II. József korában kezdődött a cseh és morva tartományok parasztsága életszínvonalának emelkedése, ami kifejeződött a települések, házak arculatának átalakulásában, a táplálkozás javulásában. A telek örökletes bérleti joga megvásárlásának engedélyezése a napóleoni háborúk idejében sokak számára lehetővé tette, hogy a gabona- és gyapjúkonjunktúra kihasználásával végleg megszabaduljanak a robottól.⁴⁰ Mindez együttesen azt eredményezte, hogy a 19. sz. közepére a csehországi parasztság sorsa számottevően megjavult Magyarország vagy a három részre osztott Lengyelország falusi népességéhez képest. Talán ez a felismerés tükröződik abban a tényben, hogy a II. Józsefről szóló népmesék éppen az 1830–1840-es években kezdtek elterjedni a cseh és morva tartomány lakosságának körében. Rendkívül tanulságosak ezek, a „jó császár” tetteit a népmesék sztereotip sémáiba illesztő históriák, amelyek — az előbbieket után érthető módon — éppen a cseh korona országaiiban terjedtek el a legnagyobb mértékben.

A bécsi abszolutizmus és a népi szájhagyomány

A szóbeli népi kultúra a 19. sz. végére II. József alakját teljesen hozzáidomította Harun al Rasid és Bölcs Salamon figurájához, tetteiből kiválasztva a tipikus, általánosítható elemeket, amelyek más korábbi históriákban is fellelhetők voltak: megszületett az álruhás, igazságtevő és halhatatlan uralkodó, aki szükség esetén sereggel tér vissza, hogy alattvalóit megsegítse. A népmesék témaválasztása egy-egy elemmel csak halványan utalt a konkrét történelmi személyiség tetteire: a legelterjedtebb történetekben II. József szánt, ill. robotol a paraszt helyett, hogy megismerje a nép valódi terheit. A szántó-vető császár képe azért is lehetett rendkívül kedves a 19. századi hallgatóság előtt, mert a cseh népmondák legendás alakjára, a szántó-vető Přemyslre, a hajdani dicső dinasztia megalapítójára is emlékeztetett. A II. József körüli legendák halála után kezdtek formálódni, helyi gyűjteményekben már az 1840-es években fellelhetők egyes variánsok, a népmesék végleges és általános elterjedt formája azonban csak a 19. század végére született meg.⁴¹ Elgondolkodtató, hogy a Monarchia gazdaságilag legfejlettebb tartományában, a rohamléptekkel kibontakozó industrializáció, urbanizáció korában és az általános tankötelezettség mellett, a szóbeli népi kultúra még mindig összemosza Bölcs Salamonnak és annak a néhány generációval korábban élt uralkodónak a tetteit, akiről egyébként az iskolában mindenki tanult. A II. Józsefről szóló mesék arra vallanak,

hogy a cseh társadalom népi kultúrája nem különbözött lényegesen a magyarországi népekétől, megőrizte a történelmi valósághoz fűződő hagyományos, a falusi és városi szóbeliségre jellemző viszonyát. Ennek a szájhagyomány útján terjedő szóbeli kultúrának emlékét a 18. század végén, a 19. század közepén írott falusi és városi krónikák őrizték meg.

A 18. század végén élt *krónikás parasztjegyzők* feljegyzései arról tanúskodnak, hogy a falusi lakosság etnikai sajátosságának tudatában volt, őrizte a hajdani nagymúltú cseh állam emlékét, sérelmezte azonban, hogy a hivatalokban, a polgári és katonai közigazgatásban a német nyelvet használják, és németek a főpapok is. A falusi notáriusok elbeszéléseiből kiviláglik, hogy a cseh jobbágyok egy része úgy vélte, hogy a cseh társadalomban csak a leigázott paraszt cseh, ő őrzi a régi szokásokat és erkölcsöket, ő beszél az anyanyelvet, és egyedül neki van sajátos kultúrája, az „úr” ellenben német, ő képviseli a nyelvében és kultúrájában idegen hódítókat. Ez a felfogás valószínűleg meglehetősen általános lehetett, mert *Božena Němcová* 19. sz. közepén írott híres regényének főhősnőjében, a cseh paraszt „ideáltípusát” megtestesítő „*Nagyanyóban*” is (aki II. József korában kislányként személyesen találkozott a császárral) felfedezhetjük az idegenekkel és urakkal szembeni tartózkodás, valamint a cseh nyelvhez és szokásokhoz való rendíthetetlen ragaszkodás jegeit.⁴² A falusi krónikákból kiderül: a jobbágyok az ideális államot úgy képzeltek el, hogy ott nem kellene hadiadót fizetni, hiszen az az urakat gazdagítja, tilos lenne a harácsolás, a városok befolyása csökkenne, megszűnne a falusi és városi termékek árkülönbsége. Az önálló cseh állam idején jobb volt — vélték —, s hittek abban, hogy a hajdani vagyoni egyenlőség egyszer talán újra létezni fog. Németellenességük nem akadályozta meg őket abban, hogy időnként a szegény német paraszttal összefogjanak a gazdag parasztok ellen, a többségében németül beszélő városiakokkal szemben azonban rendkívül ellenségesen viselkedtek, s ellenszenvük a piaci viszonyok bővülésével tovább fokozódott, aminek következtében az önálló cseh állam víziója is egyre vonzóbbnak tűnt számukra.⁴³ E krónikák egyik legismertebbike a már említett cseh „falusi nótárius”, a milčicei *František Jan Vavák* műve, aki így fohászzkodott az Úrhoz: „Az Úr adjon néktek örök dicsőséget, mi néhai előkelőink, grófjaink, főuraink, lovagjaink és nemesink, akik lehetőségtek szerint nemcsak az úriszéki, de katonai hivatalokban és birtokaikon is kizárólag szeretettel és a törvénynek megfelelően intéztetek az ügyeket, alattvalóitokkal, mint gyermekekkel könyörületesen és gyengéden bántatok, munka közben felkerestétek őket, hogy személyes jelenlétetekkel megörvendeztessétek őket, anyanyelvükön beszéljete és tréfálkozzatok velük, a kastélyban a reggeli és esti misén a zoltárokat csehül énekeltétek, eljártatok a templomba és a körmenetekre, családi vagy természeti csapás esetén segítettek jobbágyaitoknak, vagy a terheik egy részét elengedtetek, minden panaszt kegyesen meghallgattatok és orvosoltatok... Viszonzásul a jobbágyok, a szeretetnek és kegyességnek örvendve mindig hűségesen, jó szívvel és őszintén engedelmeskedtek, örömmel robotoltak, a szeretetet szeretettel viszonozták, szükség esetén örömmel adóztak, birtokaikat és becsületüket értetek áldozták. Ah, az volt a régi, az Úristen által megáldott aranykor, amikor a jobbágy az úrral volt egyenlő.”⁴⁴ Vavák azonban nem osztotta a jobbágyok II. József iránti későbbi lelkesedését. A többségében németek által lakott Poděbradyban élő, buzgó katolikus szerző — mint kiderül — még 1781-ben is körutat tett a „tiltott eretnek könyvek” felkutatására és eldobására, ezért nagy elkeseredéssel fogadta II. József egyházi reformjait. A huszitizmust az ördög művének tartotta, szerinte Husz Jánost két német pap rontotta meg (az egyikről utóbb kiderült, hogy mégis cseh volt), ezért elsősorban nekik tulajdonította a huszita háborúk minden veszteségét.⁴⁵ A paraszti öntudatával versben kérkedő milčicei nótárius kamarai birtokon élt, ahol 1777-ben már eltörölték a robotot, ezért annak megszüntetése és a császár jobbágyreformjai számára nem jelentettek különösebb újdonságot,

azokkal szinte nem is foglalkozott, annál többet kesergett a felemelt adókon, az eltörölt egyházi szertartásokon, de azt is az uralkodó tanácsadóinak tulajdonította: „... ezt a rendeletet emberek találták ki, nem Ócsászári Felsege, bizonyára olyan emberek, akik inkább a rend és a természetesség szellemében igazgatnak, mintsem a hit és a vallás szellemében”.⁴⁶ 1789-ben mégis vásári rigmusokban faragott versben emlékezett meg a robot szörnyűségéről, megköszönve az uralkodónak a jobbágyok sorsának könnyítését. Krónikájában utóbb csak néhány szóval említette, hogy II. József halála után a parasztok többsége nagy zúgolódással vette tudomásul a robot visszaállítását, annál többet örvendezett viszont azon, hogy a magyarok visszakapták Szent István koronáját Bécsből, és II. Lipót cseh királyja is megkoronáztatta magát. Felidézve a dicső múltat ugyanúgy kesergett az anyanyelvét feledő népének romlottságán, mint a magyar rendi ellenállás egykorú képviselői.⁴⁷

A korabeli városi krónikák feljegyzéseiből viszont az derül ki, hogy a polgárokat nem érdekelték a parasztok, azokkal nem foglalkoztak, mert nem tekintették őket magukkal egyenrangúknak, annál nagyobb figyelmet szenteltek a saját rendezvényeiknek, mulatságaiknak, vallási ceremóniáiknak, amelyeknek betiltását sosem tudták megbocsátani a császárnak. II. Józsefben nem „Bölcs Salamon reinkarnációját” látták: elítélték egyházpolitikája, a városi autonómia felszámolása, a céhek jogainak megnyirbálása, az egyletek takarékosági okokból történő megszüntetése miatt. A krónikákból kirajzolódik a polgárság félelme a gazdasági konkurencia fokozódásától, amivel nem tudnak lépést tartani, mert nincs tőkájük; érezték, hogy a korszerűsödő államapparátus fokozatosan háttérbe szorítja őket: már nem szólhatnak bele a városi közigazgatásba, az oktatásba. Volt azonban néhány kérdés, amelynek megítélésében a nagyrészt németül beszélő városi lakosság a parasztokkal egy véleményen volt: saját súlyának csökkenéséért a németeket vádolta, hiszen a reformok Bécsből jöttek, ugyanúgy visszasírták a régi szép katolikus időket, mint a falusi jegyzők, és hevesen támadták a zsidó uzsoratókét és a konkurenciát. Amikor II. Lipót 1791-ben tájékozódott a cseh tartományok „harmadik rendjénél” (a valóságban a polgárság negyedik rendnek számított), hogy milyen változásokat tartanának szükségesnek, akkor a patríciusok — akárcsak a konzervatív magyar nemesi ellenzék az 1790/91-es országgyűlésen — a felvilágosult abszolutizmus előtti állapotok visszaállításáért esedeztek.⁴⁸ A cseh tartomány városi lakosságának egy része, különösen az alsóbb rétegek tagjai, hamarosan ráébredtek, hogy óhajaik helyenként egybeesnek a cseh parasztok vágyaival, ily módon etnikai vonatkozásban és érdekeik alapján a jobbágyokban szövetségest kell látniuk. A napóleoni háborúk idején a szegényebb városiak kezdtek feleleveníteni a falusi népi szokásokat, és saját kulturális hagyományokat teremtettek, ami minden bizonnyal összefüggött az 1781 utáni, a szabad költözési jog megadását követő, nagyarányú paraszti bevándorlással is.

A cseh nemzeti ébredés társadalmi bázisa

A cseh nemzeti mozgalom történetét *Miroslav Hroch három fejlődési szakaszra* osztotta: a tudósok érdeklődésének időszakára, a hazafias propaganda és a tömegmozgalmak korára.⁴⁹ Mi vizsgálatunk során lényegében az első két fejlődési szakasznak, az ún. A és B periódus nemzetébredtőinek hovatarozását vizsgáltuk, de *Richard Pražák* tanulmányai nyomán⁵⁰ e periódusokat tovább bontottuk: a felvilágosodáson belül egy korai, egy jozefinista, egy kései felvilágosult korszakra, amely nagyjából a napóleoni háborúkkal egyidőben ért véget, valamint egy korai romantikus periódusra. Vizsgálatunkba azokat a személyeket vontuk be, akiket a nyelvújításban és a nemzeti nyelvű tudomány és szépirodalom ápolásában játszott szerepük alapján a cseh szakirodalom a nemzeti ébredés képviselői közé sorol.

Az *első*, a *korszak* legkiválóbb tudósáról, Gelasius Dobner piarista történészről „*dobnerinek*” is nevezett korszakba soroltuk a cseh nemzeti ébredés azon előfutárait, akik 1740 előtt születtek⁵¹, s akiknek többsége Mária Terézia uralkodása alatt fejtette ki tevékenységét. A csehországi születésű 12 szerző közül öt 1730 után jött a világra⁵², a csoport munkásságára ezért a későbarokk és a korai felvilágosodás szellemisége egyaránt rányomta bélyegét. A 15 fős csoport tagjai közül hárman voltak külföldiek: egy francia és egy német bencés szerzetes, akik még a 17. sz. vége előtt látták meg a napvilágot; továbbá egy szlovák evangélikus pap.⁵³ A hátralevő 12 fő születési helye földrajzi szempontból a következőképpen oszlik meg: hatan a már említett, Sziléziával és Szászországgal határos északi és keleti cseh tájegységen, hárman Prágában, egy fő a Prága körül elterülő Közép-Csehországban, két fő a Pfalz-cal, Bajorországgal és Felső-Ausztriával határos Nyugat-Csehországban látta meg a napvilágot.⁵⁴ A 15 főből csak ötnek a származásáról vannak információink (33%): az 5 főből három iparos családból, egy parasztszülőktől, egy pedig arisztokrata (grófi) házból származott.⁵⁵ Foglalkozási szempontból a 15 fő túlnyomó többségét egyháziak alkották (60%): nyolc szerzetes és egy világi pap, az utóbbi, a szlovák evangélikus pap volt a csoportban az egyetlen protestáns.⁵⁶ A szerzetesek között azonos számban szerepeltek bencések és piaristák (3 fő), mellettük egy jezsuitát és egy pálost találunk. A csoport fennmaradó hat tagja közül két fő tanítóként, ill. nevelőként tartotta fenn magát, ketten hivatalnokok, egy fő ügyvéd volt, ám az arisztokrata Kinsky grófnak is volt „szellemi foglalkozása”: ő vezette egy ideig a bécsújhelyi katonai akadémiát,⁵⁷ de nem kizárólag ottani fizetéséből tartotta el magát. E korszak sajátossága, hogy a nemzeti ébredés említett előfutárai közül csak hárman írtak cseh nyelven, mindegyikük 1730 előtt született, közülük is az egyik a szlovák evangélikus pap volt,⁵⁸ a többiek latin és német nyelven jelentették meg műveiket.

A felvilágosult abszolútizmus *jozefiánus korszakának*, a *Josef Dobrovský* nevével fémjelzett időszaknak képviselői közé soroljuk a cseh nemzeti ébredés azon képviselőit, akik 1741–1760 között születtek. Ez a korábbinál lényegesen nagyobb csoport 36 főt számlált, akik között 5 külföldi származású⁵⁹ tudóst és egyházi személyt találunk, egyikük szlovák evangélikus pap volt. Születési helye alapján idekivánczolhatodikként a magyarországi születésű Josef Dobrovský, akit azonban nem tekinthetünk idegennek, mivel katonai apja a kelet-csehországi Solnicéből került Győr mellett állomáshelyére (itt született a fia), de a család rövid idő múlva visszaköltözött Nyugat-Csehországba. A 30 főből kettőnek a születési helye bizonytalan. A többiek születési helye földrajzilag a következő megoszlást mutatja: tizenegyen Észak- és Kelet-Csehországban (37%), négyen Prágában, egy fő Közép-Csehországban, hatan Morvaországban, hárman Nyugat-Csehországban, egy fő Dél-Csehországban, két fő Sziléziában jött világra.⁶⁰ A külföldiek közül Born nemesi családból származott, a 30 csehországi születésű közül csak kilencnek az eredetére vonatkozóan rendelkezünk adatokkal (31%): egy fő rendőr apától, öten iparos, kereskedő és ketten parasztszülőktől származtak. Gallasnak az apja szobrászművész volt, Dobrovskýnek — akit nem soroltunk a 30 fő közé — az apja katonatiszt volt.⁶¹ Feltűnő az iparos és parasztcsaládok viszonylagos magas aránya: együttesen a 9 fős csoport kb. 78%-át tették ki. Foglalkozási szempontból a csoport tagjai a következőképpen oszlottak meg:

21 egyházi személy (58%) — köztük 13 szerzetes (36%): hat jezsuita, három premontrei, egy bencés, egy pálos, egy ciszterci, egy piarista és nyolc világi pap (köztük egy evangélikus); 2 tudós egyetemi tanár, 2 tanító-tanár, 3 hivatalnok, 1 katonai, 3 művész, színész-színházigazgató; 1 szerkesztő-író; 2 iparos és 1 paraszt.⁶² E csoport tagjainak csaknem a fele tudott csehül írni: tizenket-

ten publikáltak anyanyelvükön (37,5%),⁶³ ami azért is érdekes, mert ez az időszak a nyelvújítás kezdete. A hivatalnokok és tanárok közül egy fő a nemzeti ébredést támogató Nostic grófnál, egy másik pedig az előző csoportnál említett Kinský grófnál állt szolgálatban.

A harmadik, tevékenységének nagy részét a *felvilágosodás kései szakaszában* kifejtő és a cseh hazafias propaganda kiemelkedő személyiségének, *Josef Jungmann*-nak nevével fémjelezhető csoportba soroltuk azokat, akik 1761 és 1780 között születtek. A 27 fő közül ketten, Juraj Palkovič és Bohuslav Tablic a Felvidéken látták meg a napvilágot, mindketten evangélikusok voltak, és szlovák irodalmi nyelv hiányában csehül írták műveiket, tevékenységük ezért a szlovák nemzeti mozgalom kialakulásához ugyanúgy sorolható, mint a cseh nemzeti ébredéshez. A fennmaradó 25 személy születési helye földrajzilag a következőképpen oszlik meg: hatan Észak- és Kelet-Csehországban (24%), kilencen Prágában (36%), heten Közép-Csehországban (28%), hárman Dél-Csehországban látták meg a napvilágot.⁶⁴ A 27 főből 21 személynek az eredetére vonatkozóan rendelkezünk információkkal (77%): közülük négyen nemesi családból, négyen hivatalnok, ill. egy fő tanár apától, nyolcan kézműves szülőktől (38%), négyen pedig parasztcsaládból származtak, a plebejus születésűek aránya ebben a csoportban tehát megközelítőleg 57%-ot tett ki.⁶⁵ A csoport tagjainak foglalkozási megoszlása a következőképpen alakult:

7 világi pap volt (25%), egyikük — a szlovák Tablic — evangélikus, szerzetes egyáltalán nem akadt közöttük (illetve egy művész élete végén belépett a minoritákhoz, de ez az eset alapvetően különbözik a korábbi szerzetesektől, akik tudományos és oktatói tevékenységüket a rend tagjaként fejtették ki); 2 rendőr és 1 katona és 4 hivatalnok mellett 2 ügyvéd, 1 orvos, 4 tudós-író és magántanár, 1 tanító, 3 színész, színházigazgató, művész és 2 iparos-kereskedő; 1 háztartásbeli nő, aki férje mellett szintén publikált a folyóiratokban.⁶⁶ A 27 fő közül mindenki írt cseh nyelven, műveik többségét már anyanyelvükön publikálták.

A következő és egyúttal utolsó csoport tagjai *František Palacký* generációjához tartoztak, tevékenységük nagy része már a *romantika korára* esett. Ide soroltuk a cseh nemzeti ébredés 1781—1800 között született képviselőit, szám szerint 48 főt. Közülük 44 személy születési helyét ismerjük (91%): a szláv testvériség apostola, a szlovák evangélikus pap, Jan Kollár, a cseh történelem egyik jeles művelője Pavel Šafářik, valamint egy evangélikus pap⁶⁷ a Felvidékről származott, egy fő pedig Bajorországból, a külföldiek száma tehát ebben a csoportban 4 fő volt; Észak- és Kelet-Csehországban huszonketten (50%), Prágában heten, Közép-Csehországban négyen, Morvaországban ketten, Nyugat-Csehországban ketten, Dél-Csehországban hárman jöttek világra, négy fő születési helye bizonytalan, csak azt tudjuk, hogy Csehországban látták meg a napvilágot.⁶⁸ A csoportban egyetlen nőt találunk, a Szt. Erzsébet rendhez tartozó apácát, Josefa Pedálovát. A 48 személy közül huszonhatnak a származására vonatkozóan rendelkezünk adatokkal (45%): 17 fő kereskedő, kézműves (65%), 4 személy pedig parasztcsalád gyermekeként jött a világra, a plebejus származásúak aránya tehát ebben a csoportban 80%-ot tett ki; katona, hivatalnok, író és szerkesztő, tanár és pap apától született 1-1 fő (összesen 5).⁶⁹ A csoporthoz tartozó 48 fő foglalkozási szempontból a következő megoszlást mutatta:

a 16 egyházi személyből (33%) tizenegy világi pap volt (köztük két szlovák evangélikussal), mellettük két premontréi szerzetest és egy apácát, valamint két egyházi alkalmazottat (kántor) találunk; továbbá 10 író-költő-szerkesztő-tudós, 10 tanító, középiskolai tanár, 9 hivatalnok, 1 színész, 1 katona és 1 parasztyegyző alkotta a csoportot.⁷⁰ Négy fő kivételével mindenki katolikus volt, itt fordul elő először, hogy a szlovák evangélikus lelkészek mellett protestáns világi értelmi-

ségiekkel is találkozunk: František Palackýval és Pavel Šafářikkal. A 48 fő mindegyike publikált cseh nyelvű írásokat.

A cseh nemzeti ébredés 1801 előtt született 126 képviselője között tehát összesen 14 külföldit találunk, azoknak is több mint egyharmadát a cseh irodalmi nyelvet használó szlovák evangélikus papok tették ki. Mindössze 2 nő és 8 protestáns (evangélikus) akadt a cseh nyelvújítás művelői és a hazafias propaganda terjesztői között. Születési helyük földrajzi elhelyezkedését vizsgálva megállapítható, hogy 38% (45 fő) a protestáns német nyelvterülettel hagyományos gazdasági kapcsolatban álló, helyenként német többségű Észak- és Kelet-Csehországban látta meg a napvilágot, e terület mindvégig kiemelkedő fontosságú volt a nemzeti mozgalom utánpótlásának biztosításában. Az 1760 után született generációknál Prága dinamikus előretörése figyelhető meg, a körülötte fekvő Közép-Csehországgal együtt a cseh nemzeti mozgalom társadalmi bázisának mintegy egyharmadát, 28,5%-át 36 fő adta. Lassú fejlődés tapasztalható a helyenként szintén német többségű, a katolikus Bajorországgal és Felső-Ausztriával szomszédos Nyugat- és Dél-Csehország esetében, a két tájegység a korszak végéig a nemzeti mozgalom 7, ill. 6 képviselőjével büszkélkedhetett. Morvaország részvétel a cseh nemzeti megújulásban fokozatos visszaesést mutat: az 1741—1760 közötti periódusban születettek közül még hatan ebben a tartományban látták meg a napvilágot, a későbbiekben azonban számuk fokozatosan csökkent; ezzel együtt Morvaországból származott a cseh nemzeti mozgalom 8 tagja. A vegyes, német—lemez—cseh lakosságú Sziléziában azonban a cseh nemzeti ébredésnek mindössze két tagja született. Megvizsgálva az egyes települések szerepét a nemzeti mozgalom utánpótlásának biztosításában Prága mellett (22 fő) a kelet-csehországi Hradec Králové (ti. Königgrätz) és a közép-csehországi (Plzeň vonzáskörzetébe tartozó) Žebrák⁷¹ nevét kell kiemelnünk, ahol 1800 előtt a nemzeti mozgalom 5, ill. 3 tagja született.

Az említett csoportok tagjainak eredetét illetően a hiányos adatok ellenére is feltűnő a kézműves, paraszti paraszti családban születettek nagy száma (33), akiknek arányát tovább növelik a parasztjegyzők és jobbágy születésűek (11): a plebejus származásúak már az első periódusban is együttesen 80%-ot tettek ki (bár a kisszámú adat miatt ezt nem lehet hitelesnek tekinteni), ezt követően 78%-ot, majd 57%-ot, 1781—1800 között 80%-ot. A cseh nemzeti ébredés 126 képviselője közül 62-nek a származására vonatkozóan vannak információink (49%), közülük 71% (42 fő) kézműves, ill. jobbágyparaszti család gyermeke volt. A nemesi származásúak száma elmaradt az értelmiségiektől (5:9), mellettük 3 katona-rendőr apától és 1 egyházi értelmiségi családból (ti. szlovák evangélikus lelkésztől) született személyt találunk. A foglalkozási struktúrát vizsgálva az egyháziak kiemelkedően magas arányának fokozatos csökkenése figyelhető meg, ez az 1761—1780 között születettek csoportjában éri el a mélypontot, ami nyilvánvalóan összefüggött II. József egyházi reformjaival. Az első és utolsó periódus között az egyházi személyek összetételében megfordult a világiak és a szerzetesek aránya: kezdetben a szerzetesek alkották többséget, a második periódusban még fölényben voltak a világi papokhoz képest, a harmadik időszakban teljesen eltűntek, majd az utolsó korszakban ismét megjelentek, de már egyharmadát sem tették ki a világiaknak: a 126 főből az összes egyházi majdnem 42%-ot tett ki (53 fő), a szerzetesek, ill. apácák 19%-ot (24 fő). A következő nagyobb foglalkozási csoportot a hivatalnokok alkotják. Ide tartozott 18 fő (14%), mellettük 3 katonát és 2 rendőrt is megemlíthetünk, mint az alkalmazottak különleges csoportjának tagját. A tanítók, tanárok és nevelők 15 főt számláló csoportja a nemzeti mozgalom tagjainak 12%-át alkotta. Valamivel többen voltak a tudósok-írók-költők-szerkesztők, akiknek csoportját nehéz szétválasztani, mert köztük gyakori volt az átmenet: arányuk szintén 14% volt (18 fő). Őket a színesek, drámaírók, színgazdátok, képzőművészek követték 6 fővel, utánuk az iparosok és keres-

kedők következtek 4 fővel, az ügyvédek száma 3 volt, a sor végén pedig a 2 főnyi parasztyegyzőt, az egyetlen orvost és az egyetlen háztartásbelit találjuk.

A cseh nyelv ismerete kezdetben nem volt elengedhetetlen követelmény a nemzeti ébredést szorgalmazók számára, többségük egyházi lévén tökéletesen tudott latinul és németül, a tudós közönségnek szánt műveit is ezeken a nyelveken publikálta. A fordulat az 1761—1780 között születettek csoportjában következett be: ettől kezdve a cseh nemzeti megújulás tagjai számára az anyanyelv ismerete alapkövetelmény volt.

A fenti adatok nagyfokú társadalmi mobilitásról, a rendi társadalom kereteinek széteséséről árulkodnak, mintegy igazolva Ernst Gellnernek a nemzeti mozgalom kibontakozását az iparosodással és a vertikálisan és horizontálisan tagolt hagyományos társadalom korlátainak lebomlásával magyarázó felfogását. A fenti adatokból az is kitűnik, hogy a cseh nemzeti ébredés képviselőinek nagy többsége elsögenerációs értelmiségi volt, akiknek a felemelkedését kezdetben az egyházi intézmények, később az államapparátus, a fejlődő oktatási rendszer és polgárosodás szülte új igények: a sajtó, folyóiratok és a mind népszerűbbé váló színházak tették lehetővé. A cseh nemzeti ideológiát tehát többségében olyan szerzők alkották meg, akik frissen léptek át a falusi és városi szövevény kultúra köréből az írásbeliség birodalmába, gyakran már ismert szerzőként szabadultak meg a jobbgyi függéstől. A nemesség részvétele a nemzeti kultúra ápolásában az 1741—1780 között születettek csoportjában még észrevehető volt, ettől kezdve megszűnt, a hivatalnok réteg hozzájárulása a nemzeti mozgalom társadalmi bázisához viszont fokozatosan emelkedő tendenciát mutatott, hasonlóan a tanárokéhoz és a tudósok, írók számához. Hasonló eredményre jutunk, ha megvizsgáljuk a cseh nemzeti mozgalom egyes kiadványainak, mint pl. a *F. M. Pelcl* által 1791-ben megjelentetett *Új cseh krónikának* az előfizetői körét: a mű iránt a katolikus papság mutatta a legnagyobb érdeklődést, a példányok több mint egyharmadára ők fizettek elő; a prágai közönség kezébe került a példányok egyegyede, a többi lényegében a kisvárosok iparosai, a falusi értelmiség és a jómódú parasztok vették meg, a tanítók-tanárok mindössze a példányok 4%-ára fizettek elő.⁷² A vásárlók földrajzi elhelyezkedése azonban rendkívül érdekes képet mutat: abban a régióban, amely tradicionálisan a cseh nemzeti ébredés legtöbb képviselőjét adta, ti. az észak- és kelet-csehországi területeknek német nyelvhatárán túl volt Pelcl krónikája iránt szinte a legkisebb az érdeklődés, rendszerint 1-1 példány kelt el (de csak egy hajszállal volt jobb a helyzet Nyugat- és Dél-Csehországban), a német nyelvhatártól délre fekvő nagyobb városokban, különösen a textilkereskedelem már említett centrumaiban viszont az országos átlagot meghaladó volt a mű iránti kereslet, akárcsak Közép-Csehországban.⁷³ Pelcl krónikájának kétharmada az említett területeken és Prágában talált gazdára.

A cseh nemzeti mozgalom társadalmi bázisának elemzése is megerősíti azt a benyomást, hogy a Monarchián belül a cseh örökös tartomány a leppolgárosultabb, a gazdasági fejlődésben élenjáró területek közé tartozott, ahol a nacionalizmus kialakulásának is a legtöbb hasonlóságot kellett volna mutatnia a nyugati országokban lezajlott fejlődéssel.

A cseh nemzeti mozgalom kibontakozása

A cseh nemzeti ébredés első, korai szakaszát, mint már említettük, *Gelasius Dobner* piarista történetíró után „dobnerinek” is szokták nevezni, amit akár szimbolikusan is tekinthetünk, mert — mint láttuk — ebben az időszakban a cseh kultúra ápolásában a szerzetesek és egyháziak jártak élen. A cseh kultúra művelése e korai periódusban a hajdani cseh törvények, oklevelek összegyűjtését és kritikai kiadását jelentette, ami nyilvánvalóan nem cseh nyelven, hanem latinul és németül

folyt, hiszen e művek a tudós és magasan képzett közönség számára készültek. A korabeli történetírók között valóban Dobner tett szert a legnagyobb tekintélyre, mivel ő hangoztatta először a forráskritika szükségességét és Hájek középkori krónikájának kiadásakor pedig ő kételkedett először abban, hogy a mitikus ősatya, a legendás Čech valóban létező személy volt. A csoport többi tagja általában egyházi vagy világi intézményekben oktatott, könyvtáros vagy levéltáros volt, tevékenységüket legtöbbször az 1760-as években fejtették ki. E kor tudományos élete még nélkülözte a szervezethez, az első magánkezdeményezésre létrejött tudóstársaság 1746-ban alakult Olomoucban (amelynek papi szemináriumában sok kiemelkedő tudós tanított) *Societas litteratorum incognitorum* néven, amely 1747–48-ban kiadta a *Monatliche Auszüge alter und neuer, gelehrten Sachen* című tudományos folyóiratot. Magánkezdeményezésből szervezték meg a prágai tudósok azokat a „filozófiai gyűléseket” is, amelyeken Stepling professzor elnökléte mellett tudományos előadások hangzottak el 1753 és 1761 között.⁷⁴ E generáció tagjai közül a kelet-csehországi születésű *František Martin Pelcl* tevékenysége vezet át a következő nemzedékhez: a piaristáknál, majd jezsuitáknál tanult, a papnak készülő Pelcl kezdetben a Šternberk grófnál volt nevelő, majd Nostic grófnál könyvtáros és levéltáros. Az ellenreformáció hosszú uralma után először ő merete pozitívan ábrázolni Husz alakját. A cseh nyelvről, Csehország történelméről, kiemelkedő tudósairól szóló — részben kortársával *Mikuláš Adaukt Voigt*tal, a bécsi egyetemen oktató piarista történétíróval és a következő generáció legismertebb történészével, *Jan Alois Hankével* közösen írott — műveit kezdetben ő is latinul és németül publikálta, 1775-ben kiadta pl. *Bohuslav Balbín* 17. századi cseh jezsuita szerzőnek Csehország történelméről írott könyvét. 1791 után azonban, amikor a prágai egyetemen ő lett a cseh nyelv és irodalom professzora, az előzőekben említett *Új cseh krónikát* már anyanyelvén jelentette meg.⁷⁵

A következő korszakot — mint mondtuk — *Josef Dobrovský*nak, a szlavisztika megalapítójának és az első cseh nyelvújítónak a nevével szokták fémjelezni, a valóságban azonban ebben a viszonylag nagy létszámú csoportban hozzá hasonló fontos tudományszervező és felvilágosító tevékenységet végzett az erdélyi nemesi családból származó természettudós, az illuminátus páholyok megteremtője, *Born Ignác*, valamint a morva történész, a bécsi egyetemen is oktató, *Jan Alois Hanke*. A csoport tagjainak tevékenysége lényegében az 1770–1790 közötti időszakban bontakozott ki. Ebben a periódusban vett nagyobb lendületet a tudományos élet megszervezése a cseh és morva tartományban: az 1771–1772 között *Prager gelehrte Nachrichten* címmel tudományos folyóiratot megjelentető Born Ignác 1775-ben megalapította a *Matematikai, Honismereti és Természettudományok Művelését Támogató Magántársaságot* Prágában, amely *Abhandlungen* néven tekintélyes tudományos folyóiratot is közzé tett. A társaság 1784-ben felvette a *Cseh Tudós Társaság*, 1790-ben pedig a *Cseh Királyi Tudós Társaság* nevet. A prágai kutatókat összefogó, csaknem két évszázadon át fennmaradó szervezet tagjai alkották meg a cseh tudományos szaknyelvet a természettudományok számára (tevékenységeik átnyúlt a 19. sz. első felére is), ami a későbbiekben lehetővé tette színvonalas tudományos művek megjelentetését cseh nyelven.⁷⁶ Hasonló társaság alakult Morvaországban 1769-ben az ott élő arisztokrata családok támogatásával a mezőgazdaság fellendítésére, az agrártudományok művelésére *Agricultur — Societät in dem Markgrafthum Mähren* néven, amely ténylegesen nagy szerepet játszott az ottani földművelés és állattenyésztés fellendítésében, ezt követően azonban aktivitása alábbhagyott.⁷⁷

A nemzeti ébredés e korszakában is — mint láttuk — a nyelvújítók között nagy volt még az egyháziak és a szerzetesek aránya. A katolikus egyháznak a céljait szolgáló cseh nyelvű irodalom

megteremtésére vonatkozó erőfeszítései ekkor érték el csúcspontjukat: 1778-ban megjelent az Új-testamentum, 1780-ban pedig a teljes Biblia, s mellettük számtalan teológiai mű.⁷⁸

Az 1770-es években kezdődött meg a standard cseh irodalmi nyelv megteremtése, az első nyelvtankönyvek azonban még németül jelentek meg: a nyelvújításban a már említett F. M. Pelclen és J. Dobrovskýn kívül a prágai tankönyvkiadó alkalmazottja, majd vezetője, *František Jan Tomsa* is részt vett. Az általa írott, a legtöbb újítást tartalmazó cseh nyelvtan 1782-ben, a huszita Biblia nyelvéhez legjobban ragaszkodó Pelclé 1796-ban jelent meg, legutoljára tette közzé saját cseh nyelvtanát a témával már 1770 óta foglalkozó J. Dobrovský, aki — hála hatalmas szláv etimológiai ismeretének — valahol középúton járt: nem alkotott túl sok új kifejezést, hanem felújított már elfeledett — más szláv nyelvekben viszont még használt — szavakat. A cseh nyelvújítás során az 1775—1825 közötti időszakban 28 nyelvtankönyv, 28 szöveggyűjtemény és 14 szótár látott napvilágot.⁷⁹

Az első cseh nyelvű sajtótermék a *Pražské poštovské noviny* (Prágai Postai Hírek) a korai kezdet (1719—1772) után 1782-ben, mint egy német lap fordítása jelent meg újra. 1782-ben vette át az újságot a fenti generációhoz tartozó exjezsuita *Fr. Expedit Schönfeld*, aki 1773 után a prágai egyetemen a poétika tanára volt. Ő kortársát, *Václav Matěj Kramerius*t tette meg a lap főszerkesztőjének. Az új „Prágai Postai Hírek”-nek 1789-ben már 900 előfizetője volt. Ugyanebben az évben Kramerius megvált a laptól, és saját újságot indított *Kramerius Postai Hírei* néven, amelyet 1791-ben *Kramerius Hazafias Újságjára* változtatott. A cseh sajtótermékek olvasókörének állandóságát mutatja, hogy 1808-ban Kramerius lapja 650, Schönfeldé 200 példányban jelent meg (az előfizetők száma tehát nem emelkedett 1789-hez képest), míg a német lapok 1400 példányban. Cseh nyelvű lapok jelentek meg a történelmi Magyarországon is: Pozsonyban 1783—1787 között adták ki a *Prešpurské novinyt* (Pozsonyi Újság) és a Felvidéken jelent meg 1785—1786-ban a *Staré noviny literárního umění* (Régi Irodalmi Újság) című irodalmi folyóirat is.⁸⁰

A cseh színházi élet II. József uralkodása alatt élénkült meg, 1785-től a prágai *Nostic Nemzeti Színházban* (Nostic gróf építtette a Karolinum szomszédságában — ma Rendi Színház) cseh nyelvű színdarabokat is adtak elő, de igen népszerű maradt a Károly téren álló régi faszínház, a népszínház feladatát betöltő Bouda is. Ezekben az években emelték a legtöbb cseh kőszínházat szerte az országban: 1785-ben Brnoban, 1787-ben Teplicében, 1787—88-ban Karlovy Varyban. A közkedvelt szórakozási formában rejlő didaktikai lehetőségeket nemcsak II. József, hanem a nemzeti mozgalom hívei is felismerték, ezért gyarapodott folyamatosan azok száma, akik idegen nyelvű drámákat csehre fordítottak, ill. akik kezdetben bibliai és mitológiai tárgyú, később történelmi témájú drámákat írtak.⁸¹

A nemzeti ébredés első két generációjának tevékenysége a tartományi rendi patriotizmus, a bohemizmus szellemével jól megfér: a *natio Bohemica* alatt — akárcsak a 18. századi Magyarországon a *natio Hungarica* alatt — a cseh korona alattvalóit értették, akiknek a hazai műveltség emelése — történéjk az latin, német vagy cseh nyelven — kötelességük.⁸² A bohemizmus azonban egyúttal szembenállást is jelentett az udvar által sugallt, a jozefinista oktatási reformok során használt tankönyvekből áradó területiális nemzetfelfogással szemben, amelyek azt próbálták elhitetni, hogy a Monarchia népei mind egy nemzethez tartoznak, akiknek az uralkodó iránti alattvalói hűség, a törvények megtartása, a közjó előmozdítása hazafias kötelességük. A felvilágosult abszolutizmus és különösen a jozefinizmus centralisztikus intézkedéseit sérelmező tartományi nemesi és polgári rendek számára a bohemizmus elfogadható alternatívának tűnt, de összeegyeztethetőnek látott a nemzeti ébredés kulturális programjával is.

Az 1741—1760 között születettek csoportjához tartozott az általunk már sokat emlegetett milíciái parasztjegyző, *Fr. Vavák* is, akinek figurájában már a következő nemzedék tipikus vonásai is fellelhetők. A korábban idézett írásaiból kiderül, hogy a falusi nótárius — bár nem használta tudatosan a nemzet kifejezést — csehnek csak azt tartotta, aki hű maradt anyanyelvéhez és a hagyományos társadalom szokásaihoz. A bohémizmus szelleme tőle idegen volt, mindenekelőtt ez hasonlítja őt a következő nemzedékek tagjaihoz. A másik, Jungmann generációjával közös vonását az anyanyelvi kultúra önként vállalt és morális kötelességnek tekintett tudatos propagandája képezte. Az öntudatos, rendkívül olvasott paraszt nemcsak krónikát írt, de verseket is faragott, minden valószínűség szerint a cseh nyelvű vásári irodalom, különösen a népkönyvek írásában is részt vehetett. Vavák ezen kívül a szláv és cseh kultúra emlékeinek fáradszóró gyűjtője is volt: régi várak maradványait kutatta fel, százados sírkövek feliratait másolta le krónikájában. A lipanyi csata színhelyének lerajzolásáért, a csata vázlatáért Plzeň szabad királyi város polgárjogot adományozott neki 1792-ben, ekkor szabadult meg végleg a jobbágysortól.⁸³ Papokkal és tanárokkal barátkozott, az első cseh újságok szerkesztőjéhez nyílt levelet írt, lelkében mindvégig hű maradt az ellenreformációhoz. Nem tudott megbékélni a vallási toleranciával, számára igaz hazafi csak katolikus lehetett. Töprengéseiben ő jut el először ahhoz a kérdésfelvetéshez, amely a későbbiekben a cseh nemzeti mozgalom táborát élesen megosztotta, s amely a mi ugor-török vitáinkhoz hasonlóan még a két világháború közötti értelmiséget is egymás elleni heves támadásokra ösztönözte, ti. ahhoz a kérdéshez, hogy „Mi a cseh történelem értelme?“, amit a mi hasonló szellemű vitáink nyomán inkább úgy fogalmazhatnánk meg: „Mi a cseh?” Vavák ugyanis egész élete során abban a hitben élt, hogy a huszitizmus eretnecség volt, barbár cselekedetekre ösztönözte híveit, ezért az összes protestánsok közül a cseh testvéreket gyűlölte a legjobban. Most mégis azt kellett látnia, hogy a korábban nézeteiket titokban tartó nem katolikusok Husz Jánost nagy nemzeti hősként ábrázolják, és megpróbálják elhíditni, hogy a kelyhesek voltak a cseh nép valódi fiai.⁸⁴ A független cseh állam aranykorát visszaszóró Vavák számára a huszitizmus megmagyarázhatatlan találynak bizonyult.

A következő generáció tagjainak tevékenysége már elsősorban a napóleoni háborúk idejére esett. Ennek a csoportnak a parasztsaládból származó (csak 1799-ben, 26 éves korában szabadult meg a jobbágsági függéstől) költő és nyelvész, *Josef Jungmann* volt a vezére, aki élete végéig mélyeséges bizalmatlanságot táplált az idegen nyelven beszélő „Urakkal” szemben. Magántanári, nevelői állást nem szívesen vállalt, mert nem tűrte a feudális megaláztatást.⁸⁵ Jungmann folytatta Dobrovský nyelvújítását, de számtalan kérdésben szembe is fordult vele. Nem értett egyet pl. a híres szlavista azon állításával, hogy Csehországban nincs szükség cseh nyelven írt tudományos művekre, mert a közönséget az nem érdekli.⁸⁶ Jungmann úgy vélte, hogy hazafias kötelesség felnevelni azt a közönséget, amely cseh nyelven is képes színvonalas alkotások befogadására. Tulajdonképpen ő tette programmá és hazafias kötelességgé a cseh nemzeti agitációt. 1813-ban ő hirdette meg: „Csak az a cseh, aki csehül beszél!”⁸⁷ Nyelvkérdésben vallott álláspontját jól tükrözi a következő, párbeszéd formában írott művéből vett idézet:

„(Slavomil:) ...Szóval úgy gondolja, hogy tegnap haragosan beszéltem azzal az elnémetesedet-el? — De lehetséges-e — kérdelem én —, hogy bárkit is ne ragadjon el az indulat, s ne érezze a legjogosabb felháborodást a haza méltatlan fiával szemben, ama kiáltó hazafiatlanság láttán, hogy hazánk kellős közepén egy születés szerint cseh ember mindent gyaláz és kigúnyol, mi őseinknek szent volt, a hazait ócsárolja, a külföldit dicséri, s gyűlöli azokat, akiknek a zsírján él és hízik?”⁸⁸

Jungmann és követői ezért a nemzeti mozgalomban mindenekelőtt a városi polgárságra és a parasztságra akartak támaszkodni, a nemzetet önerőből szeretnék volna felemelni, és nem kívántak

együttműködni a többnyire németül beszélő nemességgel, amely ettől kezdve növekvő bizalmatlansággal és ellenségességgel szemlélte a nemzeti mozgalmat.⁸⁹ A cseh nemzeti ébredés 1761–80 között született képviselői azonban elsősorban a nyelvújítás befejezésében és a cseh színházi élet fejlesztésében alkottak maradandót. Jungmann 1820-ban adta ki az első, megújított cseh nyelven készült olvasókönyvet (*Slovesnost*), 1825-ben cseh irodalomtörténetét (*Historie literatury české*), majd 1834–39 között cseh–német szótárát (*Slovník česko–německý*). Generációjának tagjai közül hasonló szellemű könyveket jelentette meg Antonín Marek (*V jakém jazyku v Čechách psáti náleží? — Milyen nyelven kell Csehországban írni?*), valamint a természettudományos terminológiát megalkotó Sedláček plzeni professzor, a mineralógiában, botanikában és orvostudományban élen járó Presl fivérek, valamint a sejtelmélet kidolgozásában úttörő szerepet játszó Jan Evangelista Purkyně, aki programmá tette a cseh nyelvű tudományosság megeremtését, mert nemzet az anyanyelvén művelt tudományos élet nélkül nem létezhet.⁹⁰

A 19. sz. második évtizedében láttak napvilágot azok a hamisított kéziratok, amelyeknek szerzői a cseh nemzet sajátos kultúrájának létezését, az ellenséggel — különösen a németekkel — szembeni védekezőképességét, s az emberek természetes egyenlőségét akarták bizonyítani. Az etimológiában, forráskritikában jártas Dobrovský a kéziratokat azonnal hamisítványnak nevezte, de nem osztotta a fiatalabb nemzedéknek a szlávság messianisztikus küldetéstudatába vetett hitét sem, a szláv népeket csupán az európai népek családja egyik tagjának tartotta, ezzel is továbbnővelve a szakadékot önmaga és a korai romantika generációja között.⁹¹ Jungmann és barátai viszont lelkesen fogadták a *Visegrádi énekeket* és *Hanka* „felfedezéseit”, mert azokban a cseh nemzet öntudatának növelésére alkalmas eszközt láttak, a szláv testvériség eszméjét pedig az osztrák befolyás ellensúlyozására karolták fel.⁹²

Az utolsó, 1781 és 1800 között született generáció vitathatatlan vezéregyénisége *František Palacký volt*, de kortársai között nem kisebb egyéniségekkel találkozhatunk, mint *Jan Kollár* és *Pavel Šafářik*. Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy a cseh nemzeti mozgalom etnikai-nyelvi nacionalizmusa Jungmann generációjával, historizmusa és a szláv testvériség messianisztikus küldetésébe vetett hite pedig Palacký nemzedékében érte el a csúcspontot. Palacký minden bizonnyal azért lehetett ennek a korcsoportnak a vezéregyénisége, mert össze tudta kapcsolni Dobrovský igényesebb tudományosságát Jungmann-nak a nemzeti kultúra ápolását morális kötelességként feltűntető felfogásával. A morva protestáns lelkészi családból származó Palackýnak nem voltak olyan fenntartásai a nemességgel szemben, mint Jungmann-nak (nem is lehettek, hiszen Morvaországban az arisztokrácia mindvégig bőkezű mecénása volt a kulturális törekvéseknek), ezért nem zárkózott el a velük való együttműködéstől sem. Az osztrák rendőr-abszolutizmussal szemben rendi előjogaira hivatkozó, a Monarchia rendi szellemű megreformálását szorgalmazó cseh arisztokráciának⁹³ viszont szüksége volt egy magasan kvalifikált, jogait hiteles dokumentumokkal bizonyítani képes történészre, ezért hajlandó volt a cseh történelmi források kiadását anyagilag támogatni.

1818-ban Palacký Šafářikkal együtt jelentette meg *Počátkové českého básnictví, obzvláště prozodie* (A cseh költészet és különösen a prózairodalom kezdetei)⁹⁴ c. művét, majd 1823-ban Dobrovskýtól megtanulta a forrásfeltárás technikáját és a forráskritikát. Ezt követően lett a Šternberk család házi levéltárosa, azé a családé, amely a Cseh Nemzeti Múzeum létrehozásában kezdeményező szerepet játszott és *Vlastenecké muzeum v Čechách* (Csehországi Hazafias Múzeum) címmel színvonalas tudományos folyóiratot jelentetett meg.⁹⁵ 1827-ben a tartományi gyűlés Palackýt bízta meg a Cseh Királyság történelmének megírásával. Palacký a cél érdekében 1831-ben (a magyarországi Matica Srbska mintájára) Jungmann-nal és Presl-lel közösen megalapította a *Matice*

českát, amely fő feladatul a cseh történelmi és kulturális források kiadását tűzte ki maga elé. A szervezetnek 1834-ben 359 rendes tagja és 855 pártoló tagja, 1840-ben viszont már 522 rendes tagja és 1735 pártoló tagja volt. A nagyszámú támogató miatt korábban elképzelhetetlen összeget fordíthatott kiadói tevékenységre: 1834-ben pl. 12 000 aranyat.⁹⁶ Palacký *Geschichte von Böhmen* címmel 1836-ban jelentette meg műve első kötetét, a másodikat pedig 1839-ben. A cseh nyelvű változaton 1838-ban kezdett dolgozni, ennek a német kiadáshoz képest minimális eltérést mutató első kötete 1848 márciusában látott napvilágot *Dějiny národu českého v Čechách a na Moravě* címmel (A cseh nemzet története Csehországban és Morvaországban). Palacký könyvében a cseh nemzet létjogosultságát az európai kultúrához való hozzájárulásából vezeti le, s azt igyekszik bizonyítani, hogy a szlávok, majd utóbb a csehek is eredendően demokratikusabb felfogásúak voltak, mint a feudális viszonyok között élő németek. A huszitizmust a cseh néplélek kifejeződéséként interpretálta, Husz Jánost pedig a cseh nemzet nagy hőségének tartotta.⁹⁷

A cseh források és szláv nyelvemlékek kiadásában kiemelkedő szerepet játszott a szlovák *Šafářík* is, akinek művei német és cseh nyelven jelentek meg a legrégebbi cseh zsoltárokról, az ócseh nyelvtanról, a szláv régiségekről, majd a délszlávok régi írásbeliségéről, valamint a glagolita ábécével írott szláv nyelvemlékekről.⁹⁸ Šafářík tudományos alapon akarta bizonyítani annak a szláv egységnek a létezését, amelyet *Jan Kollár* versei művészi formában énekeltek meg. A történelmi Magyarországról módos paraszti családból származó Kollár, a pesti evangélikus templom prédikátora, költeményeit csehül írta, mert a szlovák irodalmi nyelvben a szláv egységet megbontó jelenséget látott. A szláv testvériség eszméjét ódáiban magasztaló költő a pánszlávizmusban vélte felfedezni a német és magyar befolyás ellensúlyozására egyedül alkalmas eszközt.⁹⁹

Az 1781 és 1800 között született generáció három kiemelkedő egyénisége mind protestáns volt, ezért nem jelentett számukra nehézséget annak elfogadása, hogy a huszitizmus tulajdonképpen a cseh nemzet karakterének, ősi demokratizmusának a kifejeződése. A cseh nemzeti mozgalom azonban ezzel az állítással ellentmondásba került saját történetével, mert mint láttuk, a cseh nemzeti megújulást lényegében a katolikus egyház tagjai indították el, a katolikus klérus tagjainak aránya a nemzeti ébredés képviselői között szinte mindvégig rendkívül nagy volt, de közülük került ki a cseh nyelvű kiadványok olvasóinak nagy többsége is. Valószínűleg a nemzeti mozgalom elkanyarodása az eredeti szemlélettől (ti. hazafi=katolikus) magyarázza azt a tényt, hogy a papság fokozatosan csökkenő érdeklődést tanúsított a nemzeti ébredés iránt, ugyanakkor mind hevesebben vitakozott a huszitizmust a cseh nemzet sajátosságaként beállító felfogással. A 19. sz. közepén a „Mi a cseh?” vita középpontjába a huszitizmus kontra nepomukizmus ellentétpár került, amelyben lényegében azt a kellett volna eldönteni, hogy ki volt a tipikus cseh hős, Husz János vagy Nepomuki Szt. János; kik tekinthetők a cseh nemzet igazi tagjának: a katolikusok vagy a protestánsok. A vita — mint már említettük — még a két világháború közötti csehszlovák köztársaságban is változatlan heveséggel folyt.¹⁰⁰

A cseh nyelvű kiadványok mennyiségi és tartalmi változásai

Annak megértéséhez, hogy a cseh nemzeti mozgalomnak milyen nehézségeket kellett leküzdenie a standard irodalmi nyelv megteremtésekor és az anyanyelvi irodalmat forgató közönség felnevelésekor, elengedhetetlen a cseh nyomdatermékek számának és szerkezetének felidézése.¹⁰¹

A cseh nyelvű kiadványok száma

Korszak	Összes kiadvány	Nem énekeskönyv	Énekeskönyv
18. sz. eleje	34	20	14
18. sz. első fele	261	56	205
18. sz. közepe	148	35	113
18. sz. második fele	693	98	595
18.—19. sz. fordulója	3.454	412	3.042
összesen:	4.590	621	3.969

A cseh nyelvű kiadványok tartalmi megoszlása

Korszak	Tematika %-ban				
	vallási	szórakoztató	politikai	oktató	kalendáriumok
18. sz. eleje	75	20	—	5	—
18. sz. első fele	71,4	10,7	—	17,9	—
18. sz. közepe	54,3	8,6	20,0	11,4	5,7
18. sz. második fele	40,8	40,8	—	16,8	2,0
18.—19. sz. fordulója	70,1	23,8	0,2	4,4	1,4

A vallásos és szórakoztató énekeskönyvek aránya %-ban

Korszak	% -ban	
	vallásos tartalmú énekeskönyvek	szórakoztató jellegű énekeskönyvek
18. sz. eleje	92,9	7,1
18. sz. első fele	82,9	17,1
18. sz. közepe	85,8	14,2
18. sz. második fele	50,0	50,0
18.—19. sz. fordulója	45,3	54,7 ¹⁰¹

A fenti adatok kiegészítésül még hozzá kell tennünk, hogy 1779-ben a cseh tartományban 10, 1780-ban csak 5, 1781-ben 9, 1782-ben viszont már 24, 1783-ban pedig 30 cseh nyelvű könyv jelent meg. Figyelembe véve, hogy az összesített adatok szerint a 18. sz. második felében évente átlag körülbelül 20 cseh nyelvű kiadvány jelenhetett meg, feltételezhető, hogy a nyomdatermékek zöme — akárcsak nálunk — az 1780-as évek második felében és az 1790-es évek elején látott napvilágot.¹⁰² A közölt táblázatokból nemcsak az tűnik ki, hogy a cseh nyelvű könyvkiadás a 18. sz. végén indult viharos fejlődésnek, hanem az is, hogy az emigráns központok nyomdáiak milyen in-

tenzitással kellett működniük ahhoz, hogy évente átlag 900—1000 „eretnek” könyvet kobozhasson el az ellenreformáció, hiszen a 18. sz. elejétől a 18-19. sz. fordulójáig a cseh korona tartományokban kiadott összes cseh kiadvány száma alig haladta meg az ezret, ezek túlnyomó többsége is vallásos énekeket tartalmazott. Meglepő a cseh nyelvű kalendáriumok és a ponyvairodalom teljes hiánya a 18. sz. közepéig, tudván, hogy ezek voltak a legkeresettebb olvasmányok a városi és falusi szóbeli kultúra keretében élő lakosság körében. A cseh könyvkiadás adatait a magyar nyelven megjelent nyomtatványok számával összevetve mutatkozik meg legjobban a cseh nemzeti ébredés képviselői előtt tornyosuló nehézségek nagysága: míg az 1781-ben kb. 4 milliós lakosságú Cseh Királyságban a 18. sz. folyamán 1036 cseh nyelvű kiadvány jelent meg, a történelmi Magyarországon 1712—1790 között ennek kb. a négyszerese, igaz ezek többsége (kb. 3000) az 1780—1790 közötti évtizedben, miközben a magyar ajkú lakosság lélekszáma nem sokkal haladta meg a csehét.¹⁰³

III.

Áttekintve a cseh nemzeti ébredés történetét a magyar olvasónak a rengeteg párhuzam mellett is azonnal feltűnik a politikum, ti. a nemzeti érdek nevében felvázolt politikai programok, politikai szervezetek és pártok teljes hiánya; sehol egy Kölcsey, Széchenyi, Wesselényi, Kossuth, aki a diétán mondott beszédében, újságcikkben, könyvben vázolta volna fel a jövődő polgári nemzetállam képét kortársai előtt. Nem véletlen, hogy — minden hasonlóság és kölcsönhatás ellenére — a történelmi szakirodalom nem is sorolja azonos fejlődési típusba a magyar és cseh nemzeti mozgalmat.¹⁰⁴ A többségében plebejus származású cseh nemzetébresztők szociális érzékenysége csak közvetett jelekből, mindenekelőtt a nemességgel fenntartott kapcsolatok elutasításából olvasható ki, írásaikban beérték a nyelvműveléssel és a történelmi hagyományok felidézésével, mintha a hajdani önálló cseh állam restaurációjától várták volna minden probléma megoldását. A cseh nemzeti mozgalom nyelvi-kulturális orientációja ellenére azonban a vérségi, nyelvi és kulturális azonosságon alapuló nemzetfogalomra épülő ideológia felbukkanását csak viszonylag későn, a harmadik generációnál tapasztaljuk, a felvilágosodás korábbi időszakában a rendi patriotizmus szellemiségével összhangban álló, a nemzet fogalmát területiális alapon értelmező natio Bohemica-ból kinőtt bohémizmus képes volt integrálni a különböző anyanyelvű elitrétegeket. A bohémizmus azonban távol állt a szóbeli kultúra határait frissen átlépett szerzők s az általuk bemutatott falusi és városi lakosság nagy részének mentalitásától, akik a szociális és gazdasági érdekkellentéteket ugyanúgy a megszokott és leegyszerűsítő klisék keretei között értelmezték, „bennszülött—idegen” ellentétre redukálva az úr—jobbágy, paraszt—polgár szembenállást, mint ahogyan a falusi és városi szájhagyomány néhány megszokott sémába illesztette be az átélt történelmi tapasztalatokat. Az említett leegyszerűsítő látásmód nem volt cseh jellegzetesség, mindenütt felbukkant, ahol a hagyományos társadalomban élő, etnikailag (különösen, ha még vallásilag is) különböző csoportok gazdasági és társadalmi érdekei éles ellentétben álltak egymással: Pomerániában, Litvániában, Ukrajnában, Erdélyben, és a Balkánon éppúgy megfigyelhető, hogy az „úr—jobbágy” és „paraszt—polgár” ellentét „bennszülött—idegen” szembenállásként rögzült a köztudatban,¹⁰⁵ s az így keletkezett előítéletek a 19. századi nemzeti ideológiákba átemelve a nacionalista viszályok örökös forrását képezték. A Jungmann nemzedékénél felbukkanó nemzeti ideológiának éppen ez, a plebejus származású nemzetébresztők által magukkal hozott, a hagyományos előítéleteket tükröző örökség képezte az egyik forrását. A nemzeti mozgalomnak a napóleoni háborúk alatt színre lépő képviselői némileg történetietlenül

teljességgel a Habsburg-abszolútizmus rovására írták a nemesség elnémetesedését (pedig legkésőbb a 18. században Közép- és Kelet-Európa legtöbb országában — még a cári Oroszországban is — megtörtént a nemesség jómódú rétegeinek, különösen az arisztokráciának a nyelv váltása), a szóbeli kultúra keretei között élő parasztok és szegény polgárok igényesebb művek iránti érdektelenségét, a gazdasági fejlődésnek a céhok rovására történő ösztönzését. Jungmann és Palacký nemzedéke azonban nézeteinek kialakításánál nagymértékben támaszkodott a humanista krónikákra és a rendi hagyományokra is.

A nemzetet és nyelvi közösséget azonosító ideológiák gyökerei a humanizmusig és reformációig nyúlnak vissza, Csehországban a huszitizmusig. Mint tudjuk, Husz János egyházi reformjainál már nélkülözhetetlennek tartotta a Biblia lefordítását a lakosság nyelvére, az anyanyelvi prédikációkat, s ezzel egy évszázaddal megelőzte a német reformációt. Magyarországon az anyanyelvi kultúra fontosságának, nép=nemzet=nyelv azonosságának felismerése a 16–17. századi költők, írók nevéhez fűződik, akik alkotásaikkal nemzetük dicsőségét akarták növelni és hazájuknak a fejlettebb országokhoz képest mutatkozó kulturális elmaradottságát szerették volna csökkenteni.¹⁰⁶ A nyelvi közösséghez való viszonyuk mégis alapvetően eltért a rendi-nemesi nacionalizmusoktól: számukra a közös eredet fikciója nem bírt jelentőséggel. A tartományi rendi nacionalizmusokban azonban a privilegizált csoport vérségi, nyelvi, kulturális azonosságának tudata mindig nyilvánvaló volt,¹⁰⁷ ebben különböztek azoktól, a nemesség politikai egységét hangsúlyozó nacionalizmusoktól, amelyek csak előjogaik igazolásánál hivatkoztak a közös eredet fikciójára, a privilégiumok megszerzését és birtoklását azonban nem tették egy meghatározott nyelv ismeretétől függővé.¹⁰⁸ A barbár gentilizmusra emlékeztető, etnocentrikus, származás, nyelv, szokás azonosságát hirdető és a „nemzeti” öltözetnek, hajviseletnek már-már mitikus jelentőséget tulajdonító irányszat csak a 17. században kezdett felbukkanni a nemesi nacionalizmusokon belül: ennek egyik legeklebtársabb példája a lengyel szarmatizmus, de Magyarországon is tettenérhető a nyomdafestéket alig tűrő rendi szellemű röpiratokban éppúgy, mint Dugonics és Gvadányi verseiben a 18. sz. végén.¹⁰⁹ A nemesi nacionalizmusnak ez az — igen gyakran mosdatlan szájú — főleg a köznemesség és kismemesség által támogatott irányszata a történelmi előjogokra támaszkodó privilégiumokhoz való merev ragaszkodásával és az országban élő idegen ajkúakkal szembeni szupremácia vágyával tünt ki: élhettek az „idegenek” a korona területén akár öt évszázada, a nemesség említett rétege számára örökké „jövevények, vendégek” maradtak.¹¹⁰ Hasonló felfogás — ha csiszoltabb formában is — de létezett a cseh nemesi nacionalizmuson belül is: 1615-ben a cseh rendi országgyűlés pl. olyan határozatot fogadott el, amely a diéta tanácskozásainak és a hivataloknak nyelvét a csehet tette meg, kimondta, hogy a jövőben nemesi címet csak az szerezhethet, indigena csak az lehet, aki csehül tud.¹¹¹ Bár a határozat sosem lépett hatályba, mutatja, hogy a cseh nemességen belül is akadtak hívei a rendi nemzetet az anyanyelvet beszélő privilegizáltak csoportjával azonosító felfogásnak. Az országban élő idegen ajkú népességet „vendégnek, jövevénynek” tituláló nézetek pedig a 19. sz. elején is tovább éltek.¹¹²

A múlt feltárása azonban nemcsak a születendő nemzet öntudatának növeléséhez nyújtott segítséget a cseh nemzeti ébredés képviselőinek, de alkalmas fegyvernek ígérkezett a bécsi udvar által Csehországra kényszerített, a hagyományos társadalom kereteit fellazító iparosodás és az azt követő felemás és ellentmondásos modernizáció ellen is; a szlávok és csehek sokat emlegetett eredendő demokratikus hajlama a privilegizált csoportok egyenlősége ntáni nosztalgiát, valamiféle „patrícius demokrácia” iránti sóvárgást takart.¹¹³ Paradox módon tehát a cseh nemzeti mozgalom an-

nak a lassú, kényszeredett modernizációnak köszönhette létét, amelynek ellenében kifejlesztette saját ideológiáját.

Miroslav Hroch szerint a nacionalista ideológiák úgy keletkeznek, hogy az egyes nemzeti mozgalmak képviselői a lakosság történelmi hiedelemvilágából kiválasztják a nézeteiknek megfelelő építőelemeket, azokat a saját logikájuk szerint racionalizálják, történelmi tudattá formálják. A politikai pártok a programjaikat alátámasztó történelmi érveket a vélt vagy valós racionalitással felruházott történelmi tudatból merítik, majd a politikai küzdelmekben e programok történelmi érvrendszerre is megmértetik.¹¹⁴ A cseh nemzeti ébredés 1848 előtti történelmében erre a kritikái „megmértetésre” nem került sor: a metternichi rendőr-abszolútizmusban a politikai szabadságjogok teljes hiánya nem tette lehetővé sem pártok alakítását, sem a politikai programmal fellépő nemzeti ideológiák nyilvánosság előtti vitáját. Még a tartományi gyűlésen a Monarchia rendi szellemű megreformálásáról álmodozó arisztokraták is kénytelen voltak elképzeléseiket Lipcsében vagy Hamburgban közzétenni.¹¹⁵ Igazat kell adnunk *Richard Pražáknak*, aki a magyar és cseh nemzeti mozgalom közötti különbséget a politikai szabadság eltérő mértékével magyarázza, rámutatva, hogy a két nacionalizmus kialakulásában 1795 és 1825 között fedezhető fel a legtöbb párhuzam, amikor az abszolútizmus Magyarországon is csak a nyelvújítást és a kulturális törekvéseket tűrte meg.¹¹⁶ Arra a kérdésre tehát, hogy a Monarchia egyik legfejlettebb, legurbanizálódottabb tartományában miért bontakozott ki egy etnocentrikus és nyelvi nacionalizmus, az a válaszuk, hogy azért, mert lakosait egy idegen hatalom megfosztotta politikai szabadságjogaitól, s ugyancsak az idegen hatalom „kényszerítette rá” a hagyományos társadalmat felbomlasztó iparosodásra és az azzal járó lassú modernizációra is. Ellentétben a felvilágosodás korában élő filozófusokkal, a romantika korának cseh nemzeti ideológusai nem általában a feudalizmusban látták a „sötétség korát”, hanem a katolikus barokk időszakában; az azt megelőző független cseh rendi államban viszont az „aranykort” vélték fölfedezni. A jövő kutatásai fogják eldönteni, hogy a közép- és kelet-európai — etnián hitvallásba torkolló — nyelvi nacionalizmusok kialakulása mennyiben függött össze azzal a ténnyel, hogy ideológiájukat nem a sötét középkor maradványának tekintett Ancien régime felszámolásra tudatosan törekvő értelmiségiek, hanem a rájuk kényszerített és idegenként aposztrofált modernizáció okozta szenvedések elől a hagyományos társadalom „aranykorának” illúziójához menekülő gondolkodók alkották meg, akik a rendi maradványok beépítésével a születő eszmerendszerekbe valójában a társadalmi átrendeződést kívánták fékezni. Az etnikai-nyelvi nacionalizmusok és az államnemzet, ill. kultúrnemzet fogalmakra épülő modern nemzeti ideológiák között a lényegi különbséget ezért az orientációban látjuk: a polgári átalakulást igenlő eszmerendszerek a jövő társadalom felépítésére, a modernizáció lassítására törekvők pedig a múlt feltárására helyezték a hangsúlyt, megőrizve egyúttal azt az előítéletes gondolkodást és rendi szellemet, amelynek veszélyességére már a 18. sz. végén élő, világosan látó értelmiségiek is figyelmeztettek.

Jegyzetek

1 Az etnián hitvallás sajátosságai: a nemzeti hovatartozás kötelesség, szolgálat, örök küldetés, érzés. Aki nem rendelkezik ezzel az érzéssel az nem igazi fia a nemzetnek. Az etnián nemzet kicsi, de számarányát mesze meghaladó módon van jelen a világ kultúrájában, küldetése vezető szerepet biztosít neki Európa azon régiójában, ahol él stb. Csepeli György, *Nemzet által homályosan*. Bp. 1992. 101–106.

2 Uo. 20.

3 Uo. 22.

4 Uo.

5 Uo. 23.

- 6 Uo. 25—26., 29.
- 7 Elegendő talán itt a cseh nemzeti megújulás „tankönyvére”, Božena Němcová írónőnek rendkívül didaktikus hangvételű regényére, a *Nagyanyóra* hivatkozni, amely a hagyományos paraszti társadalom szokásainak, a paraszti ideáltípusnak állít emléket. A *nagyanyó (Babička)*, ford. Zolyomi Antal. Bp. 1952.; ld. még *Falu a Sumavában (Pohorská vesnice)*, ford. Hubík István. Bratislava 1958.
- 8 Gellner, Ernst, *Nations and nationalism*. Basil Blackwell Ltd. Oxford 1988; mi a cseh kiadást idézzük, amely 1993-ban Prágában látott napvilágot *Národy a nacionalismus* címmel, Jiří Markus fordításában. 45.
- 9 Uo. 31—34.
- 10 Uo. 77—80.
- 11 Uo. 55.
- 12 Ezeknek a villongásoknak emlékét számtalan korabeli forrás megörökítette a történelmi Magyarországon. *Cseresi Mihály* pl. így fohászzkodott a 17. sz. végén: „Alázd meg édes hazám a föld poráig magadat, jobbitól meg valóságosan is életedet, ne üldözzék négy recepta religión levő atyafiak egymást, éljetek civiliter egymás között, bizárok Istenre a lelkek megtérítését. *Ne áskálódj három erdélyi natio egymásra* (a kiemelés tőlem — R. É.), keressétek inkább a közönséges jót egyező értelemmel, hiszen mind a magyornak, mind a székelynek, mind a szásznak csak az egy Erdély hazája, itt kell együtt laknotok, szenvednetek, másúvá bizony bé nem fogadnak...” In: *Erdély története 1606—1830*. I.p. 1986. II. 948.; Az erdélyi tartományi nemzetek közötti konfliktusokról árulkodik Bocskay István végrendelete is: „Intjük a nemes országot, Erdélyt, mint édes hazánkat... hogy a székely nemzetséget a mitőlünk nécek adott szabadságban tartsák meg és successorunkat is intjük, erre légyen fő gondja... A székelységet pedig, mint kedves hívcinket intjük fejenként: szolgáljanak híven hazájoknak és az országban szép egyezséggel alkuván, igyekezzenek az egész magyar nemzetségnék megmaradására. *Többé magyar vérbe fertőzni és a nemesség romlására ne igyekezzenek, hogy minden nemzetségek előtt dicséretes, jó hírek, nevek fennmaradasson.* (A kiemelés tőlem — R. É.) In: *Magyar gondolkodók 17. sz.* Bp. 1979. 20.; Zrínyi Miklós eposzából az is kiderül, hogy a 17. században a horvát—német viszony is ellentétekkel volt terhes:

„Bízó!-é németben, te okos horvát bán,
 Hogy hamar segítséget küld néked talán?
 Német, mely tégedet az föld alatt kíván
 Lemni, segítséget hoz kárával talán?” (A kiemelés tőlem — R. É.)

- In: *Szigeti veszedelem* Bp. 1988. 29.; A haza sorsán kesergő névtelen szerző *Siralmas könyörgő énekében* szintén a németeket okolja Magyarország romlásáért: „Tehát magyarok veszítették el országokat! Megengedhető, de ily fundamentumból, hogy németekkel vetették barátságukat, azoknak igen sokat hittek, a dolgokat reájok bízták, magok közé befogadták, tanácsokkal éltek...” In: *Magyar gondolkodók 17. sz.* 194.
- 13 *Berzeviczy Gergely* éppen az említett aggodalmak miatt javasolta a latin államnyelv megőrzését: „...javasolja ezt a törvényszerűség, mert annyi nemzetiséghez tartozó embert, magyarokat, szlávokat, németeket, görögöket, ruténeket, oláhokat hogyan fog valaki jobban egyesíteni, mint a bizonyos tekintetben senkire nézve nem idegen latin nyelv által... Ki fogja Horvátország és Szlavónia lakosait az ő helyhatósági törvényeik ellenére, ki fogja Magyarország lakosainak felét rábírní, hogy magyarul írjanak és beszéljenek? Ki kívánhatja a szlávok és germánok közt lakó és egész éven át magyar szót nem is halló nemesektől, hogy a magyar nyelvet oly könnyűséggel kezeljék, mint amennyire ez a közügyek intézéséhez és megvitatásához szükséges?” *A parasztnak állapotáról és természetéről Magyarországon*. In: Tessedik—Berzeviczy: *A parasztnak állapotáról Magyarországon*, ed. Zsigmond Gábor. Bp. 1979. 412—413.
- 14 Tessedik Sámuel, *A parasztember Magyarországon — mi csoda és mi lehetne; egy jó rendbe szedett falunak rajzolatjával egyetemben*. In: Tessedik—Berzeviczy, i. m. 135.
- 15 Sklenár, G., *Hypercriton examini vetustissimi magnae Moraviae situs et vindiciarum Anonymi Belae regis scribae. Posonii 1788*. idézi: Tibenský, Jan, A szlovák nemzetiség és a burzsoá nemzet kialakulása. In: *Nemzetiség a feudális korában*. Bp. 1972. 195. Hasonlóan vélekedett a magyar nyelvújítás egyik jelentős személyisége, *Báróczy Sándor* is: „Mindenek, valakik csak a Magyarokról írt Történet-jegyzésekben hatsak valamennyire jártosokis tudhatyák, mely gyászos volt elejétől fogva Nemzetünknek a magok között való visszavonás... Most edgyik vallás, másik vallás ellen; majd ismét edgyik Nemzet, más Hazánkban lévő Nemzet ellen (a kiemelés tőlem — R. É.); majd ismét edgyik vármegye, másik vármegye ellen...” *A védelmezett magyar nyelv. Vagyis A' Deáksgá mennyire szükséges voltárolvalo kettős-beszélgetés*. Bétsben, Hummel Dávidnál. 1790. 4—5.
- 16 Herder, Johann Gottfried, Az emberek téveszméiről és rögeszméiről. In: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról*. Bp. 1978. 486—487., 551—552.; A német filozófus a hajlani nagy birodalmak pusztulását is az emberi elto-gultságra vezeti vissza: „Az elődeinktől közreműködésünk nélkül örökölt, kényszerű dicsőség hamarosan hiúságot váli ki belőlünk, és méltatlanná tesz elődeinkhez. Aki azt képzei, hogy születésénél fogva bátor, nemes, erényes, az könnyen megfélekedezhet róla, hogy annak is mutatkozzék. Elmulasztja a küzdelmet ama koszorúért, melyet őseinek

- örökségképpen már birtokolni vél. *A hazafias elfogultság, a vallási, faji, származási gőg veszejtette el Jü. Ut, Görögországot. Rómát, szinte valamennyi ősi, hatalmas és szent államalukat. Nem azt kell tisztelnünk és szeretnünk, ami egykoron volt a hazá, hanem azt, ami ma.*" (A kiemelés tőlem — R. É.) i.m. I. 235—242.
- 17 Bibó István 1986. Az európai egyensúlyról és békéről. *Válogatott tanulmányok*. I. 337—338.
- 18 Zimmermann, János György, *A' nemzeti büszkeségről* (Vom Nationalstolz). Ford. Öri Fülel Gábor, Pozsonyban Weber Simon Pál betűvel 1792.
- 19 I.m.40—41.
- 20 *Von der Liebe des Vaterlandes* (név nélkül), Wien 1793. 51., ford. Pásztor Judit. *Keresztesi református lelkész* is így vélekedett, hogy: „Nincs nagyobb dühösség, mint amidőn valamely nemzet régi szabadságában s törvényeiben megsértettnek érzi avagy csak képzei magát. Egy darabig lappang ugyan a tűz a hamu alatt: de azután még sebesebb lánggal üti ki magát.” idézi: Molitor Ferenc, *II. József a császári Don Quijote..* Bp. 1987. 323.
- 21 Kadlec, Jaroslav, *Přehled českých církevních dějin* (A cseh egyház rövid története). Róma 1987. II. 73—82.; Ducreux, Marie-Elisabeth, *La conversion de la Bohême et la réorganisation du diocèse de Prague aux XVIIe et XVIIIe siècles: apparences et limites d'un succès / A cseh hittérítés és a prágai egyházmegye újjászervezése: egy siker megnyilvánulása és korlátai* (kéziratban) 4.
- 22 Kadlec, i.m. II. 83—88., 92—96.; Ducreux, *Le livre et l'hérésie, modes de lecture et politique du livre en Bohême au XVIIIe siècle* (Könyv, eretnokség, olvasási szokások és könyvpolitika a XVIII. századi Csehországban), in: *Der Umgang mit dem religiösen Buch, Studien zur Geschichte des religiösen Buches in Deutschland und Frankreich in der frühen Neuzeit*, ed. Hans Erich Bödeker, Gerald Chaix, Patrice Veit, Vanderhoeck and Ruprecht, Göttingen 1991. 144—147., 151—152.
- 23 Pekař, Josef, *Paměti Františka Jana Vaváka* (František Jan Vavák emlékiratai) in: *Postavy a problémy českých dějin (Cseh történelmi figurák és problémák)*, Praha 1990. 279., 276—277.
- 24 *Přehled dějin Československa II/2 (1526 až 1848) (Csehszlovákia történelme 1526—1848)*, red. Purš, Jaroslav—Kropilák, Miroslav. Praha 359.
- 25 Ducreux, *La conversion de la Bohême* 11., 14.
- 26 Kadlec, i.m. II. 161—162.
- 27 Ducreux, *Le livre et l'hérésie* 140.
- 28 Porák, Jaroslav, *Český jazyk* (A cseh nyelv), in: *Počátky českého národního obrození 1770—1795* (A cseh nemzeti mozgalom kezdetei 1770—1795 — a továbbiakban *Počátky*). Praha 1990. 234.
- 29 Ducreux, *uo.*
- 30 Pražák, Richard, *Cseh—magyar párhuzamok*. Tanulmányok a 18—19. századi művelődéstörténeti kapcsolatokról. Budapest 1991. 44. A kirepítést Herder és Schlözer egyaránt elítélte.
- 31 Burke, Peter, *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest 1991. 286—333.
- 32 Klímová, Dagmar, *Ohlas tereziánských a josefinských reform v lidových pověstech* (A tereziánus és jozefiánus reformok visszhangja a népi elbeszélésekben). In: *Počátky* 209—210.
- 33 Porák, i.m. 233.
- 34 *Uo.* 239.
- 35 Niederhauser Emil, *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Bp. 1977. 77.; Porák, *uo.*; Pražák, i.m. 41.
- 36 Nový, Rostislav, *Městská síť v Čechách* (Városhálózat Csehországban), in: *Počátky* 33—43.
- 37 *Atlas československých dějin* (Csehszlovák történelmi atlasz), red. Purš, Jaroslav. Praha 1965. 15/b.
- 38 Nový, i.m. 35—40.
- 39 Křivka, Josef, *Nové osady v Čechách* (Új települések Csehországban). In: *Počátky* 16—20.; Vařeka, Josef, Vesnická sídla — stavby — interiér (Falusi lakóhelyek — épületek — lakásbelső). *Uo.* 154—168.; Štármá, Jarmila, Lidová strava (Népi táplálkozás). *Uo.* 168—174.
- 40 Vondruška, Vlastimil, *Počátky zemědělské revoluce* (Az agrárforradalom kezdete). In: *Počátky* 20.; Butvin, Josef—Havráněk, Jan, *Dějiny Československa* (Csehszlovákia története). Praha 1968. 25—26. Pekař, Josef, *Dějiny československé* (Csehszlovákia története). Praha 1991. 145—146.
- 41 Klímová, i.m. 210—212.
- 42 Robek, Antonín, *Lidové zdroje české národní společnosti* (A cseh nemzeti társadalom népi forrásai), in: *Počátky* 230.; Němcová, i.m. Nagyanyó pl. nem fogadja el Sziléziában a hadlövegnyek járó nyugdíjat, mert akkor a gyerekeit ott kellene felnevelnie, s azok elfelejtették a cseh nyelvet, ezért inkább vállalja a bizonytalanságot, és három gyerekével hazaköltözik a szüleihez. Nehézzen békél meg azzal, hogy a lányai mégis mind idegenekhez mennek férjhez, az egyik egy német, a másik egy horvát gazdatiszthez. Unokáit és a falubelieket ezért is oktatja olyan buzgalommal a régi cseh népszokásokra.
- 43 Robek, i.m. 229.

- 44 Pekař, *Paměti Františka Jana Vaváka* (F. J. Vavák emlékirata) 274.
- 45 Uo. 284.
- 46 Uo. 288.
- 47 Uo. 292. Vavák úgy érzi, hogy amennyiben visszatérnének a hajdani elődök, szomorúak lennének, látván, hogy: „*Mi vagyunk a Ti utódaitok, már nem csehek, hanem németek, nem hősök, hanem rabszolgák, nem harcosok, hanem nap-számosok, nem virágzók, hanem hervadók vagyunk.*” 293.
- 48 Bělina, Pavel, *Sociální ideologie obyvatelstva českých měst* (A cseh városi lakosság társadalmi ideológiája), in: *Počátky* 224—226.
- 49 Hroch, Miroslav, *Evropská národní hnutí v 19. století* (Európai nemzeti mozgalmak a 19. században). Praha 1986. 64—65.
- 50 *Pražák*, i. m. 38.
- 51 Gelasius Dobner, Václav Fortunát Durych, gr. František Josef Kinský, Jan Tomáš Kužník, Oliver Legipon, Josef Vratislav Monse, František Martin Pelcl, Jiří Petrmann, Josef Bonaventura Pitr, Jan Václav Pohl, František Pubička, Jaroslav Schaller, Mikuláš Adaukt Voigt, Jan Zeberer, Magnoald Ziegelbauer. Elemzésünkél a Felix Vodička által szerkesztett *Dějiny české literatury II. Literatura národního obrození* (A cseh irodalom története II. — A nemzeti ébredés irodalma). Praha 1960., elejtárai mellékletének adataira támaszkodunk, 603—666.
- 52 Durych, Monse, Kinský, Schaller, Voigt.
- 53 Ziegelbauer német, Legipon francia, Petrmann szlovák és evangélikus.
- 54 *Észak- és Kelet-Csehországban*: Durych, Monse, Pelcl, Pohl, Voigt, Pitr; *Prágában*: Dobner, gr. Kinský, Zeberer; *Közép-Csehországban*: Schaller; *Nyugat-Csehországban*: Kužník, Pubička.
- 55 Iparos volt az apja: Dobnernek, Durychnek, Voigtnek; paraszt Kužniké és arisztokrata gr. Kinskýé.
- 56 *Egyháziak*: Dobner — piarista, Durych — pálos, Legipon — bencés, Petrmann — evangélikus pap, Pitr — bencés, Pubička — jezsuita, majd a rend feloszlátása után világi pap, Schaller — piarista, Voigt — piarista, Ziegelbauer — bencés;
- 57 *Tanítók*: Kužník, Pelcl; *hivatalnok*: Pohl, Zeberer; *ügyvéd*: Monse, a *tudósok* közé soroltuk Kinský grófot, aki tanulmányaival erre rászolgált.
- 58 *Csehül írt*: Kužník, Petrmann, Pohl.
- 59 *A csoport tagjai*: Ignác Born, Jan Petr Cerroni, Ignác Čornova, Jan Bohumír Dlabáč, Josef Dobrovský, Tomáš Fryčaj, Josef Heřman Agapit Gallas, Jan Alois Hanke z Hankensteina, Václav František Hřib, Jiljí Chládek, Josef Janůrek, Jan Jeník z Bratřic, František Knobloch, Václav Matěj Kramerius, Štěpán Leška, Václav Melezínek, Jan Ferdinand Opitz, Antonín Pišely, František Faustín Procházka, Kašpar Royko, Jan Nepomuk Josef Rulík, František Expedit Schönfeld, František Josef Schwoy, Václav Stach, Otto Steinbach z Kranichsteina, František Guolfinger Steinsberg, Leopold Jan Šeršník, Maximilián Šimek, Maximilián Štvan, František Jan Tomsa, Karel Rafael Ungar, František Jan Vavák, František Vocoďálek, Stanislav Vydra, Augustin Zitte, Josef Valentin Zlobický; *külföldi*: Born (erdélyi), Čornova, Leška (szlovák), Royko, Šimek. A Gyarmaton született Dobrovskýval együtt, e csoport 3 tagja a történelmi Magyarországon látta meg a napvilágot.
- 60 *Észak- és Kelet-Csehországból*: Dlabáč, Knobloch, Melezínek, Procházka, Rulík, Steinbach, Tomsa, Ungar, Vavák, Vydra, Zitte; *Prágából*: Chládek, Opitz, Pišely, Schönfeld; *Közép-Csehországból*: Janůrek; *Morvaországból*: Cerroni, Gallas, Hanke, Hřib, Fryčaj, Zlobický; *Nyugat-Csehországból*: Stach, Štvan, Kramerius; *Dél-Csehországból*: Jeník; *sziléziai*: Schwoy, Šeršník, *bizonytalan*: Steinberg, Vocoďálek.
- 61 a) *Katonatiszt vagy rendőr apától*: Dobrovský, Šeršník, b) *iparos fia*: Fryčaj, Leška, Stach, Kramerius, *kereskedő* Cerroni, c) *paraszt fia*: Vavák, Tomsa, d) *művész fia*: Gallas.
- 62 a) *Egyháziak*: Čornova — jezsuita, Dlabáč — premontrei, Dobrovský — világi pap, Fryčaj — világi pap, Chládek — premontrei, Janůrek — bencés, Knobloch — bencés, Leška — evangélikus lelkész, Opitz — jezsuita, Pišely — katonai káplán, Procházka — pálos, Royko — plébános, Rulík — egyházszolga, Schönfeld — jezsuita, Stach — világi pap, Steinbach cisztercita, Šeršník — jezsuita, Šimek — piarista, Ungar — premontrei, Vydra — jezsuita, Zitte — káplán, világi pap; b) *hivatalnok*: Cerroni, Schwoy, Hřib; c) *katonai*: Jeník; d) *művész*: Gallas, Steinsberg, Štvan; e) *tanár-tanító*: Tomsa, Zlobický; f) *tudós*: Born, Hanke, h) *szerkesztő-író*: Kramerius; i) *iparos*: Melezínek, Vocoďálek; j) *paraszt*: Vavák
- 63 *Csehül írt*: Dlabáč, Fryčaj, Gallas, Hanke, Hřib, Chládek, Janůrek, Jeník, Kramerius, Leška, Melezínek, Procházka, Rulík, Stach, Štvan, Vavák, Vydra.
- 64 *A csoport tagjai*: Filip Heimbacher, František Vladislav Hek, Šebastian Hněvkovský, Antonín Jungmann, Josef Jungmann, Jan Hynek Kavka, Matěj Kopecký, Jan Nejedlý, Vojtěch Nejedlý, Jiří Palkovič, Antonín Jaroslav Puchmajer, František Rajmann, Josef František Miloslav Rautenkranc, Jan Alois Rettig, Magdaléna Dobromila Rettigová, Jan Ritter z Ritterberka, Matěj Stuna, Matěj Sychra, Prokop Šedivý, Karel Sudimír Šnajdr, gr. František

- Šternberk, gr. Kašpar Šternberk, Bohuslav Tablic, Josef Jakub Tandler, Karel Ignác Thám, Václav Thám, Antonín Josef Zima. *Észak- és Kelet-Csehországban született*: Hek, Rajmann, Rautenkranc, Rettig, Sychra, Šnajdr; *Prágában*: Heimbacher, Stuna, Šedivý, a két Šternberk gróf, Tandler, a két Thám fivér, Rittersberk; *Közép-Csehországban*: Hněvkovský és a két Nejedlý, a Jungmann fivérek, Kopecký, Rettigová; *Dél-Csehországban*: Puchmajer, Zima, Kavka.
- 65 *Nemesi származású*: a két Šternberk gróf, Ritterbersk és a szlovák Palkovič; *bivatalnok családból*: Heimbacher, Rettig, Rettigová, Sychra; *tanár fia volt*: a szlovák Tablic; *iparos és kereskedő fia*: Hek, Zima, Kopecký, a két Nejedlý testvér, Rajmann, a Thám fivérek; *jobbágy családból*: Hněvkovský, a két Jungmann fivér, Šedivý.
- 66 *Egyházi*: Kavka, Puchmajer, Tablic, V. Nejedlý, Rajmann, Rautenkranc, Sychra; *rendőr*: Heimbacher, V. Thám; *katona*: Ritterbersk; *bivatalnok*: Hněvkovský; Šnajdr, Tandler; *tanár*: Palkovič; *író-tudós*: a két Šternberk fivér, Josef Jungmann, I. Thám; *művész-színész*: Stuna, Šedivý, Kopecký; *ügyvéd*: J. Nejedlý, Rettig; *orvos*: A. Jungmann; *iparos*: Zima; *kereskedő*: Hek + egy háztartásbeli: Rettigová.
- 67 *A csoport tagjai*: Emanuel Arnold, Josef Šumavský Franta, Václav Hanka, Jan Nepomuk Norbert Hromádko, Josef Hukal, Jan Hýbl, Josef Chmela, Josef Karsoslav Chmelenský, Jan Jodl, Josef Vlastimil Kramarýt, Václav Kliment Klicpera, Jan Kollár, Prokop Konopásek, Josef Mirovít Král, Josef Kramář, Václav Rodomil Kramerius, Václav Krolmus, Josef Linda, Antonín Liška, Josef Myslímír Ludvík, Simeon Karel Maháček, Antonín Marek, Václav Mašek, František Venceslav Novotný, František Antonín Pabst, František Palacký, Michal Síloral Patrčka, Josefa Pedálová, Matěj Milota Zdírad Polák, Jan Svatopluk Presl, Karel Bořivoj Presl, Jan Evangelista Purkyně, Samuel Rožnay, Josef Vojtěch Sedláček, Ignác Jan Schiesler, Václav Alois Svoboda, Pavel Josef Šafářik, František Šír, Jan Nepomuk Štěpánek, František Bohumír Štěpnička, František Bohumil Tomsa, František Dobromysl Trnka, František Turínský, František Vetešník, František Budislav Veverka, Vincenc Zahradník, Josef Liboslav Ziegler, Vincenc Pavel Žák. *Kül-földi*: Chmelenský, *Magyarországi szlovákok*: Kollár, Rožnay, Šafářik.
- 68 *Észak- és Kelet-Csehországban született*: Arnold, Hanka, Hromádko, Hukal, Hýbl, Klicpera, Kramář, Krolmus, Ludvík, Marek, Patrčka, Polák, Purkyně, Svoboda, Štěpánek, Štěpnička, Tomsa, Turínský, Vetešník, Zahradník, Ziegler, Žák; *Prágában*: Kramerius, Macháček, Pedálová, a két Presl fivér, Schiesler, Veverka; *Közép-Csehországban*: Jodl, Konopásek, Šír, Trnka; *Morvaországban*: Novotný, Palacký; *Nyugat-Csehországban*: Franta, Mašek; *Dél-Csehországban*: Chmela, Kramarýt. *Négy fő születési helye bizonytalan*.
- 69 *Iparos—kereskedő családból származott*: Arnold, Hanka, Hýbl, Chmela, Kamarýt, Klicpera, Král, Linda, Macháček, Marek, Palacký, Polák, Sedláček, Svoboda, Štěpánek, Zahradník, Žák; *paraszti családból*: Kollár, Konopásek, Mašek, Tomsa; *bivatalnok apától*: Purkyně; *katona apától*: Ziegler; *tanár fiaként*: Chmelenský; *pap fia*: Šafářik; *író-szerkesztő fia*: Kramerius.
- 70 *Egyháziak*: Kamarýt — világi pap, Král — világi pap, Kollár — evangélikus lelkész, Kramář — világi pap, Krolmus — világi pap, Liška — premontrei, Ludvík — világi pap, Marek — világi pap, Novotný — káplán, tempelmi énekes, Purkyně — piarista volt, majd kilépett, Rožnay — evangélikus lelkész, Sedláček — premontrei, Vetešník — világi pap, Zahradník — premontrei, majd kilépett és világi pap lett, Ziegler — világi pap, Žák — káplán. Pedálová apáca volt. *író, költő-szerkesztő-tudós*: Hanka, Hýbl, Konopásek, Kramerius, Linda, Palacký, J. S. Presl, K. B. Presl, J. E. Purkyně, Šafářik; *tanító-tanár*: Franta, Hromádko, Chmela, Jodl, Klicpera, Macháček; Patrčka, Svoboda, Šír, Trnka; *bivatalnok*: Arnold, Hukal, Chmelenský, Pabst, Schiesler, Štěpnička, Tomsa, Turínský, Veverka; *színész*: Štěpánek; *paraszijegyző*: Mašek; *katona*: Polák.
- 71 *Írádc. Královében született*: Pohl, Vydra, Šnajdr, Rautenkranc, Ziegler. *Žebrákban született*: Hněvkovský és a két Nejedlý; *A cseh nemzeti ébredés társadalmi bázisára ld. Přebled dějiny Československá 514—517.*
- 72 Petrář, Josef, *Učené zdroje obrození (A nemzeti ébredés tudományos forrásai)*, in: *Počátky 308—309.*
- 73 Uo. ld. a 308. oldalon található térkép!
- 74 *Dějiny české literatury 26—32.*; Haubelt, Josef, *České osvícenství (Cseh felvilágosodás)*. Praha 1986. 155—165.
- 75 *Dějiny české literatury 36—37.*
- 76 Soukromá společnost v Čechách pro rozvoj matematiky, vlasteneckých dějin a přírodních věd, amely 1775-től adta ki az Abhandlungent. 1784-től Česká společnost nauk néven működött. 1790-től egészen 1952-ig Královská česká společnost nauk néven folytatta tevékenységét. *Počátky 286—287.*
- 77 Beran, Jiří, *Osvícenská věda — institucionalná základna (Felvilágosodott tudomány — intézményi keretek)*, in: *Počátky 286—288.* Kroupa, Jiří, *Osvícenství na Moravě (Felvilágosodás Morvaországon)* 294—300.
- 78 *Poník*, i.m. 239.
- 79 Uo.
- 80 Bezděk, Karel, *České noviny (Cseh újságok)*, in: *Počátky 250—254.*
- 81 pl. Linda, Rettigová, Steinsberg, Stuna, Štěpánek, V. Thám, Voccláček.

- 82 Kofalka, Jiří, *Tschechen im Habsburgerreich und in Europa 1815—1914* (A csehek a Habsburg-birodalomban 1815—1914 között) Verlag für Geschichte und Politik Wien 1991. 51—64.; *Dějiny zemí koruny české* (A cseh korona országainak története) Praha 1993. II. 52—60. *Přehled dějin Československa* 460—473.
- 83 Pekař, *Paměti F. J. Vaváka* 278.; *Píseň historická o zřáze, lžžkostech a trestech roboty* (A robot káráról, nehézségeiről és büntetéseiről szóló történelmi ének) c. 1789-ben írott műve olyan nagy sikert aratott a vásárokon, hogy megmaradt példányait végül elkobozta a cenzúra. *Dějiny české literatury* 64—65.
- 84
- 85 Pekař, i.m. 280—287.
- 86 *Dějiny české literatury* 236.;
- 87 Jungmann, Josef, A cseh nyelvről. Második párbeszéd — Részlet.ford. Bojtár Endre, in: *A cseh irodalom kistükre* Bp. 1990 237.; A kiéleződő nyelvharcról ír Bernard Bolzano *O lásce k vlasti* (A hazaszeretetről) c. művében 1810-ben: „Nem elég, hogy hazánkban a két anyanyelv használata megnehezíti honfitársaink érintkezését, de ez oda vezet, hogy a német ajkú lakosság saját kultúrájának fejlesztésében egészen külön utakon jár, mint a cseh anyanyelvűek. Az siet megelőzni a másikat, felhánytorgatja neki tudatlanságát és előítéleteit. Emez pedig a helytelen műveltség által megrontott, az országra veszélyes szektának tartja a másikat. Engem megvetnek, bosszút áll rajtam mindkér szörnyű gyűlölködés.” In: *Dějiny zemí koruny české* II. 55.; A Jungmann által felidézett szellem veszélyességét mi sem mutatja jobban, mint a következő, tőle származó idézet: „*Ti németeknek nevezitek magatokat, de ahogyan a nép nem nevezi keresztényeknek a kikeresztelkedett zsidókat, ugyanígy Benneteket sem hív senki németeknek, hanem németes, elnémetesedett, nem egészen németeknek, cseheknek. Eredjetekek, császáratok a szomszédok lába előtt, mint a bénák (droszlárové??) háború után, mi járjuk a magunk természetes útját, ahová az Isten és Ferenc császár atyánk vezet minket*”. no. 56.
- 88
- 89 *Dějiny Československá*, 36—40.; *Přehled dějiny Československá* 514—517.
- 90 Uo. 518.
- 91 Uo. 519—520.; Dobrovskýt és Jungmann szántalan kérdés élesen szembeállította egymással, akárcsak Kazinczyt és Toldi Ferencet. Dobrovský Kazinczyhoz hasonlóan hű maradt a felvilágosodás toleranciájához, kritikusabb társadalomszemléletéhez. L.d. R. Pražák, Dobrovský és Kazinczy — A művelődéstarténeti és politikai fejlődés tipológiai kérdései, in: *Cseh—magyar párbuzamok*, 47—69.
- 92 *Přehled dějiny Československá* 520.; *Dějiny Československá* 70—71.
- 93 Uo. 511—514., 521—524.; *Dějiny české literatury* 162—165., 188—191.
- 94 *Přehled dějiny Československá* 520.
- 95 Uo. 521.
- 96 Uo. 523.
- 97 *Dějiny české literatury* 137.
- 98 Uo. 188—190.; *Přehled dějiny Československá* 523—524.
- 99 *Dějiny české literatury* 279.
- 100 Pekař, Josef, *Tři kapitoly z boje o sv. Jana Nepomuckého* (A Nepomuki Szt. Jánosért folyó küzdelem három fejezete), in: *Postavy a problémy* 232—265.
- 101 Pokorný, Jiří, *Česká literární kultura* (A cseh irodalmi kultúra), in: *Počátky* 241—242.
- 102 Kosáry Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* Bp. 1980. 531.
- 103 Uo. 532.
- 104 M. Hroch a kultúrnemzeti típusú fejlődéshez sorolja azokat az európai nemzeti mozgalmakat, amelyeknek élén nem állt saját anyanyelvű uralkodó elit, a magyart és a lengyelt éppen ebből a megfontolásból külön típusnak tekinti. L.d. *Evropská národní hnutí*. Niederhauser Emil is megállapítja, hogy a csehekkel ellentétben a magyar szakirodalom nem használta sosem a nemzeti ébredés terminológiát, amelynek a klasszikus esete éppen a cseh nemzeti mozgalom. *A nemzeti megújulási mozgalom* 7—10., 75.
- 105 A lengyel korona városaiban mutatkozó nemzeti színtű villongásokra ld. Gierowski, Józef, *Historia Polski (1505—1764)* [Lengyelország története (1505—1764)]. Warszawa 1988. 211—214., 233., 263.; *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do roku 1945*. (Lengyelország gazdaságtörténeti enciklopédiája 1945-ig), ed. Mączak, Antonin. Warszawa 1981. II. 110—111; Galiciában pl. a lengyel és német polgárok vállatve küzdöttek az „orosz natio” alkotó ukránok, ruszinok és az „örmény natio” alkotó örmények egyenjogúsítása ellen — ti. az ellen, hogy ők is megszerezhessék a polgárjogot. A városi communitások, akárcsak a középkori Budán vagy Prágában foglalkozási csoportokra vagy „natiokra” oszlottak. A polgárjogból kirekesztettek pedig a saját érdekeik védelmében szintén „natiokba” tömörültek. *Historia państwa i prawa Polski II*. red. Bardach, Julius. Warszawa 1957. 63—66.; 262—263.

- 106 Balassi Bálint pl. így ír *Szép magyar comediájának* bevezetőjében: „Osztán mennyi Olasz, Francus, Német vagyok, ki az féle dolgokról szerez vagy verset, vagy comediát, kit nem botránkozásnak, hanem szép találmányoknak dicsőnek egyéb nemzetek! Ha én is azért az magyar nyelvet ezzel akartam meggazdagítani, hogy megismerjék mindenek, hogy magyar nyelven is meglehetne ez, mi egyéb nyelven meglehet..” In: *Balassi Bálint összes versei és szép magyar comediája*. Bp. 1981. 241. Apáczai Csere János *Magyar Enciklopédiájához* írott előszavában így vélekedett 1655-ben: „Azonközben többféle nyelveken írott különféle könyvekre akadván, és azokat nagy csudálkozással olvasgatván, világosan kezdém látni, mi légyen az oka, hogy minket egyéb nemzetek a tanulságnak dolgában annyira fellyülhaladnak. Tudniillik sokkal rövidebb és könnyebb útjok vagyon a tudományokra, mivel hogy azokat az anyjok tejjével szoptott nyelveken hallják, olvassák, közlik.” In: *Magyar gondolkodók* 17. sz. 658.
- 107 A székely nemzet eredetéről pl. így írt Listius László, 17. századi magyar költő *Magyar Márs* c. versében:
 „Erdély szegletében, s ez országh szélében
 Székellyek is lakoznak,
 Régi magyar vérből Scythiai nemből
 Ezek is származtanak.
 Az kik Atiláról, leg első Királytól, e' földön
 marattanak.
 Egyenlő szabadságh, nincs köztök parasztságh,
 mind egygyih nemességben,
 Mind kichéntül fogva, ételrel foglalva,
 csak az egy vitézségben.”
- In: *Régi magyar költők lára*. XVII. sz. 12. sz. Ed. Varga Imre, Cs. Havas Ágnes, Stoll Béla, Bp. 1987. 299. A közös eredet, az azonos jogi helyzet és a saját nyelv használata alapján nevezték pl. a lengyelországi tatárokat „tatár nemzetnek”, a zsidókat „zsidó nemzetnek”, a külön privilégiumokkal nem, de saját közigazgatással rendelkező ukránokat „orosz nemzetnek”. *Korzon, Tadeusz, Wewnetrze dzieje Polski za Stanislawia Augusta (1764—1794)* [Lengyelország belpolitikája Szaniszló Ágost uralkodása alatt (1764—1794)]. Krakkó 1882. I. 171—177.
- 108 Zrínyi Miklós pl., aki horvátul is írt verseket, s etnikai különbségének tudatában volt, egy helyütt pl. így ír: „Mindnyájunknak kell, akik magyarok, horvátok, vagyunk, ebben concurrálnunk, s ezt a militáris disciplinát megszabnunk.” — a magyar nemesi nacionalizmus szemében magyaroknak is tartotta magát, s azonosult a fikatív vérvéközösség eszméjével: „kik dicsőséges magyar vérnek maradéki vagyunk, az mi atyánkfiaiért, atyáinkért, anyainkért, feleségünkért, gyermekünkért, hazánkért meg kell indulnunk.../... De meg kell vallanunk, noha nyögve és pironkodva.. olyan messze estünk mi mostani magyarok e régiektől, hogyha előljönének mostan másvilágról azok a mi vitéz eleink, sem mi őket, sem ők minket meg nem ismerhetnének. Mert nyelvünkön és szólásunkon kívül mivel hasonlíthatjuk mi magunkat azokhoz”. Ne bánts! a magyart! Az török áfitum ellen való orvosság. In: *Magyar gondolkodók* 17. sz. 242., 249—250.
- 109 Haller János írta 1682-ben: „Súlyos hiba, hogy a tudósok semmibe tartván szülőtte nyelvüket, vagy úgy vélvén, hogy deákul igazabban, szebben fejezhetik ki magukat — latinul írják. Nemcsak illetlenség ez, hanem *nemzeti veszelelem is*, mert mint eleink tartották — *amely nemzetnek szokását, ruházatját felveszik az emberek, végre azon népnek birtoka alá esnek*”. (A kiemelés tőlem — R. É.) Magyarország története 1686—1790. Bp. 1989. I. k. 324. ; Dugonics András *Etelka* c. művében a főpap szájába a következő szavakat adja: „Megintette ekkor a magyarokat: hogy azután is Árpádnak győzedelmes, ugyanazért dicsőséges vérből magoknak (ama régi esküvésők szerint) igaz fejedelmet válasszanak. Azokat tiszteljék, meg is bicsüeljék. Osztán a *nubával, a nyelvvel, a törvénnyel* (a kiemelés tőlem — R. É.) az országot fenntartani iparkodjanak. A régi fejedelmektől ajándékozott tősgyökeres majorságot, örökséget, jószágot, márkokból kifacsarni semmi-képpen ne hagyják.” In: *Magyar felvilágosodás*, Bp. 1984. 143.
- 110 Ezt, ahogyan Huer szász grófnak 1591-ben a fejedelem előtt mondott szavaiból kiderül, már a 16. században is sérelmezték az erdélyi szászok, akik akkor 3. évszázada éltek Erdélyben: „Géza király hívott be bennünket, s ezért nem vagyunk többé idegenek, hanem az ország teljes jogú polgárai, nem vagyunk jobbágyok, mint néhányan helytelenül állítják, hanem alattvalók és kedves hívek. ....Azt mondják *csak venlégek vagytok, jövevények és idegenek....csak csizmaiák, szabók, meg szűcsök, nem pedig harcosok, az ország védelmezői*. (A kiemelés tőlem — R. É.) In: Arató Endre, *A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig* 47. A magyar nyelvújítás és felvilágosodás egyik ismert alakja, Aranka György is az előzőkhöz hasonlóan viszonyult az országban élő idegenekhez: „De a' mi ebbe a' furtsább az: hogy még az országban lévő magokar Németeknek nevező Idegenek zognak leginkább az Haza ellen. Azokról szólván tsak épen, a' kik ollyannak; leg alább nem mondok sokat, ha azt mondom: hogy közelebb szánakodva kezdettek vala egy Hazafára nézni, *minekutánna az Házából el töltek, és a jobb és bizonyosan mind tanultabb, mind alkalmazasabb, mind hívebb Hazafia szájából kivett Kenyérel meghirtak*: akkor osztán ők állanak fellyül, sajnalni 's irigyleni kezdik, hogy egy szegény Nemes ember szegényebb mint ők, de Urabb.....” (A kiemelés tőlem — R. É.) Anglus és magyar igazga-

- tásnak egyben vetése Kolosváron Hochmeister Áronnál 1790. 34—35. Hasonló megnyilatkozásokot, amelyekben a feudális hűség alapján elvárták, hogy az országban élő idegenek elmagyarosodjanak, idézhetnénk a magyar felvilágosodás egyéb szerzőitől is: pl. Bessenyei György, Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék, in: *Bessenyei György válogatott művei*, ed. Bíró Ferenc. Bp. 1987. 596.; Chászár András, *A' Magyar Nemzethez!* Nagy-Szombatban Jelinek Ventzel Betűivel, 1806. 2.
- 111 *Dějiny zemí koruny české* I. 229. A rendelet kizárólag a sziléziai és luzsicei (lausitzi) rendeknek engedte volna meg a saját nyelvük használatát. Bohuslav Balbín a cseh nyelv védelmében írott értekezésében (Dissertatio apologetica címmel Pelcl adta ki) így panaszkodik: „Ó, szerencsétlen Csehország ....Sajátjaidtól elárulva és eladva! ....melyik vad országból származik az az erkölcs, hogy az összes nemzetek közül egyedül mi gyűlöljük a saját nyelvünket és nevetségessé tesszük?” Myl'nikov, Alexandr Sergejevich, *Vznik národně osvícenské ideologie v českých zemích 18. století* (A cseh nemzeti ébredés ideológiájának kialakulása a 18. században) Praha 1974. 83.
- 112 *Robek, Lidové zdroje* 231—232.
- 113 *Bělina, Sociální ideologie obyvatelstva českých měst* 227.
- 114 Hroch, Miroslav, Literární zdroje českého historického povědomí v 19. století (A cseh történelmi hiedelemvilág irodalmi forrásai a 19. században), in: *Polska, czeska i słowacka świadomość historyczna XIX wieku* (A lengyel, cseh és szlovák történelmi tudat a XIX. században) Ossolineum, Warszawa 1979. 57—59.
- 115 *Přehled dějin Československá* 511.
- 116 Pražák, R. i.m. 53.

II. A határon túli magyarság csoportjai és létformái

Anderle Ádám

Fény és pillanat

- Müller Miklós fotóművész spanyol korszaka -

A háborús évek

Párizsba 1938-ban Müller Miklós nyilvánvalóan fotóművészként érkezik, ebből akar megélni. És egy szemernyi kétely vagy kisebbségi érzés sincs benne a tekintetben, hogy ebből meg is lehet élni. Elhivatott, tehetségében biztos fotós.

S amikor a párizsi folyóiratokat keresi fel, referenciaként magyar képeit mutatva be — hite bizonyossággá válhatott. Jó fotós, európai mértékkel mérve is. Magyar barátainak segítségével gyorsan épít ki kapcsolatokat francia folyóiratokkal.

A *Regards* nevű kommunista orientációjú lap az első, amely fizetett is képeiért, s amikor a Horthy—Hitler találkozóra sor került, a folyóirat magyar tematikus számában az ő képei (szám szerint tíz) adtak hírt Magyarországról. A lap címlapján is az ő képe jelent meg.

Zaklatott, intenzív fotózás éve lett az 1938 március — 1939 szeptember közötti időszak. Sok párizsi lap őrzi képeit: A *Match* és a *France Magazine* közölt tőle rendszeresen a *Marianne Magazine* mellett, ez utóbbi, érthetően, elsősorban nőkről, táncosnőkről. A *Paris plaisirs*, a *Plaisirs France*, az *Éditions Hyperion* mellett könyvkatalógusokba készített reklámképeket.

Párizsban találkozik össze az ekkor már jónevű hispanistával, *Brachfeld Olivérrel*, aki katalán feleségével Franco győzelme után jónak látta egy időre elhagyni Barcelonát. A tudós hispanista ezekben a párizsi hónapokban is folyamatosan dolgozott hispán témáin, műfordításokat készített, s emellett Müllerral együtt készített fényképes interjúkat híres emberekről, egyebek mellett Egon Ervin Kischről, Capablancáról. A közös munkából barátság lett.

A párizsi zaklatott, bohém hónapoknak a háború kitörése vetett véget. Müller Portugáliában keres biztonságot, majd Tanger látszik hosszú ideig a létbiztonság és az intellektuális inspiráció háborús viszonyok között elfogadható helyének.

Tanger kulcsszerepet kapott Müller életében. A polgárháború veresége után Tangerben meghúzódó spanyol liberális értelmiségiekkel itt alakulnak ki jó kapcsolatai, s formálódnak a kapcsolatok számai Spanyolországgal is. Magyar szociofotóiból, párizsi és portugál képeiből Tangerben és Tetuanban rendezett kiállítások hívják fel rá a figyelmet. Fotós szempontból ingerszegény, igénytelen miliő ez, ahol képei nagy meglepetést keltettek. Intenzíven és folyamatosan dolgozhatott számos marokkói és spanyol napilapnak és folyóiratnak mint tudósító: az *ABC*, az *Informaciones*, az *Arriba* és a *Semana* 1940-től közlik képeit. 1942—44 között az *Africa*, a *Catolicismo*, a *Tanger*, a

Fotos, a *Belleza Marruecos*, az *L'Echo de Tanger*, a *Depeche Marocaine* (Casablanca) is közli képeit.

Tulajdonképpen azt folytatja, amit Magyarországon elkezdett, csak immár nem hazájának szociális mélyrétegeit, hanem Marokkót *fedez fel*. Az, hogy a Marokkó birtoklására törekvő Franco-Spanyolország propagandájának irányítói felfigyeltek rá, ebből következett, s ez az oka, hogy két könyv-album elkészítésére is megbízást kap, melyek a spanyol közvéleménynek mutatták be az immár csaknem száz éve áhított Marokkót.

Az *Estampas Marroquíes* (1944) tematikus szempontból a kettő közül az átfogóbb munka, s a szöveget sem akárci írta. R. Gil Benumeya, a nagy andaluzista történész a szerzőtárs. A könyvben Gil Benumeya Marokkóról már mint leendő spanyol provinciáról ír, „mely Madridhoz éppen olyan közel van, mint a félsziget bármely szélső tartománya.” A tudós szerző, aki az ősi arab Hispánia bővületében élt, Marokkót *Andaluzia*, azaz a történeti Hispánia (Al Andaluz) részének tekintti. (Müller Miklós ugyan ma másképpen látja a kérdést, hasonlóan a 98-as nemzedék nagyjaihoz, akik Spanyolország „afrikatlanításának” szükségességéről írtak.)

Mindenesetre Müller nem politizált, nem is érdeklő munkájának politikai háttere (hiszen spanyolul is alig tud): őt Marokkó és az arab emberek ragadták meg.

Figyelemre méltó a mű tematikus kompozíciója. Erre azért is érdemes kitérni, mert későbbi albumai is ezt az érdeklődésstruktúrát mutatják.

A száz képből csupán 17 *ember nélküli*, városi vagy vidéki táj. A „táj” ugyanis mindig csak az emberrel együtt érdeklő Müllert („A táj nekem mindig csak háttér”, mondja 1993-ban): 44 ilyen fotót láthatunk a könyvben. Ebből 37 városi pillanatkép dolgozó, egyszerű emberekről, a bazárban, játék vagy pletyka, eserleg udvarlás közben. A Rolleifax-gép lehetővé tette ugyanis, hogy az érintett ne is vegye észre, hogy lefényképezték. A 31 arcképből 19 gyerekekről készült. A kalifára és katonáira csupán 7 kép jutott s további 4 kép házbelsőket ábrázol.

A kötet szenzáció lett, bárha a könyv kiállítása „háborúsán” ronda; a képek azonban máig részei Müller kiállításainak, s valószínűleg a marokkói fotótörténet kezdetét is e könyv jelenti.

A siker egyik jele volt az is, hogy a spanyol posta — a szerző tudta és engedélye nélkül — nyolc képét használta fel TANGER feliratú postai bélyegek (2, 5, 10, 20, 45, 50, 75, 90 pesetas címletek) kiadásához. Másik jele, hogy a spanyol propagandahivatal (Instituto de Estudios Políticos) újabb könyvet rendelt tőle, mely a bábkalifa, Muley el Hasan ben el Mehdi ben Ismael tangeri bevomlását örököltette meg. Protokollkötet ez, amelynek minden képe egy napon készült, de Müller itt sem tagadta meg önmagát. A nyertő ló, az éneklő gyerek, az egyszerű katona, a lépcsőkön tolongó asszonyok teszik mozgalmassá a kötetet, s emelik ki a könyvet egy kényszerceremónia rutin-unalmából. (Tanger, por el Jalifa.. Reportaje gráfico de Nicolás Müller. Texto de Rodolfo Gil Benumeya, Madrid, 1944).

Müller képei ezért sem vágnak egybe az előzőt író Gil Benumeya áhítottól túlsorduló szövegével, aki a „testvéri Marokkót” ajánlja Francónak. S persze, ahogy lenni szokott, kitűnt, hogy a kalifa perember csupán, aki el is tűnt aztán a háború forгатagában.

Tangerben soknyelvű világ lüktetett a háború éveiben. Sok magyar és még több spanyol élt a nyílt városban. Nekünk azonban — itt és most — csupán néhány személyt kell felidézniünk e kavargó háborús Babelből. *Havas Endrét* („Bandi”), aki a későbbi nagykövet, Károlyi Mihály titkárra lett, s ártatlanul ítélték halálra Magyarországon a 40-es évek végén. *Faludy Györgyöt*, akinek egy Tangerben írt versét Müller kézzel lemásolta, s mindmáig őrizi. Müller életének jövődő irányát

azonban *Fernando Vela* határozta meg. A liberális szellemű szerkesztő, Ortega y Gasset titkára a *Revista de Occidente*-ben, 1939-től Tangerban húzta meg magát, s az *España* napilap főszerkesztője. Szigorú, mosolytalan kritikus és — ma úgy mondanánk — politológus, aki Müller Miklósban azonnal felismerte a tehetséget és képeiben a világszínvonalat. Ortega nyomasztó árnyékából kikerülve Tangerban Vela nagy ritmusban dolgozott, saját könyveit is jórészt ekkor írta. Itt írta meg Roosevelt életét, az USA történetét (1946), valamint Mozartról és Talleyrandról az életrajzot (1943).

Magyar szempontból ezeknél azonban fontosabb, hogy — Müller inspirációjára is? — franciából lefordítja spanyolra *Kosáry Domokos* kétkötetes *Magyarország történetét*. A könyvben mégis álneven szerepel: *Héctor de la Valle*. A kiadó (Ed. Atlas) biztosabbnak látta, ha *Vela* neve nem szerepel Kosáry kötetében.

Vela atyai barát, huszonöt évvel idősebb, Müller Miklós apja halála után hozzá kötődik erősen. Az értékcentrikus és szigorú literátor Madridban segít Müller képeiből kiállítást szervezni (1947), s maga nyitja azt meg. Meghívja szülőhelyére, az asturiai kisvárosba, Llanesbe, amely Müllerben máig tartó erős ragaszkodássá mélyült. Müller is itt, a Llanes melletti Andrinban épített házat a 60-as évek végén, s itt él madridi munkásságának feladása után, 1980-tól. Marokkó és Spanyolország között tehát Vela épített hidat, ám amelyen Madridba már Fülöp-szigeti feleségével és fiával, Pablóval (1946) kel át a félszigetre.

Visszatérés?

Szögezzük le: Müller Miklós nem Magyarországra indult a nagy háború befejezése után.

— Vissza akartál jönni? — kérdeztem 1993 áprilisában Müller Miklóstól.

— Nem, félttem. Menekültem 38 emlékétől — válaszolta.

És sokan döntöttek így akkor a magyar zsidók közül, akiknek a kommunista előretörés is agasztónak tűnt. Így döntött Müller testvére, Pali is, aki a háború után ment el Magyarországról és Párizsban halt meg 1972-ben.

Gyermekkori barátai közül *Hajdú György* is elment, orvosként lett amerikai költő, s küldte versekötönyveit iskolatársának az orosházi zsidó iskolában. *Katona Pali*, társa Portugáliában és Tangerben, az USA-Armyban harcolt a Távolveleten. *Benedek Laci* is Párizsban maradt... Rokonai szinte nem maradtak itthon, barátai közül is kevesen. *Soós József* orvosprofesszor, *Vincze István* matematikus professzor maradtak levelező társai, Vásárhelyen pedig *Szemző Miklós* és *Soproni János*. És a volt menyasszony, aki Magyarországot választotta, még 1938-ban.

Müller nem jött haza, pedig Tangerben is megtalálták barátai. Ortutay Gyula már 1946 februárjában levélben tájékoztatta Tangerben mindarról, ami otthon és barátaikkal történt, s e levelét a válaszevelelre írt gyors második is követi áprilisban. Ortutay mindkét levelét befolyásos politikusként, „céges” papírra írja, s erősen hívja haza szegedi jó társát.

Müller azonban inkább Brachfeld Olivér példájára figyelt, aki a terror csillapodtával ugyancsak visszatért Barcelonába. Innen ír barátjának, „Querido Mikikám”-nak szólítva és gondjaiba is beavatva Müllert. És hogy a nyelvet is lelkesebben tanulja a fotográfusbarát, Brachfeld leveleit spanyolul írja.

1947 decemberében, amikor második kiállítása nyílik meg Madridban, már híres fotósként fogadja a főváros.

54 képet állított ki a Revista de Occidente könyvesboltjának a Serrano 29-ben lévő kiállítóterében, egyfajta összefoglalást adva és mérleget is készítve eddigi művéből.

11 kép a magyar faluról és a társadalomról szól, ahol cigányok és zsidók élnek együtt a mély szegénységben élő magyar paraszttal; 10 fotó a portugál, hét a francia „korszakból” való, döntően szociofotók: halász, parasztasszonyok, szállítómunkás stb. A képek csaknem fele viszont igen friss, 1947 végén készült, jó részük decemberben, szinte a kiállítás előtti utolsó pillanatban, egyfajta bemutatkozásként. Asturiasi parasztok, piac Llanesban, halászsasszony, két műemlék Segoviából. És megjelennek az első fényképek Spanyolország nagy gondolkodóiról: Ortega y Gasset, Azorín, Gregorio Marañón, Fernando Vela, Camilo José Cela, Mari Carmen Diaz. Mellettük a legendás toreróról, Manoletéről 1947. augusztus 27-én készült, mind kiderült, utolsó fotók. Itt sejlik fel először az, ami majd az 1966-os köteteknél válik bizonyossággá: a művész vonzódik a halásztémákhoz.

Fontos jelezni: marokkói téma és kép nem került e válogatásba. Ez akár deklaráció is lehetne: a fiatal, immár „spanyol” fotós nem tartja Hispánia részének az afrikai partvidéket, s nem életműve részének a két első kötetet, amit a francóista propagandaintézet számára készített 1944-ben. Marokkói képeit ekkor mintha kényszerű kitérőnek tartaná, s e válogatással is hangsúlyozni kívánná, Európába akar visszatérni!

„Vakok közt a félszemű”

Bár már a kiállítás megnyitása után szinte azonnal, 1948 januárjában szép, méltató írás jelent meg a *Fotosban* Enrique Azcoaga tollából, de hogy e kiállítással egy igazi, fotótörténeti periódusváltás kezdődött a spanyol fotózás történetében, azt a kiállítást megnyitó Fernando Vela sejtette meg.

Müller képeit „tisztá fotóművészetként” („fotografía pura”) jellemzi, amely túllép az egyszerű dokumentáláson, a grafikus rögzítésen avagy a festészet imitációján. A valóság más és más mélységű koncepció bomlik ki Müller képeiből, figyelmeztet Vela, ahol a világ *önmagában* elegendő a vízió számára, nem kell rajta formálni, alakítani. Vela mindezzel szembeállítja az un. „művészi fotózást”, amely döntően a tájat képezi le, vagy hamis költői atmoszférát teremtve elszegényít és torzít. Müllernél azt emeli ki: neki a tájkép kevés, őt az ember érdekli. Gépe őket keresi még a tájban is: „Müller megránít bennünket arra, hogy képeivel milyen mélységig hatolhat a dolgok és az ember lényébe egy egyszerű lencse.”

Fernando Vela szavainak súlyát, igazi dimenzióit és ívét a kor spanyol fotóművészetének helyzetét ismerve érthetjük meg csak igazán, ahogy így derül ki igazán az is: Vela rettentően kemény kritikával illette a kortárs spanyol fotózást.

A háromkötetesre tervezett spanyol fotótörténet megjelent második körete (*Publio López Mondejar: Las fuentes de la Memoria. T. II. Fotografía y sociedad en España, 1900—1939. Madrid 1992*) tanulság arra, hogy a spanyol fotótörténetben az 1910-20-as években megjelentek a szociografikus törekvések. De ezek még beállított képek: szántóföld szélén sorba és vigyázba állított parasztok karba tett kézzel; halfeldolgozó üzem csarnoka, gépbe mosolygó merev asszonyarcok: állóképek, szinte műtermiek. A polgárháború azonban még e kísérleteket is elsöpri. Háborús propagandaképek és reklámfotók hódították meg a fotográfia terepét is. 1939 után pedig a szociális tőltesű fotó végképpen nem volt művelhető. A minden totalitarizmusra jellemző álpátosz, műheroizmus és túldimenzionáltság tört előre.

A spanyol fotótörténet első kongresszusán a M. A. Yañez Polo és L. Ortiz Lara szerzőpáros próbált gyors vázlatot készíteni a 40-es évekről. (Actas del I. Congreso de Historia de la Fotografía Española. Madrid 1986, 365—371). Már előadásuk címe is sokatmondó: „A spanyol pictorialismo a 40-es években”. A korszakot ennek megfelelően úgy jellemzik, mint amit „az importált neopictorialismo művelése” ural, s ami nem jelent mást, mint modern eszközökkel utánozni a festők látásmódját.

Ezt a szerzők ugyan a realizmus felé való mozgásként értékelik, és *visszatérésként* a 20-as években elkezdett — fentebb említett — szociografikus témákhoz. Magam azonban nem osztom véleményüket: e felfogás inkább csak *népies*, mert kívülről és felülről szemléli témáját, ellentétben a Müller által művelt szociofotókkal, amelyek mély szolidaritással, empátiával mutatják be a *népit*: a szegénység drámáját, az egyszerű ember méltóságát, életének küzdelmeit, nehézségeivel és tisztaságával egyetemben.

Tulajdonképpen a spanyol fotótörténet egyik legkevésbé kutatott periódusa ez — persze érthetően, közelsége miatt. Mindenesetre az biztos: a Franco-korszak művészettörténetének *újrírása* is napjaink feladata.

Ez az ambíció mozgatja a már említett P. López Mondéjart, aki most dolgozik a spanyol fotótörténet harmadik (1939—1975) kötetén.

Ezzel kapcsolatosan érdemes azt a levélváltást bemutatni, amely López Mondéjar és Müller között zajlott 1993 februárjában. López Mondéjar levélben fordult Müller Miklóshoz, információkat kért tőle, s hogy rendezettebb legyen a levélváltás, egy kérdőívet mellékel leveléhez. Tájékoztatta Müllert a készülő kötetéről, s arról, hogyan is helyezné el ebben Müllert. Kétségtől a jelentős alkotók között, akikről a kötet végén önálló életrajz és a négy legjellemzőbb kép kapna helyet.

López Mondéjar a 40-es éveket a „tardopictorialismo” jelzővel minősíti („késői festői utánzás”) s ennek az irányzatnak legnagyobb figurájaként Ortiz-Echangüe-t említi. Erről kérdezi Müller véleményét.

„Don Nicolás” válasza: „47-ben csak egy pápája létezett a fotográfiának ebben az országban: Ortiz-Echangüe. Gazdag ember, nagyvállalatok elnöke, aki minden közhelyről könyvet csinált. Azonkívül még volt Amer és Gyenes: a «Társaság» fényképészei — és más névtelenek, akiknek volt magnéziumuk és kioldójuk, hogy villanthassanak. A fényképészetnek nem volt ára, sem értéke... Én, s ezt teljes őszinteséggel mondom, a vakok közt félszeműnek éreztem magam...”

A levélváltásból kitűnik az is, hogy Müller ugyan tagja volt a fotósok „Real Sociedad”-jának, de csupán José Loygorni-val volt a társaság tagjai közül kapcsolata. Tulajdonképpen kikertüli a választ, amely a „retratisákról” (arcképfényképészet) faggatná. Nem titkolja el azonban saját véleményét, amikor megjegyzi: „Arcképeimen, ha valami érdekes egyáltalán van, az nem az arcképkészítő, hanem az, akiről a kép készült. Szerettem arcképet csinálni, hogy megismerjem valaki személyiségét...”

López Mondéjart izgatja Müller erős kötődése a háború utáni spanyol értelmiségi elit legjobbjaihoz is: „Őn szoros kapcsolatokat tartott fenn az 1950-60-as évek spanyol értelmiségi és művészvilágával. Milyen jelentősége volt e körökben a fotográfiának?”

Müller válasza: „Hosszú évek során talán én voltam az egyetlen külföldi, aki a Barbara de Braganza 12-ben, a Revista de Occidente tertuliáin ott voltam. Ezekre az összejövetelekre természetesen eljött Juana Mordó és persze a Gijón-utcaiakra is, költőkkel, írókkal, festőkkel együtt. Mindenről szó esett, kivéve a fényképészetről. Én voltam a fényképészük.”

López Mondéjar tovább faggatja Müllert: „Ön önként távol tartotta magát az «újjgazdagok arisztokratikus társaságától», hogy Spanyolország népeinek társadalmi valóságával szembesüljön. Mi mozgatta e hosszú munka-útjain?” A válasz, bár kitérő, de azt hisszük, egyértelmű: „A Mundo Hispanicónál kapott megbízásaim s aztán az ország különböző régióiról készített hét kötet köteleztek arra, hogy utazzam, s természetesen mindez jobban is érdekelt...”

Müller és Gyenes

A fenti kérdés és maga az egész problémakör segít megérteni a másik neves magyar származású spanyol fotóshoz, *Juan Gyenes*hez való viszonyát is. A fotótörténész ugyanis ezt firtatta egy kérdésben, de Müller kitért a válasz elől, s csak annyit jegyez meg: „nekem különös volt, hogy a múlt évben az El Escorialban szervezett nyári egyetemen kettőnknek *együtt* szenteltek *egy* estét: neki és nekem.”

Mi volt ebben a különös?

Ha jól értjük Müllert, akkor az, hogy a rendezők, nem ismerve vagy nem törődve a két fotós teljesen eltérő értékek és világkép alapján kiteljesedő életművével, elegendőnek tartották a közös esthez azt, hogy mindkettő magyar.

Ki is „Juan” (János) Gyenes?

1912. október 21-én született Kaposváron. Apja a város szimfónikusainak vezetője, de a fiú nem hegedülni akar, hanem fényképezni. 14 évesen kezdi a fotózást, 18 évesen már Budapesten eből él. 1936-ban hagyja el Magyarországot, előbb Angliában, majd 1940-től végleg Spanyolországban telepedik le. Felesége spanyol. Nehezen tör be a szakmába, első kiállítása viszonylag későn, 1950-ben volt. Ehhez képest a pályán gyorsan tör fel: 1958-ban már az egyik legrangosabb állami kitüntetést kapta meg („Cruz de Comendador de la Orden de Isabel la Católica”). A madridi Biblioteca Nacionalban kutattuk munkásságát. Ottani anyagaiból három kulcskötetet bemutatva lehet — azt hisszük — megérteni Juan Gyenes pályáját. 1960-ban és 70-ben szervezett kiállításának anyagát, illetve az 1983-ban kiadott hatalmas életműalbumát tanulmányozva teszünk kísérletet Gyenes életművének bemutatására (Dirección General de Bellas Artes: *Juan Gyenes Remenyi. Életműkiállítás katalógusa*, 1960, az előszót írta *Manuel Gallego Morel*; Palacio Nacional de Congresos y Exposiciones: *España. 1940—1970* című Gyenes-kiállítás, amely 1970. november 25—december 5-e között volt. A harmadik egy hatalmas album, amelyet Gyenes 70. születésnapjára adtak ki: *Juan Gyenes: Memoriales de un fotógrafo de España*. Madrid 1983, Ed. Espasa-Calpe.)

A „művészet fotósa”-ként mutatják be, aki főleg stúdióban, zárt térben dolgozott: „ott, a stúdióban hozza létre mesterségesen a természetes fényt,” írja róla Gallego Morel.

A 60-as kiállítás tematikája: színház, fiesta, táncosnők, Alba hercegnő, „festői illusztrációk”, egy nagymama-márkinő, aki az unokáját hívja a réten stb. Mesterkélt, „csinált” helyzetek, olykor a giccs tartományába is elcsúszva; beállított helyzetek, modorosság a „művészi” arcképeknél.

A 70-es reprezentatív kiállítás képei hasonló világról adnak hírt: színház, zene, tánc, énekesek, bika, balett, a világ szépségei, az arisztokrácia arcai; a spanyol Nobel-díjasok fotói, „nagy halottak”, és a „nagy spanyolok”, akik (mint: Picasso is) nem otthon élnek. A 365 képből 15 ábrázol spanyol tájat.

Az 1983-as album Gyenes összeállítása, egyfajta „remember” a 40 évről. Gyenes öt tematikus egységet alakít ki a hatalmas kötetben.

Spanyolok Spanyolországban az első: három Franco-képpel indul, s az egyikről megtudjuk, hogy ez szerepel a Franco-korszak postabélyegein. Emellett Juan Carlos trónörökösről hat kép található e blokkban.

Az „*Arcképek*” című második téma a tudomány, a művészet, a politika, az irodalom, a diplomácia nagyjait mutatja be; fontos, jó képek, de modoros, giccses beállításokkal keverednek: arisztokratákról; s sok jó fotó balettről, színházról. A harmadik téma: „*Spanyolok a nagyvilágban*”. Címe is magyar ihletést sejtet, de az első kép mindjárt a belga királyi családról szól; ezenkívül Picasso, Pablo Casals, énekesek, Julio Iglesias tűnnek fel a képeken.

Aztán a „*Nagyvilág Spanyolországba jön*” téma: nagy politikusok, mint Adenauer és a pápa, s kevésbé nagyok, mint Imelda Marcos és férje, valamint Monaco hercegnője. Mellettük ismert művészek: Bergman, Marlene Dietrich, Sophia Loren, Korda Sándor és Garry Cooper stb.

Az ötödik témakör „vegyes”, ahol meglepően sok balkáni királyi figura tűnik fel — akiről csak mostanában hallani (albán, bolgár exkirályok), Soraya hercegnő, Farida egyiptomi királyné, Aga kán, XIII. Alfonz özvegye stb. és ismét Marcos képek.

E rövid áttekintés nem kíván értékelés lenni: egyszerűen leírás, illetve összefoglalása a három, reprezentatívnak tekinthető anyagról.

Ám nyilvánvalóan eltérő világkép ez, ha összehasonlítjuk Müllérével; és eltérő értékek mentén is formálódik ez a két „kozmovízió” az 1950-70-es években.

Müller a *munka* s a *szellem* értékei mentén építi művészetét; Gyenes, ha nem tévedünk, a *tekintélyt* és a *presztízszt* tartja irányító szempontnak. Tulajdonképpen nagyon érdekes jelenségnek lehetünk tanúi. A két fotós mindegyike az 1938 előtti Magyarországot, de annak más-más részét hozza magával. Müllert a dolgozó, egyszerű ember, a nép és annak világa foglalkoztatja, s e tekintetben folytatja a Magyarországon, a „falukutató” szociológusokkal elkezdett munkáját. Másfelől, a hivatalossághoz nem kötődő szellemi elit csúcsához vonzódik (érdemes felhívni a figyelmet arra: Gyenes reprezentatív kiállításait a hivatalos képzőművészeti intézmények szervezik).

Müller értelmiségi köre sokszínű világ. Liberálisok, liberális és konzervatív katolikusok, a Falangeiől távolodó „népiesek”, óvatos baloldaliak tartoztak e tudós- és művészelithez, akik azonban egyben közösek voltak: elutasították a totalitarizmust, és a szabadságra szerveződtek. Teljesítmény- és értékcentrikus alapállásuk a diktatúrának középszert és dilettantizmust tápláló hivatalosságától diszkréten, de határozottan távolságot tartott.

Igényesek, köreikbe bejutni nehéz volt. Hogy ez Müllernek sikerült, jelzi: az elsősorban (és első időben) Ortega y Gasset körül gyülekező tudósok és művészek maguk közül valónak tekintették. Rangján és rangjukon fogadták a spanyollá váló magyar-zsidó fotóművészt.

Gyenes más, és más világhoz is kötődik. A „*társasághoz*”, a „*ranghoz*”, a *hatalomhoz* kötődő *születési elit* vonzza, és a *művészet* populáris hatást, attraktivitást jelentő szférái felé fordul. Legfontosabb jellemvonásaként a *tekintélyelvűséget* említhetnénk, és azt, hogy Gyenes egy „*másik*” 38 előtti Magyarország értékeit közvetíti. Egy — jobb fogalom hiányában — *neobarokknak* nevezhető úri világkép jellemzi, amely már meglehetősen avított és történelmietlen a XX. század második felében (ahogy Magyarországon is az volt, már a két világháború között is).

Amiben nagy Gyenes, az az, ahogyan ezt a világképet a fotóművészet eszközeivel és saját tehetségével szolgálja. Mindent tud a fotózásról, ahogyan Müller is. De másként használja. Azt mondhatnánk: Gyenes a „fényt”, Müller a „fényt” és az „árnyékok” fotózta.

A két fotós közötti különbség lényegét Ortega y Gasset megjegyzésének továbbgondolása adhatja meg. Ortega írja Müller vendégkönyvébe: „Nicolás Müller tiene a la luz domesticada”; azaz *Müller megszelídítette, domesztikálta a fényt*. Gyenes, aki ugyancsak virtuóza a fénynek, a fényt szolgálóvá tette és kommercializálta — mondhatnánk Ortega után szabadon. Mindezzel együtt is, mindkettő életműve része az 1939—1975 közötti spanyol fotótörténetnek.

Mindenesetre azt gondolom, hogy a két magyar származású fotós életművének alapos, összehasonlító elemzése nagy tanulságokkal járhatna a spanyol fotózás története számára...

Megélni a fotózásból? (1947—1975)

Fel kell figyelni Müller López Mondéjarhoz írt levelének egy odavetett mondatára: „Azt hiszem, van némi érdemem abban, hogy megértettem az emberekkel, hogy a fényképésznek a munkájából kell megélnie: meg kell fizetni.”

Nagyok a dimenziói ennek a mondatnak. Nem csak arról szól, hogy a háború után a fotózás hobyból vagy hivatásból *foglalkozássá* is vált, s hogy a fotózást a sajtóval és a sajtóban is el kellett művészetként ismertetni, a kép alatt például *kötelező* a szerző nevét leközlölni — hiszen Müllernek ilyen természetű konfliktusai is voltak.

E mondat küzdelmes évek tapasztalataként született, amikor Müllernek négy gyermekét kellett felnevelnie. Nem lehetett és nem volt könnyű. Archívumát tanulmányozva lüktető, rohanó, óriási erőfeszítéseket kívánó hűsz esztendő bontakozik ki előttünk. Úgy látszik ugyanis, hogy a Franco-féle hivatalosságról, és a „Társaságtól” magát távol tartó, a gondolat „felhőregióit” választó művészet ára az erős személyes elszigeteltség és a kemény munka lett.

Szabadúszó fotóművész, de elsősorban és folyamatosan a *Mundo Hispánico* képes magazinnak dolgozott az 50-es években. A folyóirat a Franco-rendszer hivatalos propagandaorgánumainak egyike volt, mely a pánhiszán ideológia alapján az összetartozás tudatát táplálta a spanyolul beszélő országokban. Különösen a diktatúra elszigeteltségének idején értékelődött fel szerepe. Figyelemre méltó azonban, hogy a folyóirat a pánhiszán eszmekörökből nem a Franco-rendszer által képviselt *hispanidad* fasiszta ihletésű, autokratikus értékeket és intoleráns, harcos katolicizmust reprezentálta, hanem a század elején kiformalódott *hispanismo* liberális, tradicionalista, toleráns katolikus változatát; nem ideológiai-politikai szócsöve a diktatúrának, inkább a közös hiszán (kulturális) értékek felkutatója és színvonalas közvetítője, amely diszkrét, de határozott távolságot tartott a „mozgalom” propagandistáitól.

Ez a környezet Müllernek kedvező, alkotókedve erős. Átlapozva a *Mundo Hispánico* 50-es évekbeli számain, nyilvánvaló, hogy ő a lap első számú fotósa, szinte reá épül a képes magazin ebben az évtizedben. Vannak tematikus számok, melyek képi anyagát szinte teljesen ő szállította (Galíciáról 1950-ben, Barcelonáról (43-44. szám); Seviljáról (38. szám); La Mancháról (56. szám); Marokkóról (60. szám). Képei gyakran kerülnek a címlapra. E lapnál színes képeket is kellett csinálnia.

Rendszeresen dolgozott az *España exporta* magazinnak, amelyet a Kereskedelmi Minisztérium adott ki. A személyes archívum tanúsága szerint ezen kívül tengeteg spanyol folyóiratnak is dolgozott alkalmi megbízásként, de állandóan. Ezek jó része fekete-fehér technika alapján készült.

Mind emellett műtermet is fenntart, ahol a „hagyományos” képek készülnek a madridi polgárok számára: esküvő, keresztlő, családi ünnepek stb. (csak zárójelben: amikor 1993 novemberében Rónai Zoltánt felkerestem madridi otthonában, s beszámoltam arról, hogy elkészült egy könyv Müllerről, a Spanyol Rádió magyar adásainak volt szerkesztője, filológus, a magyar—spanyol tör-

ténelmi kapcsolatok jeles kutatója, műfordító mosolyogva vette elő esküvői képeit: Müller műtermében készültek.)

Közben folyamatosan fényképezi tudós- és művészbarátait felkérésre vagy spontán pillanatokat ellesve. Ezek a képei nagyobb figyelmet érdemelnének a spanyol kultúrpolitika részéről: ezek nélkül ugyanis nehezebb lesz megírni a háború utáni spanyol gondolkodás és szellemi élet történetét.

Mindenekelőtt az Ortega y Gassetről és családjáról készült rengeteg kép történeti jelentőségű. Müller tulajdonképpen a család fotósa, miközben az Ortega-fiúk barátja. Ott van Ortega mellett annak haláláig: Fernando Vela öt kéri fel az utolsó úr képeinek elkészítésére is...

Az andrini lakás-múzeumban a legnagyobbak fotóit láthatjuk: Ramón Menéndez Pidal, Gregorio Marañón, Pío Baroja, Julio Caro Baroja, Azorín, Ridruejo, Sáenz de Robles, Ramón Pérez de Ayala, Celaya, Camilo José Cela és V. Aleixandre (az utóbbi kettő irodalmi Nobel-díjat kapott később) stb. Mindebből a felmérhetetlen jelentőségű, történeti jelentőségű anyagból ízelítőt kaphat az a látogató, aki az asturiasi Llanes város állandó kiállításán nézi meg az ötven „nagy” kiállított arcképét. (Ez az anyag a *Nuevo Foto Profesional* 1983. 2. számában jelent meg „50 intelectuales españoles” címmel.)

Az ötvenes évek elején, 1952-ben lesz lehetséges Müllernek először, hogy Spanyolországról szóló képeskönyvhöz anyagot adjon. Monacóban jelent meg egy francia nyelvű munka két kötetben: *Escala du Monde, L'Espagne* címmel. A szöveg T'Sterstevens munkája, a képeket több spanyol fotóstól válogatták. Az a meglepő, hogy a két kötetben alig van a képeken ember. Éppen ezért kapnak jelentőséget Müller fotói: „emberképei” üdítők, s megtörik a tájképek monotóniáját. Három spanyol dáma, egy halász, halászhajók és csónakok matrózokkal, Manolete, a már halott torero-legenda, cuencai városképek emberekkel és a híres barlanglakások Müller munkái. A kötet utószavában, ahol bemutatják az alkotókat, már nagy respekttel írnak „Doktor Müller”-ről. E kötet történetéhez tartozik az is: hogy ennek honoráriumát Párizsban élő öccsének, Pálnak utaltatja át.

Barátok

Müller Miklóstól különösen 1985 óta megszorodó írások fő témája: barátai, kapcsolatai a szellem elitjével, Ortega tertuliái stb. Kétségtől, 1949. január elsején megnyitott „vendégkönyve”, melyben tekintélyes és kedves, neves vendégei örökítették meg nála tett — a bejegyzésekből kitetszően mindig jó hangulatú — látogatásaikat, impozáns kötet, méltó lenne a facsimile-kiadás. Magunk is hódolattal adózva az impozáns névsornak — Ortega, Eugenio d'Ors, Cela, Celaya, Pío Baroja, Tapies, Goñi, J. Mora de Aragón, Concesa de Campo Alange, E. Sáenz, F. C. Sáenz de Robles, C. Edmundo Ory, Vela, stb. — s azt is világosan látva, hogy bizonyos „szint” alatt a kötet nem nyílt ki, bizonyos aggályos megjegyzéstől sem tartózkodunk.

A Müllerről szóló értékelő kritikát ugyanis a spanyol sajtóban folyamatosan a neves barátaira, kapcsolataira való hivatkozás *helyettesítette*. Mintha arról lenne szó, hogy — némileg leegyszerűsítve a jelenséget: „Müller (bizonyára) nagy művész, mert óriások a barátai.” Ez a tekintélyelvű, bár kétségtől jóságos argumentáció mellőzhetőnek találta Müller művészetének *önértékű* elemzését, amiből kiderült volna: azért vannak nagy barátai, mert maga is kiemelkedő, korszakot meghatározó, a spanyol fotótörténetben új *periódust indító* nemzetközi jelentőségű fotóművész. A tudós- és művészvilág értékorientált, *minőségcentrikus* ítélete, amikor maga közé fogadta Müllert, ezt

tükrözi. Persze ebben az értelemben — de csak mindezek *után* — igaz az, mely szerint kapcsolatai és barátai minősítik az embert, az alkotót.

A Müllerről szóló írásokban azonban mindeddig nem esett szó *közvetlen* barátairól, akik hozzá a legközelebb álltak. Átnézve levelezését, a neki dedikált könyveket, rajzokat, festményeket, az a véleményünk alakult ki, hogy kapcsolatait egy koncentrikus körrendszerrel lehetne jellemezni — amely persze egyfajta „hierarchikus” elrendeződést is jelent.

A legbelső „körben” két képzőművészt találunk: *Mathias Goeritzet és Lorenzo Goñit.*

Mathias Goeritz lengyel-zsidó-német szobrász-építész a tangeri intermezzo után (amikor megvette Müller egy képét, de Müller nem akart megismerkedni a német kultúrattasé helyetteseként Tangerban működő danzigival) Madridban lesz szívbeli barátja Müllernek. Avantgard szobrász, aki a háború után Madridban Ferranttal együtt állított ki és művészeti albumokat ad ki, akit erőteljes és szókimondó kritikáiért a háború utáni konzervatív spanyol művészeti közvélemény nem viselt el. El kellett mennie. 1950-től Goeritz Mexikóban élt, ott lesz kiemelkedő építész, művészetkritikus, az UNAM tanára, jelentős épületek tervezője, egyebek mellett Jeruzsálemben is. Levelezésük mély, őszinte, egészen a halál pillanatáig (1989). Utolsó levelét a hálószoba falán látható Goeritz képpel („Miedo de Gallo”) együtt őrzi Don Nicolás.

Goñival, a teljesen süket, hallókészülékkel is alig kommunikálni képes zseniális rajzoló-festővel Müller a Mundo Hispánico szerkesztőségében ismerkedett meg, s egy életre barátok lettek. Talán Müller az egyetlen barátja a zárt, szűk világban élő Goñinak, aki félelmetes robotban dolgozott különböző folyóiratok rajzolójaként; s közben nagy művész, ami leginkább az író barátok könyveinek illusztrációi kapcsán derül ki. (A közös barát, Cela négy könyvét is illusztrálta.)

A két család, a feleségek is jóban vannak, összejárnak. A két férfi levelezése a magánélet legdrámább pillanataira, de a művészeti és személyes konfliktusok, tragédiák mélyére is bepillantást enged. Ha a spanyol művésztörténet izgalmas levelezést akar olvasni az 1950-70-es évek legmélyebb művészi mozgásairól és rezdüléseiről, ki kellene adnia a Müller—Goeritz—Goñi levelezést!

Camilo José Cela Goeritz távozása után kerül a legbelsőbb „kör” közelébe. A meredeken felfelé ívelő írói pályán, amely a Nobel-díjig vitte Celát, folyamatosan mélyül emberi-baráti kapcsolatuk, amelyet Goñi is erősít, aki Cela könyveit illusztrálta szellemes rajzaival. Cela első baráti levelei 1948/49-től kelteződnek. Az íróóriás figyel arra, hogy megjelent köteteit dedikálva küldje el „Nicolás”-nak. Dedikációi, olykor Goñi játékos rajzaival is illusztrálva, egy tiszta és tiszteleten alapuló mély gondolkodás- és ízlésbeli azonosságról tanúskodnak.

Közös munka hozta össze Müllert *Dionisio Riduejával* is, aki Franco egyik első számú propagandistájából, pártemberből lett üldözött ellenzéki, aki nyílt levélben mondott le összes magas tisztségéről, majd a 60-as években — túl száműzetésen, börtönön, zaklatásokon — szociáldemokrata pártot szervezett. A *División Azul* néhai önkéntese a diktatúra egyik legerőteljesebb kritikusává vált, s közben Müller Miklós belső baráti körébe került. Naplójában, amely *De la Falange a la Oposición* (Madrid 1976, Ed. Taurus) címmel közvetlenül halála után (1975. június 29.) jelent meg, többször ír Müllerről is.

Egy képzeletbeli, szélesebb „körben” találnánk a baszk *Julio Caro Baroját*, aki a történettudományt új utakra vitte Spanyolországban: a mentalitás, a népi kultúra, a kisebbségek története témáiban; a nagy katalán festőt, *Tapiest*, az ugyancsak baszk író *Gabriel Celayát*, Federico Carlos *Sáenz de Roblest*, akikkel közös könyvet csinált; s az aszturiai költőt, *M. Buñuelt*. Velük kapcsolata rendszeres: számon tartják egymást, hírt adnak egymásnak.

E koncentrikus baráti kapcsolatrendszer szélesebb sávjában is sokan találhatók: Oviedóban *Rodrigo Uría* professzor, akinek családja örökbe fogadta a háború utolsó éveiben a kisgyermekként szüleit elvesztő Tomás *Széchenyi-Batthyányt*, aki ma Oviedóban él, közel Müllerhez, és baráti kapcsolatban vele; *Pablo Serrano* szobrász, aki bronzfejet mintázott róla a 60-as években, melyet Anna lánya őriz a Serrano utcai stúdióban...

A nagy barátok azonban lassan itt hagyták. Andriáni magányában új barátságok és kapcsolatok születtek a 80-as években...

Spanyolország felfedezése (1966—1979)

Az 1960-as években Spanyolországban a gazdasági-politikai nyitás keretében fellendült a turizmus. Új igények támadtak, új feladatokkal, s erre a kihívásra igyekeztek reagálni a könyvkiadók is. Ebben a világra kinyíló Hispániában a Müller által képviselt látásmód felértékelődött, hiszen különleges atraktivitással tudta megjeleníteni mindazt, amit a spanyol idegenforgalom be akart mutatni a világnak.

Az első megbízás egy Azorín-émlékkötet kapcsán adott lehetőséget Müllernek arra, hogy képileg összefoglalást adjon arról, hogyan látja Spanyolországot. A megbízás azonban érdekesen alakult. A kiadó (Ed. Doncel) megbízást adott Müllernek, hogy egy képes albumot állítson össze, ahol a képeket Azorín-írásokkal illusztrálnák. Ez már jelentős fordulat: nem ő illusztrál, hanem őt (a képeit) illusztrálják, s nem is akárki, hanem a legendás Azorín. A könyv (*Azorín: España clara*. Madrid 1966) hatalmas könyvsiker volt, óriási sajtóvisszhanggal.

Ugyanakkor a kötet méltó az elemzésre is. Tulajdonképpen a marokkói kötet arányai térnek vissza, és a mülleri filozófia: „a táj nekem csupán háttér.” Tájképeiből ugyanis ritkán hiányzik az ember; vonzódik a gyermekekhez, a női arcképekhez, a dolgozó emberhez. Itt figyelhető meg először markánsan erős vonzódása a halász—háló—csónak—víz kompozíciókhoz, s későbbi albumaiban is önálló tematikai vonulatként tér vissza — talán szegedi, tiszai nosztalgiákat is kifejezve.

Visszatért az afrikai téma is. Az Azorín-kötet utolsó fejezete „Spanyolország és Afrika” címet viseli, s ettől kezdve kiállításain mindig helyet kap a marokkói korszak képanyaga.

Valószínű, hogy a siker hatására kérte fel egy kiadó 12 kötetes képeskönyvsorozat elkészítésére. Mindegyik kötetet egy évben, 1968-ban tervezte a kiadó megjelentetni. Nagy kihívás és nagy munka volt, s még a honorárium sem tűnik jelentősnek, hiszen a fotográfusnak minden költségét ebből kellett fedeznie (kötetenként 150.000 peseta).

Végül hat kötet jelent meg, mert közben a kiadó csődbe ment. A *Kanári-szigetéről* F. C. Sainz de Robles szövegével; *Kantábriról* Manuel Arze segítségével; a *Baszkföldről* kötethez Julio Caro Baroja írt szöveget, a *Baleares-szigetéről* Lorenzo Villalonga, *Andaluziáról* Fernando Quiñones, *Katalóniáról* pedig Dionisio Ridruejo szövegével. A sorozat *Colección „Imágen de España”* nevet kapta (Madrid 1967—69, Editorial Clave). A kiadónak, hiszen idegenforgalmi érdekből és célzattal, többnyelvű megjelenéssel számolt, voltak bizonyos követelményei: kötetenként 200 képet kért, s ebből 40-nek színesnek kellett lennie; a tájak és a műemlékek érdekelték elsősorban.

— „Persze, én beloptam, ami nekem volt fontos” — emlékezik vissza a munkára Müller Miklós.

Kétségkívül, még így torzóban is nagyszabású vállalkozás, bárha csak a „perifériákról” készültek el a kötetek. Elemezve ezeket, azt mondhatjuk, hogy az Azorín-kötet e könyveknek valamifé-

le *előképe* volt már: arányaiban, tematikájában, felfogásában erőteljesen szociografikus tónusú kötetek születtek, amelyek sikerrel léptek túl az idegenforgalmi közhelyeken (flamenco, bikaviadal, sangria), miközben megőrizték a régiók tradicionális vagy archaikus ízeit.

Ebben persze az is közrejátszott, hogy ez időben az industrializációs nekilendülésnek még csak az első hullámai érték el a félszigetet, ahogy a turizmus is csupán első, kezdeti szakaszában volt. Ebben az értelemben az „utolsó pillanatban” születtek ezek a kötetek, rögzítve a *tradicionális vidék* arcát: földközeli és gyönyörű, olykor meglepő pillanatképekkel, mint például a boronát vonó tevét hajtó paraszt (Kanári szigetek); vagy a „klasszikussá” lett téma: halászháló; a csukott napernyőkkel zsúfolt cantábriai strand, a baszk favágók versenye, vagy a fokhagymafűzések ősi házakon, a hússütés stb. És sok gyermekarc és sokszor „szurrealista” dimenziójú képek száradó ruhákkal teli utcákról Kantábria kisvárosaiban.

A Baleares-szigetek 208 képét elemeztük tematikus szempontból. A tengerpart és a tenger 20 képet kapott, 39-et a műemlékeknek szentel a kötet, 30 a szigeten belüli tájkép: a többi szociografiai helyzetkép a szigetekről. Úgy látszik, Müller csak egyféleképpen „tud” nézni: a társadalom alsó, „népi”, dolgozó csoportjai érdeklik, őket igyekszik felfedezni és bemutatni, izgalmas párhuzamokra is alkalmat adva a magyar és spanyol paraszti és munkásélet és -helyzet, kultúra és mentalitás hasonlóságairól.

Csak sajnálni lehet, hogy a vállalkozásnak éppen Kasztíliát, Aragóniát, Valenciát, Galíciát bemutató kötetei nem születtek meg.

Az elkészült kötetek akaratlanul is egyfajta mérleg és szintézis is, amennyiben a 30 évet végigrohano fotóművész képekben beszélte el: milyen is az ő Spanyolországa, amely csak 1957-ben adta meg számára az állampolgárságot. (E sorok írója csupán felsőhajtani tud: bárha leendő magyar útikönyveink Müller Miklós képeivel invitálnák Spanyolországba a magyar turistákat!)

A másik, összegező jellegű hatalmas vállalkozásra a spanyol külügyminisztérium megbízása adott lehetőséget, amikor 1977-79-ben hat kiállítási anyagot rendelt Müller Miklóstól, amelyhez német, angol, francia, arab katalógusok készültek: mindegyiket a téma egy-egy tudós szakértője írta. E vállalkozás már a „demokratikus átmenet” korszakának új külpolitikájához kapcsolódott, mely új imázst kívánt megrajzolni Spanyolországról. A megrendelés persze behatárolta a művészi lehetőségeket, ám kétségkívül a művész iránti óriási bizalmat és a „hivatalosság” Müllerral kapcsolatos megítélésének változását is jelezte. Kár, hogy mindez Müller számára későn jött. E hatalmas megbízás teljesítése után tulajdonképpen *azonnal* visszavonult: 67-70 éves immár!! Még kiállításainak nemzetközi mozgását sem tudta 1985 után figyelemmel kísérni.

E kiállítások témái:

- Arab művészet Spanyolországban (katalógusszöveg: Zozaya)
- A román művészet Spanyolországban (szöveg: Gerardo Diego)
- A gót építészet Spanyolországban (szöveg: Monserrat Blach)
- Spanyolország tájai (szöveg: Luis Rosales)
- A szefard-zsidó örökség (szöveg: J. Caro Baroja)
- A spanyol népi építészet (szöveg: Carlos Flores)

Tulajdonképpen a negyedik témát leszámítva, ahol jórészt a korábbi, 1966-os kötetéből készített válogatást, új anyag került a *vándorkiállítás* céljaira készült kompozíciókba. Különösen fontos volt az arab és a zsidó tematika, mert az új, demokratikus rendszer mediterrán politikájában jelzett

új hangsúlyokat: nyitást Izrael és az arab világ felé. (Így kerülhetett Müller Miklós 1985-ben Jeruzsálembe, ahol a zsidó örökség anyagából rendeztek kiállítást.)

Meglepő a népi építészetéről szóló anyag is, ahol Müller felfedezéseit adta közre: Almeria és Andalusia hegybe vájt lakásai a kiállítás egyik fő témája, s a katalógus címlapján is egy ilyen kép szerepel. Nem barlanglakásokról van szó: sokszor villannyal, tv-vel, telefonnal, mosógéppel ellátott lakások ezek, melyek szellőzése a hegytetőn kémények erdejét igényli. Világkülönlegesség, adja tudunkra Müller.

Nem kísérté figyelemmel kiállításainak útját. De tudja: az első Rómában volt (1979), egy, a hat témából összeválogatott hatalmas, 170 m² felületű kiállítás. Ezt követte Stuttgart, New York, Jeruzsálem, Caracas... Kétség nem fér hozzá, Müller nemzetközi súlyú munkásságát e sorozat tette nyilvánvalóvá.

Kamera nélkül

A Magyarminisztériumi megbízásból 1977–79 közötti két esztendő alatt elvégzett hatalmas munkája és sikere nem takarhatja el azt aényt, hogy az 1970-es évek már a nehézségek, a kínlás, az üres műterem évtizede volt.

Nem egyszerűen az új, beköszöntő ipari társadalom új igényei rántották ki a talajt a régi, tradicionális módon üzött *mesterség* alól, ahol és amikor a fekete-fehér képet a mester saját laboratóriumában maga hívta elő. Nem is csak arról van szó, hogy a művész, Müller Miklós a hetvenedik életéhez közeledett, dinamizmusa nem volt a régi. Az okok mélyebben és tágabb koordináták között érthetők csak meg. Egyfelől a vizuális technikák forradalma, mely a 70-es években Hispániát is elérte, az egyik döntő ok, amely a videóval és a komputerezált fényképezőgépekkel feleslegessé és nehézkesé tette a hagyományos fényképész mesterséget; a mindennapok és a sajtó igényei mások lettek.

Másról is szó van. Ebben az új, immár iparivá váló társadalomban világvárossá növekvő Madridban az új technikákra alapozott új fotólaborok száza jelentek meg, heves versenyt is kialakítva a reklámküzdelem nyers törvényei szerint. Ezzel az új ritmussal, az új technikákkal, az új társadalom új problémáival az idős művész már nem akart szembenézni. Ezt egészségi állapota (szürke hályog alakult ki a bal szemén) sem tette lehetővé.

Félreáll, egyik napról a másikra, s éppen akkor, amikor kiállításai bejárják a világot, kedves falujában építet házat.

Bölcs és tudatos döntés volt, amelynek fényében tulajdonképpen jobban előtűnnek Müller művészetének fő kontúrjai.

Egyértelművé válik ugyanis, hogy spanyolországi művészi alkotó korszaka 1939–1968/72 közöttre tehető. Ekkor nemcsak kiemelkedő tagja, de aktív *formálója* is a fotóművészet széles áramának és új irányba fordításának. Azt mondhatjuk tehát, hogy alkotó korszaka a Franco-korszakkal esik egybe. Ez természetesen nem ideológiai-politikai jellegű megállapítás. Egyszerűen azt jelenti, hogy Müller művésze a modern, ipari társadalom *előtti* — nevezzük *tradicionális* — Spanyolországhoz kötődik (s amely sokban rokonítható a háború előtti magyar viszonyokkal, s amelyet ezért Müller nagyon „értett” is). És mert világképe liberális és baloldali értékekből ötvöződött, természetesen a „*másik*”, az *árnyékban* élő Spanyolország felé fordította kameráját; azokra, akiket nem ért el, akikre nem sütött a hivatalos érdeklődés vagy szimpátia fénye.

Müller interjúiban következetesen *baloldali* művésznek nevezte magát. Természetesen nem napi politikai értelemben, hanem az alul lévő, az esély nélküliek iránti érdeklődés, elkötelezettség és szolidaritás értelmében, a társadalmi igazságosság eszményétől motiváltan. Persze ebben az értelemben a valóságfeltáró művészetnek a Franco-korszakban szükségképpen baloldalinak kellett lennie.

S mert a 70-es években barátai is sorban távoztak, a magány dimenziói elmélyültek és rögzültek. Andrín ezért szimbólum: a *kivonulás*, de egyben az új közösség keresésének szimbóluma is.

A foróművész életének ezt az új periódusát az életműből szervezett kiállítások sora jelenti az 1970-80-as években, amelyekről az igen jelentős sajtóvisszhang ad hírt. Ebben a sorban a magyar kiállítások érdemelnek figyelmet, hiszen jelzik-jelezhetik, hogy a művész „visszatért” szülőföldjére, ott is felmutatva életművét.

Ilyen tekintetben az első, 1972-es magyarországi kiállítás tűnik szimbolikus értelműnek. A régi barát, Ortutay Gyula nyitotta meg, és a vendégkönyv megőrizte a halott költőbarát, Radnóti Miklós özvegyének nevét is.

Visszatért a vándor, hogy bemutassa életművét az 1938-ban elhagyottaknak, mondhatnánk. Ez tűnik számunkra az első művészi számvetésnek Müller részéről. Ez a dátum a visszatérés, de jelezheti és szimbolizálhatja az aktív, alkotó korszak — talán még nem is tudatos — lezárultát is.

A művész életében az új periódust az emlékezés és az életműkiállítások sora jelzi.

Epilógus. Beszélgetések Andrínban.

Andrín Llaneshez közigazgatásilag kapcsolódó falucska, kb. kétszáz lakják: „ötven ház négyszáz tehén”, mondja Don Nicolás. Állattenyésztő falu, 3—500 méterre a tengertől. Hatalmas, 80—100 méter magas meredek part mögött búvik meg a település, előtte 2-3 km széles köves-füves síkság; szemben a faluval Asturias hegyei adnak fényképezhetetlenül szép panorámát.

Andrín lakóit a szomszédos Cue lakói „magyaroknak” nevezik, s ez a szomszédok Müller Miklóshoz fűződő kapcsolatát minősíti, illetve azt, hogy Don Nicolás igen aktív szereplője a falusi és a kisvárosi közéletnek.

Lehetetlen nem észre venni ugyanis, hogy Andrín, Llanes és tágabban egész Asturias mennyi őszinte tisztelettel és szeretettel fogadta az idős művészt. És érdeklődéssel: e régióban szervezett kiállításainak száma, a róla szóló cikkek — 1985-től szinte folyamatosan — erre utalnak. Nicolás Müller asturiansi polgár lett, citoyen, aki a köz ügyeiben nagy lokálpatriótaként vesz aktívan részt, miközben egyre erőteljesebben kötődik vissza múltjához, magyar emlékeihez is. Visszafordult magyar gyökerei felé, de szorosan kötődik az új, asturiansi vidékhez, s büszkén kalauzolja a távolból jött magyart szeretett tájain.

1991—93 között négyszer látogattam meg Andrínban, mindig José Girónnal együtt. Girón professzor a magyar történelem jó ismerője és a magyar demokratikus átmenet sajátosságait kutatja — spanyol összevetésben. Ő szorgalmazta e látogatásokat, és együtt jutottunk arra a következtetésre e beszélgetések során kibontakozó és elmélyülő ismeretek hatására, hogy könyvet kellene készíteni Müllerről. Arra jutottunk, hogy e könyvben kell Müller Miklós visszaemlékezéseit is kiadni. Ezért a negyedik látogatás hosszabb lett. Egy héten keresztül faggattam mikrofon előtt Müller Miklóst, tanulmányoztam leveleit, az összegyűjtött okmányokat, a kiállítási katalógusokat, képeit, albumait, a neki dedikált könyveket, a róla szóló írásokat — mindez példászerűen rendben található a házban. E munka eredménye az előző oldalakon olvasható.

Volt azonban néhány téma, amelyekről ugyan írásomban nem tettem említést, egy utószóban azonban szükségesnek látszik megemlíteni.

Az egyik Müllernek a spanyolországi magyarokhoz való viszonya. Bár a háború utáni években Marosi követ mellett (Franco 1968-ig engedélyezte a magyar királyi követség működését) tevékenykedő magyar bizottságban aktívan részt vett, mely a magyar menekülteket segítette, de ezután fokozatosan megszakadnak a spanyolországi magyarokkal a kapcsolatai — Brachfeldet leszámítva. Tudott néhányukról, például Révész Andorról, aki Brachfeld mellett a legröbbit tette a magyar irodalom spanyolra fordításáért, s aki igen ismert és népszerű külpolitikai újságírója volt az ABC-nek. Ekkor Révész már igen idős, bár az igaz szerelemtől ez időben írt regényei nagy sikert arattak — de nem keresi vele sem a kapcsolatot. A most érkezettekkel még kevésbé: a Horthy-rendszer képviselőit vagy kedvezményezettjeit látja bennük, és talán zsigereiben tart is tőlük.

Pedig 1957-ig neki is éppúgy az a Marosi-féle igazolvány az egyetlen személyét azonosító irata — mint a most jötteknek.

Magyarországhoz való visszakötődése 1966 körül kezdődött, s több kiállítással folytatódott, 1991-ben a 60. érettségi találkozóra is hazament Hódmezővásárhelyre, s 1993-ban Orosházán szervezett életműkiállításán hallhatta a Magyar Köztársaság elnökének, Göncz Árpádnak a méltató és értő megnyitó szavait.

De sosem vágyott haza! Okát talán két mondata világíthatja meg: „Itt mindig biztonságban éreztem magam, mondta, s hozzátette: „itt sosem zsidóztak le..., inkább felzsidóztak.”

„Örülök, hogy öreg vagyok”, teszi mindehhez hozzá. Szóba került filmarchívumának sorsa is. Ha a szegedi fiatalok mozgalmának a város emlékházat állít, az archívum az övék lesz, mondja.

Pedig értékes filmanyagról van szó. Anna lánya, aki a fotózásban az örökébe lépett, örzi Madridban e régi filmeket. Szerinte a 30-as évek magyar fotóanyaga kb. 300 negatívra tehető. Marokkóról kb. 2 000 filmkocka lehet; a franciaországi évről pedig 200. A spanyolországi anyag kb. 15 000 kockából áll, a 200 portugál negatív mellett. Ezen kívül az „üzlet” forgalmának rutin-kockáit kell még ideszámítani, kb. 20 000 képet — egy része ugyancsak értékes anyag.

Egy bölcs, öreg filozófust látogattam meg Andrinban, aki élete utolsó éveiben nehéz anyagi körülmények között él — mint minden nagy művész, tehetnének hozzá némi tehetetlen keserűséggel. S mert már rosszul lát, inkább zenét hallgat, barátaival beszélget telefonon — mert sok fiatal barátja van itt Asturiasban. S olykor Magyarországról hozott fekete pulijával perlekedik, „aki”, mint mondja Don Nicolás, „magyar kutya, de jól ugat spanyolul”.

Utóirat

A tanulmány leadása óta Müller Miklós életéről és életművéről magyarul, majd spanyolul kötet jelent meg: A megszelídített fény. Müller Miklós (szerk. Anderle Ádám), Szeged 1994. E kötet spanyol változata: La luz domesticada. Nicalás Muller (ed. José Giron), Oviedo 1995. Az első, magyar változatban 12, a spanyol változatban 167 kép szerepel.

A moldvai csángók identitásának összetevőiről

A moldvai csángó telepek kutatása meglehetősen későn, csupán a XIX. század második felében kezdődött el. A csángó vidékek a magyar művelődési élet centrumaitól nagy távolságra terültek el, és az elszigeteltséget fokozta, hogy Moldva még a történeti Magyarország határain is kívül esett. A periférikus elhelyezkedés eredményeként a csángó falvakból csupán szórványos információk jutottak el a magyar területekre. Erdély 1918-ban történő egyesülése a Román Királysággal lehetővé tette a csángók életének alaposabb kutatását. A vizsgálatokat elsősorban erdélyi magyar kutatók végezték, munkájukat azonban nehezítette, hogy a két világháború közötti politikai légkör nem kedvezett az elmélyült, alapos kisebbségi kutatásoknak. Így csupán a második világháborút követő időszakban, az ötvenes években nyílt lehetőség arra, hogy összehangolt, tervszerű alap kutatások kezdődjenek Moldvában.

A moldvai csángó falvakban elsősorban a nyelvjárási, népköltészeti és a népzenei kutatásokkal, valamint a tárgyi néprajzi vizsgálatokkal foglalkoztak a szakkutatók. A moldvai csángó népi kultúra feltárásában Domokos Pál Péter, Kós Károly, Nagy Jenő, Szentimrei Judit, Jagamas János, Faragó József, Kallós Zoltán, Seres András, Bosnyák Sándor és Csoma Gergely végzett elvülhetetlen adatfeltáró munkát. A történelmi dokumentumok feltárása Benda Kálmán nevéhez fűződik, míg a nyelvjáráskutatók közül elsősorban Márton Gyula munkásságát kell kiemelnünk.

A felsorolásból is kitűnik, hogy a legutóbbi időkig szinte egyáltalán nem foglalkoztak a csángó faluközösségek társadalmi életével, szociográfiai helyzetével, azonosságtudatával. Ezért is indította el a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Filológiai Tanszéke az OKTK Magyar-sággutató Főirány támogatásával három moldvai csángó falu komplex szociológiai kutatását célzó projektjét. A több éves kutatás eredményeinek közreadására még nem vállalkozhatunk, de jelen dolgozatunkban bemutatjuk a csángók etnikai identitására vonatkozó kutatásaink részeredményeit.

Kutatásainkat különösen indokolja, hogy a magyar köztudatban meglehetősen homályos kép él a moldvai csángók etnikai azonosságtudatával kapcsolatban. Ezt a tényt támasztja alá a moldvai csángók lélekszámának megállapításával kapcsolatos bizonytalankodás is. A legmerészebb elemzők létszámukat 200—150.000-re becsülik, míg az óvatosabbak csak 60.000 csángómagyarról beszélnek. A két szélső érték közötti szokatlanul nagy eltérés nyilvánvalóvá teszi: a kérdéskör nem közzelíthető meg csupán a demográfiai felmérés eszközeivel, rendkívül fontos a csángók jellegzetes etnikai azonosságtudatának feltárása is.

Kutatásaink döntően a közelmúlt, illetve a jelen folyamatainak feltárását célozták, úgy véljük azonban, hogy a rövid történeti bevezető feltétlenül segít a mai folyamatok megértésében.

A csángók a Keleti-Kárpátokon túl a Kárpátok és a Prut közötti területen két nagy tömbben: északon Szucsava és Románvásár, délen Bákó környékén és a Tatros, illetve a Szeret partján élnek.¹ Lélekszámuk megállapítása a megbízható források hiánya miatt nehéz feladat.

A középkori utazók összeírásaiból megállapítható volt, hogy a moldvai katolikusok döntő többsége magyar nevű, magyarul beszélő volt.² A moldvai fejedelemségben történt első hivatalos népszámlálásból (1859) kitűnik, hogy Bákó és Roman megyében, ahol a csángók a legnagyobb számban éltek, a római katolikusok 90%-a magyar nemzetiségű volt.³ Egy, a század végén Bukarestben megjelent kiadvány⁴ szerint „vannak egész falvak csángócsaládokkal, ahol nem tudnak egyetlen szót sem románul, mint pl. Forrófalván, Klézsén”.

A XX. században végzett népszámlálások nemzetiségi adatainak értékelésénél figyelembe kell venni, hogy a nacionalizmus kibontakozásának korában a kelet-európai országok politikája a nemzeti állam megteremtésére irányult, s a legesekélyebb toleranciát sem mutatta az együttélő kisebbségekkel szemben. Ezért a népszámlálási statisztikák számos esetben — és különösen a periférikus helyzetben lévő csángóknál — torzítanak, adataik manipuláltak, ellentmondásosak.

Az 1930-as román népszámlálás 23 ezer magyart jegyzett Moldvában.⁵ Az adat önmagában is ellentmond a korábbi statisztikákból történt számításoknak és a helyszíni tapasztalatoknak.⁶ Az a tény azonban, hogy az 1930-as népszámlálás Klézsén és Forrófalván csupán egy-egy magyart mutatott ki, egyértelműen bizonyítja az összeírás torzításait. A mégoly erőszkos asszimiláció ellenére is lehetetlen ugyanis, hogy a két falu, ahol hiteles információk szerint a századfordulón még románul sem tudtak az ott élő csángók, 1930-ra teljesen románná váljon.

A második világháborút követő népszámlálások a csángókat gyakorlatilag eltűntették. Hiába tartott nyilván az 1950-es években a Magyar Népi Szövetség kb. 60 000 moldvai magyart,⁷ számukat a hivatalos összeírások 1956-ban 17 105-re, 1966-ban 8 332-re és legutoljára 1977-ben 4 258-ra teszik. (Ha figyelembe vesszük, hogy az 1977-es moldvai magyar adatok tartalmazzák a Bákó megyéhez csatolt Gyimesbükk és Sásmező, illetve a Román megyéhez csatolt Gyergyóbékás, Almásmező és Gyergyódomokos magyarjait, kitűnik, hogy a hivatalos román politika ekkor már nem óhajtott tudni a csángókról.)⁸

Mennyi lehet végül is a ma is magyarul beszélő, magát magyarnak valló moldvai csángók száma? A magyar kutatók tapasztalatai szerint állíthatjuk, hogy a magyarnak tekinthető moldvaiak száma ma is mintegy 50—70 ezerre tehető, ez a szám azonban az erőteljes asszimiláció miatt napról napra csökken.

A moldvai magyarok eredetét illetően sok a bizonytalanság. Ez lehetővé tette, hogy a különböző korok kutatói találgatásokkal, történelmileg nem megalapozott és bizonyított elméletekkel álljanak elő. Az egyik ilyen valószínűtlen tétel szerint, amely a XIX. század végéig rendkívül népszerű volt a magyar tudományos körökben, a csángók a kunok leszármazottai lennének. Az elmélet, amelynek képviselői a kun-magyar közös nyelvre hivatkoztak, az 1880-as években vált tarthatatlanná, amikor bebizonyították, hogy a kunok nyelve török eredetű volt.⁹

A másik, nem kevésbé népszerű, kissé romantikus feltevés hívei azt állították, hogy a moldvai csángók ősi magját a honfoglalás idején a Kárpátokon kívül maradt magyar töredékek alkotják. Az elmélet ellen szól azonban, hogy a népvándorlások viharai a moldvai úz, besenyő és kun falvakat nyomtalanul megsemmisítették, s valószínűtlen, hogy éppen magyar települések maradtak volna meg. A IX. századi letelepedés ellen szólnak a moldvai helynevek is. A honfoglalás-korabeli magyarság településeinek neve egy-egy személynév átvétele volt (Solt, Tas stb.). Moldvában ezzel szemben a legrégebbi települések estében a XIII., XIV. században általánossá vált -falva, -vására helynevek az általánosak (Szabófalva, Forrófalva, Románvásár stb.).¹⁰

A moldvai magyarok eredetét illetően a néprajzi adatok és az okleveles források ismeretében ma már bizonyítottan tekinthető, hogy a csángók nem keletről, hanem nyugatról, a Kárpát-medén-

cébből érkeztek Moldvába.¹¹ Az is ismertté vált, hogy az első moldvai csángó telepeket a magyar királyok hozták létre. A Szeret folyó jobb partján a XIII. században létesített határőrtelepek funkciója a tatár betörések visszaverése volt. Az északi területekre a Szamos völgyéből, a délre a Székelyföldről történt település. A csángók száma a következő évszázadokban történt önkéntes kivándorlással folyamatosan gyarapodott.¹² Közöttük találtak menedéket a Dél-Magyarországról a XV. században elmenekült magyar husziták is, akiknek papjai itt fejezték be bibliafordításukat is. A csángók lélekszámát gyarapították a Rákóczi-szabadságharc menekültjei, valamint a határőrszolgálat, a nehéz jobbágyi sors és a nincstelenség elől kivándorló székelyek is.¹³

A csángók asszimilálása már a nacionalizmus korszaka, a XIX. század előtt elkezdődött. Ekkor azonban a szerencsétlen sorsú népcsoportot nem nemzeti, hanem vallási elnyomás sújtotta a többségtől. A római katolikus világ peremére, az ortodox többség közé nem szívesen mentek a papok, s ha küldött is a Vatikán egyet-egyet, ezek bizony, szolgálatuk alatt nem a hívőkkel, hanem saját meggazdagodásukkal törődtek. A Moldvába kirendelt papok többsége nem is magyar volt, hanem olasz, bosnyák, lengyel, akik nem beszéltek magyarul, és a néhány éves szolgálat alatt nem is akartak megtanulni. Így az akkor még kizárólag magyarul beszélő csángók a templomban számukra érthetetlen nyelven imádkoztak, s gyónásukra számukra érthetetlen nyelven kaptak feloldozást.¹⁴

A nemzeti ébredés korában újabb megpróbáltatások vártak a csángókra. A gyorsan terjedő román nacionalizmus minden eszközzel megpróbálta elrománosítani a moldvai magyarokat. Magyar iskolák nem voltak, a közhivatalokban megtiltották a magyar beszédet.¹⁵

A moldvai csángóság történetének legbiztosabb szakasza a sok évszázados elnyomás és magárahagyatottság után a II. világháborút követően kezdődött. Romániában ekkor a csángókat is a magyar nemzetiség részeként kezelték. Így az iskolákban magyar nyelvű tagozatok indultak, Bákóban magyar nyelvű tanítóképzőt létesítettek. A csángók köréből kikerült papok magyarul gyóntattak, a templomokban ismét magyar szó hangzott fel. A Magyar Népi Szövetség a csángó falvakban irodát nyithatott, és megszervezhette a csángók érdekképviseletét.

A sajnálatosan rövid kedvező periódust azonban az 1950-es évek közepétől a minden képzelet felülmúlóan erőszakos, Európában példa nélkül álló asszimilációs intézkedések követték. A magyar iskolákat, óvodákat bezárták, a templomokban tilos volt az „ördög nyelvén” beszélni.¹⁶ A magyar öntudatú csángókat nyilvántartották, üldözték, megfélemlítették. Tilos volt a magyarországiakkal, sőt az erdélyi magyarokkal való bármilyen kapcsolatteremtés. A Magyarországról érkezőket az út mentén felállított rendőr-posztok megállították és visszafordították, s az erdélyi magyarok is csak állandó ellenőrzés mellett juthattak be a csángó falvakba.¹⁷ A magyarelles egyház hatására, illetve a magyar iskola, a magyar nyelvű sajtó, könyv és hírközlés teljes hiánya miatt a népcsoport szükségszerűen elvesztette értelmiségét. Ez a mai időkre azt eredményezte, hogy egy végéig kiszolgáltatott, érdekképviselet nélkül maradt, megfélemlített tömegekről beszélhetünk.

A különböző tudományágak más-más feltételt jelölnek meg a csángókhoz való tartozás kritériumaként. A történészek érthető módon a történeti csángó telepek lakosságát jelölik csángóknak, és három nagyobb egységet különítenek el. Az *északi csángók* alkotják a moldvai magyarság legrégebbi rétegét, s jelenlétük már a XII—XIII. századtól dokumentumokkal igazolható. Ezekben a falvakban napjainkban a magyar nyelv ismerete 35—40 életév fölött kezdődik (pl. Szabófalván és Kelgyesten). A többi faluban a nyelvváltás már befejeződött (pl. Jugán, Rotunda, Dsidafalva, Tamásfalva). A moldvai magyarság másik csoportját alkotó *déli csángók* a XV. században már Moldvában éltek. A Bákó környéki falvakban élő déli csángók esetében napjainkban a kétnyelvűség az általános (pl. Bogdánfalva, Nagypatak, Forrófalva). A legújabb réteget a *székelyes csángók* jelen-

tik. Ezek a csoportok a Székelyföldről szivárogtak át Moldvába, ahová a kiváló földek, a nagyobb munkalehetőség vonzotta őket, de számos esetben előfordult, hogy a sors kényszerítette őket szülőföldjük elhagyására. A legjelentősebb *székelyes* csángó falvak Pusztina, Lészped, Újfalú, Szőlőhegy stb. Természetesen a székelyek letelepedtek az előbb említett *déli* csángó falvakban is. Székelyföldről a kivándorlás tovább tartott századunk első felében, különösen az első világháború utáni évtizedekben, amikor a kézműveseknek kiváló munkalehetőségük volt ebben a térségben. A második világháború utáni iparosítási program Moldvában korábban kezdődött el, mint Erdélyben, így folytatódott a székely fiatalok kivándorlása. Lényeges különbség ugyanakkor, hogy az utóbbi kirajzások az ipari centrumokat és nem a falvakat célozták meg.

A történésekkel szemben a nyelvészek rendszerint csak a *magyarul* beszélőket nevezik csángóknak. Nyelvjáráskutatóink szerint a legarchaikusabb nyelvállapotot az *északiak* őrizték meg. Odon ízi a déli csángó falvak nyelve is. A székelyes csángó települések XVII—XVIII. századi erdélyi, székelyföldi nyelvi állapotokat őriznek. Az utóbbi falvakban jóval kisebb a román hatás, ezért kevesebb román kölcsönszót használnak. A kevert- és kétnyelvűség azonban már jellemző a *déli* falvakban is, az *északi* településekben pedig már szinte teljesen lezárult a nyelvi beolvadás. Az említett Szabófalván és Kelgyesten éppen napjainkban fejeződik be ez a folyamat. A 35—40 év feletti emlékezetében csak passzívan él a magyar nyelv, s liturgikus, szent szövegeket is csak magukban, némán mondanak.

A fenti besorolási modellektől eltér Domokos Pál Péter véleménye, aki szerint csángónak kell tekinteni a teljes moldvai katolikusságot, hiszen a katolikusok magyar eredete nem kérdőjelezhető meg. Így legtöbbször 200—250 ezer csángót említett írásaiban. (Megjegyezzük, hogy az eredetet hangsúlyozó elméletek általában eléggé ingatag pilléreken nyugszanak. Jelen esetben nem csupán a generációk során lezajlott asszimilációt kell figyelembe venni, hanem a történelmi hűség kedvéért azt is le kell szögeznünk, hogy Moldvában a csángóság mellett a középkorban nem jelentéktelen katolikus szász népesség is élt.)

Az etnográfusok rugalmasak a moldvai csángók behatárolásában. Az említett történelmi, nyelvi, felekezeti hovatartozás mellett az azonos hagyományok, tradíciók jelentőségét emelik ki.

Úgy véljük, hogy az említett besorolások mellett a csángók elhatárolásában a tudati, mentális tényezőket is figyelembe kell venni. Moldvában az identitástudat egyik legfontosabb része az *etnikai hovatartozás* tudata. Az identitás mint kulturális jelenség mindig egy adott kultúra összefüggésében vizsgálható. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy a nemzeti kultúra a lokális, társadalmi csoportoknál eltérő jelentéseket hordoz, akkor joggal kérdezhetjük, vajon miben tér el a moldvai csángók identitástudata az erdélyiek vagy a magyarországiak azonosságadatától.

Erre a kérdésre csak kitérővel tudunk válaszolni. A választ bonyolítja, hogy — amint azt bemutattuk — a moldvai csángók eltérő vidékekről, különböző időpontokban érkeztek mai lakóhelyükre. Nyilvánvaló, hogy az eltérő időpontokban letelepedők eltérő identitástudattal érkeztek új házájukba.

A moldvai magyarok távol, idegen etnikai közegben, elszigetelten élnek a magyarság központi területeitől. A térbeli távolság mellett számolnunk kell az országhatár elválasztó erejével, valamint azzal, hogy — mint már bemutattuk — különösen a XIX. század második felétől megerősödő román nemzeti propaganda mindent elkövetett annak érdekében, hogy a csángóságot elszigetelje a magyarságtól, és minél gyorsabban asszimilálja a környező románsághoz.

A csángók identitásának kialakulásánál lényeges elem, hogy a moldvai csángó településeken nem alakult ki helyi magyar anyanyelvű középnyelvi. Hiányzott tehát az a saját nemesi, polgári és

értelmiségi réteg, mely képes lett volna sajátos kultúráját, másságát a politikai, illetve a kulturális életben felvállalni, esetleg megerősíteni.

Említettük, hogy a csángó falvakban a román nyelvű iskolahálózat egyeduralkodó volt, s éppen ezért nem tudott elterjedni az egységes magyar nyelvű írásbeliség. A magyar nyelvű kommunikációnak még a XX. században is egyedül a szóbeliség maradt az egyetlen csatornája. Ez természetesen hátráltatta a centrum magyar nemzeti kultúrájával való intenzívebb kapcsolat kialakulását is. Kivételt csupán a paraszti *deákkántorok* jelentettek, akik közül legtöbbször Erdélyben tanultak, és a moldvai csángó falvak lakossága felé közvetítették a magyar nyelvű liturgikus szövegeket. Tevékenységüket az első világháború után legtöbbször helyen eltiltották.

A felsorolt tények hatásával magyarázható, hogy a moldvai csángókat nagyon kevésbé érintette a felvilágosodás végén és a reformkorban kibontakozó magyar polgári nemzettudat. Ezt figyelhetjük meg a magyar nemzeti szimbólumokhoz fűződő viszonyulásukban is. Csak egy-két faluban (pl. Pusztinán, Lészpeden) érzékenyek a magyar nemzeti színekre, lobogóra, címerre. Történelmi szimbólumaink (pl. Szent István, Mátyás király, Bethlen Gábor, II. Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos, Gábor Áron) legtöbbször ismeretlenek előttük, vagy éppen teljesen mást jelentenek (pl. Szent István királyt a moldvai Nagy István vajdával tévesztik össze).

Az utóbbi évtizedekben a moldvai csángó faluközösségekben rendkívül gyors társadalmi, gazdasági, politikai, tudati változások zajlottak. A hajdani vásárhelyeket iparosították. Az új munkalehetőség óriási vonzást gyakorolt a falusi fiatalságra, amely tömegesen indult el a faluról a városokba. A migráció együtt járt a városi, polgári értékrend térhódításával. A fiatalok a gyökeres életformaváltással egyidőben elhagyták sajátos viseletüket, népszokásaik megritkultak, az individualizmus térhódítása figyelhető meg a legtöbb faluban. Ebben a folyamatban az egykori, az elkülönülést jelző folklorisztikus események már nem a régi rendszerben szerveződtek. Ily módon ezekben a dinamikus folyamatokban a csángók etnikai identitásáról beszélve nem lehet egységes modellt feltételezni. Különböző vidékek, falvak, családok és személyek etnikai identitástudata eltérő szerkezettel rendelkezik, más és más jelentéseket hív életre.

E bonyolult képlet megvilágítását a nyelvhasználat és az etnikai identitástudat viszonyának kutatásával kíséreltük meg. Kérdőíves vizsgálataink alapján megállapíthatjuk, hogy a múlt század végéig a kommunikáció nyelve minden faluban a magyar volt. Az anyanyelv elsajátításában, továbbadásában a családnak volt döntő szerepe. A vizsgálatból kiderült, hogy a XX. század elején még az északi csángó falvakban is a magyar volt az interperszonális kapcsolatok nyelve. A román nyelv elsajátítása a második világháborúig a legtöbb faluban az iskolában történt, s ekkor — elsősorban az asszonyok körében — még előfordult az egynyelvűség. A férfiak az állam nyelvét, a román, legtöbbször a körelező katonaság alatt vagy a munkahelyeken, lakóhelyükön kívül sajátították el.

A második világháborút követő gyökeres gazdasági, politikai változások következtében, a fiatalok és a férfiak migrációjával megszűnt a települések addigi viszonylagos elzártága, s többek között ennek hatására elterjedt a kétnyelvűség, sőt sok családban a kétnyelvűség helyett a román nyelv kizárólagos használata jellemző. Ezt mutatja az is, hogy a kérdőíves vizsgálataink során egyre több adatközlőnk nevezte magát román anyanyelvűnek.

Összetett kép bontakozik ki az identitáskategóriák kapcsán is. Adatközlőink *magyarnak, csángónak, katolikusnak, románnak és vegyítettnek* vallották magukat. Etnikai besorolásukban első helyen említették a nyelvi kategóriát, majd a nyelvéllapotot, míg mások *katolikusoknak* nevezték önmagukat. Kutatásaink során a megkérdezettek 80%-a még magyar anyanyelvűnek tartotta önmagát, 20%-a azonban már jobban beszélt románul, mint magyarul. A román nyelv birtoklása az is-

kolai végzettség, az életkor és az életforma függvényében alakul, de késleltető mechanizmusokra is felfigyelhettünk. A párválasztásban még napjainkban is az elsődrendű kritérium az anyanyelv ismerete és a katolikus egyházhoz való tartozás. A legtöbb faluban a családok többségében az 1965 után született gyermekeket már nem tanították magyar anyanyelvükre. Megfigyelhető, hogy a társadalomban, valamint az iskolában ható nyelvi kényszer hatással volt a személyes, családi szféra nyelvi használatára is. Egyre inkább a román nyelv vált a családi beszélgetés, kommunikáció eszközevé. Ugyanakkor arra is fel kell figyelni, hogy a kiművelt anyanyelvi kód hiányában az anyanyelvi kommunikáció fogyatékosná vált. Nem töltheti be tényleges szerepét, nem alkalmas a megváltozott élethelyzetek, fogalmak, érzések tolmácsolására, így a legintimebb kapcsolatokban is a román nyelv használata vált általánossá. A csángók ugyan szükségét érzik annak, hogy megtanulják szülei, nagyszülei anyanyelvét, de a városi, polgári, munkahelyi problémákat anyanyelvükön már nem tudják megnevezni, s ez nehézséget okoz a napi kommunikációban.

A kétnyelvűség, illetve a román nyelv elterjedése azonban nem jelenti az etnikai identitástudat azonnali megváltozását. Megfigyelhető a két nyelvet integráló nyelvi és etnikai identitás, mely azonban már átmenetet jelez a nyelvcsere és az identitáscsere felé. Az említett átmeneti periódusban mindkét nyelv sérülést szenved, végül a magyar fokozatosan elsorvad, majd eltűnik.

A nyelvi váltás nem jelent teljes mértékű etnikai identitásváltást, hiszen ez az azonosulásnak csupán egyik, bár rendkívül fontos rétege. A nyelvváltás során eltűnik az érzelmi töltéssel telt anyanyelv. Jelen esetben előfordul, hogy a nagyszülő, a szülő, a gyermek és az unoka nyelve nem esik egybe. A generációk különbözően viszonyulnak a nyelvváltás folyamatához, ami eddig nem észlelt jelenséget eredményez. Az unokák és a gyermekek nyelvi gyakorlata visszahat a szülők és a nagyszülők nyelvhasználatára, és befolyásolja azt. (Pl. Az unokáját szerető nagyszülő csak románul kommunikálhat leszármazottjával.)

A fentiekből kitűnik, hogy egységes modell vagy norma nem alkalmazható a nyelvhasználatban. Minden falu, család vagy személy önmaga választja meg a neki megfelelő optimális nyelvet. Nyilvánvaló, hogy ez az átmeneti állapot nem lesz tartós, hiszen a társadalmi kapcsolatok, az élet dinamikája az egyneműsödés felé hatnak, s fokozatosan egységesítik a kommunikációt — mindig a magyar nyelv rovására.

A nyelvi sorvadás és váltás mindazonáltal nem jelent teljes etnikai beolvadást és identitásváltást. A kultúra más rétegeiben (pl. népszokásokban, tárgyi kultúrában, népművészetben stb.) megőrződtek a sajátos csángó vonások, s ma is kifejezik az etnikai csoport másságát.

Az 1989-es változásokat nagyon sok új jelenség kíséri. Továbbra is visszahúzó erőt képvisel a két meghatározó intézmény: a katolikus egyház és az iskola. A termőföldeket ugyan kiosztották a lakosoknak, de az utóbbi évtizedekben lejátszódott demográfiai robbanás miatt a földtulajdon felaprózódott. A városi munkahelyekről a munkásokat tömegesen elbocsátják. Az ipar válsága miatt a városok már nem jelentenek olyan vonzóerőt a fiatalok számára, mint korábban, ezért a migráció lelassulni látszik. A rendszerváltozás után több lehetőség nyílik az erdélyi és a magyarországi magyarokkal való kapcsolatteremtésre. Ez lehetővé teszi, hogy a csángó fiatalok más kultúramoddell, értékrendet ismerhessenek meg. Sokan erdélyi és magyarországi iskolákba kerülnek, vagy erdélyi és magyarországi városokban vállalnak időszakos munkát. A lassan felnevelkedő saját értelmiség az erdélyi intelligencia segítségével a csángó szervezeteken keresztül politikai, művelődési érdekképviseléssel is próbálkozik.

A moldvai csángók két kultúra, a magyar és a román között választhatnak. A bemutatott politikai érdekek a társadalmi, művelődési és gazdasági hatások következtében azonban a moldvai

csángók messze eltávolodtak a Kárpát-medencében élő magyaroktól, így valószínűsíthető, hogy a választásból nem a magyar kerül ki győztesen.

A moldvai csángóknak sajátos léttudatuk, társadalmi és gazdasági dinamikájuk van, mely többször a románsággal kialakult különlegesen szoros függőségi viszony erővonala mentén változik. Mivel a moldvai csángó társadalom, gazdasági élet és művelődési szféra alacsony szinten mozog, az élet valamennyi vonatkozásában megfigyelhető a többségi románoktól való erős függőség. Ha megpróbáljuk a moldvai románokhoz fűződő szálakat a Kárpát-medencében élő magyarokkal helyettesíteni, akaratlanul is az évszázadokon át kialakult kulturális, gazdasági, családi, érzelmi kapcsolatokat fogjuk gyöngíteni és eltépni.

A magyar értelmiségiek célja az, hogy segítse megőrizni a moldvai csángóság entitását, sajátosan egyedi kultúráját. E cél elérése azonban csak belülről, a moldvai csángó közösség felől elinduló impulzusok eredményeként a moldvai román társadalmi, gazdasági és művelődési realitások figyelembevételével lehetséges. Megvalósításában kiemelkedő a katolikus egyház szerepe, amely a liturgiában az alternatív nyelvhasználat, illetve a fakultatív anyanyelvi oktatás engedélyezésével a csángóság identitásának megőrzését hosszú távon biztosíthatná.

Jegyzetek

- 1 Benda Kálmán szerk: *Moldvai csángó-magyar okmánytár (1467–1706)* Budapest, 1989. I. köt. 24.
- 2 Benda Kálmán: i.m. I. köt. Bandinus jelentése, 1648. március 2. 342.
- 3 *Population de la Moldvie*. Bukaresti, 1859.
- 4 *Marele Dictionar al României*. Vol. I–V.
- 5 *Recenște măntul general al populației României*. Bukaresti, 1940. Vol. 18. 407–438.
- 6 Domokos Pál Péter: *A moldvai magyarság* (5. kiad., Bp., 1987)
- 7 Hasonló adatot közöl Gunda Béla az 1947-ben megnyílt moldvai magyar iskolákba beiratkozottak számából végzett számítások alapján. Gunda Béla: A moldvai magyarok néprajzi kutatása. 66–112 In: *A határainkon kívüli magyar néprajzi kutatások*.
- 8 Moldvában ezekben a csángó magyarok által lakott községekben már két évtizede megszüntettek mindenfajta iskolát, anyanyelven történő oktatást. Az utóbbi népszámlálás alkalmával megragadták tőlük magyar nemzetiségük beismerésének lehetőségét, és hivatalból mindenkit románnek nyilvánítottak. Király Károly levele Ilie Verdet miniszterelnöknek. 1980. február 10. MKI-Archívum No. 102.
- 9 Benda Kálmán: i.m. I. köt. 12.
- 10 Benda Kálmán: i.m. I. köt. 13.
- 11 Lükő Gábor: *A moldvai csángók* Bp., 1936. 26.
- 12 Benda Kálmán: i.m. I. köt. 16–17.
- 13 Kósa László: *A magyar nép táji-történeti tagozódása* Bp., 1978.
- 14 Benda Kálmán: i.m. I. köt. 43.
- 15 Domokos Pál Péter: i.m.
- 16 Diószegi László: Interjú Kallós Zoltánnal, Történelmi Interjúk Tára
- 17 Diószegi László: Moldvai útjelentés, MKI Archívum

Kontra Miklós

Magyar nyelvhasználat határainkon túl

Menyhárt Lajos
(1940—1993)
emlékének

1992 nyarán a Soros Alapítvány és az Illyés Alapítvány jóvoltából az MTA Nyelvtudományi Intézetének néhány kutatója Debrecenben nyelvészeti nyári egyetemet rendezett határon túli magyar szakos egyetemistáknak. Egyik este politikai szerepet is tudatosan vállaló történész barátommal, Menyhárt Lajossal a határainkon túli magyarság esélyeit latolgattuk, s eközben arra a következtetésre jutottunk, hogy a kérdés valójában egyszerűen megfogalmazható, ily módon: *Tányérfestő székeltek vagy 21. századi magyarok?* Mintha csak rimelni akarna két évvel ezelőtti gondolatainkra a Somogyi Hírlap, mely napilap 1994. augusztus 13-i számának címlapján egy fénykép címe és szövege a következőkről tudósít:

Sásművesek Mérében

Hagyományos népi mesterség éled újjá Szász Géza és leánya keze nyomán. Az Erdélyből származó ember munkájához a kaposmérői halastó adja az alapanyagot. A levágott sásból mives munkák — kalapok, szatyrok, különféle ajándéktárgyak — készülnek.

1. Bevezetőül

A határainkon túli magyar nyelvhasználat vizsgálata a legutóbbi időkig tabu volt. *A magyarságtudomány kézikönyvében* (1991) e témáról írt szöveg terjedelme nem éri el a két nyomtatott oldalt.¹ Az egyetemi magyar szakos hallgatók szociolingvisztikai szöveggyűjteményében (Hajdú 1988) — egyetlen romániai magyar nyelvjárási cikktől eltekintve — szó sem esik a kisebbségi magyarokról. A felsőöri magyar nyelvcsere lefolyásáról minden valamire való nyugati egyetem nyelvészetet tanuló diákja pontos ismeretekkel rendelkezik Gal (1979) könyve alapján, de Magyarországon két kézen meg lehet számolni azokat a társadalomtudósokat (köztük a nyelvészeket is), akik Gal világhírű könyvét olvasták. Pedig a *Language Shift* sosem volt tiltott olvasmány, az OSzK Zárolt Kiadványok Tárában nem katalogizálták.

Nyelvészetünkben e tabu feszegetése 1988-ban kezdődött el, amikor az MTA Nyelvtudományi Intézete és az újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete az 1. élőnyelvi konferenciát megrendezte Budán (l. Balogh és Kontra 1990). Ezt követte a 2. konferencia Újvidéken 1989-ben (l. *Hungarológiai Közlemények* 21. évf. 3. szám), majd a 3. Budán 1990-ben.

Ez volt az első olyan konferencia — legalábbis a II. világháború óta —, amelyen minden környező ország magyar kisebbségi nyelvhasználatáról maguktól a kisebbségi nyelvészekről hallhattunk előadásokat (l. Kontra 1992). 1991-ben a 4. élőnyelvi konferenciát a kolozsvári egyetem Magyar Tanszéke rendezte meg, a következőt pedig a Nyitrai Egyetem Hungarisztikai Tanszéke (l. *Hungarológia* 3). Időközben kialakult egy „kocsikerék-modell” (ahogy az újvidéki Papp György találóan nevezte) a konferenciák helyszínét illetően: általában az egyik konferencia Budapesten van, a következő valamelyik környező országban. Így a 6. konferenciát megint az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya rendezte (l. Kassai 1995), míg a 7.-re a szlovákiai Nagymegyeren került sor 1994. október 14—15-én.

Amikor a politikai változások ezt a tabut elsöpörték, 1991-ben megjelentettük a *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*című kötetet. Ebben alapos elemzést kap az olvasó a csehszlovákiai (Lanstyák 1991) és az ausztriai (Szépfalusi 1991) magyar nyelvhasználat Trianon utáni 70 évről; egy angolból fordított tanulmány pedig dél-németországi, burgenlandi és erdélyi péklákon mutatja be a társalgás közbeni nyelvváltás (kódváltás) történelmi—gazdasági—politikai beágyazottságát (Gal 1991). A kötetnek kedvező visszhangja volt nyugati szakfolyóiratokban is (l. Fenyvesi 1993, Waseda 1993, Huseby-Darvas 1993), de majd minden kritikus felrötra, hogy nem készült el a kárpátjai, erdélyi és jugoszláviai tanulmány. Az 1994-ben OKTK-támogatással megkezdődött kutatásunknak az a célja, hogy elkészítsük a Kárpát-medence minden kisebbségi magyarjának szociolingvisztikai leírását angolul, s oly módon, hogy elemzéseink a kurrens európai szakirodalommal a lehető legjobban összevethetők legyenek.

Bizonyos mértékig megnehezíti a határon túli magyar nyelvhasználat tudományos vizsgálatát az a politikai légkör és a vele járó általában jószándékú dilettantizmus, ami az 1989 utáni magyarországi közéletet jellemzi. Ennek elemzésébe itt nem fogunk bele, de illusztrációképp idézzük Ilia Mihály véleményét (Könczöl 1992:7) a Magyarok Világszövetsége elnökének, Csoóri Sándornak egy ötletéről:

— *Mi a véleménye a Magyarok Világszövetségének kezdeményezéséről, a világmagyarország egészére kiterjedő népszámlálásról?*

— Nem egészen látom át az értelmét, és azt, hogy mit akarnak vele kezdeni. És hogyan gondolják el technikailag? A nyugaton élő magyarokon nincs sok számlálni való: aki annak tartja magát, az ott eddig is szabadon, minden egzisztenciális kockázat nélkül megethette, és ezután is megetheti. A szomszéd országok magyar kisebbségeivel viszont bonyolultabb a helyzet: mivel itt a kisebbséghez tartozás boldogulási és egyéb hátrányokkal járhat, ahogy eddig, ezután is nyilván sokan lesznek, akik háromszor meggondolják, milyen nemzetiségűnek vallják magukat. Nem is szólva a mesterséges mellett a természetes asszimilációról, a vegyes házasságokról és a belőlük származottakról. [...] A nagyvilág szemében annak, hogy tizenöt vagy huszonkét millió magyar van-e, kicsi vagy semmilyen gyakorlati jelentősége nincsen.

És nehezíti némiképp az érdemi munkát az is, hogy jó szándékú, de az idevonatkozó nyelvészeti szakismereteknek híján levő nyelvművelők, mint például Deme László (1994) és Jakab István (1994) a kisebbségi magyar nyelvhasználat tudományos vizsgálatában tátongó úrt valamelyest betölteni igyekvő nyelvészek írásairól (l. pl. Tolcsvai Nagy 1991 és Lanstyák 1993a, 1993b) leki-csinyló és inszinuáló hangnemben fogant írásokat publikálnak. Jakab (1994:57) egyenesen azt in-

szinuálja például, hogy „Lanstyák István és társai” az utódállamok magyarságának „nyelvi különfejlésén” ügyködnek.

Mondanunk sem kell, hogy a losonci születésű és debreceni egyetemi éveit leszámítva egész életében Szlovákiában élő Lanstyák István, aki a pozsonyi egyetem magyar tanszékének tanára, nem a szlovákiai magyar nyelvváltozat különfejlésén buzgólkodik, hanem a kétnyelvűség, a nyelvpolitika, a nyelvi emberi jogok (vö. Skutnabb-Kangas 1992), a kisebbségi nyelvhasználat, az anyanyelvi nevelés, vagy a kétnyelvűséget figyelembe vevő (tehát azt az egynyelvűséghez képest nem devianciának tekintő) nyelvművelés fogas kérdéseit vizsgálja. Tanulmányainak címei is olyanok (például: kétnyelvűség és anyanyelvi nevelés, kétnyelvűség és nemzeti nyelv, a magyar—magyar diglosszia), amilyeneket hiába keresnénk az elmúlt 50 év magyar nyelvészeti szakirodalmában, de könnyen lehet, hogy a mindenkori magyar szakirodalomban sem találánk e kérdéseket érdemben tárgyaló írásokat.

2. A kutatás terve és résztvevői

Kitűzött célunk az ausztriai, szlovákiai, kárpátaljai, romániai, szerbiai, horvátországi és szlovéniai magyar nyelvhasználatnak lehetőleg egységes szempontok és módszerek szerinti leírása.² A leírás szempontrendszerének vázát egy, az összes európai nyelvi kontaktust azonos szempontok alapján tárgyaló, előkészületben levő kézikönyv szempontrendszere adta számunkra (l. Nelde et al.). Az egyes kontaktusok (pl. magyar—szlovák, magyar—szerb stb.) leírásának kiinduló szempontjai az alábbiak:

Földrajzi és demográfiai jellemzők;

A politikai, gazdasági, kulturális és vallási helyzet;

Statisztikai adatok 1900-tól az 1990-es évekig;

A kontaktusban levő nyelvek státusa, funkciói; a nyelvekkel kapcsolatos attitűdök és sztereotípiák, a nyelvi konfliktusok; diglosszia és kétnyelvűség;

A nyelvpolitikai helyzet: oktatás, közigazgatás, tömegtájékoztató, nyelvtörvények (hivatalos nyelvek), nyelvi tervezés stb.;

Az adott nyelvpárok kontaktusnyelvészeti jellemzése (a fontos szociolingvisztikai változók leírása);

A felhasznált források kritikai értékelése;

Válogatott bibliográfia.

Ennek a leírási keretnek a felhasználása teszi majd lehetővé azt, hogy a határon túli őshonos magyar kisebbségek nyelvi és nyelvpolitikai helyzetét európai vonatkozásban valóban összehasonlítható módon jellemezzük. Másrészt pedig, mivel a magyarországi kisebbségek leírása is elkészült ugyanezen szempontok alapján,³ bizonyos összehasonlításra mód nyílna majd a magyar és a magyarországi kisebbségek vonatkozásában is.

Az inént bemutatott vizsgálati szempontokat azonban ki is bővítettük. Többek között tárgyalni fogjuk a magyar nyelv többközpontúságát is. A világon számos olyan nyelv van, amelynek standard változata több országban használatos, s ezek a változatok országonként bizonyos sajátos eltéréseket mutatnak. A pluricentrikus nyelvek (vö. Clyne 1992) legismertebb európai példái az angol, a német, a francia, a spanyol, a portugál és a holland. A többközpontúság, amint Lanstyák István — a magyart e szempontból elsőként tüzetes vizsgálat tárgyává tevő nyelvészünk — megállapítja,

„nem pusztán terminológiai újítás, hanem új szemléletmódot takar: a más-más országban beszélt változatokra már nem mint az egyetlen elismert központ nyelvhasználatától »elhajlókra«, »deviánsakra« tekintenek, hanem egyszerűen mint ugyanannak a nyelvnek elvben egyenrangú változataira.” (Lanstyák, kéziratban)

A többközpontúságnak nem ismervé az, hogy az egyes központokban használt standard változatok között jelentős nyelvi eltérések legyenek. Nem a nyelvi, hanem az azon kívül eső szociolingvisztikai, nyelvpolitikai kérdések játsszák a fő szerepet.

A többközpontú nyelvek egy részénél az adott nyelv több országban államnyelvként vagy legalábbis az egyik hivatalos nyelvként funkcionál, vagyis a nyelv a fergusoni (vö. 1975) értelemben vett E(melkedett) funkciók egész sorában használatos (államigazgatás, oktatás, publicisztika, szakmák, szépirodalom, tudományos kutatás, egyházi szertartások stb.). Ilyen például az angol az Egyesült Királyságban és az Egyesült Államokban, a francia Franciaországban és Kanadában. Ha egy nyelv valamely államban kizárólag a Ferguson leírta K(özönséges) funkciókban él (pl. mindennapi társalgás, magánlevelek írása), nem beszélhetünk az illető országban e nyelv önálló központjáról.

Egy-egy nyelv többközpontúságának vizsgálatában fontos figyelembe venni azt is, hogy az illető standard beszélői mennyire támaszkodnak mindennapi nyelvhasználatukban az elsődleges nyelvi központ normatív kézikönyveire, szótáira, helyesírási szabályzataira, s mennyire a sajátjukéira, vagyis mennyire kodifikált az illető standard változat. Ha egy központ teljesen az elsődleges központ kodifikációjára támaszkodik, teljes exonormativitásról beszélünk, ha pedig saját normatív kézikönyvei, szótárai és szabályzatai jelentik a mércét, teljes endonormativitás esete forog fenn. Lanstyák megállapítja, hogy „A magyar nyelv Magyarországon kívüli standard változatai kivétel nélkül exonormatívak, mivel a beszélők a standard jellegű nyelvi megnyilatkozásaikban (különösen az írásbeliekben) a nagy tekintélynek örvendő magyarországi akadémiai kiadványokat tekintik irányadónak.”

E szempontokat elsőként alkalmazta a magyarra Lanstyák István, akinek kísérleti jellegű (a jövő kutatásai során minden bizonnyal még módosuló) megállapításait idézzük most:

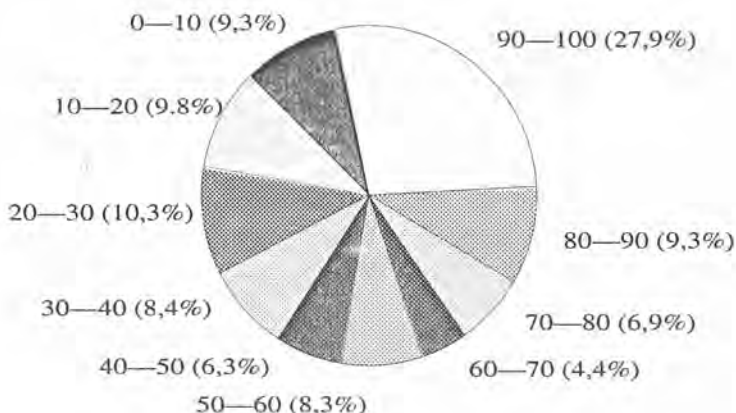
[...] megállapíthatjuk: a mai magyar nyelv többközpontú nyelv. (1) Elsődleges és domináns központja a Magyar Köztársaság. (2) Igen jelentős, de (e változatok exonormativitása miatt) csupán részlegesnek minősíthető központjai a következők: (a) a Szlovák Köztársaságnak sem közigazgatásilag, sem történetileg, sem földrajzi szempontból el nem különülő déli határsávja, (b) az Ukrán Köztársaság kárpátaljai területének síkvidéki része, (c) a Román Köztársaság erdélyi részei (beleértve a határmelléklet, az egykori Partiumot) szinte teljes egészükben,⁴ (d) a Szerb Köztársaság egykori autonóm tartománya, a Vajdaság (ezen belül pedig Bácska, Bánát és a Szerémség).

(3) További vizsgálat után lehet csak megállapítani, tekinthetők-e a magyar standard (kezdetleges) központjainak a Horvát Köztársaság baranyai (és szalvónai?) területei és a Szlovén Köztársaság muravidéki részei.

(4) A magyar nyelv standard változatát ezen kívül bizonyos, nagyon korlátozott számú funkcióban használja még az őrszéki őshonos magyarság is, valamint számos emigráns közösség szerte a világon; ezeket azonban valószínűleg nem tekinthetjük ilyen értelemben a magyar standard központjainak.

Ami munkánk résztvevőit illeti, igyekeztünk olyan munkatársakat bevonni, akik az adott kisebbségi magyar nyelvhasználatot legjobban ismerő szakemberek. Így a szlovákiai tanulmányt Lanstyák István (Pozsony), a kárpátaljai Csernicskó István (Ungvár), a romániai Péntek János és Szilágyi N. Sándor (Kolozsvár), a vajdaságit Göncz Lajos (Újvidék), a horvátországit és szlovéniait Vörös Ottó (Szombathely), az ausztriai pedig Szépfalusi István (Bécs) és Susan Gal (Chicago) készíti.

3. Néhány előzetes eredmény

3.1 Erdélyi magyar népsűrűség

Szilágyi N. Sándor elkészítette a romániai magyarok relatív népsűrűségét bemutató diagramot a legutóbbi népszámlálási adatok alapján. Az ábra megmutatja, hogy a romániai magyaroknak több mint 27%-a olyan településen él, ahol a magyarság az összlakosságnak 90—100 %-át teszi ki. A teljes romániai magyarságnak közel 60 %-a él olyan településen, ahol abszolút többségben vannak a magyarok (a lakosságnak több, mint 50 %-át teszik ki).

Népsűrűség és nyelvmegtartás összefüggéseinek kutatásában az ilyen alapadatok teszik majd lehetővé a tudományos vizsgálatokat, vagyis azt, hogy túlléphessünk az anekdotikus-zsurnalisztikus megközelítéseken.

3.2 Szlovákiai magyar nyelvhasználat

Szabó Mihály Gizella (1993) közölt néhány előzetes eredményt a Lanstyák Istvánnal szlovákiai és magyarországi gimnazisták körében végzett vizsgálataiból. E vizsgálatok fontos jellemzője, hogy kvantifikáltak és megismételhetőek (eltérően a mai nyelvtudományban már elavultnak számító, de a nyelv művelőknél még szalonképes ad hoc tallózástól). Az pedig, hogy Szabó Mihály és Lanstyák a magyarországi és budapesti szociolingvisztikai kutatások (l. pl. Kontra 1990b és *A TÁRKI V. felvétel dokumentumai*) vizsgálati eszközeit is felhasználják, esetenként lehetővé teszi a szlovákiai adatoknak magyarországi adatokkal való összehasonlítását.

A következőkben egyetlen tételt illusztrálunk Szabó Mihály adataival, nevezetesen: az iskolai oktatás nyelve és a szlovákiai magyar gimnazisták magyar nyelvhasználatának a standardtól való eltérései között jelentős korrelációk mutatkoznak.

A kérdőíves vizsgálatokat a nyugat-szlovákiai Somorja magyar és szlovák tannyelvű gimnáziumában és a kelet-szlovákiai királyhelmeci gimnázium magyar és szlovák tagozatán végezték; a magyarországi kontroll csoportok a csornai és a tokaji gimnázium diákjai közül kerültek ki. A vizsgálatban összesen 1092 gimnazista vett részt (Szabó Mihály 1993:59).

3.2.1 *t*-végű igék

Az egyik feladatban az adatközlőknek választaniuk kellett, hogy az alábbi mondatokba a *nyitja* vagy a *nyissa* alak illik-e.

65A *Azt akarom, hogy ő nyitja/nyissa ki az ajtót.*

65B *Az üzletvezető reggel kilenckor nyitja/nyissa a boltot és este hatkor zárja.*

Egy másik feladatban viszont a megadott mondatokba kellett behelyezniük a *nyit* és a *lát* ige megfelelő alakját.

111A *Az a helyzet, hogy az üzletvezető mindig reggel nyolckor ... a boltot, és este hatkor zárja.*

111B *Én látom az összefüggéseket, de ő nem...*

Az 1. táblázat azt mutatja, hogy a magyarországi és a szlovákiai magyar tannyelvű gimnazisták között elenyésző számban vannak azok, akik suksükölnek (vagyis pl. a *lát* ige kijelentő és felszólító módú alakjai között nem tesznek különbséget), de a szlovákiai szlovák tannyelvű gimnáziumba járó magyar diákok között e stigmatizált, műveletlennek és nyelvjárásinak ítélt formát a diákok közel 14%-a használta.

Az ún. hiperkorrekció, vagyis az a jelenség, amikor a stigmatizált suksükölő alak elkerülésének igénye akkor is kijelentő módú alak használatához vezet, amikor a standard magyarban felszólító alak a helyes (pl. *Azt akarom, hogy ő nyitja ki az ajtót*), a szlovák tannyelvű gimnáziumok diákjainál magasabb, mint a magyarországi és szlovákiai magyar tannyelvű gimnazistáknál. A hiperkorrekció a nyelvi bizonytalanságnak egyik legjobb mutatója.

1. táblázat

Suksükölés magyarországi és szlovákiai magyar gimnazisták feladatmegoldásaiban. (Szabó Mihály 1993:62)

	Magyarországi gimnazisták	Szlovákiai magyar tannyelvűek	Szlovákiai szlovák tannyelvűek
standard (65A, 65B, 111A, 111B)	99,1%	97,85%	89%
suksükö (65A, 111A, 111B)	0,74%	2,75%	13,86%
hiperkorrekt (65A)	0,62%	1%	5,56%

Nem minden *t*-végű ige viselkedik egyformán. A *-sz*t végűek, pl. *ragaszt*, *megválaszt* kijelentő és felszólító alakjainak „összekeverése” kevésbé stigmatizált és jóval gyakoribb, mint a suksükölhető *lát* ige ilyen használata. A gimnazistáknak a zárójelben megadott igéknek a mondatba illő alakját kellett beírniuk a megfelelő helyre:

80A *A plakátragasztó pedig naphosszat ... a plakátokat.* (ragaszt)

80B *Kovács János azt kérte, hogy a jelölő bizottság tekintsen el attól, hogy őt titkárrá jelölje és ... (megválaszt)*

A 2. táblázat szerint itt már a magyarországi és a szlovákiai magyar tannyelvű gimnazisták között is mutatkozik eltérés (a szlovákiaiak hiperkorrektebbek). Az 1. táblázatbelinél jóval nagyobb különbségek mutatkoznak a szlovák tannyelvű gimnazisták és a magyar tannyelvűek, ill. magyarországiak között.

2. táblázat

Szükszükölés magyarországi és szlovákiai magyar gimnazisták feladatmegoldásaiban.
(Szabó Mihály 1993:63)

	Magyarországi gimnazisták	Szlovákiai magyar tannyelvűek	Szlovákiai szlovák tannyelvűek
standard (80A és 80B)	94,1%	89,2%	67,6%
szükszük (80A)	2,22%	2,97%	10,3%
hiperkorrekt (80B)	10,83%	20,38%	57,95%

3.2.2 *nák*-ozás

Az igék egyes szám 1. személyű feltételes módú ragja a standard magyarban a hangrendileg nem illeszkedő *-nék*, pl. *csinálnék*. A nyelvjárásokban sokszor a hangrendileg illeszkedett *-nákr*agot használják (*én csinálnák*), amit a nyelv művelők „helytelen, pongyola” formának tartanak. Az adatközlőknek a 83A és 83B mondatokba a *tud* ige megfelelő alakját kellett a pontok helyére írni, a 105A mondatba pedig a *tud...* hiányzó toldalékát kellett írniuk.

83A *Ha a szüleim akarnák, ... én szorgalmasabb is lenni.*

83B *... én szorgalmasabb is lenni, ha akarnék.*

105A *Ha jobban megfizetnék, tud... én jobban is dolgozni.*

A 3. táblázat a három feladat összesített eredményeit mutatja. Látható, hogy a normához leginkább a magyarországi diákok tartják magukat (14,95%-uk használta a „helytelen” formát), őket követik a szlovákiai magyar tannyelvűek 24,86%-kal, viszont a szlovák tannyelvű gimnáziumba járóknak közel kétharmada a „helytelen”, vagyis nem-standard választ adta.

3. táblázat

Az igék egyes szám 1. személyű feltételes ragjának nem-standard használata (pl. *én tudnák*) magyarországi és szlovákiai magyar gimnazisták feladatmegoldásaiban. (Szabó Mihály 1993:64)

Magyarországi gimnazisták tannyelvűek	Szlovákiai magyar tannyelvűek	Szlovákiai szlovák tannyelvűek
14,95%	24,86%	63,74%

A válaszok és az adatközlők szüleinek iskolai végzettsége között is kimutatható kapcsolat: „a stigmatizált *-nákalak* a legritkábban a diplomás szülők gyermekeinél fordult elő” (Szabó Mihály 1993:64).

3.2.3 *ik*-es ragozás

Az *ik*-es igék egyes szám 1. személyű alakjait a következő mondatokba illesztendő megfelelő alakok alapján vizsgálták:

- 81A *Én ritkán ... reggel hétnél tovább.* (aludni)
82A *Versenyúszó vagyok, naponta kétszer ...* (edzeni)
84A *Ha én még egyszer ..., nagyon megszidnak.* (elkésni)
81B *Nem baj, ha te nem iszol kólát, én azért ...* (inni)
82B *Nem csak te nem alhatsz ebéd után, én sem ...* („alhatni”)
84B *A főnökkel én is ..., amikor kell.* (vitatkozni)

Közismert, hogy az *-ik*-es igék nem egyformán *-ik*-esek: egyesek kevésbé *-ik*-esek, mint mások. A 4. táblázat például megmutatja, hogy a csornai és tokaji gimnazisták válaszaiban az *alszom* alak sokkal gyakoribb az *elkése*m alaknál, és a hiperkorrekt *edzem* alak (az *edz* ugyanis nem *-ik*-es ige!) kétszer gyakoribb a „helyes” *alhatom* alaknál.

A 4. táblázat szerint a szlovákiai magyar tannyelvű gimnazisták a magyarországiaknál 10–20 %-kal többen használták az *-ik*-es *alszom*, *iszom*, *vitatkozom* stb. alakokat. Szabó Mihály (1993:66) azt is megállapította, hogy „általában a lányok viszonylag gyakrabban választották az *ikes* alakot, mint a fiúk; ez főleg a magyar gimnáziumba járó szlovákiai diákok esetében mondható jellemzőnek.”

4. táblázat

Egyes szám 1. személyben *-ik*-esen ragozott igék magyarországi és szlovákiai magyar gimnazisták feladatmegoldásaiban. (Szabó Mihály 1993:67)

nyelvűek	Magyarországi gimnazisták	Szlovákiai magyar tannyelvűek	Szlovákiai szlovák
alszik	65%	78%	41%
vitatkozik	59%	70%	51%
iszik	39%	63%	42%
edz	31%	51%	41%
elkésik	17%	37%	16%
alhat	16%	27%	7%

3.3 Egy szimbolikus és egyben gyakorlati kérdés

A *magyar nyelv értelmező szótára* (1959–1962) és a *Magyar értelmező kéziszótár* (1972) a magyarországi standard magyar nyelvváltozat szótárai, nem pedig a magyar nyelv szótárai. A trianoni határokon túli magyar nyelvváltozatok ignorálásának mindenek előtt politikai okai voltak, de jóval kisebb mértékben szerepet játszhatott a határon túli nyelvváltozatok magyarországitól való eltéréseinek feltáratlansága, illetve az ilyen eltérések létrejöttének elismerésétől való ódzkodás is.

Nyilvánvalónak látszik, hogy olyan exonormatív változatok esetében, mint amilyenek a vajdasági, romániai, kárpátaljai stb. magyar változatok, mind szimbolikus, mind gyakorlati jelentősége van annak, hogy a legtekintélyesebb szótárak milyen szavakat és szójelentéseket szótáraznak s milyeneket nem, illetve miként minősítik az egyes lexikai elemeket. Ha például a *Magyar értelmező kéziszótár*-ban nem szerepelnek olyan szavak, szójelentések és kifejezések, amilyeneket a szlovákiai magyarok tíz- és százazrei használnak, annak inkább az az „üzenete”, hogy a szlovákiai magyarok nem magyarul beszélnek, avagy nem jól beszélnek magyarul, mintsem az, hogy igyekezzenek már

végre megtanulni, miként kell helyesen beszélni magyarul. (Identitás-romboló hatása persze az utóbbi üzenetnek is van.)

A Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán Egerben Lanstyák István és Szabó Mihály Gizella (1994) meggyőzően mutatták be a szlovákiai magyar nyelvváltozatok szókincsének standard és köznyelvi⁵ elemeit. Olyan szavakról van szó, amelyek sem regionálisan, sem a beszélők társadalmi helyzetét illetően nincsenek korlátozva, pl. *alapiskola* (Magyarországon: *általános iskola*), *városi/községi hivatal* (Magyarországon: *polgármesteri hivatal*), *szülői hozzájárulás* (Magyarországon: *gyermekgondozási segély*), *nanuk* (Magyarországon: *jégkrém*), *infarkt* (Magyarországon: *infarktus*), *sárga málna* (Magyarországon: *üditő*) stb.

Helyénvalónak tarthatjuk, hogy a *Magyar értelmező kéziszótár* felújítási munkálatai során az MTA Nyelvtudományi Intézetének vezetői nemrég intézkedtek arra nézvést, hogy a szlovákiai, kárpátaljai, romániai és vajdasági szókincs helyi standard és köznyelvi részébe tartozó elemeinek legalábbis egy része bekerüljön a felújított szótárba. Ez csak a kezdet kezdete, hisz a teljes szóanyag szótárázásához még a legtöbb helyen el sem kezdődtek az előmunkálatok. Ennek ellenére fontos e lépés mind gyakorlati, mind szimbolikus okokból. Lanstyák és Szabó Mihály költői kérdéssel zárták egri előadásukat: „Ha nem a *magyar* nyelv értelmező szótára szorít helyet [azoknak a szavaknak, amelyeket magyarok százezrei tekintenek sajátjuknak], akkor vajon milyen nyelvű szótárba kell őket utasítani?”

4. Sorskérdés?

A magyaroknak körülbelül egyharmada Magyarországon kívül él; köztük több millió őshonos magyar él a Kárpát-medencében. Az ő megmaradásuk magyarnak nyelvi megmaradás lehet csak. Nincs semmilyen magyar nyelvi tervezés, nincs a Magyar Köztársaságnak semmilyen nyelvpolitikai koncepciója a kisebbségi magyarok nyelvfenntartására. A magyar tudomány adósa nemzetének, a politikusok pedig sötétben tapogatóznak. Tudomásul kellene venniük azoknak, akik a kisebbségi magyarok megmaradását sorskérdésnek tekintik, hogy ez niúndenek előtt nyelvi-nyelvpolitikai kérdés. Egy alapos nyelvpolitika kidolgozásához képest bármely történelmi, néprajzi, közgazdasági, politológiai, de bizonyos fokig a szociológiai vizsgálatok is csak szekunder jelentőségűek. Annak a magyar kormánynak, amely a határon túli magyarság megmaradását komolyan programjába kívánja iktatni, mindenek előtt meg kell teremtenie azt a tudományos hátteret, amely lehetővé teheti a sötétben tapogatózó politikusok felváltását racionálisan cselekvő politikusokkal.

Hivatkozások

- Balogh Lajos és Kontra Miklós, szerk. 1990. *Élőnyelvi tanulmányok (Az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1988. október 5–6-án rendezett élőnyelvi tanácskozás előadásai)*. (Linguistica, Series A, 3.). Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Bartha Csilla, 1993. „Mindég csak magyarul beszélünk ALL THE TIME” — Magyarok lenni „túl a Kecegdárdán”. *Magyar Nyelvőr* 117: 491–495.
- Clyne, Michael, ed., 1992. *Pluricentric Languages: Differing Norms in Different Nations*. Berlin — New York, Mouton de Gruyter.
- Deme László. 1994. Kétség és remény közt. *Irodalmi Szemle* XXXVII. évf. 1. szám: 80–84.
- Fenyvesi, Anna. 1993. Miklós Kontra, ed., *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. *Language* 69: 209–210.
- Ferguson, Charles A. 1975. Diglosszia. Pap Mária és Szépe György, szerk., *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*, 291–317. Budapest, Gondolat.

- Gal, Susan. 1979. *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. New York, Academic Press.
- 1991. Kódváltás és öntudat az európai periférián. Kontra Miklós, szerk., *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*, 123—157. Budapest, Magyarországi Intézet.
- Hajdú Mihály, szerk. 1988. *A magyar nyelv rétegződése, táji tagolódása*. I—II. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hungarológia* 3. (=A Nyitrai Nemzetközi Nyelvészeti Konferencia Előadásai [1992. szeptember 17—18.]). Budapest, Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1993.
- Hungarológiai Közlemények*. 21. évf. 3(80). szám. 1989. szeptember. Újvidék.
- Huseby-Darvas, V. Éva. 1993. Miklós Kontra (ed.), *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. *Language in Society* 22: 451—456.
- Jakab István. 1994. Nyelvművelésünk múltja, jelene, jövője. *Irodalmi Szemle* XXXVII. évf. 4. szám: 46—57.
- Kassai, Ilona, szerk., 1995. *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. (A 6. Élőnyelvi Konferencia előadásai) Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvudományi Intézete.
- Kiss Jenő, 1994. *Magyar anyanyelvűek — magyar nyelvhasználat*. (A magyar nyelv tankönyve középiskolásoknak tematikus füzetek 1.) Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kontra Miklós, 1990a. *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. (Linguistica, Series A, 5.) Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvudományi Intézete.
- 1990b. Budapesti élőnyelvi kutatások. *Magyar Tudomány* 1990/5: 512—520.
- Megjelenőben. Article No. 214 on Hungary. Nelde, Peter H. et al., eds., *Contact Linguistics: An International Handbook on Contemporary Research*. Berlin, Walter de Gruyter.
- szerk., 1992. *Társadalmi és területi változások a magyar nyelvben* (Linguistica, Series A, 9.). Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvudományi Intézete.
- Kósa László, szerk., 1991. *A magyarságtudomány kézikönyve*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Könczöl Csaba. 1992. „Nem létezik olyan nyelv, amely nem változik” Szegedi beszélgetés Ilia Mihállyal. *Népszabadság* 1992. május 25., 7.
- Lanstyák István. 1991. A szlovák nyelv árnyékában (A magyar nyelv helyzete Csehszlovákiában 1918—1991). Kontra Miklós, szerk., *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*, 11—72. Budapest, Magyarországi Intézet.
- 1993a. Nyelvművelésünk kétségei és vétségei. *Irodalmi Szemle* XXXVI. évf. 3. szám: 58—69 és 4. szám: 64—74.
- 1993b. Álom és valóság között (Gondolatok nyelvünk és egységéről). *Irodalmi Szemle* XXXVI. évf. 6. szám: 69—78 és 7—8. szám: 96—105.
- Kéziratban. A magyar nyelv Magyarországon kívüli központjai.
- Lanstyák István és Szabó Mihály Gizella. 1994. A szlovákiai magyar nyelvváltozatok szókinccsének standard és köznyelvi elemei. Előadás A Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán Egerben, 1994. augusztus 25-én.
- Nelde, Peter H. et al., eds., *Contact Linguistics: An International Handbook on Contemporary Research*. Berlin, Walter de Gruyter, előkészületben.
- Skutnabb-Kangas, Tove. 1992. Nyelvi emberi jogok. *Korunk* Harmadik folyam III/5: 82—86.
- Szabó Mihály Gizella. 1993. Nyelvhasználat és szociális háttér. *Hungarológia* 3: 59—72. Budapest, Nemzetközi Hungarológiai Központ.
- Szépifalusi István. 1991. Magyarul beszélők a mai Ausztriában. Kontra Miklós, szerk., *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*, 73—121. Budapest, Magyarországi Intézet.
- A Tárki V. *felvétel dokumentumai*. A Társadalomkutatási Informatikai Társulás kiadványa, 6. szám, Budapest, 1988. október.
- Tolcsvai Nagy Gábor. 1991. A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben. *Regio* 2. évf. 3. szám: 166—173.
- 1994. Ötven év a magyarországi nyelvközösség életében. *Valóság* 1994/7: 15—27.
- Waseda, Mika. 1993. Miklós Kontra (ed.), *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. *Language Problems & Language Planning* 17: 163—165.

Jegyzetek

- 1 Némi „áttörést” jelent e téren Kiss (1994) gimnazistáknak írt könyve.
- 2 A magyarul beszélők szociolingvisztikai szempontból három nagy csoportba tartoznak: 1. a mai Magyarországon élők, 2. a határokon túli őshonos kisebbségi magyarok, és 3. a diaszpórában élők (vö. pl. Tolcsvai 1994: 15—16, Lanstyák kéziratban). A diaszpórában élő magyarok nyelvét érdemben csupán Kontra (1990a) és Bartha (pl. 1993) vizsgálta — amerikai vonatkozásban. Az ausztráliai magyarok vizsgálatát kezdte meg nemrég Kovács Magdolna, aki több tucat magnetofonos interjú készített 1993—94-ben Sydneyben.

- 3 A hazai szlovákokról Gyivicsán Anna, a szlovénekről Szabó Géza, a szerbhorvátokról Nyomárkay István, a németekről Hessky Regina, a románokról Borbély Anna írt tanulmányt, az összefoglaló tanulmányt pedig e sorok írója készítette el az említett kötet számára.
- 4 A moldvai csángóságot a magyar nyelv központjai szempontjából nem vehetjük figyelembe, nem azért, mert a Kárpát-medencén kívül élnek, hanem azért, mert a csángók körében gyakorlatilag egyáltalán nem él (gyakorlatilag soha nem is élt) semmiféle magyar standard. A moldvai csángók *minden* E[melkedett] funkcióban a román nyelvet használják (ez még az egyházi szertartások nyelve is), a magyar nyelvű oktatásban — egy egészen rövid időszakot kivéve — soha nem részesültek. [Ez a jegyzet a Lanstyák-idézethez tartozó eredeti jegyzet, K. M.]
- 5 A szerzők a *standard*változat jellemzőiként a következő jegyeket sorolják föl: a nyilvános érintkezés eszköze; társadalmi és regionális korlátozás nélküli változat; a nyelvközösség tagjai elfogadják mintának, modellnek. Normája kodifikált, más nyelvváltozatokénál többnyire egységesebb. A *köznyelv-ről* azt írják, hogy a nyelvileg művelt beszélőknek a kevésbé formális beszédhelyzetekben megnyilvánuló változata; főként a beszédre jellemző, noha írott formái is vannak (pl. magánlevél); és a nyelvi regiszterek és stílusok tágabb tartományából fogad be elemeket, normája lazább, gyorsabban változik.

Fejős Zoltán

Kollektív emlékezet és az etnikai identitás megszerkesztése

*Happy the country
whose history is boring.¹*

1989. november 26-án vasárnap az Ukrán Szövetségi Köztársaság — akkor még a Szovjetunió — legnyugatibb, Magyarországgal határos sávjának több mint száz településén magyarok százai és ezrei emlékeztek. Délután egy óraker megszólaltak a harangok és a temetőekben, falvak, városok főterein nyilvános keretek között idézték föl 1944 őszét, amikor e települések lakóit súlyos megpróbáltatások érték. Akkor a szovjet katonai hatóságok férfiak ezreit gyűjtötték össze, majd rövidesen munkatáborokba vitték őket. Tömegével pusztultak el a lágerekben, vagy tűntek el ismeretlen helyen, s a többiek is csak hónapok, évek múlva kerültek vissza családjukhoz. A harangszó, az egyházi szertartás, a szónoklatok, emlékbeszédek, az emlékműállítás, vagyis a nagy tömeg részvételével tartott ünnepélyes megemlékezés ezt a történelmi tragédiát kívánta — 45 év múltával — lezárni.

Az eset a közép- és kelet-európai politikai átmenet eseményeinek sorába illeszkedik. „Már ez is lehet!” — kiáltott fel minduntalan az ember a viharos gyorsasággal pergő események sodrában. A „lehet” nem csak a politikum szférájában konstruálódott, hanem szimbolikus eseményekbe ágyazódott, s az utca embere számára elsősorban azokon keresztül valósult meg. Az örökkévalónak tűnő rend mind újabb pontokon tört meg, és a turneri „társadalmi drámák” (Turner 1974: 37—41; 1979: 63—64) sorozatából a régió etnikai/kisebbségi csoportjai sem maradtak ki. Ez a tanulmány egy ilyen példával foglalkozik. A kárpátaljai magyar települések sokaságát érintő imént idézett tömegdemonstrációt mint sajátos politikai rituálét fogja föl, és az általa reprezentált kollektív identitás főbb vonásait próbálja meg értelmezni, kontextusba helyezni. Azt az összefüggést hangsúlyozza, amely a múlt, a történelmi emlékezet és az etnicitás megkonstruálása között felfedezhető. Ez egyben a köznapi és a politikai felfogásban változatlanak, eleve adottnak tűnő etnikai, kisebbségi entitások folytonos újrastrukturálódási mechanizmusára is fényt vet.²

Fogalmi keret: etnicitás és/vagy kisebbség

A fenti eseménynek és az etnicitás ezen példájának elemzéséhez megkerülhetetlen néhány fogalmi megjegyzés. Közép- és Kelet-Európa értékelésekor szembeűnő, hogy e régió etnikai problémáit rendszerint két szempontból elemzik: egyrészt az etnicitásnak, másrészt a kisebbség fogalmának segítségével. Mindkét megközelítés (és terminológia) szoros kapcsolatban áll a nemzet, a nacionalizmus problematikájával. E kettősséget a bőséges történelmi, szociológiai, politikatudományi, jogi, etnográfiai-antropológiai irodalomban még nem sikerült összhangba hozni. A régió multietnikus társadalmainak sajátosságait egyelőre inkább a „kisebbségi megközelítésben” szokás tárgyalni.³ Meggyőződésünk azonban, hogy — lokális esetek vizsgálatán túl — az „eticitás” elméleti

perspektívájának a segítségével a helyi specifikumokat egy általánosabb keretbe illeszthetjük, mely egyúttal az etnikai jelenségek variációinak sokaságában egy eddig talán nem kellően elkülönített típust (típusokat) tesz felismerhetővé.

Közép- és Kelet-Európát — bármi is volt az első világháború utáni békecsinálók szándéka — multietnikus (kis)államok alkotják. E régióban az etnikai csoportokat több típusba lehet besorolni. Legszerencsésebb, hogy vannak olyan etnikai közösségek, amelyek nem határozhatók meg maradéktalanul úgy, mint multietnikus országokat alkotó szegmentumok. Az ilyen etnikai csoportok specifikuma az, hogy létezik nemzetté szerveződött, állami struktúrával rendelkező párjuk is. Ezt a helyzetet fejezi ki a „nemzeti kisebbség”, valamint a „nemzetiség” terminus. Ez utóbbi ma már inkább csak történeti értelemben használatos, azokra az első világháború előtti közösségekre vonatkozik, melyek nem alkottak területiális nemzeti államot. A mai nemzeti kisebbségek alapján a két világháború utáni békerendezések nyomán keletkeztek (Blaut 1987: 48—56, 142—158; Alter 1989: 109—114). Részben amiatt jöttek létre, hogy meglévő nemzetekről politikailag leválasztották őket, mint a szomszédos országokba került magyarokat. Vannak olyan nemzeti kisebbségek is, melyek új típusú kisebbséggé váltak azért, hogy az adott etnikumhoz tartozók egy részét átfogva létrejött a korábban nem volt „államnemzeti változat”, de területi elhelyezkedésük miatt más csoportjaik — mint pl. a magyarországi szlovákok — nem váltak annak részévé. Esetenként a békerendezés nem változtatta meg a kisebbségek korábbi típusát, miként pl. a magyarországi szerbek vonatkozásában.⁴

A nemzeti kisebbség olyan sajátos szociológiai nagycsoport, amely a családi kapcsolatoknál magasabb szinten szerveződik, így tagjait nem rokoni kötelékek fűzik össze. Ebben az összefüggésben a nemzet kategóriájához hasonlatos. Mivel etnikai alapú kollektivitás, a nemzetnek ahhoz a típusához hasonlít, amely Anthony Smith szerint az etnikai kötelékeken — leszármazáson, illetve annak fikcióján — nyugszik (vagyis etnikai-genealógiai típusú). De a kisebbség önmagában nem azonos a nemzet típusú „képzelt közösséggel”, mert egy más, politikailag artikulált nagycsoport része, a Smith-féle terminológia szerint (Smith 1991: 8—18, 71—84) egy területiális nemzeten belül helyezkedik el. Ebből a kettősségből következik, hogy — a szokásos megfogalmazás szerint — a nemzeti kisebbségek politikai lojalitása (állampolgársága) és nemzeti lojalitása (etnikai-kulturális helyzete és kapcsolattrendszere) nem esik egybe. Az állam szervezéséből származó politikai kötelékek, melyeket Thomas Eriksen a nacionalizmus szervezett „formális” aspektusának nevez (formal nationalism) és a civil társadalom tevékenysége, a kulturális reprezentációk — az „informális nacionalizmus” — nem kiegészíti egymást mint általában (Eriksen 1993a), hanem erősen polarizálódik. Azzal, hogy a két aspektus elválik egymástól, viszonyuk sokféleképpen alakulhat, kezdve éles konfliktusuktól az identitásstratégiák természetes, sőt termékeny kettősségéig. A politikai és kulturális aspektus kettéválása azonban csak bizonyos mértékig tekinthető érvényesnek. Egyrészt az etnikai-kisebbségi csoportok politikai aktivitása nem redukálható az állampolgári kötelékek, az állami szervezés problémájára, hanem a csoportcélokért folyó „kisebbségi mobilizációban” is testet ölt. A kisebbségek identitása sem olyan kulturális konstrukció tehát, amely nélkülözne a politikai és az Eriksen (1993a: 19) által leírt formális vonatkozásokat, mint pl. az absztrakt jelleget, a vérségi leszármazás metaforikus tudatát stb. Másrészt az is felvethető, hogy a határokon átívelő vagy azoktól független etnikai-kulturális identitás és szolidaritás — a nemzeti lojalitás — meglete nem örök érvényű, nem nyilvánvaló evidencia. A kelet-európai etnikai csoportok — kisebbségek — egy része az etnicitás olyan típusát képviseli tehát, amelynek feltétlenül van politikai aspektusa.⁵ Ez nem jelent szükségszerűen szeparatizmusra való törekvést, jóllehet a többségi politikusok, de a

politikai elemzők is rendszerint ezt szokták feltételezni. A finomabb elemzés azt mutatja, hogy a mai világ harsány nacionalista törekvései mellett (vagy ellenére) nem minden etnikai mobilizáció törekszik *nemzeti* autonómiára, a kisebbségek inkább adott nemzeti vagy államhatárokon belüli, illetve azoktól független helyzetük egyediségének elismerését, sajátosságaik tiszteletben tartását szeretnék elérni (vö. Calhoun 1993: 235; Smith 1991: 138—142).

Az elmondottakból következik, hogy felfogásunk szerint a kisebbségek szerveződésének, kialakításának külső és belső folyamatai vannak. A külsőt az állam politikai kontextusa szabja meg, amely a jogi-politikai kereteket konstituálja. Ugyanakkor a kisebbséget belülről is fel kell építeni, különben nem beszélhetünk a lokális, szegmentált etnikai csoportosulásokat átfogó, azok fölötti szerveződésről. Az ilyen közösségek formális és informális folyamatok révén jönnek létre, amelyek közül a jelen tanulmányban elsősorban az utóbbiakat, azon belül is főként a szimbolikus akciókat és a reprezentációk szerepét, s részben a két aspektus kölcsönös kapcsolatát elemezzük.

Történeti háttér

A fogalmilag jelzett problémák különösen élesen vetődtek fel az általunk vizsgált régióban, mely egykor az Osztrák—Magyar Monarchiához, a Magyar Királyság négy, etnikailag vegyes lakosságú északkeleti megyéjéhez tartozott. A terület nem alkotott önálló földrajzi egységet, így nem volt saját átfogó elnevezése, csak kisebb tájak, régiók bírtak megkülönböztető névvel. A vidéket nem jellemezte egységes regionális identitás. 1910-ben a közel 600 ezer fős itteni, jórészt agrár népesség közel 60 százalékát a ruszinok⁶ alkották, akik elsősorban a Kárpátok hegyvidéki részén laktak. A jórészt sík vidéken, a Tisza folyó felső vidéke mentén megtelepedett magyarok a lakosság kb. negyedét tették ki. Számottevő (kb. 10%-os) volt a zsidók aránya, akik egy része nyelvileg és kulturálisan a magyarokhoz asszimilálódott. Rajtuk kívül kisebb számban németeket (svábokat), románokat, szlovákokat és cigányokat mutatott ki a korabeli statisztika.⁷ Az etnikai csoportok közötti határok nem voltak merevek. A magyar államnemzet által definiált formális nacionalizmus és az etnikai csoportok identitása, etnikai szolidaritása nem állt éles ellentétben. A legnépesebb csoport, a szinte teljesen agrár foglalkozású ruszinok nemzeti-politikai törekvései kezdeti fázist mutatnak.

A trianoni békeszerződés következtében a terület az újonnan létrehozott Csehszlovákia legkeletibb részévé vált. Ekkor kezdődött meg a hivatalosan Podkárpátuszka Rusz-nak elnevezett vidék területiális egységgé szervezése, ami együtt járt etnikai összetételének változásával is. Csehszlovákia felbomlása után a magyarok lakta sáv 1938-ban visszakerült Magyarországhoz, s pár hónapra Magyarország katonailag megszállta az egykori négy megye további részét is. A második világháborút követően ismét megváltozott a terület politikai fennhatósága, miután egy Csehszlovákiával kötött — kierőszakolt — egyezmény alapján a Szovjetunió 1945-ben magához csatolta. A legújabb fordulatnak, a Szovjetunió felbomlásának eredményeképpen a terület ma a független Ukrajna egyik megyéjét alkotja. Aki mindezt megélte, elmondhatja — mint az ismert anekdota munkácsi hőse —, hogy ötször váltott állampolgárságot, miközben ki sem mozdult falujából.

A magyarok zömmel a magyarországi határ mentén laktak, mivel a politikai határ leválasztotta a magyarok által benépesített terület északkeleti peremvidékét. Az itteni csaknem 600 településnek kb. ötödében, helyenként etnikailag összefüggő tömbben, helyenként más etnikai csoportokkal vegyesen élnek. Az 1989-es népszámlálás szerint az összlakosság 78 százaléka (csaknem egy millió) fő ukrán, 12,5 százaléka (156 ezer fő) magyar. Körülbelül 80 faluban és egyetlen városban, Beregszászban többséget alkotnak, mintegy 20 településen kisebbségben vannak, de szétszórtnak másutt is megtalálhatók. Ukrajna összlakosságában a magyarok maroknyi kisebbséget, keve-

sebb, mint fél százalékot tesznek ki (Dupka—Horváth—Móricz 1990: 4–5; Szabó 1993: 27–32).

A gyakori államfordulatok kritikusan érintették a kollektív identitás azon elemét, amely az emberek lakóhelyének megnevezéséből származik. A régiót mint új, 1918 után keletkezett területi-politikai egységet a magyarországi szemléletnek megfelelően lassanként — egy szűkebb vonatkozású földrajzi név alapján — *Kárpátaljának* kezdték nevezni. *Imét*, akár helyből, akár Budapestről nézve a magyar falvak valóban a Kárpátok lábánál fekszenek. A cseh hivatalos megnevezés egy, a csehszlovák államon belüli régió elkülönítésére szolgált, amelynek a békeszerződés értelmében területi autonómiát kellett volna biztosítani. (Az autonómiát a vidék nem kapta meg.) A szovjet korszakban — és ma — a hivatalos név a Kárpátontúli Terület (*Zakarpatszkaja oblaszty*) lett, hiszen *omét*, Moszkvából, Kievből nézve a terület a Kárpátok karéján túl helyezkedik el. Kik vagyunk? Hogyan neveznek bennünket? Hogyan is nevezük magunkat? — e kérdésekre a gyakori változások és a hagyományos regionális tudat hiánya miatt nehéz volt megnyugtató és állandó érvényű választ adni. Mára a helyi magyar sajtóban, közhasználatban (miként Magyarországon) a Kárpátalja név vált a bevett formává, de ez a hivatalos állami szemlélettel nem egyezik. A fordulat óta ez a kategória nem tiltott, de ma még nem beszélhetünk arról, hogy az önelnevezés vagy a helységnevek használata semleges lenne. Az egyszerű öndefiníció mellett ez¹ egyfelől a burkolt (vagy szándékos) tiltakozás, ellenállás, másfelől — pl. a hatalmi szervek részéről — a hivatalos rend elleni támadás implicit eszközöként (is) minősíthetők.

A stabil történelmi kontinuitás hiánya messzemenően befolyásolta az identitás alakulását. A történelmi időérzékelés nyelvi formái pl. világosan mutatják a múlt és az identitás „feldaraboltságát”. Egyetlen életrajzi interjú jelzi a kategorizáció változékonyságát: „Amikor csehek voltunk”, „cseh időbe”, „mikor már oroszok lettünk”, „mióta oroszok vagyunk” — ezek a leggyakoribb önmeghatározások. A két korszak közötti pár év volt a „magyar világ”, amikor az idézett elbeszélő megfogalmazása szerint szülőfaluja „visszaesett a magyarokhoz”.⁸ A történelem az ilyen instabilitások mellett az identitásnak nem ad szilárd tájékozódási pontokat, inkább a bizonytalanság érzetét/tudatát kelti. De épp ezért az individuum és az etnikai közösség számára a „hová tartozunk?” kérdése elszakíthatatlan a múlt felidézésétől, és mindig történelmileg motivált válaszokat implikál. Nem meglepő tehát, hogy az identitás szimbolikájában olyan erős a történelmi motiváció.

„Malenkij robot”

Az államfordulatok mindig együtt jártak az etnikai csoportok integrálásának — a „formális nacionalizmus” — újabb és újabb programjával. Több-kevesebb késéssel a kisebbségi civil társadalom is igyekezett az új helyzetnek megfelelő válaszokat megfogalmazni. Az elemi tiltakozást az etnicitás — a helyzetenként változó „magyarság” — kollektív megkonstruálásának folyamatai váltották fel. A legradikálisabb változás akkor következett be, amikor a második világháború után a Szovjetunió kebelezte be a területet. A kezdet már előre vetíti a későbbi politikai, ideológiai és társadalmi izoláció árnyékát. A terület új államszerkezetbe tagolása katonai megszállással kezdődött és a front átvonulása után a civil lakosság elleni retorziókkal folytatódott.

Mi is történt 1944–45 fordulóján? Egy regényből származik az alábbi részlet. Gábor, a történet hőse, egy kárpátaljai magyar faluból városba került fiatal festő. A fordulat után apja szülőfalujának párttitkára lesz. A hazalátogató fiatalember apjától értesül a falusiak háború utáni súlyos helyzetéről.

„A legtöbb baj persze az asszonyokkal van, mert a férfinépet tizennyolctól ötvenötig elvitték munkára. Azt ígérték, hogy három nap múlva hazaengedik őket, de már eltelt öt hónap és sehol senki. Sőt, egyeseknek halálhíre is jött. A falu olyan, mint a felbolygatott darázsészek. A jehovisták járnak a házakat, és az utolsó ítélet szörnyűségeiről prédikálnak.

— Mít mondjak az asszonyoknak, fiam? — kérdezi az apja.

— Az igazságot — mondja Gábor, és érzi, hogy keserű a szája.

— De honnan tudjam, hogy mi az igazság? Három napra vitték el őket és tessék. Már heten haltak meg. Kettő közülük kommunista volt. Nem értem, fiam.” (Kovács 1989: 24—25)

Az író, Kovács Vilmos (1927—1977) önéletrajzából tudjuk, hogy családjukat is hasonló sors érte: „Apámat — írta — 45-ben elvitték. Sokezedmagával. Egyetlen bűne, hogy magyar volt. Kommunista is, de ez akkor nem számított. Elpusztult.” (Kovács 1989: 212)

A szovjet csapatok 1944 októberében foglalták el Kárpátalját, november közepén titkos katonai utasítások alapján kezdték meg „a német és magyar nemzetiségű hadköteles személyek” begyűjtését. A hátra maradt egykori katonák, valamint a civilek között nem tettek különbséget: „Jelentkezni tartoznak — olvasható egy dokumentumban —, német és magyar nemzetiségű hadköteles egyének is 18 évtől 50 éves korig.” Az utasítást településekszerre kihirdették, a falvakban a falusi bírók kidobolták. Az emberekkel csak annyit közöltek, hogy a háború okozta károk helyreállítására viszik őket, „háromnapos kis munkára”, mely után hazatérhetnek. Ehelyett gyalogmenetben a magyar falvak karéján kívüli Szolyván felállított gyűjtőtáborba hajtották őket. Innét nagyon moshoha körülmények közepette Ukrajna, Belorusszia, a Donyec-medence, Kaukázus, Szibéria munkatáboraiiba szállították őket, kényszermunkára. Legtöbbször a galíciai Szamborba kerültek (Nagy 1992; Balog 1992; Dupka 1993a, 1993b; P. Punyó 1993; vö. Stark 1990).

Volt, ahol előbb előzetes összeírásra kellett jelentkezni. Helyenként, akik szlávos hangzású nevük alapján szlováknak, csehnek vallották magukat, esetleg kibújhattak a rendelkezés alól. Aki tehetett volna sem mind élt azonban ezzel a nem várt lehetőséggel: „Aki csehnek íratatta magát, az nem ment lágerba! De aki magyarnak, az ment a lágerba. De tudtam! Azt mondtam: én magyar vagyok, én nem titkolom el, ha megölnék, akkor is. És azért ebbe [a lágerban] egy kicsit rá is fizettem, mer bizony csak vigyáztam arra, hogy.. Mint szoktak mondani: megálltam a helyemet ott is. Megszenvedtem, azt én tudom, az láger vót!”⁹

A közigazgatásilag, politikailag rendezetlen helyzetű terület lakói ekkor még nem voltak szovjet állampolgárok. Az akció számos északkelet-magyarországi és szlovákiai településre is érintett (vö. Szebeni 1991). Aki 1945 elején hazatérhetett, meglepődve tapasztalta, hogy az ukrán hatóságok népszavazást írtak ki: „Éppen szavazás vót. Hát mi akkor mit se tudtunk a dologról, úgy hallottuk, hogy Kárpátalja akkor csatlakozott Ukrajnához. Akkor erre szavaztatták a népet. Dehát hazudtak ezek mindig!”¹⁰ E formális aktus építőköve lett annak a 45 évig terjesztett hivatalos ideológiának, amely szerint Kárpátalja a háború után újraegyesült az ősi „anyafölddel”, Szovjet-Ukrajnával. Ezt úgy kell érteni, hogy a „legitimáció” forrása a középkori kиеvi állam, amelynek határai a Kárpátok vonulatáig terjedtek. A „történelmi érv” nyilvánvalóan csak átlátszó ürügye volt a területelhódító nacionalista politikának.

A fordulat óra falvanként megpróbálták összesíteni az elhurcoltak létszámát. Levéltári dokumentumok és a visszaemlékezések szerint legalább 16 ezer magyart vittek 1944—45 fordulóján „három napos kis munkára”, közülük legalább 10—11 ezren civil lakosok voltak. Az elhurcoltak 10—15 százaléka soha nem tért haza. Ezek az adatok azonban még nem véglegesek. Egy nemrég

előkerült KGB dokumentum szerint csaknem 23 ezer férfit tereltek össze egy hónap alatt a szolvyvai gyűjtőtáborba az 1944-es utasítás alapján.¹¹

A szerencsésebbek néhány hónap, mások két év múlva tértek haza, de nem kevesen voltak, akiknek 3—4 évet kellett a munkatáborokban tölteni. Mire 1949 végére az utolsó életben maradt is hazatérhetett, a represszió újabb hullámaival a falvak gazdasági, társadalmi vezető rétegét (a „kulákokat”), értelmiségieket és az ateista propaganda jegyében református, katolikus, görögkatolikus papok sokaságát állították hamis vádak alapján bíróság elé, ill. hurcolták hosszú évekre munkatáborokba (Dupka 1993c; Balog 1992: 12—54). Eltávolításuk és a megmaradtak megfélemlítése az etnikai csoport önszerveződési képességét alaposan meggyengítette.

A hallgatás évei: a személyes emlékezés lehetőségei

A felejtés társadalmilag konstruált kulturális folyamat. Az adott helyzetben ennek meghatározója a félelem volt. A nyilvános emlékezet lehetőségeinek és tereinek híján az emberek a családi szférában őrizték, őrizhették meg az 1944 végi események emlékét. Mai vélekedés szerint a lágerben elpusztult családtagokról még szűkebb körben is csak ritkán mertek beszélni az emberek. A kívülállók előtt tanácsosabb volt hallgatni a lágerélettel kapcsolatos évekről. Az ideológiai nyomás a magánéletbe szorította a tiltakozás bármilyen lehetőségét. Mindenki kénytelen volt megtanulni, hogy a jogtalanságok felemlítése — hasonlóan egy-egy ártatlan politikai vicchez — komoly retorziót válthat ki. A félelem ellenére a „háromnapos kis munka”, miként a sztálini kor más, börtönnel, kényszermunkával járó megpróbáltatásai a szóbeliség szintjén azonban látens életet éltek. Ma, utólag erre csak következtetni tudunk, mert az adott politikai körülmények között ezt a lappangó narratív tudást, annak állapotát, fő vonásait és változását senkinek nem sikerült rögzítenie és tanulmányoznia. Közvetlenül a politikai változások előtt magam is tapasztaltam, hogy a falvakban természetesen megvolt az események emléke. Rendszeres terepmunkára 1987—89-ben még nem nyílt mód, de az alkalmi kutatóutak során érzékelhető volt, hogy a „láger”, a „kényszermunka” kitörölhetetlenül része a szóbeli tradíciónak. Élettörténetek rögzítésekor voltak már többen, akik nem kerülték ki saját, vagy hozzátartozójuk lágerben töltött éveinek elbeszélését. Az epikus forma kidolgozottsága feltétlenül élő tradícióra, a használat meglétére utal. Az utóbb írásban közzétett emlékezések is szóbeli megformáltságot mutatnak. A lágerélet keservei, a nélkülözések, a kiszolgáltatottság epikus megjelenítése kollektív, szájról szájra terjedt tudásról vall. A narratívok stilisztikailag, strukturálisan bizonyos mértékig a világháborús katonatörténetekhez és más, a mindennapi élet problémáit megfogalmazó elbeszélésekhez hasonlítanak.

A lágerekben született néhány költői alkotás, így imák, balladák, versek helyenként a lokális tradíció részévé váltak. Például az egyházi énekek között éltek tovább munkatáborokban keletkezett lágerballadák, s más énekek. A legismertebb, több faluból, több változatban lejegyzett lágerimát 1944 karácsonyán közösen fogalmazták a szolvyvai táborban, ahova a falvakból begyűjtötték a férfiakat. Az „Ezer fogoly imája” című, hat szakaszos verset a férjüket meglátogató asszonyok lejegyezték, megtanulták és odahaza szeretteik körében terjesztették. Ugyancsak ott és akkor írta egy gimnáziumi diák a „Fogolykarácsony Szolvyván” című versét, mely szintén folklorizálódott. Visszaemlékezések szerint a foglyok hazatérésének reményét éltető verset templomokban rendszeresen énekelték — a magyar himnusz helyett, mely a templomokban is tiltva volt. Ismert egy református temetési ének is, melyet Szalókán a munkatáborból hazatértek írtak az idegenben eltemetett falubeliek emlékére. A protestánsok 35. zsoltárjának dallamára énekelték (Istenhez, 1992: 12—15, 42, 75—76, 78). Szórványos adatok jelzik, hogy „lágerballadák” helyenként tradicionális folklór szö-

vegek — balladás énekek, bujdosók — mintájára is kialakulhattak, terjedhettek (P. Punykó 1993: 11).

A személyes emlékezés egyik formája volt az elhurcoltak által írt levelek gondos megőrzése. A lágerből származó személyes dokumentumok családi relikviák, féltett és titokban tartott emléktárgyak voltak. Visken pl. 1990-ben egy idős asszony testvére által Irkutszkból írt leveleit mint a rá vonatkozó utolsó és egyetlen emléket ajándékozta e sorok írójának. A túlélők közül voltak, akik a lágerben születtett verseket s más szövegeket rögzítették maguk, s esetenként titkos reménnyel az utókor számára. Fennmaradt pl. egy 510 soros verses napló, amely a férfiak elhurcolásának részletes krónikája. Írója név szerint beszámol falubeli rabtársainak haláláról, s végül arra inti olvasóit, hogy emlékezzenek „e gyászos történet”-re, „terjesszék firól fira”, hogy az még unokáiknak is véssődjön emlékezetükbe (Istenhez, 1992: 28—42). E példák, írásos dokumentumok, a részben elterjedt lágerversek, adaptálódott folklóralkotások nem esztétikai, költői értékükkel tűnnek ki. Jelentőségük sokkal inkább az, hogy jelzik a történelem szubjektív elsajátításának s bizonyos mértékű kollektív feldolgozásának latens folyamatát.

A hozzátartozók eleme vágya lett volna, hogy az elhunytakat eltemessék, de erre nem kaptak engedélyt. A legtöbben azt sem tudták, hogy elhurcolt férjük, testvérük hol halt meg, hol s hogyan temették el őket. Ismét utalhatunk a szalókiak 1947-ből származó temetési szoltárára, amely a halottak jelképes eltemetéseként és közösségi emlékezésként is értelmezhető. Néhány adat alapján tudomásunk van arról, hogy volt, ahol a lágerben elpusztultaknak odahaza a hozzátartozók a falu temetőjében sírjelet állítottak. Az ilyen gesztus sem lépte, nem léphette át a személyes emlékezés szűk — titkos és tiltott — kereteit. Ha tudták, hogy apjuk, fiuk hol halt meg, akkor a hozzátartozók a családi sírkőre esetleg az évszámon kívül ezt is fölvésték: „Máté Sámuel / élt 38 évet / m.h. 1945 Gorkijban” (Visk). Állítólag egyes családok a sírfelíraton azt is jelezték, hogy hozzátartozójuk nem családja körében, hanem „messze távolban”, „ismeretlen helyen” hunyt el. Tapasztaltam, hogy erre több faluban is hivatkoztak, de én magam sehol nem láttam ilyen sírfelíratot. Magyaratzként — túl a kutató ügyetlenségén, balszerencsésén — két szempont jöhet szóba. Először is számolni lehet azzal, hogy a fából készült sírjelek — Kárpátalja egy részén ezek számítottak általánosnak — nem hosszú életűek és az 1940-es évek végén készült feliratok mára megsemmisültek. Másodsor feltételezhető, hogy 1987 után a lassan lazuló politikai légkörben már voltak olyanok, akik a lágerben egykor odaveszett hozzátartozójukról meg mertek emlékezni. Óvatosságból, vagy az emlékezés bizonytalanságai miatt az elhurcoltakra utaló ilyen újabb sírfeliratok meglétét a korábbi időre is visszavetítették. Erre utal a következő, Beregújfaluból származó két, 1988-ban, illetve 1989-ben készült sírvers is:¹²

Ó, de fáj a szívem régen
Minden jó férjemet a sors elhívta tőlem.
De kérem Isten, úgy vezéreljen engem,
Hogy két árva gyermekem felnevelhessem.

***

Ó, de nehéz lett az életem,
Midőn jó férjemet elvitték tőlem,
Ki itt hagyott három árvát.
De Istenben Bízva mindig reménykedtem,
Mert erős volt a hitem.

E két verset a helyi normák szerint dolgozó falusi sírversíró készítette. (Megjegyzendő, hogy ma már a kárpátaljai falvakban is ritkábbak a sírversek és a faragott fejfák.) A beregújfalusi szövegek világosan emlékezésre utalnak, arra az időre, amikor „férjemet a sors elhívta tőlem”. Itt tehát újabb feliratokkal van dolgunk, melyek a politikai változások kezdetekor születtek. Nem zárható ki azonban, hogy az 1940—50-es évek fordulóján is készültek hasonló, az ismeretlen helyen elpusztult férjnek, testvérnek állított fejfák és sírfeliratok, s a mai sírversíró a korábbi gyakorlatot elevenítette föl. Ilyen igény természetes meglétét jelzi, hogy az 1940-es évek végén Tiszaágteleken a református temetőben az internáltaknak sírkövet állítottak. A mintegy 700 lakosú faluból kb. 90 férfit vittek el, akik közül 37-en pusztultak el a lágérben (Dupka 1993: 165). Gödényházán a templom falán helyeztek el emléktáblát, de a párttitkár megtudta és levetette. A korlátozott nyilvános megemlékezésnek ezek, s esetleg eddig nem ismert más hasonlók voltak egyetlen korabeli lehetőségei és formái.

Harc a kollektív emlékezetért

Az emlékek kollektív birtokbavétele korántsem volt egyszerű evolúció eredménye. Helyesebb küzdelemről beszélni. Elyomó rezsimek felbomlása, felbontása során a kollektív és nyilvános emlékezet meg- és újraalkotása élesebb csatákkal jellemezhető, mint demokratikus társadalmakban, jöllehet a múlt a társadalmi jelentéseknek ott sem semleges mezője. Ennek példája a kárpátaljai magyarok történeti tudata érdekében folytatott küzdelem. Akik közreműködtek benne, sok akadállyal szembesültek, kezdetben nagy kockázatot vállaltak. Törekvésüket maguk is harcnak tekintették, mely 1988—90 között a civil társadalom megszerveződésének, az informális etnikai nacionalizmusnak egyik legfontosabb eszköze, kerete volt. De a harc nyilvánvalóan elméletileg is felvethető: a múltért indított csata, az identitásért, új „percepció és a percepciók kategóriák elfogadatatása”-ért folytatott harc (Bourdieu 1980: 66—67) egyik terepének tekinthető.

A kollektív tudatalattiba szorított emlékek felszínre, nyilvánosságra hozatala a gorbacsovi politikának köszönhetően indult meg. Kivételes előzményként Kovács Vilmos *Holnap is élünk* című regényét említhetjük, amelyből fentebb egy rövid részletet idéztünk. Ez a szöveg, illetve mű ma a kárpátaljai kisebbségi önkép egyik legfontosabb hivatkozási pontja. Valósággal szakrális szöveg. A kárpátaljai magyar irodalom szinte egyetlen esztétikailag is értékelhető regénye, amelynek viszontagságos sorsa jól mutatja a múlt nyilvános feldolgozhatatlanságát: a hosszas huzavona, több mint tucatnyi lektor-cenzor véleményezése után 1965-ben kinyomtatott regényt röviddel megjelenése után a szovjet hatóságok betiltották, még a könyvtári példányokat is kivonták a forgalomból. A műnek a szerzőjének „büne” a sztálinizmust, a személyi kultuszt bíráló mondanivalója volt. De maradt a regény híre; szűkebb értelmiségi körökben őrizte emlékét a magyarokat ért sérelem kibeszélése iránti igénynek. Ez volt 1988-ig az egyetlen — rövid ideig, de — publikus szöveg, amely hírt adott a „malenkij robot”-ról. Nyilvánosan erről többet senki nem szólhatott. Az író kísérlete — bár a kollektív emlékezés vágyát jelképezte — „magán” visszaemlékezés maradt, és csak mára válhatott az etnikus identitás kollektív mitológiájának részévé.

A sajtó, tömegkommunikáció megkülönböztetett szerepet kapott a múlt visszahódításának folyamatában. A dokumentumokért indított küzdelem a nyilvánosságért folytatott harccal kapcsolódott össze. A hatalmi kontroll alatt álló helyi sajtóban az első hírek, újságcikkek csak 1988—89 folyamán jelentek meg. Ekkor még hivatalosan tagadták az eseményeket. Egyesek sokáig a nemzetiségek közötti „ellenségeskedés szítására” alkalmas rémhírnek tartották az 1944 novemberi esemé-

nyek emlegetését (Dupka 1993a: 253—254). Itt nem cél a harc állomásait számba venni, de megállapítható, hogy az emlékek publikálása a sajtó „meghódítását” is jelentette. Ennek eredményeként vált ismertté a jelen tanulmányban is hasznosított adatok jó része. Az emlékezés fontos állomása volt — dacolva a hivatalos ellenkezéssel — egy nyilvános, túlélőket, amatőr és hivatásos kutatókat, politikusokat felvonultató emlékülés, a bevezetőben említett emlékünnepepélyt megelőző napon (Dupka 1993a: 179—246).

A nyilvánosság előtti több mint negyven éves hallgatás az 1989. november 26-i emlékünnepepéllyel szakadt meg véglegesen. Ha a Victor Turner-i társadalmi drámák lefolyásának fázisaira gondolunk, akkor úgy tűnik, hogy ez az esemény kettős arculatot mutat. Nem ennek révén tört meg a korábbi rend, de a nyilvános, tömeges emlékezés határozottan a felszínre hozta a renddel szembeni, korábban a magánszférában lappangó ellenérzéseket. A „krízis” elmélyült. Ugyanakkor a megemlékezés mint a múlt ünnepi, rituális reflexiója a helyreállítás fázisát is jelentette. A nyugalmi állapotot — a múlt új, nyilvánosan is elismert értékelését — készítette elő. Bár nincs falvankénti dokumentációnk a rituáléről, az ismert szövegek arra utalnak, hogy a szónokok az „igazság kimondása”¹³ mellett megbékélésre szólítottak fel. Hangsúlyozták: nem gyűlöletet akarnak kelteni. A deportálás tényének nyilvános kimondása az ártatlanul meghurcolt embereknek a szimbolikus elégtétel, és az a szándék, hogy a közös emlékezés, az emlékműállítás mementóként szolgáljon, hogy hasonló tragikus események ne ismétlődhessenek meg. Ez nem jelenti a tettekért felelősök iránt érzett harag, gyűlölet örökös fenntartását. Szándékaik szerint a emlékező rituálé a múlt kimondásával le is zár(hat)ja azt.

A kárpátaljai települések mindegyikét érintő emlékünnepepély megtartását az etnikai csoport önszerveződésében aktív szerepet játszó, 1988 elején alakult társadalmi szervezet határozta el. A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ) — az akkori Szovjetunió más etnikai szerveződéséhez hasonlóan (Abramian 1990; Balzer 1990) — a civilszféra mindaddig elfojtott mobilizációjának hatására jött létre. Aktivitása kezdetben, mint az ilyen szervezeteké másutt is, kulturális téren nyilvánult meg: a kulturális értékek megőrzése, megóvása, az anyanyelv védelme, egyenjogúsítása, oktatásának biztosítása és a megszakadt történelmi tudat helyreállítása. Az adott körülmények között a kulturális törekvések politikai jelentéssel bírtak. E program megvalósításában a legfontosabb szerepet az 1944-es deportálással kapcsolatos harcok játszották. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a „háromnapos kis munka”, mint a magyar etnikai csoport történetének legkritikusabb pontja, a társadalmi mobilizáció nagyon fontos motivációs tényezője volt. A deportálás, annak szubjektív, családi emlékei ugyanis az etnikai csoport egészét közvetlenül érintették. A megemlékezést a KMKSZ vezetőinek felhívására tartották meg településekszerte. Tagjai — tanárok, papok, túlélők — voltak a legaktívabb szervezők, de a nyilvános megemlékezés lehetősége emberek sokaságát aktivitásra serkentette. Ők töltötték be azt a fontos szerepet, mely Victor Turner szerint minden társadalmi dráma lefolyásában nélkülözhetetlen. Ők voltak azon mozgatók, „star-groupers”, akik az orvoslás gépezetét kezelik” (Turner 1982: 71). Presztízsük épp az emlékezés felkarolásából származott.

A kulturális szövetség felhívásának alapján a megemlékezés részben egységes forgatókönyv szerint zajlott. Az eseményt szimbolikus idő — gyász-emlékhét — keretezte. Általános volt a megemlékezést indító harangozás, az áldozatok neveinek hosszadalmas, szakrális aktusként ható felolvasása, vallásos — rendszerint ökomenikus — szertartás, emlékbeszédek tartása, a himnusz közös eléneklése. Több helyen a túlélők is szót kaptak. Majdnem mindenütt emlékjelet vagy emlékművet

állítottak, ahova a deportáltak családtagjai koszorúkat helyeztek el. A gyásznap estéjén a szervezők felhívására az ablakokban gyertyát gyújtottak.

Kellő dokumentáció híján a rituálé általános sémáján belül megvalósult helyi eltéréseket nem tudjuk tipizálni. A lokális variációkban két mozzanat azonban feltétlenül érzékelhető. Egyrészt jól látható, hogy az emlékünnepegy rituáléját a helyi tradícióból merített ünneplési formák felhasználásával, értelmezésével alakították ki. Helyenként szimbolikus temetést tartottak; Szalókán élnekeiként az említett korabeli, munkatáborban született temetési zsolnárt. Az emlékműállításnak — mint alább még erről szó lesz — szintén volt ilyen vonatkozása. Nagyszöllösön a szónok a helyi tradícióból származtatta a közösségi emlékezési formát: „Nálunk, a mi vidékünkön hosszú évszázadok óta a halottakat harangszóval kísérik utolsó útjukra.” Másrészt megfigyelhető az ünnepség presztízsének, így a „star-group” tekintélyének emelése. Ezt a helyi kisebbségi elitnél nagyobb presztízsű közéleti személyek meghívásával igyekeztek elérni. Ungváron, Kárpátalja adminisztratív központjában, a polgármester maga kívánt a fő szónok lenni (feledtetve, hogy egy hónappal korábban nem akarta engedélyezni az ünnepséget). Amelyik helyi KMKSZ-szervezet tehetette, magyarországi vendéget is felkért ünnepi szónoknak. Ezzel a közösség erejének szimbolikus növelése egybekapcsolódott az évtizedekig megszakadt nemzeti kapcsolat helyreállításának motívumával. A Magyarországon akkor szerveződött ellenzéki párt, az MDF alelnökének, köztársasági elnökjelöltjének kárpátaljai látogatása ezt szolgálta. Visken a 93 elpusztult áldozatra emlékezők előtt azt hangsúlyozta, hogy a megkészt gyászban mégis van valami vigasz: „Ezekben a hónapokban — kezdte beszédét — a fájdalomban, mégiscsak összedobbanhat itt, a Kárpát-medencében 14 millió magyar szív. Gyászban is, de együtt lehetünk újra.. Fogadjuk meg itt, ezekben a percekben, hogy soha többé nem hagyjuk magunkban elhalványodni összetartozásunk tudatát. Soha többé nem engedjük el egymás kezét.” Ez a gondolat — kiváltképp a kisebbségi elithez tartozók között — a megemlékezők számára sem volt közömbös, de a hosszadalmas szertartás menetében inkább csak kiegészítő szerepet kapott. Ugyanitt az emlékheter, falvankénti közös ünnepséget kezdeményező KMKSZ elnökének politikai üzenete is elhangzott: „Örülünk, hogy emlékezhetünk. Tekintsünk a jövőbe. A kárpátaljai magyarság ha összefog, van bennünk erő, ki tudjuk harcolni jogainkat.”

Magyarországon a múlt átértékelése, újrakonstruálása sajátos módon újratemetések egész sorozatában is megnyilvánult. Még a Kádár-korszak utolsó pillanatához kapcsolódik az Egyesült Államokban, emigrációban 1945-ben elhunyt Bartók Béla hamvainak hazahozatala (Gal 1989). Az 56-os forradalom névtelen hőseinek, politikai vezetőinek, így Nagy Imre miniszterelnöknek és társainak szimbolikus újratemetése viszont már a politikai átmenet egyfajta csúcspontját jelentette (Losonczy—Zempléni 1991; Hofer 1992). Társadalmi mozgalom indult azzal a céllal, hogy a második világháborúban a szovjet fronton elesett katonáknak utólag megadják a végtiszteességet. Emlékükre többhelyütt emléket állítottak. Kétségtelen, hogy a kárpátaljai emlékünnepegy is ebbe a sorba illeszkedik.¹⁴ De feltehető a kérdés: Mi volt a kárpátaljai magyarok megemlékezésének a különlegessége? Talán itt még fokozottabban megmutatkozott, hogy a rítus milyen jelentékeny eszköz lehet a „hatalomnélküliek” (Kertzer 1988: 181) számára. Ebben az esetben a lefojtott kollektív tudás nem ideologikus jellegű volt, hanem a társadalom nagyon széles rétegeit egyénileg, közvetlenül személyükben érintette. A múlt rehabilitálása, felszabadítása nem szűk értelmiségi kör érdekében kezdődött. Érzelmileg épp a kollektív érintettség alapján telt meg tartalommal, amelyet a kényszerű elfojtás erősített fel. Azóta a megemlékezések évente ismétlődnek, újabb emlékeket avatnak. A korábbi rend tagadásának élménye — a kozmoszt időlegesen felváltó, érzelmeket felsza-

badító káosz (Abramian 1990) — véleményünk szerint a múlt egy konkrét, tragikus eseménysorozatának közvetlen kollektív tapasztalata miatt válhatott az etnikai csoport mitológiájának alapjává.

Feltétlenül utalni kell rá, hogy Kárpátalján a „malenkij robot” tudatosítása a történelmi emlékezet általános megerősítésének, kidolgozásának programjával kapcsolódott össze. 1988–90 között számos korábban elképzelhetetlen változást sikerült elérni. Újságírók, írók, tanárok vitáztak az eredeti magyar településnevek használatáért. Kivívták, hogy a magyar nyelvű sajtóban a magyar többségű településeket ne ukrán, hanem magyar névvel használhassák. Megkezdődött a magyar nemzeti múlt „szent helyeinek”¹⁵ ismételt birtokba vétele. Felújították a régi történelmi emlékhelyeket, történelmi ünnepségeket rendeztek, új történelmi, kulturális vonatkozású emléktáblákat, szobrokat állítottak. Újra zárandokhelyé vál(hat)ott — immáron magyarországiak számára is — a magyar nemzeti mitológia egyik legfontosabb szimbóluma, a Verecke-i hágó: a Kárpátok azon pontja, ahol a hagyományok szerint az Ázsiából érkező honfoglaló törzsek a Kárpát-medencébe érkeztek. Megindult a harc a magyar történelem iskolai rehabilitációjáért, minthogy a kárpátaljai magyar iskolákban magyar történelmet nem tanítottak. A megszakadt nemzeti történelmi tudat helyreállítása érdekében a helyi sajtó is bő teret szentelt történelmi tárgyú írásoknak. Március 15-ikének első nyílt megünneplése 1989-ben — párhuzamosan a nagy jelentőségű magyarországi ünnepel (Hofer 1992) — a nemzeti szimbólumok (a zászló, a himnusz) nyilvános birtokbavételét jelentette. Az ilyen és további vívmányok a múlt, a magyar történelem felé való fordulás, serkentették az etnikai csoport szerveződését, tudatosulását. A nemzeti történelem hagyománya a tágabb mentális, szimbolikus kontextusát adta a helyben közvetlenül megélt történelmi események: a láger, a sztálinizmus megpróbáltatásai feldolgozásának. A tágabb képzelte közösség — a nemzet — és a szűkebb képzelte közösség — a kisebbségi/etnikai csoport — „emlékfóglányainak” (Certeau 1985: 159) interpretációjából származó jelentésstruktúrák termékenyen egybefonódtak. Míg az előbbi inkább az államhatárok fölötti összetartozás mitikus jellegét erősítette, addig az utóbbi a közösen átélt tapasztalatokból fakadó érzelmeket mobilizálta.

Az emlékművek szimbolikája

Az 1989. november 26-i emlékűnnepélyen állított emlékjelek, emlékművek szimbolikája két összefüggésben külön figyelmet érdemel: a nyilvános megemlékezésnek a lokális, illetve a nemzeti térhez való kapcsolódása szempontjából.

Bőséggel idézhetnénk véleményeket arról, hogy a múltért folytatott harcban a helyi politikai vezetők hány helyen igyekeztek megakadályozni az ünnepség megtartását. Volt, ahol nem engedélyezték, hogy az emlékűnnepélyt központi helyen, pl. a faluközpontban rendezzék meg. Több településen ezért, s nem a rendezők eredeti szándéka szerint került az esemény a temetőbe, a templomkertbe. Általános — helyi vonatkozásaira már utaltunk —, hogy etnikus környezetben a reprezentációk, a nemzeti szimbólumok gyakorta „harcba keverednek” egymással (Bourdieu 1980). A reprezentációk — a zászlók, himnuszok, helynevek, melyeket Arnold van Gennep (1923) a nemzet külsőleges jegyeinek (*éléments extérieurs*) nevez — harca gyakorta a tér birtoklásáért is folyik. Etnikai csoportok szembenálló aktivistái gyakran emlékművek, köztéri szobrok, történelmi emlékművek „körül” csapnak össze. A kutatók a román–magyar ellentét helyileg megnyilvánuló hasonló jelenségeiben etnikailag motivált „szimbolikus térfoglalás”-t látnak (Bodó—Bíró 1993; Feischmidt 1994). Az 1944–45-ös deportálás áldozatainak emelt emlékjelek elhelyezése részben itt is kifejez hasonló tartalmakat. Ahol sikerült, a falvak főterén rendezték meg az emlékűnnepélyt, és kellő anyagi feltételek mellett itt állítottak emlékművet. Különösen az etnikailag vegyes lakos-

ságú nagyobb városokban, falvakban nőtt meg annak jelentősége, hogy sikerül-e meghódítani a nem birtokolt teret, a „szimbolikus centrum”-ot. Természetesen a rituálé tartalma miatt — a temetetlen halottakra való emlékezés — a falvak többségében az események nem véletlenül kerültek a temetőbe, vagy a templom melletti térbe. Itt nem beszélhetünk „térfoglalásról”, de a rituálé szimbolikája ilyen esetekben sem nélkülözte a térbeli aspektust. A temető, a templom az etnikai csoportok legbelsőbb, legerősebben elsajátított társadalmi és szimbolikus tere. Az emlékező rituálé e kívülről, ideológiailag ugyan évtizedeken keresztül támadásoknak kitett, de belülről a kisebbség által mégiscsak egyértelműen birtokolt térnek — s a birtoklás tényének — szimbolikus megerősítése is kifejezte.

Az emlékjelek formailag — alaposabb elemzés nélkül is — több típusba sorolhatók: templom falán, temetőben elhelyezett *emléktábla*, egyszerű *emlékmű* vagy *sírkő* az elpusztultak névsorával, figurális, művészi igényű *szobor*, *fából faragott sírjel*. Ebből a hozzávetőleges „típzálásból” is látható, hogy a „malenkij robot”-nak a világháborús emlékműállítás általános európai tradíciója (Mosse 1986; vö. Agulhon 1978; Milton 1991), ill. a helyi és magyarországi mintái (Kovács 1987) alapján állítottak emléket. Számos faluban a lágerben eltűntek névsorát az első világháborús emlékműveken helyezték el. A világháborús hőskultusz tradíciójába tartozik az a törekvés is, amely művészileg igényes szobrok felállítására, vagy emlékhelyek kialakítására irányult. Az egyetlen magyar többségű városban, Beregszászban Veres Péter helyi magyar festőművész monumentális kompozícióját kívánják felállítani. Az egykori gyűjtőtábor helyén 1989-ben emlékpark kialakítását kezdték meg. (Az emlékparkot a deportálások 50. évfordulóján, az 1994. novemberi megemlékezés keretében avatták fel.) Van példa arra, hogy az 1989-es megemlékezéskor állított emléket idővel értékesebbre cserélték. Badalón először „kopjafát” állítottak, majd 1992-ben nagyszabású vasbeton emlékművet emeltek a második világháború összes áldozatának: 15 katonának, 47 zsidónak és lágerben elpusztult 88 falubelinek. Kárpátalja legnagyobb, nyolc méter magas emlékművét Tiszapéterfalván emelték 1990-ben.

Az 1980-es gyászhatár során 49 településen állítottak valamilyen emléket, ebből 26 helyen *fejfát*. A fejfa eredetileg a protestáns magyar falvakban használatos, fából faragott, különböző helyi típusok szerint osztályozható sírjel. Helyi változatai — mint már utaltunk rá — Kárpátaljáról is ismertek. néhány faluban ma is tevékenykedik fejfakészítő, sírversíró. Információink szerint a deportáltaknak állított fejfákat sok helyen ezek a helyi faragók készítették. Az emlékjeleknek ez a típusa tehát — ésszenben a tradicionális paraszti-népi kultúra kontextusába illeszkedik. Szimbolikája azonban — mint Hofer Tamás újabb elemzései bizonyítják — ma már tágabb jelentéseket is hordoz.¹⁶ A faragott fejfa, formakincsében is jelentősen átalakulva, mára általános nemzeti történeti emléké formálódott. Újabb Magyarországon és a szomszédos országok magyarlakta vidékein, sőt az emigrációban is a nemzeti történelem tragikus eseményeinek emlékére, hősöknek, a kommunizmus áldozatainak állítanak ilyen emlékjelet. A jelentésbővülés összekapcsolódik azzal, hogy megnevezésére mindenütt egyre inkább a bizonytalan eredetű, a dicső katonáskodó múltra utaló „kopjafa” kifejezést használják. A Kárpátalján a deportálások emlékére állított „kopjafák” — bár a fejfaállításnak helyenként itt is van gyökere — ennek az általános szimbolizációs folyamatnak egyik változatát jelentik. Szimbolikus módon kifejezik a „magyarság” összetartozásának országhatároktól független gondolatát, amelynek egyik alapmotívuma a tragikus nemzeti történeti sors. Ennek helyi tartalma ugyanakkor — erre példa a jelen eset — különböző jelentésstruktúrákat, értelmezéseket tartalmaz.

Az emlékjelek felállításának színhelye sajátos dichotómiára utal: az emlékmű — faluközpont *versus* fejfá (egyszerű sírjel) — remető a szimbolikus térfoglalás útjait, lehetőségeit is jelzi.

Összegzés: a társadalmi emlékezet és az identitás megalkotása

„Minden kezdet tartalmazza az emlékezés mozzanatát” — írja Paul Connerton (1989: 6). A vizsgált eset messzemenően igazolja ezt az állítást. De hogyan is jellemezhetjük, foglalhatjuk össze az emlékezésnek ezt a térben-időben jól körülírt esetét? Az emlékezés milyen tudást hozott létre? A válaszhoz induljunk ki az emlékezés társadalmi folyamatából!

Amit a „malenkij robot”-ról tudunk — s ez a dolog egyik lényeges vonása —, azt főként a kisebbségi elit, a túlélők, az elhurcoltak családtagjainak tevékenysége nyomán ismerjük. Ezt a tudást meghatározza az a mód, ahogy ők kibányászták az adatokat, ahogy ők rálalják az információkat. Nincs más, „független” — szándékosan nem mondjuk: „objektív” — tényfeltárás, korlátozott a levéltári források hozzáférhetősége, s e források maguk is korlátozott érvényűek. Nagy szerepet kapott a túlélők visszaemlékezése. Az eseményeket ma is sok misztikum fedi. Vannak, akik még mindig az elhurcoltak, elpusztultak tízezreiről beszélnek. A személyes emlékeket csak kevesen ágyazzák be nagyobb távlatú történeti folyamatok elemzésébe. A háborús helyzet és a deportálás összefüggését az etnikai-nemzeti sérelem élménye, tudata teljesen elfedi. A heroizálás, az események egysíkú magyarázata, a moralizálás mind kitapinthatók. De a nyilvánvaló túlzásokat, hamisításokat korrigálni igyekvő realisabb interpretációk is jelen vannak. Kialakultak jellegzetes interpretációs sémák. Ilyen maga a „malenkij robot”, a „háromnapos munka” nyelvi fordulata is. „A magyarkérdés — szól egy másik, Sztálinnak tulajdonított fordulat — vagonkérdés.” A kisebbségi nyilvános beszéd talán legfontosabb toposza az, amely Kovács Vilmos idézett regényében fogalmazódott meg először nyilvánosan: „Egyetlen bűnünk magyarságuk volt”. A toposzok szinte rituálisan ismétlődnek a publikációkban és egyre inkább a köznyelvben is.

E tudáskészlet a történeti emlékezet sajátos típusát testesíti meg, mely a történelem interpretációjának társadalmi folyamatában jött létre. A történelmi tapasztalatok ilyen feldolgozási mechanizmusát brit kutatók a „társadalmi emlékezet” (social memory) fogalmával írják le (Collard 1989). A történelem és emlékezet sokféleképpen felvethető kapcsolatát (vö. Halbwachs 1925, 1968; Wachtel 1986; Connerton 1989; Handler 1994) ez a megközelítés egy-egy közösségnek, individuumok adott csoportjainak szempontjából értelmezi. A vizsgált példa is jelzi, hogy az emlékezés során sajátos tudáskészlet jött létre, a rá jellemző, azt létrehozó beszédmóddal, az azt felépítő ritualizált viselkedésformákkal, szimbolikus akciókkal. E komplexumot nevezzük „társadalmi emlékezet”-nek.¹⁷ Több jellemzője van: egyrészt individuális, biografikus jellegű, másrészt kollektív, mivel egy adott környezetben a történelem közösen átélt eseményeire vonatkozik. Példánk különösen jól mutatja, hogy a társadalmi emlékezet rendszerint a hivatalos, a normatív történeti koncepciókkal és ideológiákkal szemben termelődik, ennyiben populáris jellegű. Diffúz, érzelmekkel átszőtt jellegét több szempontból is láthattuk. Nincs teljesen szilárd kronologikus rendje, bár az adott példában a „malenkij robot” időbeli helye nem kérdéses. Az események azonban itt is összefonódnak a háborús emlékekkel, a sztálinizmus más represszióival, s tágabban: a megroppanó hatalmi rendszer tagadásásával. A társadalmi emlékezet egyik forrását, illetve kifejezőjét — ezen a ponton feltétlenül kitégítjük a fogalom eddigi értelmezését — a politikai rituálék alkotják. Példánkban a tömeges részvételt igénylő ilyen rituálék szerepe leginkább az, hogy a *személyes emlékeket nyilvános emlékezetté alakítják*. Általuk a személyes emlékek, a személyes sorsok közéleti moralitássá transzformálódnak, s a halál, a temetetlen halott mitikus jelentésmezője átmenetileg

egységgé tudja szervezni a belülről tagolt kisebbségi társadalmat. A szimbolikus akciók a társadalmi emlékezet eredendően szegmentált, privát jellegét teszik nyilvánossá, s ezáltal közösségileg explicitté. A társadalmi emlékezet kollektív-nyilvános megszerkesztése ugyanakkor az egyéni emlékezésre is visszahat. A nyilvános beszédben, a politikai rituáléban kanonizált nyelvi eszközök — mint az idézett toposzok — a személyes emlékek megfogalmazásának építőköveivé válnak. A múlt tehát nem csupán az individuum társadalmi emlékezetén keresztül idéződik fel, hanem a nyilvánossá tett, közösségileg formált tudásban is termelődik. A vizsgált példában a társadalmi emlékezet — beleértve a szimbolikus akciókat — megfogalmazása/kialakítása a stabil berendezkedés feltörésének, a hatalmilag fenntartott konszenzus és hegemonia megváltoztatásának eleme s egyben kifejezője volt. Ugyanakkor egy új kollektivitás kialakításának eszközeit jelentette.

A kárpátaljai megemlékezés-sorozat, s a háttérben álló etnikai mobilizáció az 1989-es általános kelet-európai változási folyamatba illeszkedik, de nem egyszerűen a történelmi szimbólumokkal az átmenetben vívott csaták (Hahn 1990; Kürti 1990; Hofer 1992), a hatalom és ellenzék közötti küzdelem egy sokadik változata. Sokkal inkább egy kettős jellegű társadalmi mechanizmusról van szó. Az eset egy konkrét tartalmú történelmi szimbólum kidolgozásának folyamatát jelenti, amely egyben egy etnikai kollektívum, kisebbségi csoport szerveződését, konstituálódását szolgálta. Egyfelől megeremtődött a kultusz ideje, helye, megalkották a reprezentáció tárgyi világát. Létrejött a kollektív identitás egy elsődlegesen a lokális közösség múltjában gyökerező reprezentációs mezője, mely egyben kiegészült a magyar nemzeti, történelmi mitológia reprezentációival. A szimbolikus szférában tehát kialakultak az alapok, megkezdődött-felerősödött az önkép kimunkálása, kidolgozása. Másfelől a kollektívum szintjén létrejött — kifejlődött, megerősödött — a „kárpátaljai magyar kisebbség”. A történelem, konkrétan: a „malenkij robot” szimbolikus, rituális feldolgozása, s ezáltal az elfojtott érzelmek felszabadítása egyúttal egy nem (vagy csak alig) létezett kollektív identitás kialakulását, társadalmi szétterjedését serkentette. „Az emlékezés társadalmilag szabályozott” folyamatában tehát — mely a kollektív identitások elengedhetetlen kötőanyaga (vö. Schlesinger 1991: 48) —, a személyesen átélt sérelmek közösségi élményként való nyílt megfogalmazása markánsan kijelölte a „mi”, a „kárpátaljai magyar kisebbség” határait.

A lágermúlt tudatosítása, a megemlékezés szervezett aktusa idején a kisebbség mobilizációja kezdeti fázisban volt. Még nem artikulálódtak világos politikai törekvések, az önbecsülés és a csak lazán definiált kisebbségi jogok kivívása kulturális mozgalom keretén belül mozgott. Azóta, mára megváltozott a helyzet, a KMKSZ által megtestesített egység megbomlott. Határozott célt kijelölve elváltak a politikai törekvések az elfeledett, lefojtott múlt felidézéséről, mint kulturális, etnikai — de azért látnis politikai — programtól. Veszett a mozgalom egységességéből, megindult a politikai s más motivációk alapján a polarizáció. Ha a turneri „társadalmi drámák” forgatókönyvére gondolunk, látható, hogy a szakadást előbb szimbolikus eszközökkel, majd politikailag sikerült elismertetni, és egy új rendet, struktúrát megerősíteni. A társadalmi folyamat itt csak átmenetileg került nyugalomba, mert kontinuitása újabb, más kulcspontokon kifejlődő szakadások felé halad. Hogy ebben a nemzeti-etnikai identitás mint kulturális konstrukció milyen szerepet fog betölteni, a jövő izgalmas, kutatásra érdemes kérdése.

Jegyzetek

1. A szöveget az „országgra” vonatkoztatva idézi Ardener 1989: 24.
2. A tanulmány eredeti változata külföldi közönségnek készült, s angolul elhangzott az V. Finn-Magyar Néprajzi Konferencián Raumban 1994. június 14-én. A jelen szöveg — a külföldi olvasónak szóló magyarázatok ritkítása mellett

- az előadás bővített és némileg átdolgozott változata. Vizsgálatom részben 1987-1990 között több rövid Kárpátalján végzett terepmunkán, részben a deportálásokkal kapcsolatos publikált források, visszaemlékezések, sajtóhírek elemzésén nyugszik. Mindezek mellett adataimat többek szívesége jóvoltából is bővíthettem. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Molnár Ambrusnak, a Vallási Néprajzi Munkacsoport vezetőjének és a munkacsoport azon tagjainak, akik az 1989. november 26-i viski emlékünnepeken készített videofelvételüket rendelkezésemre bocsátották. Ugyancsak köszönettel tartozom Szilágyi Miklósnak, aki lehetővé tette, hogy Kárpátalján készített interjúit elemzésemhez felhasználjam. Az emlékünnepegy megrendezésének bonyodalmairól és az emlékművekről Dupka György révén nyerhettem hasznos információkat.
- 3 Csak néhány, eltérő irányú munka említhető; Seton-Watson 1977; Stark 1988; Alter 1989; Blaut 1987; Bibó 1986.
  - 4 A mai helyzet kialakulásához természetesen az is hozzájárult, hogy az új államokban spontán, illetve irányított, sőt erőszakos etnikai átrendeződési folyamatok mentek időközben végbe, melyek során új csoportok képződtek, mások mára eltűntek, felmorzsolódtak.
  - 5 Eric Hobsbawm szerint a nacionalizmus eredendően politikai program, mégpedig a nemzet területi-állami szuverenitása kivívásának programja. Ezzel szemben az etnicitás nem annyira politikai kategóriája, hanem a „mi” és „ők” szembeállításán alapuló, politikai törekvésektől mentes „a real sense of group identity”-t fejez ki. Ennek ellenére Hobsbawm is utal rá, hogy esetenként az etnicitásnak is lehet politikai vetülete (Hobsbawm 1992: 4; vö. 1990). Nézetünk szerint a „nemzeti kisebbség” ezt az esetet jelenti, mintegy átmeneti kategóriát jelent a „nacionalizmus” és az „eticitás” között.
  - 6 A ruszinok etnikai státusának kérdésére ezúttal nem térhetünk ki; bonyolult, vitatott jellege az önelnevezésben, ill. a megnevezésben is megnyilvánul. A szovjet korszakban a ruszinok etnikai identitását eltörölték, mivel adminisztratív úton ukránná nyilvánították őket.
  - 7 A kárpátaljai területre vonatkozó népszámlálási adatokat összegzi Szabó 1993.
  - 8 Interjú Örhídi Józseffel (1908), Nagydobrony, 1990. május 7.
  - 9 Szilágyi Miklós interjúja Toronyi Istvámmal (1908), Szürte, 1991. december 8.
  - 10 Beregújfalu, Ács Géza (1917) emlékezése. P. Panykó 1993: 90.
  - 11 Magyar Hírlap, 1991. szeptember 24. p. 3. A falvanként kimutatást l. Dupka 1993a: 172-176.
  - 12 Köli P. Panykó 1993: 10-11.
  - 13 Az igazság kimondása, érvel Pierre Bourdieu (1980), az identitásért harcoló performatív beszédmód alapvető eszköze. Nem feledhető azonban, hogy „az igazság” kimondása, mely minden nacionalista szöveg magját adja, kettős jellegű: egyrészt valóságos alapját csak ritkán leher kétségbe vonni, másrészt mindig interpretációkban létezik, melyek egymással is versengenek.
  - 14 A kárpátaljai események természetesen elszakíthatatlanok a múlt átértékelésének szovjetunióbeli eseményeitől, így leginkább a sztálini önkény áldozatainak kárpótlása, rehabilitációja érdekében kibontakozott mozgalmaktól.
  - 15 Vö. Bibó 1986: 197; Smith 1986: 183-190.
  - 16 L. „Magyarok „Kelt” és „Nyugat között”, kiállítás a Néprajzi Múzeumban, 1994. L. még Mátyus 1994.
  - 17 E. P. Thompson nyomán Collard 1989, különösen 90. A fogalmat azonban tágabb értelemben használom, figyelembe véve a politikai rituálék szerepét és a társadalmi emlékezet nyilvánossá tételeknek mechanizmusát is. A politikai rituálék fontosságát pl. a nemzeti érzés kialakítása szempontjából l. Bendix 1992 elemzésében.

Irodalom

- Abramian, L. A.: 1990 Chaos and Cosmos in the Structure of Mass Popular Demonstrations. The Karabakh Movement in the Eyes of an Ethnographer. *Soviet Anthropology and Archeology*, 29. (Fall), 70—86.
- Agulhon, Maurice: 1978 La «statuomanie» et l'histoire. *Ethnologie française*, 8. (mars—septembre), 145—172.
- Alter, Peter: 1989 *Nationalism*. London—New York, Edward Arnold
- Ardener, Edwin: 1989 The Construction of History: „vestigial creation”. In: *History and ethnicity*. Ed. by Tonkin, Elizabeth — McDonald, Maryon — Chapman, Malcolm. London, Routledge, 22—33.
- Balog Sándor: 1992 *Sorsüldözötték*. Ungvár—Budapest, Galéria kiadó
- Balzer, Marjorie Mandelstam: 1990 Nationalism in the Soviet Union: One Anthropological View. *Journal of Soviet Nationalities*, 1. (Fall), 4—22.
- Bendix, Regina: 1992 National sentiment in the enactment and discourse of Swiss political ritual. *American Ethnologist*, 19. 4. 768—790.
- Bibó István: 1986 A kelet-európai kisállamok nyomorúsága (1946). In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok* II. kötet. Budapest, Magvető, 185—265.
- Blaut, James M.: 1987 *The National Question. Decolonizing Theory of Nationalism*. London, Zed Books

- Bodó Julianna — Biró A. Zoltán: 1993 Szimbolikus rétfoglalási eljárások. *Antropológiai Műhely*, 2. 57—85.
- Bourdieu, Pierre: 1980 L'identité et la représentation. Éléments pour une réflexion critique sur l'idée de région. *Actes de la recherche en sciences sociales*, 35. 63—72.
- Calhoun, C.: 1993 Nationalism and Ethnicity. *Annual Review of Sociology*, 19. 211—239.
- Certeau, Michel de: 1985 L'actif et le passif des appartenances. *Esprit*, N°. 102. (juin), 155—171.
- Collard, Anna: 1989 Investigating „Social Memory” in a Greek Context. In: *History and ethnicity*. Ed. by Tonkin, Elizabeth—McDonald, Maryon—Chapman, Malcolm. London, Routledge, 89—103.
- Connerton, Paul: 1989 *How Societies Remember*. Cambridge, Cambridge University Press
- Dupka György—Horváth Sándor—Móricz Kálmán: 1990 *Sorsközösség: A kárpátaljai magyarok a 80-as években*. Ungvár, Kárpáti Kiadó
- Dupka György összeáll.: 1993a *Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól (1944—1946)*. Ungvár—Budapest, Patent—Intermix
- 1993b *Élő történelem*. Ungvár—Budapest, Patent—Intermix
- 1993c „Sötét napok jöttek...” *Koncepciós perek magyar elitéltjeinek emlékkönyve 1944—1955*. Ungvár—Budapest, Intermix
- Eriksen, Thomas Hylland: 1993 A Future-Oriented, Non-Ethnic Nationalism?. *Ethnos*, 58. 3—4. 197—220.
- 1993 Formal and informal nationalism. *Ethnic and Racial Studies*, 16. (January), 1—25.
- Feischmidt Margit: 1994 Szimbólumok — avagy Mátyás király és Matei Corvin — harca. *Hitel: Erdélyi Szemle*, 1. 31—48.
- Gal, Susan: 1991 Bartók's funeral: representations of Europe in Hungarian political rhetoric. *American Ethnologist*, 18. (August), 440—458.
- Gellner, Ernest: 1991 Le nationalisme en apesanteur. *Terrain*, 17. (octobre), 7—16.
- Hahn, C. M.: 1990 Socialism and King Stephen's Right Hand. *Religion in Communist Lands*, 18. 1. 4—24.
- Halbwachs, Maurice: 1925 *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris
- 1968 *La mémoire collective*. Paris, PUF
- Handler, Richard: 1994 Lessons from the Holocaust Museum. *American Anthropologist*, 96. (September), 674—680.
- Hobsbawm, E. J.: 1990 *Nations and nationalism since 1780. Programme, Mythe, Reality*. Cambridge, Cambridge University Press
- 1992 Ethnicity and Nationalism in Europe Today. *Anthropology Today*, 8. (February), 3—8.
- Hofer Tamás: 1992 Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben. 1989. március 15-e Budapesten. *Politikatudományi Szemle* 1. 29—51.
- Istenhez jobbszkodva... Verses levelek, imák a sztálini légerekben raboskodott magyarok verseiből, imáiból, leveleiből 1944—1957*. Ungvár—Budapest, Intermix, 1992.
- Janowsky, Oscar I.: 1945 *Nationalities and National Minorities (With Special Reference to East-Central Europe)*. New York
- Kertzer, David I.: 1988 *Ritual, Politics, and Power*. New Haven—London, Yale University Press
- Kovács Ákos szerk.: 1987 *Monumentumok az első világháborúból*. Budapest
- Kovács Vilmos: 1989 *Hobnap is élünk*. Második, átdolgozott kiadás. Debrecen—Ungvár, Csokonai Kiadó/Kárpáti Kiadó
- Kürti, László: 1990 People vs the State. Political Rituals in Contemporary Hungary. *Anthropology Today*, 6. (April), 5—8.
- Losonczy, Anne-Marie — Zempléni, András: 1991 Anthropologie de la «patrie»: le patriotisme hongrois. *Terrain*, 17. (octobre), 29—38.
- Mátyus László: 1994 A patriotizmus antropológiája. *Szimbiózis: Kulturális antropológiai bírádó*, 3. 22—32.
- Milton, Sybil: 1991 The Memorialization of the Holocaust Museums, Memorials and Centers. In: *Genocide. A Critical Bibliographic Review*. Ed. by Charny, Israel W. London, Mansell, 299—320.
- Mosse, George L.: 1986 Two World Wars and the Myth of the War Experience. *Journal of Contemporary History*, (October)
- Nagy Jenő: 1992 *Megaláztatásban*. Ungvár—Budapest, Intermix
- P. Punykó Mária: 1993 *Reggelt adott az Isten. A szenvedés évei kárpátaljai népi elbeszélésekben*. Debrecen, Györfly István Néprajzi Egyesület
- Schlesinger, Philip: 1991 Collective Identities in a Changing Europe. *Innovation*, 4. No. 1. 41—63.
- Seton-Watson, Hugh: 1977 *Nations and States*. London, Methuen
- Smith, Anthony D.: 1986 *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, Blackwell
- 1991 *National Identity*. Harmondsworth, Penguin
- Stark, Joachim: 1988 *Völker, Ethnien, Minderheiten*. Bemerkungen zu Erkenntnistheorie und Terminologie der Minderheitenforschung. *Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde*, 31. 1—55.

- Stark, Tamás: 1990 Two hundred thousand missing: The untold story of Hungarian prisoners in the Soviet Union. *The New Hungarian Quarterly*, 31. (Spring), 56—63.
- Szabó László: 1993 *Kárpátaljai demográfiai adatok*. Ungvár—Budapest, Intermix
- Szebeni Ilona: 1991 *Merré van a magyar hazám? Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944—1949*. Budapest, Széplalom Könyvkiadó
- Turner, Victor: 1974 *Dramas, Fields and Metaphors. Symbolic Action in Human Society*. Ithaca-London, Cornell University Press
- 1979 The Anthropology of Performance. In: *Process, Performance, and Pilgrimage*. New Delhi, Concept Publishing Co., 60—93.
- 1982 *From Ritual to Theatre. The Human Seriousness of Play*. New York, Performing Arts Journal Publications
- Van Gennep, Arnold: 1922 *Traité comparatif des nationalités I. Les éléments extérieurs de la nationalité*. Paris, Payot
- Wachtel, Nathan: 1986 Introduction. Special issue: Between Memory and History. *History and Anthropology*, 2. 207—224.

Bárdi Nándor

„A Keleti Akció”

A romániai magyar intézmények anyaországi támogatása az 1920-as években*

Az első világháború után Romániához csatolt volt magyarországi területek magyar intézményrendszerének anyaországi támogatását budapesti kormányzati körökben Keleti Akciónak nevezték.

A határon túli magyarság intézményei és a magyarországi kormányzat közötti együttműködésnek három fontos területe volt: az adott kisebbség helyzetének feltárása és elemzése; a hazai szervezetek és állami intézmények támogatása a határon túli magyar társadalmi intézmények (iskolák, egyházak, sajtó stb.) részére; politikai támogatás a nemzetközi kapcsolatokban és közvetlen együttműködés az anyaország kormányzati szervei és a szomszédos országok magyar politikai szervezetei között.

Ez a tanulmány a Népies Irodalmi Társaság (továbbiakban NIT) tevékenységével foglalkozik, amely a Keleti Akcióban, az előbb említett első két feladatkörben meghatározó szerepet töltött be. Ezzel a kormányzati tevékenységgel, illetve a NIT történetével, B. Bernát István kéziratát kivéve, eddig a szakirodalom nem foglalkozott.¹

A romániai magyar politikusok és a magyarországi kormányzat szoros kapcsolatára már Tilkovszky Loránt utalt a hatvanas években megjelent munkájában.² Romsics Ignác a Bethlen Istvánról írt monográfiájában foglalkozott az 1919-ben létrehozott titkos „erdélyi minisztériummal”.³ Az erdélyi és a magyarországi politikusok kapcsolatait a húszas évek transzszilvanizmusát vizsgáló könyvében K. Lengyel Zsolt is érintette.⁴ Az anyagi támogatás kérdése Cs. Gyimesi Évának Makkai Sándorról írt tanulmányában merült fel.⁵ Ő idézi Jakabffy Elemér naplóját, aki a református püspök távozását arra vezette vissza, hogy a romániai politikai rendőrség felfedte Makkai Magyarországról érkező anyagi támogatását. Egy másik kisebbségpolitikus, Paál Árpád kéziratanyagában az impériumváltás időszakára vonatkozó, a tisztviselői támogatásokat és az egyházi iskolák magyarországi segélyezését bizonyító töredékes iratanyag került elő.⁶

A téma feldolgozatlanságát egyrészt az magyarázza, hogy a kutatók tartottak attól, hogy a magyarországi támogatásokra vonatkozó tények feltárása a romániai magyarságot mint „ötödik hadoszlopot” tárgyaló romániai propagandát erősítené.⁷ Másrészt az Erdély 1918 utáni történetével foglalkozó kutatások az impériumváltást és a magyarság sérelmeinek feltárását helyezték középpontba. A publikációk másik csoportja a magyar revíziós propagandával foglalkozik. A magyar–magyar kapcsolatok feltáratlanságának harmadik oka a források viszonylagos hiányában keresendő. A Miniszterelnökség II. osztályának iratanyagából összeállítottak egy dokumentumgyűjteményt,

* Ez a tanulmány az OKTK VIII. kutatási főirány támogatásával készült. A feldolgozott forráscsoportra Diószegi László hívta fel a figyelmet, amiért ezúton mondok köszönetet.

az intézmények innen történő támogatására vonatkozó iratanyag azonban nem került a Magyar Országos Levéltár gyűjteményébe.⁸ A téma feldolgozását azért tartottuk fontosnak, mert enélkül a kisebbségi társadalmak intézményépítési folyamatai nem értelmezhetők. A nemzeti kisebbségek anyaországi támogatására már az első világháború előtti sor került a Kárpát-medencében. 1918 után pedig az új nemzetállami elitek hallgatólag tudomásul vették ezt a fajta segélyezést, hiszen ez is hozzájárult a mindenütt sok belpolitikai feszültséggel járó kisebbségi problémák részleges kezeléséhez.

A határon túli politikusok és intézmények a segélyezésekről nemigen készítettek feljegyzéseket. A rendszeresen ellenőrzött elszámolásokat jórészt megsemmisítették.⁹

Rendelkezésünkre állt a Miniszterelnökség iratanyaga, ezen belül a legtöbbit használtuk a Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központjának (továbbiakban TESZK) töredékes dokumentumait. Másik komoly forrásbázisunk a NIT-nak, a Keleti Akcióra vonatkozó dokumentumgyűjteménye volt.¹⁰

Dolgozatunk első része a NIT létrejöttének körülményeit tárgyalja, majd az intézmény adatgyűjtő és dokumentációs rendszerét mutatja be. Ezt követően az intézmény oktatásügyi tevékenységét és a romániai magyar társadalmi szervezetek pénzügyi támogatásának kereteit tekintjük át. A tanulmány arra keresi a választ, hogy a korabeli elemző munka milyen keretek között és hogyan folyt, valamint arra, hogy milyen elvek alapján épült ki a támogatási rendszer, és mi volt a segélyezés stratégiája.

A Népi Irodalmi Társaság előzményei

Az ellenforradalmi kormány Szegedről, majd Budapestről 1919–1920-ban vasutasokból és katonatisztekkel álló futárszolgálaton keresztül folyamatosan kapcsolatot tartott a demarkációs vonalon túli erdélyi magyar vármegyei tisztviselői karral. Ezen keresztül szervezték a román hűségeskü letételével szembeni ellenállást, a jogfenntartás alapján a fizetések további folyósítását, valamint a megszállásból adódó sérelmekkel kapcsolatos adatgyűjtést. Ezt a munkát 1919 első hónapjaiban a megszállt területeken egymástól függetlenül különböző csoportok, általában a vármegyék helyben maradt törvényhatósági előjárói végezték. Külön-külön keresték a kapcsolatot a magyarországi hatalmi központokkal.¹¹ Majd az útkereső szerveződések összefogására és a magyarság politikai irányítására Kolozsváron megalakult az úgynevezett erdélyi központ. Apáthy István kelet-magyarországi fő kormánybiztos 1919. január 18-i letartóztatása után a román katonai hatóságok ellenállás nélkül vették át a hivatal épületét az ottmaradt iratanyaggal együtt. Ezt követően a helyi kormányzati hierarchiában az Apáthyt követő Grandpierre Emil kolozsvári kormánybiztos főispán, Kolosváry Bálint, a Ferenc József Tudományegyetem tanára és a Költő Gábor bíró alkotta csoport tartotta a budapesti kormányzattal, elsősorban Bethlen Istvánnal, Teleki Pállal és szakértőkkel a kapcsolatot.¹² Ez a társaság vált összekötőtesté és az 1919 előtti közigazgatási hierarchiában betöltött szerepe révén a tisztviselői ellenállás irányítójává. A magyar tisztviselői kar a román megszállást csak ideiglenesnek és nem közhatalom-változásnak tekintette. Épp ezért nem tettek hűségesküvet a román királyra. Grandpierre-éket a nagyszabedű Kormányzótanács is a magyar hivatalnoki kar képviselőiként fogadta el, és tárgyalásokat folytatott velük a hűségeskü letételéről.¹³

A kolozsvári központhoz még 1919-ben csatlakozott Papp Antal kolozsvári pénzügyi igazgató és Nagy László helybeli ügyvéd. 1919 nyarán, majd szorosabban 1920-ban kapcsolódott az előbb

említettekhez Paál Árpád, Udvarhely megye helyettes alispánja, akinek Kolozsvár volt a kijelölt kényszerlakóhelye. Ő építette ki a csoport székelyföldi kapcsolatait.¹⁴

A központ három területen dolgozott: a budapesti Békeelőkészítő Iroda részére információkat gyűjtöttek a román megszállás alatt elkövetett jogsértésekről és a különböző atrocitásokról; a Magyarországról érkező támogatásokból megszervezték a magyar tisztviselők segítését; a magyar felekezetek vezetőivel együtt szervezték az új magyar egyházi közoktatást.¹⁵ Az Erdélyt behálózó, elsősorban vármegyei tisztviselők alkotta kapcsolatrendszerük, a Szellemi Front mozgalma a békeszerződés aláírásáig a hűségeskü megtagadását hirdette, és a tisztviselői kart látta el nem cenzúrázott információkkal.¹⁶ Paál és Költő különböző spontánul szerveződött csoportokkal is kapcsolatban álltak, de óvtak a meggondolatlan akcióktól. A békeszerződés aláírásáig bíztak az anyaországi felszabadításban, de a kolozsvári központ 1921 tavaszán már azt kérte a budapesti kormánytól, hogy fékezze meg a szélsőséges propagandát, és ne küldjenek felelőtlen izgatókat Erdélybe.¹⁷

A központhoz tartozott 1920 nyaratól gróf Bethlen György, az Erdélyi Gazdasági Egyesület vezetője, magával hozva a szervezet kiterjedt kapcsolatrendszerét. Bethlen ekkori tevékenysége és az ennek révén megnövekedett politikai súlya nagyban hozzájárult ahhoz, hogy 1924-ben a romániai Országos Magyar Párt (továbbiakban OMP) alelnökévé, majd 1926-ban elnökévé választották.

1920 novemberében Papp Antal, a kolozsvári központ képviselőjeként Budapestre költözött. Majd a következő év augusztusától a Teleki Pál elnökletével működő Társadalmi Egyesületek Szövetségének¹⁸ a határon túli magyarok támogatását irányító intézmény operatív vezetőjeként tevékenykedett. A kolozsvári informális központ, miután elérte, hogy a magyar kormány 1921 februárjában saját megbízottjának tekintse,¹⁹ a meginduló romániai magyar politikai életben a budapesti álláspontot képviselve, a passzivitás képviselőjeként meghatározó szerepet töltött be. A magyar kisebbségi politika örök dilemmája jelentkezett ekkoriban is: nehezen lehetett elkülöníteni a budapesti és az erdélyi álláspontot (illetve a Grandpierre-csoport véleményét). Ebben az esetben, az aktivitás-passzivitás vitában kizárólag az utóbbi álláspont képviselői informálták a budapesti kormányt a romániai viszonyokról. Egyrészt azért, mert az aktivitás hívei (a *Keleti Újság* köre, a *Kiáltó Szó* szerzői) ügynevezett októberista álláspontot (nyitás a román társadalom és pártok felé, a társadalom demokratizálásának folyamatában tartották szükségesnek kezelni a kisebbségi kérdést) fogalmazták meg. Másrészt a Grandpierre vezette csoport és Bethlen szakértőinek politikai értékvilága azonos volt, sőt egyik régi közvetlen munkatársuk, Papp Antal, mint már említettük, a kisebbségi ügyek magyarországi intézésében kulcspozíciót foglalt el. Összefoglalva úgy is lehetne a helyzetet jellemezni, hogy míg az aktivitás hívei az 1918 előtti nemzetiségpolitika tekintetében elfogadták Jászi Oszkár jogkiterjesztő álláspontját, addig a passzivisták és a Magyarországon uralomra került politikai elit szakértői ugyanebben a kérdésben a jogszükités álláspontjának hajdani képviselőiből kerültek ki. E magyarországi kör meghatározó személyisége Jancsó Benedek volt, aki már jóval 1918 előtt figyelmeztetett a román nemzeti mozgalom veszélyességére.

A kolozsvári központ információs és a támogatásokat elosztó jogkörével 1922-ben előbb a báró Jósika Samu elnökletével megalakuló Magyar Szövetséghez, majd annak beröltése után a Grandpierre-ék szervezte Magyar Nemzeti Párthoz, illetve 1922 decemberében az utóbbiból és a Kós Károly vezette Magyar Néppártból létrejövő romániai Országos Magyar Párthoz került. Az anyaországi kormányok mindvégig ezt a szervezetet ismerték el a romániai magyar kisebbség egyedüli legitim politikai képviselőjeként. A húszas évek első felében épültek föl a magyarországi kormányzati támogatás elosztásának erdélyi keretei. A politikai jellegű segélyek egyértelműen az OMP-

hoz kerültek, a társadalmi – elsősorban az oktatási – intézmények támogatásának elosztásában a történelmi magyar egyházak képviselői vettek részt a Felekezeti Tanácson keresztül.²⁰

Az első világháború előtt a külföldön élő magyarok ügyei közvetlenül a Miniszterelnökséghez tartoztak. A századfordulón kezdődő úgynevezett magyar akciónak területenként több ága létezett. 1902–1903-ban indították az amerikai magyar akciót, a Magyarországról kivándorolt nemzetiségiek amerikai mozgalmainak ellensúlyozására. Az akció célja a szlávok közötti nyelvi, kulturális, vallási különbségek mesterséges fenntartása és a nemzeti egységtörekvések letörése volt. A horvátországi és a romániai magyar akción keresztül biztosították a magyar szórványok egyházi és iskolai ellátását. A kormányzat a külföldön lévő magyar intézményeket nem közvetlenül, hanem az erre a célra létrehozott társadalmi szervezetek közreműködésével támogatta.²¹

A kormányzati támogatást társadalmi szervezeteken keresztül folyósította a német kisebbségpolitika is.²²

Magyarországon 1918 őszétől egyszerre több minisztérium (Külföldi, Propaganda, Nemzetiségi) párhuzamosan foglalkozott a kelet-magyarországi (a békeszerződésekkel kapcsolatos és a megszállt területek magyarságát érintő) ügyekkel. Ugyanekkor 16 különböző, a volt székely egyesületek tagjaiból és a keleti országrész menekültjeiből álló szervezet jött létre, hogy az Erdélyben maradtak és a menekültek érdekeit képviselje.²³

A határon túli magyarok támogatásának a világháború előtti módszerei 1918-ban is alkalmazhatónak tűntek, de keretei – a meglévő szervezetek, a feladat nagysága, a közvetítésre jelentkező intézmények nagy száma, a revízió szükségessége körüli országos egyetértés s a kérdés rendezésének halogatása miatti belpolitikai feszültségek megelőzése miatt – már alkalmatlanok voltak a teendők ellátására. Az elszakított területek kérdése a kormánypolitika kulcskérdése lett. Ebben összefonódott a béketárgyalások ügye a menekültkérdéssel és a megszállt területeken élő magyarság problémáinak kezelésével. Ezért célszerűnek tűnt a kérdéskörrel kapcsolatos döntések előkészítését és a politikai tevékenységet egy helyre összpontosítani. A szakszerű, nem szólamokra építő fellépést képviselte a már említett gróf Bethlen István, gróf Teleki Pál, Sebess Dénes, Jancsó Benedek, Barabás Endre vezette csoport. Az új helyzetben (a nemzetiségek anyaországukhoz csatlakozása a megszállt területeken) álláspontjuk igazolását látták, és a múlt nemzetiségpolitikai hibáinak kijavítására törekedtek, sokat okulva a román nemzeti mozgalom tapasztalataiból. Esélyeiket növelte az a tény, hogy Bethlent az új magyar közéletben az erdélyi érdekek leghitelesebb politikai képviselőjének tekintették, illetve már a szegedi ellenforradalmi kormány időszakában kialakították kapcsolataikat azokkal az erdélyi ellenállási központokkal, nem utolsósorban a tisztviselősegélyek folyósítása révén, melyek később a politikai szervezkedést megindították.²⁴

Friedrich István miniszterelnök és Bethlen István rövid ideig tartó kölcsönös közeledésének eredményeként 1919. szeptember végén Bethlen az erdélyi ügyekkel megbízott titkos minisztérium vezetőjeként a kormány tagja lett.²⁵

Bleyer Jakab nemzetiségügyi miniszter, akinek hatáskörét az új minisztérium csökkentette, javasolta, hogy a Felvidék részére is létesüljön hasonló hivatal. Bethlen ezt az erdélyi speciális helyzetre való tekintettel utasította el. (Itt ugyanis a csehek által megszállt területekkel ellentétben a magyar kormány nem járult hozzá a hivatalnoki kar hűségkijűének letételéhez.) A másik, hatáskörében érintett kormányzati szerv a Propagandaminisztérium volt, melynek erdélyi ügyosztályát rövidesen megszüntették.²⁶ Hivatalosan a külön erdélyi minisztérium felállítását azzal indokolták, hogy a kelet-magyarországi megszállt területek problémáit egységesen és egy helyben kell intézni. Az intézmény a román megszállás miatt a nyilvánosság teljes kizárásával működött. Az „erdélyi

minisztérium” munkatársait a Külügyminisztériumhoz tartozó Békeelőkészítő Iroda alkalmazot-
taiként – az iroda többi dolgozójához hasonlóan – különböző minisztériumok állományában he-
lyezték el.²⁷

A titkos minisztérium, a Huszár-kormány megalakulásakor, 1919. november végén formálisan
megszűnt, de osztályai Bethlen István háttérirányításával tovább működtek a Békeelőkészítő Iroda
B csoportjaként. A minisztériumban még októberben két főosztályt szerveztek. Az egyik Gagyi Dé-
nes vezetésével az erdélyi menekültek ügyeivel foglalkozott. Ez 1920 tavaszán átalakult Országos
Menekültügyi Hivatallá (továbbiakban OMH). A másik részleg három osztálya a Teleki Pál vezet-
te békeelőkészítésben vett részt. A báró Horváth Emil irányította osztály a megszállt területeken
történt jogsérelmekről gyűjtött információkat, illetve az erdélyi magyar vezetőkkel, a román kor-
mányzattal és a keleti antant seregek főparancsnokságával tartotta a kapcsolatot. Az osztály rövid
ideig működött, mert 1920 tavaszán Horváthot az Országos Menekültügyi Hivatal vezetésével
bízta meg. A feladatokat a másik két osztály vette át. A Jancsó Benedek vezette csoport a béketár-
gyalások Erdélyre vonatkozó anyagának feldolgozását és összeállítását végezte. A harmadik ügyosz-
tály, Sebess Dénes irányításával, a háború utáni, a valószínűsíthetően elcsatolandó erdélyi terüle-
tek támogatására készített terveket, valamint a kolozsvári központtal a segélyezési ügyeket intéz-
te. Bethlen a különböző minisztériumok állományából összesen 22 főt és 3 millió koronás költ-
ségvetést igényelt.²⁸

Az erdélyi menekülteket segítő osztály 1919. október közepétől a segély-, állás- és lakásügyeket
intézte. Mivel a menekültek többsége a kelet-magyarországi területekről érkezett, az erdélyi mene-
kültügyi osztály 1920 áprilisában, a Békeelőkészítő Iroda B csoportjának további irányítása alatt,
Országos Menekültügyi Hivatallá alakult át. Ezzel a másik két megszállt vidékről érkező mene-
külték problémái is hozzájuk kerültek. A területi ügyosztályok (Kelet, Észak, Dél) feladata volt
többek között a „menekültek panaszainak, kérelmeinek és a lekapcsolt országrészekre vonatkozó
országos érdekű információknak a felvétele”.²⁹ Így ez az intézmény is részt vett a sérelmi anyagok
gyűjtésében. A hivatal munkatársai az egzisztenciális gondok kezelése mellett segítették a mene-
külték önszerveződését. A segítségükkel létrejött egyesületek Bethlen politikáját támogatva integ-
rálódtak a magyarországi közéletbe.³⁰ 1919–1920-ban a megszállt területekre küldött segélyek je-
lentős részét az OMH költségvetésében bujtatták el.³¹ Az intézményt a Békeelőkészítő Iroda 1920-
as megszűnése után a Miniszterelnökség, majd 1922 februárjától a Népjóléti és Munkaügyi Mi-
nisztérium felügyelete alá helyezték. A hivatalt 1924-ben a magyarországi bevándorlás feltételeinek
megszigorítása, a tömeges áttelepülés megszűnte után felszámolták.

A Népies Irodalmi Társaság létrejötte

A Békeelőkészítő Iroda B csoportja mellett 1921 őszéig még továbbra is több hivatal és társadal-
mi szervezet foglalkozott Magyarországon egymással párhuzamosan erdélyi ügyekkel. A Propa-
gandaügyi Minisztérium – ahova hivatalosan a megszállt területek ügyei tartoztak, az erdélyiek ki-
vételével – 1919. decemberi megszüntetésekor a terület felügyeletét a Külügyminisztérium és a
Nemzetiségi Minisztérium egyaránt meg akarta szerezni, hiszen ezekkel a kérdésekkel mindkét he-
lyen foglalkoztak.³² Ha az előbbihez kerül a határon túli magyarok ügyeinek irányítása, akkor at-
tól lehetett tartani, hogy a kérdést elsősorban a nemzetközi kapcsolatok viszonylatában fogják ke-
zeleni. Ebben az esetben a kormányzati szerepvállalást is nehezen lehetett volna leplezni. A Nemze-
tiségi Minisztérium pedig – Bethlenék szempontjából – nem volt megbízható, az ott képviselt ma-

gyarországi nemzetiségek esetleges külföldi (anyaországi) kapcsolatai miatt. Ezért az idegenben élő magyarok politikai ügyeinek felügyelete visszakerült a Miniszterelnökséghez, ahol a III., majd a később az e célra szervezett II. osztály foglalkozott ezzel.³³

Az ekkor még magyar kormányzati szempontból csak „megszállt”-nak és nem elcsatoltnak tekintett területeken található magyar gazdasági, társadalmi, egyházi intézmények támogatása azonban továbbra sem folyhatott közvetlenül a Miniszterelnökségről. Ezért hozták létre 1920 áprilisában a Bocskay Szövetséget (Tudományos Irodalmi és Közművelődési Egyesület) mint társadalmi szervezetet. Az alapító okiratot Jancsó Benedek elnökként, Barabás Endre jegyzőkönyvvezetőként írta alá.³⁴ A későbbi dokumentumokban Bethlen István és Sebess Dénes, valamint Papp József (volt kolozsvári ügyvédi kamarai elnök) szerepelnek alapítókként. A fennmaradt nyilvántartásból kiderül, hogy a tagságot a Miniszterelnökség és a Bocskay Szövetség (majd Népies Irodalmi Társaság) szakértő hivatalnokai alkották.³⁵

„Az egyesület célja: az ország keleti részében idegen uralom alá került magyarság gazdasági, társadalmi és politikai érdekeinek védelme” volt.³⁶ A Bocskay Szövetség tevékenysége Teleki Pál 1920. júliusi kormányalakítása után bontakozott ki. 1920 augusztusától a Miniszterelnökség Sebess Dénesnek, aki a Békeelőkészítő Iroda megszüntetése után a szövetség ügyeit intézte, továbbította a különböző, Erdélyből érkező támogatási kérelmeket, arra hivatkozva, hogy a békeszerződés aláírása után ilyen ügyekkel állami szervek nem foglalkozhatnak.³⁷

Ezzel együtt Sebess megszerezte a Miniszterelnökség támogatását a különböző kormányzati szervekkel folytatott vitákban. Jól mutatja a Bocskay Szövetség növekvő befolyását, hogy 1920. augusztus 29-én kezdeményezésükre alakult meg a Szövetségek Közi Tanács, amelybe az erdélyi ügyekkel foglalkozó összes egyesület és szövetség belépett.³⁸

Azonban ez sem konszolidálta a különböző erdélyi ügyekkel (elsősorban sérelmi propagandával) foglalkozó szervezeteket. A hangos hazai és külföldi propagandával, határon túli diverziós akciókra való bujtogatással megnehezítették a magyar külpolitika nemzetközi integrációs törekvéseit, valamint a szomszédos országok magyar politikai szerveződéseinek érdekvédelmi tevékenységét. Ezért az általános belpolitikai konszolidáció keretében 1921. május 11-én Bethlen István miniszterelnöknél értekezletet tartottak az irredenta³⁹ szervezetek megszüntetése, illetve korlátozása érdekében.⁴⁰ Megegyeztek abban, hogy megszűnt a katonai szervezkedés a megszállt területek felszabadítására. Aki ilyesmivel foglalkozik, semmilyen támogatásra nem számíthat. Megtiltották továbbá, hogy katonai futárok keressék fel az erdélyi magyarság vezetőit. Gróf Bánffy Miklós külügyminiszter külön kérte, hogy ne csupán az érintett szervezetek felülvizsgálatára és korlátozására kerüljön sor, hanem a „legveszedelmesebbek”-et (a hazai és külföldi propagandájukkal a revíziót hosszú távon megvalósítani készülő külügyi munkát akadályozókat) oszlassák fel. Ugyanekkor határozatot hoztak a nemzetvédelmi célokra alakult egyesületek működéséről.⁴¹ Ebben az egyes szervezetek működését a nemzetközi jogi irányelvekkel kívánták összhangba hozni. Ezért a területek visszaszerzésére, illetve más állam intézményei ellen irányuló tevékenységre utaló megfogalmazásokat és szimbólumokat (zászlók, jelvények stb.) ki kellett hagyni az alapszabályokból és a programokból.

A tanácskozás után oszlatták fel többek között az Erdélyi Székely–Magyar Szövetséget, amelyet 1919 őszen emigráns székelyföldi tisztviselők hoztak létre, és 1920 tavaszán még a Nemzetiségi Minisztérium támogatása révén a Bocskay Szövetség legerősebb konkurensének számított.⁴² (Az utóbbi szervezet viszont jóval nagyobb kormányzati befolyással rendelkezett, mint az inkább csak székelyföldi tisztviselői kapcsolatokkal rendelkező Erdélyi Székely–Magyar Szövetség.) Ugyanekkor számolták fel az elcsatolt vármegyék törvényhatósági irodáit. Ezeket az anyaországba menekült

vármegyei tisztviselők hozták létre a mielőbbi visszatérés reményében, a menekültügyek intézése, a jogfolytonosság hangsúlyozása, sérelmek feltárása és nem utolsósorban szolgálati jogviszonyuk folyamatos fenntartása végett. Ősszel a területvédő ligák is átalakultak; ezeket beolvastották a Magyar Nemzeti Szövetségbe.⁴³ A Bocskay Szövetség levelezésében rendszertelenül 1921 nyarától használta a Népies Irodalmi Társaság elnevezést. Majd ősszel, mikor a Népszövetséghez beadott két panasziratukkal felhívták magukra a román külügyi szervek figyelmét, a Bocskay Szövetség elnevezést hivatalosan is a semleges, erdélyi kapcsolatokra egyáltalán nem utaló Népies Irodalmi Társaságra változtatták.⁴⁴ Az előbbieken bemutatott intézményi átalakulás a nagypolitika folyamataiban értelmezhető. A trianoni békeszerződés aláírása után a magyar külpolitika ki akart törni a nemzetközi elszigeteltségből. Világossá vált, hogy a revízió követelése időszerűtlen az új diplomáciai kapcsolatrendszerben. Bár a status quót nem tekintették véglegesnek (azt megváltoztathatatlanak elismerő nyilatkozatot sem tettek), de a revízió követelése lekerült a napirendről. A húszas években a legfontosabb külpolitikai cél az új, nemzetközi politikai kapcsolatok kialakítása volt.

A történelmi Magyarország szétesésének sokkját a magyar társadalom lassan és nehezen tudta feldolgozni. Így a hivatalosan képviselt külpolitika – nem beszélni a revízióról – és a társadalmi igény a revízióra, pontosabban a sérelmek nemzetközi propagálására látszólag ellentmondásba került egymással. Mivel azonban hosszabb távon a Bethlen-kormányzat is a (konkrétan nem tisztázott) revízióra törekedett, és e téren szüksége volt a társadalmi támogatásra, az 1918–1919-ben spontán módon szerveződött (revíziós) társadalmi szervezeteket célszerű volt nem hivatalos kormányzati ellenőrzés alá helyezni. Ennek érdekében Bethlen egy kézbe vonta a támogatást, és egységesíteni kívánta különösen a külföldi propagandát, ugyanakkor szétválasztotta az állami és az egyesületi munkát.

A párhuzamosan folytatott propaganda-akciók ügyében már 1919. október 21-én megbeszélést tartottak különböző intézmények képviselői Bethlen Istvánnál. Felmérték, hogy hol folyik propagandamunka, illetve megvitatták, hogy azt hogyan lehetne összehangolni. A párhuzamos akciók megosztották a rendelkezésre álló anyagi forrásokat, és ez nagyon eltérő színvonalú kiadványokat eredményezett. Elhatározták, hogy kölcsönösen tájékoztatják egymást tevékenységükről, valamint létrehoznak egy összekötő szervet a Külügyminisztériumban.⁴⁵ A revíziós propagandát folytató szervezetek a Területvédő Liga vezetésével 1920 tavaszától erőteljes belföldi propagandába kezdtek az ellen, hogy Magyarország aláírja a békeszerződést, közben az OMH-val is keresték az együttműködést, mert a kormány által diplomáciai okokból sem vállalható hazai és nemzetközi propagandát akarták felvállalni. A békeszerződés ratifikálása és a nyugat-magyarországi akció után a kormányzat fontos lépéseket tett annak érdekében, hogy a revíziós mozgalomnak a „kultúra és a szellem fegyverével” küzdő mérsékelt részét megnyerje céljainak. Ennek érdekében hozták létre 1921 augusztusában Teleki Pál irányításával közvetlenül a Miniszterelnöknek alárendelve a Társadalmi Egyesületek Szövetségének Központját.⁴⁶

A területvédő, revíziós egyesületek munkatársainak egy része különböző minisztériumok állományából lett az intézményekhez beosztva. Bethlen 1921 májusában körlevélben kért pontos tájékoztatást a kirendelt állami tisztviselők számáról, tevékenységéről. Ugyanakkor utasítást adott arra, „hogy a társadalmi egyesületek munkájának ellenőrzése és egységes irányítása céljából a jövőben csak az én meghallgatásom után s az általam javasolt módon méltóztassék tisztviselőket rendelkezésre bocsátani.”⁴⁷ A beérkező kimutatás szerint a Vallás- és Közoktatási Minisztériumból 514 főt, a Pénzügyminisztériumból 2 főt, a vasúti alkalmazottak közül 8 főt, a postai, távírdai személyzetből 4 főt, a vasgyári – állami – tisztviselők közül 2 főt rendeltek ki valamelyik egyesülethez.⁴⁸

A TESZK 1921. augusztusi megalakulása után néhány egyesület megszűnt, mások az új szervezethez kerültek. Ezzel együtt a kirendelt állami tisztviselők számát drasztikusan csökkentették. A TESZK-hez tartozó egyesületek 1922-ben már csak 6 állami tisztviselőt alkalmaztak. Az ide tartozó egyesületek munkatársaira a kormányzati intézményektől eltérő rendelkezések vonatkoztak.⁴⁹

A határon túli magyarokkal való törődés és a revízió előkészítése a kormányzati és a nem kormányzati szerveknél elválaszthatatlanul összefonódott. E tevékenység célrendszerét Jancsó Benedek fogalmazta meg. „Kétféle integritás van: területi és faji, vagy helyesebben nemzeti. Ez utóbbi azonos a kulturális egységgel. A területet elvehették tőlünk, de azt kedvező és szerencsés körülmények között, ha megjön az alkalom, visszavehetjük, mert az nem fog megsemmisülni. A hazát nem a hegyek, völgyek, a folyók és a síkságok alkotják, hanem az emberek, akik benne laknak. Ha a magyarság az idegen uralom elnyomása következtében e területeken részben vagy egészen elvész, akkor el fogjuk veszíteni a területekhez való legerősebb jogcímünket is. A területi integritás visszaállításának követelését hangoztatva, meg kell gondolnunk, hogy ez idő szerint annak útjában áll Európának a párizsi békeszerződések által megalkotott jelenlegi nemzetközi és államjogi berendezése. Nyugat-Európa nagy nemzeteinek közvéleménye »noli me tangere«-nek tartja, és ennek következtében mereven visszautasít minden erre vonatkozó kívánságot vagy követelést, mert abban a meggyőződésben él, hogy a jelenlegi status quót csak egy új világháborúval lehet megváltoztatni. Ezt a körülményt ismerve, a politikai okosság, sőt a hazafias belátás sem engedi meg, hogy a területi integritást kizárólagosan vezető gondolat gyanánt külpolitikai akciók homlokerébe állítsuk.

Időszertlenül hangoztatásával idegen uralom alatt élő testvéreinknek nemcsak nem használunk, hanem egyenesen ártunk is, nem tekintve, hogy miatta úgy tűnünk fel a háborútól rettegő európai közvélemény szemében, mint békebontók, és éppen ezért azok részéről nem is számíthatunk semmiféle megértésre vagy méltánylásra.

A kulturális egységgel azonos nemzeti integritást a párizsi békeszerződések nem szakították szét. Ellenkezően, ezt a faji, nemzeti és vallásos kisebbségek számára a békeszerződéseknek úgynevezett kisebbségi záradékában biztosították is. Ha a kisebbségi záradéokra támaszkodva, azoktól az államoktól, illetőleg azoknak a többségi nemzeteknek kormányaitól, amelyeknek uralma alatt él a magyar nemzetnek egy harmada, azt kívánjuk, hogy semmi olyan törvényhozási vagy kormányzati intézkedést ne léptessenek életbe, amely alkalmas lenne, hogy az uralmuk alatt élő testvéreinket nemzeti kultúrájuktól, nyelvüktől megfosssa, vagy e cél elérése érdekében állampolgári szabadságukat korlátozza, gazdasági életfeltételeiket elsorvassza, egyáltalán nem érhet az a vád, hogy államuknak belső ügyeibe avatkozva, meg nem engedhető irredentista politikát folytatunk. Arra irányuló követeléseinknek jogosságát, sőt lojalitását sem vonhatja kétségbe senki, hogy testvéreink az idegen uralom alatt is jelenlegi számban, magyar műveltségükben, vagyonukban, ne csak megmaradjanak, hanem saját erejük mértékének megfelelően gyarapodhassanak is.”⁵⁰

A Társadalmi Egyesületek Szövetsége

Az 1921. május 27-i, a következő évi költségvetést tárgyaló minisztertanácsi ülés azzal bízta meg a miniszterelnököt, hogy találkozzon a határon túli magyarok ügyeivel foglalkozó szervezetek képviselőivel, és tárgyalják meg az együttműködés lehetőségeit. A tervezett konzultáció megvalósulásáról nem tudunk, de az 1921. augusztus 12-i kormányülésen elfogadták Bethlen javaslatát a Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központjának létrehozására.⁵¹ Az intézmény vezetésével Teleki Pált, operatív irányításával, helyetteseként Papp Antalt bízták meg. A minisztertanácsi határozat

leszögezte, hogy a határon túli magyarok ügyeiben kizárólag a miniszterelnök rendelkezhet, meghallgatva egy-egy konkrét kérdés kapcsán az illetékes minisztereket. A társadalmi szervezetekkel e tárgykörben csak Teleki hivatalán keresztül érintkezhet. A központ feladata a határon túli magyarok érdekvédelmével, támogatásával kapcsolatos magyarországi társadalmi tevékenység koordinálása volt. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a Bethlen miniszterelnöksége alatt működő szervezet a Rákóczi Szövetségen (Felvidék), a Szent Gellért Társaságon (Délvidék és a Marostól délre lévő, Romániához került Bánát) és a Népies Irodalmi Társaságon (bánati rész kivételével a Romániához csatolt kelet-magyarországi területek) keresztül intézte a határon túli magyar társadalmi intézmények támogatását.⁵² Az intézményhez tartozott még a Magyar Nemzeti Szövetség, amely belföldi és külföldi propagandával egyaránt foglalkozott. A szövetség az 1918 decemberében alakult Területvédő Ligát magába olvasztotta, így ezután elsősorban külföldi propagandamunkát végzett. A húszas évek második felében formálisan ide tartozott a Magyar Külügyi Társaság, a Szociográfiai Intézet és az Államtudományi Intézet is, de ezek irányításában a TESZK operatív vezetője, Papp Antal nem vett részt. A TESZK létrejötte után Bethlen nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy a határon túli magyarokkal kapcsolatos, nem kormányzati hatáskörben kezelhető ügyekben kizárólag az új szövetséghez tartozó egyesületek járhassanak el. Például az Országos Menekültügyi Hivatal az erdélyi magyar tisztviselők sérelmeiről készített népszövetségi beadványának továbbfejlesztésére kért támogatást is ezen az alapon utasította el.⁵³

A TESZK-hez tartozó egyesületek nem tarthattak fenn közvetlen kapcsolatot a Miniszterelnökséggel és a minisztériumokkal. „A szervezeteknek mindazon vonatkozású ügyekben, amelyek az elszakított területek viszonyaival kapcsolatosak sem előterjesztést, sem jelentést, semmi néven nevezendő beadványt a hatóságokhoz közvetlenül benyújtani nem lehet, hanem egyedül a Te (Papp Antal – a szerző megjegyzése) közvetítéssel a Miniszterelnökséghez. Szintúgy tilos ilyen ügyekben a hatóságoknál való rövid úton történő személyes eljárás. Kivételt képeznek ez alól a sajtószemlények.”⁵⁴ Bethlen ezzel biztosította, hogy az információk hozzá érkezzenek, és az egyesületek ügyeiben is maga dönthessen. Az egyesületek a legnagyobb titoktartás mellett működtek. Az alkalmazottakat szigorúan ellenőrizték. Az iratkezelés titkossága mellett a Miniszterelnökséggel folytatott levelezést vissza kellett adni, feltehetően megsemmisítés céljából. A „kivülálló vezető férfiakal” (azaz a határon túli magyar politikai vezérekkel) csak a szervezet vezetője tárgyalhatott, mégpedig a hivatali helyiségeken kívül. A kémkedés ellen külön magándetektív-szolgálatot foglalkoztattak.⁵⁵

Mint már utaltunk rá, a határon túli magarság sérelmeivel és a revízióval kapcsolatos propaganda terén nem volt összehangolt stratégia. A TESZK-nek kellett a kérdést rendeznie. Teleki ezt a munkát személyesen kívánta irányítani. Lesújtó volt a véleménye a propagandamunkáról, de a szakszerűség számonkérésén kívül új irányelveket ő sem adott. Bethlen sok vonatkozásban egyetértett Telekivel, de fontosnak látta az addigi propaganda hatását is. 1921. november 26-án a négy egyesület vezetői értekezletet tartottak. Papp Antal a külföldi propaganda egységesítését és egyesítését kérte. Javasolta egy egyesületközi bizottság létrehozását, amely minden kiadvány kéziratát átnézné, egyes témákat feldolgoztatna. Az egyesítésen pedig egy, a terjesztéssel és a sajtóanyag előkészítésével foglalkozó iroda létrehozását értette. Teleki Pál és Perényi Zsigmond vezetésével létrehozta egy bizottságot, amelybe a TESZK-hez tartozó egyesületek 2–2 főt küldhettek. Másrészt Jancsó Benedeket felkérték arra, hogy a külföldnek szánt propagandaanyag összeállítására alakítson irodát. A bizottság és az iroda azonban még 1922 szeptemberében sem működött.⁵⁶

1923-ban Bethlen részvételével ugyanebben az ügyben újabb értekezletre került sor, amelyen már a Külügyminisztérium képviselői is részt vettek, de igazából ekkor sem tudtak egységes kereteket kialakítani a propagandamunkát illetően.⁵⁷ Az egyesületek és a Külügyminisztérium által folytatott adatgyűjtő és propagandatevékenységgel elégedetlen Teleki Pál hozta létre a Szociográfiai Intézetet, majd az Államtudományi Intézetet. A közvetlenül a revízióra irányuló propaganda egységesítését, nyilvános társadalmi mozgalom szervezését 1927-től a Revíziós Liga végezte.⁵⁸ A politikai döntések előkészítése és a konkrét politikai támogatás, kapcsolattartás a TESZK megalakulása után is a Miniszterelnökséghez tartozott. A szövetségbe tömörült egyesületek a kormányzati támogatást közvetítették a határon túli magyarsághoz, illetve nem hivatalos külföldi propagandát fejtek ki. Bethlen eredeti javaslata szerint a Pénzügyminisztérium folyósította volna a szükséges összeget az éves állami költségvetésből „Magyar Kultúregylet” címen. (A későbbiekben azonban más megoldást találtak. A húszas években kialakított kereteket még részletesen tárgyaljuk.) Az éves költségvetési előterjesztéseket a Pénzügyminisztérium, a Miniszterelnökség és a TESZK illetékesei (elsősorban Papp Antal) együtt állították össze. A központ pénzügyvitelét a Pénzügyintézeti Központ ellenőrizhette volna, de ez alól felmentést kaptak. Így a Papp Antal vezette iroda gyakorlatilag a Pénzügyintézeti Központ ellenőrzése nélkül működött. A határon túlra közvetített összegek-ről csak a Miniszterelnökség illetékes II. osztályának kellett negyedévente elszámolniuk.⁵⁹

A TESZK működését három szakaszra különíthetjük el. Az első időszakban, 1921–1925 között, a határon túli magyarokat támogató egyesületi munkát koordinálta, és ugyanezt próbálta a revíziós propaganda terén is elérni. Ez utóbbi azonban nem sikerült a Külügyminisztérium, illetve a Külügyi Társaság különérdekei és gyaníthatóan Teleki hosszabb külföldi távolléte miatt. A következő időszakban, 1925–1932 között már csak az egyesületeken keresztül folyó, az anyaországról kiinduló segélyezési munkát szervezték. A revíziós propaganda új intézménye a Revíziós Liga lett. A határon túli magyar politikusok az enyhülő nemzetközi viszonyok következtében már nemzetközi fórumokon is felléphettek, velük már nemcsak titokban lehetett kapcsolatot tartani. Teleki a revízió „szakmai” előkészítését (adatgyűjtés, tervezetek kidolgozása) tekinthette feladatának egy remélt újabb nagyhatalmi tárgyaláshoz, ezért az Államtudományi Intézet fejlesztését támogatta. 1931-től nincs nyoma annak, hogy a határon túli támogatások közvetítésében a TESZK mint koordináló szervezet részt venne.

A Népies Irodalmi Társaság szervezeti felépítése és feladatai

A NIT szervezetenként két részből épült fel. Az adminisztratív tagozat élén az intéző bizottság által választott ügyvezető igazgatóval a Bocskay Szövetség, majd a NIT tulajdonát képező három bérház és két 50 holdas földbirtok ügyeit, az egyesület rendszeres költségvetési támogatásának kezelését és a társaság adminisztrációját intézte, biztosítva a másik rész, a tartalmi munkát végző politikai tagozat működési hátterét.⁶⁰

Az Erdélybe szánt támogatások nyilvántartása Sebessnek és a NIT irodavezetőjének, Nyerges Lajosnak a közreműködésével a TESZK-ben történt. A NIT megmaradt iratanyagában csak az éves támogatásokra vonatkozó költségvetési tervezeteket, döntéselőkészítő javaslatokat találtunk. A támogatások átadásáról szóló igazolások sem a NIT-hez, hanem Papp Antal hivatalába érkeztek.⁶¹

A politikai tagozat feladatait a társaság belső szabályzatában a következőkben határozták meg:

a) A romániai kisebbségek – elsősorban a magyar nemzeti kisebbség – egyházi, iskolai, közművelődési, társadalmi, közgazdasági, népmozgalmi (demográfiai), általános politikai és jogi helyzetének tanulmányozása. Ennek megvalósítására könyv- és irattár létrehozása.

b) Az aktuális romániai kisebbségi problémák tanulmányozása. Az illetékes körök tájékoztatása a magyarság sérelmeiről és védekező akcióiról. Mindezek alapján különböző adatgyűjtemények és panasziratok összeállítása.

c) Adatokat szolgáltat a romániai magyar kisebbség érdekében folyó nemzetközi propagandához, illetve maga is közread különböző kiadványokat.⁶²

A szabályzatban megfogalmazottaknál jóval szélesebb volt a NIT tevékenységi köre. Az adatgyűjtésen és feldolgozáson fölül Magyarországon diákotthonokat, Kolozsváron egyetemistáknak segítő tanulmányi kurzusokat tartott fenn, valamint budapesti tanári továbbképzéseket szervezett, és a Romániában egyetemet végzett magyar fiataloknak ösztöndíjakat biztosított. A társaság feladata volt továbbá az erdélyi magyar oktatási, egyházi intézmények segélyezésének szervezése. A NIT általunk ismert iratanyaga 1943-mal lezárul. A társaság diákotthona – 1945 után már nemcsak erdélyi származású lakókkal – 1949-ig működött.⁶³ Az intézmény más irányú működéséről ebben az időszakban nincs tudomásunk.

Adatgyűjtés, helyzetfeltárás

A NIT politikai tagozatának munkáját 1920. júniusára szervezték meg. A szabadabb postai forgalom megindulása és az utazási feltételek bővülése lehetővé tette új kapcsolatok kialakítását és a rendszeres sajtófigyelést. A tagozat munkatársai ekkoriban több megyét felkerestek, és részletes beszámolókat készítettek egyes városok, megyék belső politikai viszonyairól, a magyar önszerveződések állapotáról.⁶⁴

Az osztályt Jancsó Benedek szervezte meg, és haláláig ő vezette,⁶⁵ helyettese Barabás Endre volt.⁶⁶ A sajtót három referens figyelte. Rajtuk kívül a csoporthoz tartozott még Fülöp Pál, aki 1921-ig az osztályon dolgozott, majd Bukarestbe költözött, és 1922 januárjától mint a NIT megbízottja rendszeresen küldte a romániai román és francia nyelvű hírlapokat, folyóiratokat, röpiratokat, könyveket és a hivatalos kiadványokat.

Jancsó terve szerint Budapesten megbízható romániai munkatársakat képeztek volna ki; és Romániába visszatérve ők vállalták volna az adatgyűjtés munkáját. Ezt azonban nem sikerült megvalósítani.⁶⁷ Jancsó Benedek halála után a sajtóelemzést Szeremley Ákos a mellé könyvtárosként beszoztott Mester Miklóssal együtt végezte. A harmincas években a Kolozsvárról áttelepült Grandpierre Emil, majd 1938-tól fia – a későbbi neves író – elemző munkát végzett. Egyetemistaként került az osztályra 1936-ban Sólyom László, akit 1943-ig alkalmaztak.⁶⁸ A NIT több cél szolgálatába állított adattára részben a tudományos kutatások bázisaként működött. Szász Zsombor, Barabás Endre, Jakabffy Elemér, majd a harmincas években Polonyi Nóra, Mester Miklós, Bíró Sándor, Nagy Lajos, Mikó Imre és mások itt végezték tudományos munkáikhoz az adatgyűjtés jelentős részét.⁶⁹ Az adatbázis politikai rendeltetése a kormányzat tájékoztatása volt az aktuális romániai viszonyokról. Az adatgyűjtés alapján a munkatársak is készítettek összefoglalókat, elemzéseket a kormányzat és a külföldön kiadott propagandamunkák részére. Az adattár a következő egységekből épült fel:

1. *Hírlapcikk-gyűjtemény*: 1931-ig a NIT politikai osztálya átlag évente 20 romániai magyar, 10 román és 3-5 német periodikát járattott. A beérkezett példányokból a Romániával, illetve az er-

délyi magyar kisebbséggel foglalkozó cikkeket kivágták. Ezeket a sajtókivágatokat tartalmuk szerint 10 főosztályból, 79 csoportból és 51 alcsoportból felépülő szakrend szerint rendszereztek. 1928-ban egy-egy munkatárs havi 1000 cédulát készített. 1930-ban a gyűjtemény már több mint félmillió tételből állt. Az idegen nyelvű anyagokhoz magyar kivonatokat mellékeltek. 1931-től nem vágták ki a szükséges cikkeket, hanem sajtókivonatokat – bőven annotált bibliográfiai leírást – készítettek. A fontosabb publikációkat, évente 150-200-at teljes egészében lefordították. 1934–1940 között a romániai kisebbségekre nézve sérelmes törvények és a román parlamenti naplók magyar vonatkozású részleteinek fordítását szintén rendszeresen elkészítették. A kéthetente és havonta készülő összefoglaló jelentéseket a húszas évektől kezdve megküldték a Miniszterelnökségnek és az Államtudományi Intézetnek. 1935-től a sajtókivonatokat is rendszeresen átadták a Miniszterelnökség Pataky Tibor vezette II. osztályának.⁷⁰

II. A NIT *könyvtárának* gyűjtőkörébe a romániai magyar kisebbség helyzetével kapcsolatos politikai, tudományos, egyházi és iskolai kiadványok tartoztak. 1931-től a hírlapok, folyóiratok bekörtött évfolyamai is hozzáférhetővé váltak. A szakirodalom döntő többségét adó magyar, német és román könyvek mellett francia, olasz és angol nyelvű munkákat is gyűjtöttek. Az 1930-ban 3000 kötetes könyvtár a következő évtizedben mintegy ezer tétellel növelte állományát.⁷¹

III. Külön kezelték az *erdélyi magyar egyházak és iskolák értesítőinek gyűjteményét*. Ide kerültek a történelmi magyar egyházak képviselőtestületeinek éves jelentései és jegyzőkönyvei.

IV. *Románia Hivatalos Lapját* (Monitorul Oficial) és a *törvényhozás két házának naplóját* 1922-től folyamatosan beszerezték.

V. A *kéziratgyűjteménybe* kerültek az előbbi adattárak anyagainak összefoglalói és a különböző célból készült feldolgozások, a havi összefoglalók, a Népszövetséghez beadott különböző kisebbségi panaszok előkészítő anyagai és a munkatársak különböző helyeken tartott előadásainak kéziratai.

A politikai tagozat az adatbázist felhasználva komoly tájékoztató tevékenységet folytatott. Ez közvetlenül revíziós célokat nem szolgált; a kisebbségben élő magyarság sérelmeinek bemutatása volt a célja, majd a harmincas években egyre inkább az életviszonyok felárására helyezték a hangsúlyt. A belső, kormányzati tájékoztatáson kívül a NIT saját kiadványokat is közreadott. Visszatekintő összefoglalójában Sebess Dénes a lugosi, Jakabfáy Elemér szerkesztette *Magyar Kisebbségről* mint a társaság lapjáról tett említést. A huszonegy éven át (1922–1942) kéthetente, 60–80 oldalon megjelenő folyóiratot, a két világháború közötti magyar kisebbségek legszínvonalasabb orgánumát, a NIT anyagilag támogatta, és dokumentumokat, publikációkat is a rendelkezésére bocsátott.⁷²

A húszas évek elején az Erdélyből érkezett menekültek tájékoztatására a NIT az Országos Menekültügyi Hivatallal együttműködve jelentette meg az *Erdélyi Hírek* című hetilapot. A 6000 példányban megjelenő újság a letelepedési lehetőségekről, álláshelyekről, továbbképzésekről, a menekültek alakította szervezetek programjairól, az Erdélyben történekről és az „üzénőrovaon” keresztül egyes személyek hol- és hogylétéről tájékoztatott rendszeresen. A lap folyamatosan közölte a Romániából kiutasítottak és a vagonlakó családok listáit. 1920 júniusáig szinte kizárólag székelyföldi híreket olvashatunk a lapban, majd ezt követően egyre több a Kolozsvárról, illetve Erdély más részeiről érkezett információ. 1920 végétől a vezércikkeket rendszertelenül francia, olasz vagy angol nyelven is közölve a lapot külföldi propagandára is felhasználták. Az Erdélyi Hírek a menekültek folyamatos beilleszkedésével elvesztette funkcióját. Megszüntetését azonban anyagi okokkal magyarázták. Ebbe a döntésbe a menekültügyi helyzet változásán kívül az is közrejátszott, hogy

1922-ben már Erdélyben is megjelenhettek olyan lapok, amelyeket a NIT is támogatott (*Ellenzék, Magyar Nép*).

1921. április 20-tól nyolc hónapon át, heti öt alkalommal 3-3 oldal terjedelemben, 60-70 példányban *Erdélyi Sajtótudósító* címmel sajtószemlét jelentettek meg, ezzel a magyarországi sajtót látták el erdélyi hírekkel. A kiadvány anyagát a sajtó kivágatokból, az akkor még nehezen hozzáférhető romániai magyar, román, német lapok híryanagából állították össze. E könyvatos kéziratból *La Transylvanie Enchaînée* címmel, Sebess Dénes szerkesztésében kéthetente megjelenő, francia nyelvű válogatást adtak ki. A 2000 példányos periodikát a nemzetközi sajtóügynökségeknek, nagykövetségeknek és nemzetközi szervezeteknek rendszeresen megküldték. A kiadványt feltehetően Teleki Pál elmarasztaló ítélete miatt szüntették meg.⁷³

Az idegen nyelvű publikációkat úgy próbálták pótolni, hogy a Magyar Nemzeti Szövetség (Területvédő Liga) *Les Pays du Danube* című, hetenként megjelenő folyóiratában – anyagi támogatás fejében – fél év terjedelemben az erdélyi magyarsággal foglalkozó rovatot indíthattak. 1921-ben a Svájcban megjelenő kisebbségvédelmi lap, a *Le Droit des Peuples* havi díj ellenében közölt erdélyi problémákat bemutató tanulmányokat.⁷⁴

A harmincas években *Keleti Közöny* címmel egyetlen periodikát jelentetett meg a társaság 600–1000 példányban. 1933–1934-ben a rendszeres sajtófigyelés törzsanyagát a referens folyóirat 13 megjelent számában adták közre. A *Keleti Közöny* tematikus csoportosításban sajtókivonatokat, újságcikk-részleteket tartalmazott. A szemlét az érdekelt minisztériumoknak, a nagyobb könyvtáraknak, magyar nagykövetségeknek és az Erdéllyel foglalkozó szakembereknek küldték rendszeresen. A kiadvány 1934 után anyagi okokból nem jelent meg.⁷⁵ Helyette évkönyveket terveztek. Az összegyűjtött kéziratokat bekötötték, de nem publikálták. Ez a *Keleti Actio* című bekötött kéziratgyűjtemény e tanulmány egyik fontos forrása. Másfél évtized alatt a NIT saját kiadásában vagy más kiadókat támogatva majdnem nyolcvan kötetet jelentetett meg, ebből 45-öt angol, francia, német, olasz nyelven. A kiadványoknak az erdélyi magyar kisebbség sérelmeivel foglalkozó többségből Jancsó Benedek a román nemzeti mozgalomról írt munkája, Sebess Dénesnek az erdélyi agrárreformmal foglalkozó tanulmányai és a Barabás Endre összeállításában készült sérelergyűjtemény emelkednek ki.⁷⁶

Mint már említettük, a NIT munkatársai a Miniszterelnökség és más kormányzati, társadalmi szervezetek felkérésére is készítettek tematikus összeállításokat és problémafeltáró tanulmányokat. 1921. október 6-án és 7-én a Bocskay Szövetség a Népszövetség mellett működő Magyar Titkárságon keresztül terjedelmes memorandumot juttatott el a Népszövetség Főtitkárságához az erdélyi magyar kisebbség általános sérelmeiről, illetve a romániai agrárreform igazságtalanságairól. A román diplomácia mindkét beadványt visszautasította. Ugyanez lett a sorsa annak a szintén Jancsóék által összeállított, hasonló tárgyú panasziratnak, amelyet a Magyar–Székely Egyesület adott be 1922. június 30-án.⁷⁷

1920-ban, közvetlenül a trianoni békeszerződés aláírása után 90 oldalas anyagot készítettek az erdélyi magyarság problémáinak romániai kezeléséről. (Ez az akkoriban folyamatban lévő román–magyar tárgyalásokhoz kapcsolódhatott.⁷⁸) Részletesen tárgyalták a sérelmes intézkedéseket, a békeszerződés értelmezését és az ebből származó kisebbségvédelmi-jogi elvárásokat Romániával szemben. Politikai ügyekben általános amnesztiát, a tisztviselőkérdés újratárgyalását és az elindított földreform revízióját kérték. A felekezeti iskolák védelmét, a századfordulón az államnak anyagi okokból átadott egyházi iskolák visszaadását és a békeszerződésben előírt kisebbségvédelmi rendelkezéseknek egy külön kétoldalú egyezményben történő körülhatárolását javasolták.⁷⁹

A NIT politikai tagozata alapos adatgyűjtést végzett többek között az opránsügyekben, a Románia és a Vatikán közötti konkordátumtárgyalásokra vonatkozólag és a román–magyar határmegállapító bizottság magyar tagjai részére.⁸⁰ Ma is sok tanulsággal szolgálnak a román nemzeti mozgalmak 1914 előtti történetére, Románia belpolitikájára és nemzetiségi politikájára vonatkozó adatgyűjtésmények.⁸¹

A sajtófigyelés során a húszas években a kisebbségi sérelmeket állították a középpontba. Ezek rendszeres összefoglalását Barabás Endre készítette el.⁸² A harmincas évek sajtófigyelésének meghatározó témája az antirevizionista propaganda volt. A „mozgalom” történetét Mester Miklós önálló tanulmányban írta meg.⁸³ 1940 után a romániai békeelőkészítés (a háború utáni időszakra, az új béketárgyalásokra való felkészülés, a bukaresti politikusok fegyverszüneti tapogatózásainak külföldi visszhangja) a kiemelten megfigyelt témakör.⁸⁴

A munkatársak különböző egyesületek felkérésére rendszeresen tartottak előadásokat. Ezek közül kiemelkedik a Magyar Pedagógiai Társaság sorozata, amely a határon túli magyarság oktatásügyi helyzetével foglalkozott.⁸⁵ Barabás Endre állította össze az erdélyi magyarság oktatásügyi statisztikáját is. A legteljesebb adatsorokat 1937–1940 között készítette.⁸⁶ A harmincas évek második felében részletes katalógus készült az erdélyi magyar egyházi és kulturális szervezetekről. Tanulmányokat írtak a szórványkérdésről, a magyarság közegészségügyi helyzetéről, az anyaország és Erdély szellemi életének kapcsolatáról és az ezekkel összefüggő teendőkről.⁸⁷

Az évenkénti tevékenységről kiadott jelentéseket összehasonlítva megfigyelhető, hogy a sérelmek összegyűjtésével szemben a magyar önszerveződésekkel, a kisebbségi társadalom belső fejlődésével kapcsolatos problémák a húszas évek közepétől fokozatosan előtérbe kerültek.

A politikai tagozat feladatai közé tartozott – a Jancsó Benedek vezetése alatti időszakban – a külföldre utazó kormányküldöttségeknek, társadalmi szervezetek képviselőinek, valamint a diákcsoportoknak a felkészítése a romániai magyarság helyzetét illetően.⁸⁸ A TESZK, illetve a NIT vezetői végezték a határon túlról érkező egyéni igazolások, kérelmek hitelesítését. Ezekben az ügyekben általában Grandpierre Emil véleménye volt a mérvadó.⁸⁹

A kormányzat legintenzívebben a második bécsi döntés körüli időszakban igényelte a NIT munkatársainak segítségét. Az 1940. június–szeptember közötti időszakban a NIT irodájában állandó ügyeletet tartottak fenn. A hatékony kapcsolattartás végett a különböző minisztériumok összekötő tisztviselőket neveztek ki. A katonai, közigazgatási, pénzügyi és kulturális szervek naponta kértek adatokat az erdélyi viszonyokra vonatkozóan. A Magyarországtól elszakított területek közigazgatási monográfiáját 8 nap alatt készítették el. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium számára oktatási és felekezeti statisztikákat állítottak össze.⁹⁰

Jancsó Benedek és munkatársai az adatgyűjtés és elemzés mellett különböző szervezetek létrehozásában is közreműködtek. Az Erdélyből érkező menekültek összefogására 1920-tól támogatták az Országos Menekültügyi Hivatal kiegészítő szerveként működő *Erdélyi Otthon Önképző és Segélyező Egyesület* tevékenységét. Ez az intézmény a menekültproblémák kezelése mellett közös programokat, tanfolyamokat szervezett. Az egyesület dalárdájának és műkedvelő körének a NIT helyiségeiben biztosítottak próbalehetőséget. Rendezvényeiken a társaságot általában Nyerges Lajos képviselte, aki egyben az egyesület egyik vezetője volt. Sebess Dénes több mint 300 Otthon-tag optálási ügyét intézte el soron kívül. A NIT számukra segélyeket, pénzügyi garanciákat adott, 44 család földhöz jutását intézte.⁹¹

1922-ben Papp Antal és Gagyai Dénes a Magyar Külügyi Társaság küldötteként részt vett a Népszövetségi Unió tanácsának brüsszeli előkészítő értekezletén, majd müncheni nagygyűlésén. Sike-

rült elérniük, hogy az Unióba felvegyék a NIT által létrehozott *Magyar–Székely Egyesületet* mint a Magyarországra menekült erdélyiek szervezetét. A névleg létező egyesületet a NIT nemzetközi propagandamunkára használta fel.⁹²

Szintén a NIT patronálásával jött létre a *Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete* (SZEFE), amely a húszas években több mint 1000 taggal működött. A szervezet legaktívabb tagját a NIT egyetemi kollégiumainak lakói adták. A társaság biztosított irodahelyiséget, s előadásokat és nyelvtanfolyamokat szervezett számukra. A SZEFE külügyi csoportja külön programot dolgozott ki a román–magyar viszony tanulmányozására. Már 1923-ban javasolták, hogy a romániai magyar fiatalok Kolozsváron folytassák tanulmányaikat, és hogy a budapesti kormányzat bizonyos adófajtaiból támogassa egy ottani kollégium fenntartását. Az egyesület által kiadott könyvsorozatot szintén a NIT támogatta.⁹³

1921-től működött a NIT-en belül az *Erdélyi Szász Iroda*. Feladata egyrészt a németországi közvélemény tájékoztatása az erdélyi szászok, magyarok helyzetéről, másrészt az erdélyi szászok magyarbarát csoportjainak támogatása volt. Mivel ez utóbbi nem sok sikerrel járt, 1922/1923-tól elsősorban Németországban igyekeztek revíziós propagandát kifejteni.⁹⁴

Oktatásügyi támogatások

Az erdélyi közhatalomváltás után körülbelül 2000 erdélyi származású egyetemi hallgató menekült Budapestre. A pénz nélküli, elkeseredett és tájékozatlan tömeg problémáinak kezelésére a NIT — amellet, hogy támogatta önszerveződésüket a SZEFE megszervezésével — 1920 tavaszán elhatározta, hogy részükre a magyarországi egyetemi városokban kollégiumokat hoz létre. 1920-ban sikerült a menekült diákok számára Budapesten megfelelő épületet szerezni, de itt először csak a NIT-központ irodáinak tudtak helyiségeket biztosítani. 1922-ben sikerült ugyanott kiáltatni az EMKE volt budapesti kollégiumát. A diákotthon „a kelet-magyarországi főiskolai hallgatók budapesti internátusa”-ként az év szeptemberében nyitották meg. (Később az elnevezés Bethlen István Internátusra változott.) Szegeden 1922 februárjában kezdte meg működését 21 lakóval a Boesky Internátus. Debrecenben ugyanazon év nyarán nyílt meg 30 diákkal a Székely Diákinternátus. Az épületek átalakításával Szegeden 50, Budapesten 60 főnek tudtak szállást adni. 1921 és 1931 között Budapesten 256, Szegeden 227, Debrecenben 64, összesen 547 tagjuk volt a diákotthonoknak. A kollégiumokban az Erdélyből átjött diákok körülbelül 1/5-ét tudták elhelyezni. A tagok döntő többsége orvostanhallgató és műegyetemista volt. A NIT a három városban 10-10 diák ingyenes ellátását tudta fedezni, de az internátusi tagok fele részesült valamilyen kedvezményben. A szálláson és étkezési lehetőségen felül a diákoknak nyelvtanfolyamokat (a román mindenki számára kötelező volt), előadásokat szerveztek, és a SZEFE-rendezvényeknek is helyet adtak. Tanulmányi előmenetelüket – Budapesten Barabás Endre, a vidéki városokban egyetemi oktatók – figyelemmel kísérték, a kollégiumi tagság feltétele ugyanis a vizsgák sikeres letétele volt.⁹⁵ A diákotthonok épületeit költségvetési támogatásból és feltehetően az Országos Menekültügyi Hivatal által eladott Berlin Szállodáért kapott összegből vásárolták. A fenntartás költségeit és az ösztöndíjakat a NIT házaiban a kollégiumok mellett található lakások bérleti díjaiból, a Baracska és Sövényháza határában a társaság tulajdonába került 50-50 holdnyi föld jövedelméből, valamint az erdélyi segélyezésre szánt Tanügyi Alapból fedezték.⁹⁶ A kollégiumok működtetését eleinte a kialakult menekültügyi helyzet (menekült diákok tömege) tette szükségessé, majd amikor kiderült, hogy a hatá-

rok rövid időn belül nem változnak meg, a fenntartók úgy gondolták, hogy a Magyarországon képzettséget szerzett diákok Romániába visszatérve a magyar kisebbség vezetői lehetnek.

Azonban a magyarországi diplomákat Romániában nem fogadták el,⁹⁷ és az internátusok lakóit otthon a rendőrség többször zaklatta, ezért évről évre egyre kevesebben tértek haza az egyetemi diploma megszerzése után. 1922–1929 között a kollégiumokat 200 végzett diplomás hagyta el. Közülük 102 Magyarországon, 53 ismeretlen helyen, 30 Romániában, 15 pedig másutt helyezkedett el.⁹⁸ 1925 májusában értekezletet tartottak a határon túli fiatalok magyarországi tanulmányairól Bethlen István, Klebelsberg Kunó, Pataky Tibor és mások részvételével. A diákok végzés utáni hazatérése végett azt javasolták, hogy a szomszédos országokból érkezettek diplomája Magyarországon ne legyen érvényes.⁹⁹ 1928–1929-re a NIT választmányában uralkodóvá vált az a nézet, hogy az erdélyi magyar értelmiségnek Romániában kell diplomát szereznie.¹⁰⁰ Ehhez az ottani egyetemek – elsősorban a kolozsvári – magyar hallgatóinak anyagi támogatásával és az anyanyelvi szakképzési feltételek megteremtésével, illetve a diplomások magyarországi ösztöndíjainak biztosításával járultak hozzá. E célból hozták létre 1931-ben a budapesti internátus helyén¹⁰¹ a *Külföldiek Kollégiumát* (1935-től Külföldiek Otthona). Ez az intézmény a romániai egyetemeken végzetek számára nyújtott – mai kifejezéssel élve – posztgraduális képzési lehetőséget. Ennek keretében az anyaországi kapcsolatépítést, kutatást, az orvosi szakvizsgák elvégzését támogatták.

A NIT három hónapos, havi 80 pengős ösztöndíjat, szállást és megfelelő ajánlásokat adott. Ez utóbbi támogatást a kollégium igazgatója, Barabás Endre, majd a harmincas évek közepétől Mester Miklós szervezte az egyetemekkel, kutatóhelyekkel és a tudományos élet vezető személyiségeivel.¹⁰² A kollégiumban évente belső tagként 12–13 fős turnusokban (ezt a kis számot azzal indokolták, hogy máskülönben a romániai politikai hírszerzés könnyen felfedezné az akciót) 30–40 főt helyeztek és láttak el ösztöndíjjal. Indokolt esetben a három hónapos ösztöndíjakat a kollégium vezetése meghosszabbíthatta. A külső tagok — évente átlag negyvenen — nem a kollégiumban laktak, de felvételükre ugyanazon követelmények vonatkoztak, mint a beltagokéra. Ők is részesültek havi 20–80 pengős ösztöndíjban. A harmincas években jelentkező új erdélyi magyar értelmiségi elit (amelynek tagjai már 1918 után fejezték be középiskolai tanulmányaikat, és románul végeztek el az egyetemet) jelentős része a kollégiumban élve alapozta meg magyarországi tudományos kapcsolatait. A kollégium tagjainak foglalkozásonkénti megoszlása azt mutatja, hogy az orvosok és a jogászok voltak a legtöbben, majd a harmincas évek végén megnőtt a műszaki végzettségűek aránya.¹⁰³ A kollégium épületében egy vendégszállást is kialakítottak a néhány napra Budapestre érkező, ügyeiket intéző erdélyi értelmiségiek részére. Az átlagosnak tekinthető 1936–1937. évben 37-en 601 napot töltöttek a vendégszobákban.¹⁰⁴

Már az első tanévben kiderült, hogy az erdélyi tanárok év közbeni elfoglaltságuk miatt nem tudják kihasználni a Külföldiek Kollégiuma nyújtotta lehetőségeket. Ezért az erdélyi magyar tanárok és tanítók részére évente nyári 8 hetes *tanfolyamokat* szerveztek 1932-től 1940-ig. A három erdélyi egyházi főhatóság és György Lajos, a NIT kolozsvári megbízottja döntésének alapján 14 rendes és 4 bejáró hallgatót vettek fel az első évben. A tanfolyam során a résztvevők előadásokat hallgattak a magyar oktatási rendszerről, pedagógiai és történeti kérdésekről. Különböző pedagógiai módszertani kurzusokon és bemutató tanításokon vettek részt. Magyarország nevezetességeit vidéki kirándulásokon ismerhették meg.¹⁰⁵

A második bécsi döntés után a Külföldiek Otthonának a posztgraduális képzést támogató programja megszűnt. Egyrészt azért került erre sor, mert az érintettek Dél-Erdélyből nem tudtak átjönni Magyarországra, másrészt az Észak-Erdélyből Budapestre érkező egyetemi hallgatókat kellett

a kollégiumban elhelyezni. Az „új” diákotthonban olyan erdélyi diákok kaphattak elhelyezést, akik megfelelő szak- vagy felsőoktatási intézmény hiányában Kolozsvárt nem tudták tanulmányaikat elvégezni. Ebből adódóan a lakók többsége műegyetemista, illetve művészeti főiskolák hallgatója volt. A felvételikor a tanulmányi eredményt és a szociális rászorultságot vették figyelembe. Az intézmény 1941 szeptemberében a *Székelly Diákotthon* nevet vette fel. Ebben az évben 60-an, 1942/1943-ban 64-en laktak a kollégiumban. Közülük 46-an Észak-Erdélyből, 19-en pedig Dél-Erdélyből érkeztek.¹⁰⁶

A NIT választmánya – magyarországi internátusainak megszüntetése után – különös gondot fordított az egyetemisták romániai képzésének támogatására. Erdélyben az impériumváltás óta több kísérlet ellenére sem sikerült önálló magyar felsőoktatási intézményt létrehozni.¹⁰⁷ A NIT támogatásával az 1928/1929-es tanévtől György Lajos – az erdélyi katolikus, református és unitárius egyház közös tanulmányi igazgatója, aki a kolozsvári egyházi kollégiumok lakóinak tanulmányi felügyeletét ellátta – külön, úgynevezett kiegészítő szemináriumokat szervezett a magyar egyetemisták részére. Ezek hivatalos irányítójaként a *Kolozsvári Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Tanulmányi Felügyelő Bizottságát* nevezték meg. A bizottság az egyházak és az Országos Magyar Párt képviselőiből 1929. október 4-én ült össze először a diáksegélyző akciók megbeszélésére. Ennek háttérében az állhatott, hogy a magyarországi „illetékes tényezők” elvárták a kolozsvári diáksegélyezés egységesítését.¹⁰⁸ György Lajos javaslatára az alkalmi bizottság 1930. január 14-i értekezletén bejelentette megalakulását, elkészítette szervezeti szabályzatát és tagságát 18 főre egészítette ki. A bizottság 1930-ban 10 értekezletet tartott. Ezekben a magyar egyetemi hallgatók szociális és tanulmányi helyzetével és a meginduló önszerveződésekkel foglalkoztak. Az 1930. július 4-i értekezlet jegyzőkönyve részletes tájékoztatást adott az előző tanév képzési programjáról. A magyar egyetemisták részére az egyházi kollégiumokban heti rendszerességgel 17 kurzust szerveztek. Francia, német, román, latin, görög nyelvrórák mellett a magyar nyelvészetet Csűry Bálint, a Mohács utáni magyar történelmet és külön Erdély történetét Bíró Vencel, Erdély művelődéstörténetét Kelemen Lajos, a világtörténetet Bitay Árpád, a kisebbségi jogot Balogh Arthur, a földrajzot Xantus János, az ásvány- és közztant Balogh Ernő, a kémiát Ruzitska Béla, a matematikát Gergely Jenő, a fizikát Széll Kálmán tanította. Gyallay Domokos rendkívül kedvelt népkulturális szemináriumot vezetett az erdélyi magyarság nemzeti és kulturális feladatairól. Lényegében a szociográfia alapjait ismertette. A főiskolai sportot Somody István szervezte a KAC és a KKE sportklubban. A szintén a kollégiumokban szerveződő cserkészteret Puskás Lajos vezette. A felsorolt előadók szakmai rangja garantálta a szemináriumok magas színvonalát. Ez a képzési rendszer a Katolikus Líceum jól felszerelt könyvtárával (igazgatója György Lajos volt) kiegészülve 1940-ig mintegy alternatív egyetemként működött.¹⁰⁹ A harmincas évek Kolozsvárról induló ifjúsági mozgalmainak (Erdélyi Fiatalok, Hittel) meghatározó egyéniségei részt vettek a szemináriumok munkájában, és szakmai felkészülésükhöz nagyban hozzájárultak ezek a kurzusok. (Például Kéki Béla és Venczel József, a Hittel szerkesztői egy ideig a líceumi könyvtárban György Lajos beosztottai voltak.)

1930-ban a katolikus Báthory–Apor szemináriumában 121, a Református Kollégium Internátusában 55 és az Unitárius Kollégiumban 43 diák lakott. A 219 egyetemista közül 95-en (az akkori kolozsvári magyar egyetemi hallgatók majdnem fele) részesültek egyházi ösztöndíjban vagy segélyben. 35-en az Országos Magyar Párttól kaptak támogatást, 18-an az Ellenzéki Diákmenzáról, 2-en az egyetemtől, 3-an egyéb helyről (bankoktól) kaptak ösztöndíjat. Így a kollégiumban lakó kolozsvári magyar egyetemisták 61 százaléka kapott valamilyen társadalmi szervezettől anyagi támogatást.¹¹⁰

Barabás Endrén keresztül a NIT-hez kapcsolódott Magyarországon a Gyámszülő és a Gondviselő Társaságok létrehozása. Az önként szerveződő társulások célja egy-egy tehetséges fiatal elemi, közép- és főiskolai tanulmányainak (Gyámszülő Társaság) vagy továbbképzésének, külföldi tanulmányútjának (Gondviselő Társaság) anyagi támogatása rendszeres adakozás révén. Az első Gondviselő Társaságot 1925-ben szervezték meg Bakk Elek támogatására, aki az összeadott 3000 pengőből két éven át Franciaországban medikusként továbbképezte magát. (Ezután Bukarestben jó nevű orvosként, a magyar kultúra támogatójaként tevékenykedett.) 1942 júliusáig 35 hasonló jellegű társaság szerveződött. Összesen több mint 13000 pengő gyűlt össze ilyen módon. A NIT – mint társult adakozó – 11 társaságban szerepelt, és 11700 pengő támogatást adott. Ezekben a csatornákon keresztül támogatta a Miniszterelnökség II. osztálya több tehetséges erdélyi fiatal külföldi továbbtanulását. Így kapott segítséget Mikó Imre (a kisebbségi jogvédelem szakértője), I. Tórh Zoltán (a román–magyar kapcsolatok későbbi kiváló kutatója) és Székely Zoltán (régész, később a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója), akik Franciaországban tanultak a kolozsvári egyetem elvégzése után.

A tanulmányaikat befejező támogatottak ígéretet tettek arra, hogy az ellenszolgáltatás nélkül kapott adományt, ha megfelelő egzisztenciával rendelkeznek, más fiatal tehetségeknek ugyanilyen módon továbbadják. Barabás, a társaságok lelkes szervezője a támogatottak kiválasztásában a szociális helyzetet vagy a kiemelkedő képességeket vette figyelembe. Az oktatási támogatáson felül a tanítók gyermekei számára szerveztek segélyakciókat. A második bécsi döntés után is támogatták a bukaresti szegény sorsú magyar iskolásokat. Barabás kezdeményezésével az erdélyi fiatal értelmiség támogatása mellett a társadalmi mobilitás egyik csatornáját szerette volna létrehozni.¹¹¹

Az anyagi támogatás keretei

A dolgozatban már többször utaltunk a NIT közvetítő szerepére az erdélyi magyar intézmények magyarországi támogatásában. Az erdélyi értelmiségi szájhagyomány szerint a kormányzat mellett a magyar tulajdonban maradt romániai gazdasági vállalkozások (elsősorban bányák), szabadkőműves csoportok, nemzetközi egyházi szervezetek segítettek a kisebbségi intézményrendszer fenntartását.¹¹² Az eddig feltárt dokumentumok alapján a következőkben csak az elsőként említett forrásoporról adhatunk 1931-ig áttekintést.¹¹³

A politikai ügyek támogatása az első években nem tartozott a NIT-hez. Ezt Pataky Tibor, a Miniszterelnökség II. osztályának vezetője személyesen irányította a magyarországi bankok romániai fiókjain keresztül, illetve a bukaresti magyar nagykövetség és más közvetítők segítségével.¹¹⁴ A húszas évek második felében azonban már ezeket az összegeket is a NIT költség-előirányzatában számolták el. A NIT a TESZK költségvetésének alapján az erdélyi történelmi egyházakat, az általuk fenntartott iskolákat, a gazdasági és hitelszövetkezeteket, a különböző kulturális, tudományos és gazdasági egyesületeket, a földművelésszövetkezeteket és az állástalan magyar tisztviselőket támogatta. A támogatásokat koordináló előbbi két intézmény mellett fontos szerep jutott az egyházi kapcsolatoknak is, de ezek iratanyaga témánk szempontjából még feltáratlan. Mindezekben túl sok ügyben az előbb említett szervezeteket megkerülve közvetlenül a miniszterelnökhöz fordultak, vagy a kisebbségi vezetők a még az 1918 előtt kialakított személyes kapcsolataikat használták fel. Az együttműködést hatékonyan elősegítették az államigazgatásban dolgozó volt erdélyi tisztviselők is. Ebből adódóan a szerteágazó kapcsolatokon keresztül folyó támogatások arányait nehéz fel-

mérni. Gyakran maradványpénzeket, tartalékalapokat használtak fel támogatási célokra, és ennek feltárását tovább nehezíti, hogy a segélyezés szereplői mindig törekedtek a teljes diszkrécióra.

A következőkben a költségvetésnek a TESZK-hez utalt támogatásáról, felhasználásáról és egy pénzügyintézetnek a kisebbségi magyar érdekeket képviselő átalakítási kísérletéről adunk áttekintést.

A megszállt kelet-magyarországi területeken 1918-ban a tisztviselői fizetéseket tovább folyósították, egyes helyeken (például Udvarhely vármegyében¹¹⁵) a megszállás közeledtével hónapokra előre kifizették. 1919-ben a szegedi kormány több-kevesebb sikerrel megpróbálta tovább folyósítani a járandóságokat.¹¹⁶ Az 1919. szeptember 30-i minisztertanácsi ülés 5 millió koronát ítelt meg az erdélyi minisztériumnak általánosságként. Ennek egy részét – körülbelül 2 millió koronát – a demarkációs vonalon túli magyar intézmények támogatására fordították.¹¹⁷ A december 15-i minisztertanács újabb 7 millió koronát utalt ki a Békeelőkészítő Iroda B csoportja és a keleti országrész számára.¹¹⁸ Az 1920–1921-es költségvetésben – éppúgy, mint a későbbiekben – nem szerepelt külön tételként a határon túli magyarok támogatása. Az elcsatolt területeknek az első évben az Országos Menekültügyi Hivatalon keresztül juttattak jelentősebb összegeket.¹¹⁹ Az 1920–1921. évi állami költségvetésnek a Miniszterelnökségre vonatkozó fejezetében 6 millió koronát különítettek el a menekültek és hontalanok gondozására. Ezen felül a rendkívüli kiadások között az Országos Menekültügyi Hivatal részére 16 millió koronát biztosítottak. Ugyanakkor a Belügyminisztérium költségvetésében a menekült volt vármegyei alkalmazottak segélyezésére 2 millió koronát szavaztak meg. Az intézmény költségvetésében komoly tételt jelentett az informatív szolgálat és a sajtóosztály működtetése (erre 2,5 millió koronát költöttek – míg a Miniszterelnökség dologi kiadásaira 2,7 millió korona jutott). Ugyanígy jelentős volt a külügyi kiadványokra (1,7 millió K) és a külföldi hírszolgálatra fordított összeg (2 millió K). A Miniszterelnökség, Sebess Dénes, Papp Antal és Bethlen István töredékes levelezéséből arra lehet következtetni, hogy az erdélyi támogatások bűjtatására akkor ezeket a költségvetési fejezeteket használták fel.

Sebess a kormánytól kapott 600 000 K támogatáson kívül,¹²⁰ 1920 tavaszától megpróbált különböző támogatási lehetőségeket felkutatni. Ilyen volt az a sikertelen törekvés, hogy az 1918 előtti országos alapokból továbbra is folyósítsák a Bocskay Szövetségen keresztül a megszállt erdélyi területekre eső arányos részt. Kérését azzal indokolta, hogy az alapok létrehozásához az elcsatolt vármegyék is hozzájárultak.¹²¹ A Székely Hadosztály 1919 nyarán Kolozsvárra kijuttatott 19,5 millió koronányi pénzmaradékának elszámolását a Pénzügy- és a Honvédelmi Minisztériumokkal szemben a Miniszterelnökség segítségével sikerült elintézni.¹²² Az 1916-os román betörés idején elrendelt kiűrés során a Székelyföldről származó állatállomány eladásából befolyt 20 millió koronát a Minisztertanács erdélyi célokra utalta ki (a Pénzügyminisztériumban az összegből csak 7 milliót találtak).¹²³ Ezeket a pénzeket más összegekkel együtt Erdélyi Alap elnevezéssel kezelték. A több tíz millió koronás változó nagyságú alapot a Romániához került területeken maradt állami koronakészletek lebélyegzésével és egy Bécsben maradt magyar állami árualap 19 millió koronás összegével gyarapították. Ezek az összegek elsősorban az erdélyi magyar egyházakhoz kerültek az iskoláik fenntartására és az elvett államiak helyébe újak alapítására.¹²⁴

A budapesti pénzkézésre különböző alapokat hoztak létre. A Tanügyi Alap kizárólag a NIT magyarországi tevékenységét (kollégiumok fenntartása, diákszegélyezés) támogatta. A Jótékonyági Alap az első évektől (1920–1923) eltekintve szintén a hazai akciókat finanszírozta. 1920 októberétől 1921 decemberéig a Bocskay Kultúr Alap működött az erdélyi támogatások pénzügyi bázisaként. 1921 márciusában a Pénzügyintézeti Központ 30 millió koronát helyezett el az alap Földhitel Intézetben vezetett folyószámláján. (Az intézet jogi osztályát Sebess Dénes irányította.) 1922

januárjától pénzkézelésre az Amerikai Alapot hozzák létre. A teteles, nevesített pénzügyi kiutalásokat – a TESZK és a NIT által meghatározott arányokat figyelembe véve 1931-ig ezen keresztül bonyolították le.¹²⁵ 1921-ig a budapesti kormányzat és a Bocskay Szövetség abban bízott, hogy a román állam az 1919. decemberi párizsi Kisebbségvédelmi Szerződést betartva folyósítani fogja az egyházak államsegélyét és a felekezeti oktatáshoz szükséges költségeket.¹²⁶ Mivel azonban a bukaresti állami támogatás elmaradt, ezt az intézményrendszer fenntartása végett Magyarországról kellett pótolni. Ezért 1921. január 27-én a Miniszterelnökségen értekezletet tartottak az elcsatolt területek egyházainak segélyezéséről. Megegyeztek abban, hogy nem egyszeri, hanem folyamatos segítségre van szükség. Egy-egy településen 30 fő alatt nem érdemes magyar iskolát szervezni, vagy ha működik ott magyar nyelvű állami iskola, azt kell igénybe venni. A segítségek továbbításához diszkrét és megbízható szervezetekre volt szükség. Példaként a Julián Egyesületet és a Bocskay Szövetséget említették meg. A határon túla került területeken célszerűnek látták az egyházakra támaszkodva szervezni a magyar társadalmat, ügyelve a felekezetközi konfliktusok elkerülésére. Éppen ezért a Romániához tartozó területek 1910-es népességi és felekezeti adataiból kiindulva határozták meg az egyházak százalékos részesedését a magyarországi támogatásokból. Az erre a célra fordítandó összeg megállapításakor az 1914/1915-ben kifizetett magyar állami segélyeknek Erdélyre eső részét vették alapul.¹²⁷

A magyar állami költségvetésből a NIT, a kolozsvári központ, a Pénzügyminisztérium és a Miniszterelnökség közreműködésével a Teleki-iroda (TESZK Papp Antal közreműködésével) az 1921/1922. pénzügyi évtől készített évenként költségeloirányzatokat az irányítása alá tartozó társadalmi szervezetek részére. (A különböző helyi igényeket és az oktatásügyben alkalmazott normatív támogatás alapján készült tervezeteket a tagegyesületek véleményezték. A végleges költségvetést a miniszterelnök hagyta jóvá.) Így a kormányzat magyarországi társadalmi szervezeteken keresztül juttatta el támogatását a határon túli magyar intézményekhez.

(Felvidékre a Rákóczy Szövetség, majd később a Felvidéki Egyesületek Szövetsége, Délvidékre a Szent Gellért Társaság, Erdélybe a Népies Irodalmi Társaság közvetített.)

A TESZK irányítása alá tartozó, a határon túli magyarság támogatásával foglalkozó szervezetek állami költség-eloirányzata 1921–1930 között. (Ezer egységben megadva.)¹²⁸

Az egyes szervezetek támogatásának egymáshoz való arányát megnézve kiderül, hogy a központ egy rendszeres, a többi tételhez viszonyítva szerény költségvetéssel működött. 1921–1922-ben az előző évből maradt alapok növelték meg ennek a mértékét az összköltségvetésen belül. 1923–1924-ben pedig a külföldi propaganda csökkenésével és a más szervezeteknél a korona/valuta árfolyam rosszabbodásával magyarázható a szerény részesedés. Sokkal érdekesebb összehasonlítani a felvidéki és az erdélyi segélyek arányát. Az 1930. évi népszámlálások hivatalos adatai szerint a Kárpát-medence kisebbségben élő magyarságának 26,5 százaléka élt Szlovákiában és Kárpátalján, 55,9 százaléka Erdélyben (értve ezen a Romániához csatolt területeket) és 17,5 százalék Jugoszláviában. Így igazán furcsa, hogy míg 1921/1922-ben 26 százalék/50 százalék a Felvidékre és az Erdélybe szánt támogatás aránya, addig a következő évben már 44,9 százalék/31,2 százalék, majd 43,6 százalék/37,2 százalék. Még nagyobb a kontraszt, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a Felvidéken ebből az összegből nem támogatták az iskolákat, míg Erdélyben a segélyek több mint 2/3-át ilyen célokra fordították. Papp Antal 1926-ban készült összefoglalójában éppen ezért javasolta az északi részek gazdálkodásának megváltoztatását. Kimutatása szerint a keleti részen a támogatások 90 százaléka kulturális célokra lett felhasználva, és csak 10 százalék jutott politikai célokra és propagandára. Ugyanez az arány délen 40 százalék/60 százalék, míg északon szinte teljes

A támogatások megoszlása¹²⁹

Szervezet neve	Pénz- nem	1921- 1922	1922- 1923	1923- 1924	1924- 1925	1925- 1926	1926- 1927	1927- 1928	1928- 1929	1929- 1930
I. Központ	K ^a	25 950 ^b	18 000	32 000						
	P						40	48	72	72
II. Észak	K	62 555 ^c	14 000	25 000						
	P						28	28	42	48
	Kč		5 214	4 800			5 040	5 040	5 628	6 315
III. Kelet	K	122 000 ^d	10 000	40 000						
	P						75	110	1 690 ^e	120
	L		18 000	18 000			20 559	21 500	23 353	69 535
IV. Dél	K	20 678	12 000	28 000						
	P						44	54	76	76
	L		1 320	900			985	900	1 200	1 520
	D		2 180	1 640			1 375	1 700	1 640	2 307
V. Védelem	K	8 500	6 000	25 000						
	P						12	18	20	20
	Kč		1 200	1 200			960	732	732	732
	L						456	300	300	300
	D		156	156			225	300	360	360
VI. Összesen I+V.	K	239 684	838 149	6 871 984	25 146 240	25 361 698	2 218 ^p	2 304 ^p	4 095 ^p	5 250 ^p
Az egyes területek részesedése százalékban	I.	10,8 ^e 6,2	2,14	0,46			1,8	2,0	1,7	1,3
	II.	26,0	44,55	43,67			39,8	38,4	24,7	21,6
	III.	50,0 ^f 42,5	31,25	37,2			38,6	40,2	61,8	65,9
	IV.	8,6	10,00	6,8			9,9	11,2	6,9	7,2
	V.	3,5	12,03	11,7			9,7	7,9	4,8	3,7
A TESZ éves pénzügyi kerete az állami költségvetés százalékában		0,443 ⁱ	0,317	0,794	0,216	0,185	0,194	0,178	0,301	0,367

Rövidítések   K – korona
                   P – pengő
                   Kč – csehszlovák korona
                   L – lei
                   D – dinár

egészében a politikai és a személyes kiadások emésztették fel a támogatást.¹³⁰ Az aránytalanságot az magyarázza, hogy a felvidéki célokra kiutalt összegek döntő részét (például 1923/1924-ben 89,3 százalékot) a szlovák és ruszin regionális mozgalmak támogatására használták fel. Feltehetően a politikai viszonyok változásának következtében (a húszas évek második feléig a magyarországi szakértők úgy gondolták, hogy lehetséges a szlovák nemzeti mozgalmakat a csehszlovák állam szétszakítására befolyásolni), illetve Papp Antal javaslata miatt 1926/1927-ben már majdnem azonos a Felvidékre és az Erdélybe menő támogatás aránya. 1928/1929-ben pedig a népesség arányával is többen részesült a Romániához csatolt terület.

Az egyes intézmények támogatási területeit jól illusztrálják az 1923/1924. évi részletesebb költség-előirányzatok:¹³¹ *Szervezetek Központja*: Központ személyi és dologi kiadásai 2 millió K; Magyar Nemzeti Szövetség átalánya 6 millió K; Külügyi Társaság átalánya 4 millió K; Bécsi információs iroda 0,5 millió K; Külföldi propagandára és nyomdaköltségekre 18,36 millió K.

Rikóczy Szövetség: Budapesti központ 4 millió K; Keleti és nyugati központok együtt 2,9 millió csehszlovák korona (Kč); Ruthén ügyek (politikai és iskolai) 2 millió K és 1,32 millió Kč; Törpárt 600 ezer K; Felvidéki sajtó 3,6 millió K és 18 ezer Kč; Kulturális ügyek 1,8 millió K és 450 ezer Kč; Hírszolgálat, futárköltések 1 millió K; Tisztviselői segélyek 1 millió K és 2 ezer Kč; Társadalmi szervezetek 1 millió K.

Szent Gellért Társaság: A budapesti központ kiadásai 11,6 millió K; Propagandakiadások (kirendeltségek, futárszolgálat) 4,3 millió K, 50 000 dinár (D), 40 ezer lei (L); Sajtószolgálat 200 ezer D és 150 ezer L; Délvidéki színművészet 100 ezer D és 70 ezer L; Egyházi segélyezések 500 ezer D és 225 ezer L; Julián Egyesület szükséglete 3,5 millió D; Egyéb társadalmi alakulatok 165 ezer D és 40 ezer L; Egyetemi ifjak támogatása 7,3 millió K; Iskolai támogatások 350 ezer D és 250 ezer L; Középiskolai internátusok 1,8 millió K; Fiumei iskolák 275 ezer D; Tanítóképzőbe járó növendékek támogatására 500 ezer K.

Népies Irodalmi Társaság: Budapesti központ 12 millió K; 3 egyetemi internátus 28 millió K; Kolozsvári központ költségei 500 ezer K; A négy felekezet elemi, polgári és középiskoláinak támogatása 13,68 millió L; Egyházak segélyezése 2,1 millió L; Kulturális kiadások (sajtó, színművészet, karitatív missziók, építkezési segélyek) 990 ezer L; Tisztviselői segélyek 190 ezer L; Gazdasági célokra 540 ezer L.

Ezekből az egyetlen évre vonatkozó részletesebb kimutatásokból is kiderül, hogy a budapesti központ és a Rákóczi Szövetség elsősorban közvetlen politikai célokat szolgált, míg a Szent Gellért Társaság, de leginkább a NIT a magyar kulturális és egyházi életet támogatta. Meggondolkoztató, hogy egyedül az utóbbi szervezet támogatott gazdaságszervezési akciókat. Mivel ez ideig nem ismeretes a támogatások országokénti stratégiáját meghatározó hivatalos dokumentum, ezért a részletes összehasonlító elemzést csak az egyes intézmények tevékenységének feltárása után lehet elvégezni.

A kormányzati támogatások arányát az adott év állami költségvetésében óvatosan kell kezelnünk, mert a bemutatott adatok csak a TESZK-en keresztül folyósított összegekre vonatkoznak. Óvakodnunk kell attól is, hogy a kérdést aktualizálva a mai költségvetési arányokkal vessük össze az adatokat. A két állami költségvetés a társadalom és a gazdaság átalakulása miatt nem vethető össze. Az esetleges viszonyításokhoz célszerűbb más költségvetési tételekkel összehasonlítani a tá-

mogatások arányát. A Külügyminisztérium éves költségvetéséhez viszonyítva a TESZK-nek a támogatása 10–35 százalék között mozgott, az országgyűlés költségeinek 1921/1922-ben több mint hetszerese, a következő évben a háromszorosa, majd 1929-ig durván a fele volt. Ugyanez a tendencia figyelhető meg, ha a Vallás- és Közoktatási Minisztérium költségvetésével vetjük egybe az összegeket: 1921/1922-ben a minisztérium költségvetéséhez viszonyítva 14,2 százalék, 1922/1923-ban 7,16 százalék, 1923/1924-ben 1,54 százalék, 1927/1928-ban 1,7 százalék, majd 1928/1929-ben 2,5 százalék ez az arány. (Az utolsó adat sem cáfolja az előző tendenciát: ebben az évben – egyszeri alkalommal – 1,5 millió pengővel növelték meg az erdélyi támogatások összegét egy később tárgyalandó gazdasági akció lebonyolítására.) A Nemzeti Kisebbségek Minisztériuma elenyésző összeget kapott a költségvetésből: 1921/1922-ben 1 millió koronát, majd 1923/1924-ben 200 ezer koronát szavaztak meg az intézmény működtetésére.¹³²

A támogatásra fordított összegek reálértékének változását mutatja a korona-, illetve pengőösszeg átszámítása aktuális árfolyamon svájci frankra. Így három időszakot lehet elkülöníteni. Az első három évben, 1921-től 1924-ig évi 5,6 / 4,6 / 5,4 millió svájci frankot tett ki a TESZK költségvetése. Az ezt követő két évben a támogatás értéke 1,6/1,8 millió svájci frankra csökkent. Majd 1926-tól emelkedő tendencia tapasztalható: 1926/1927-ben 2,4 millió; 1927/1928-ban 2,0 millió, 1928/1929-ben 3,6 millió; 1929/1930-ban 4,7 millió svájci frankot tett ki a támogatások értéke. Az első szakaszban teremtették meg a magyar kisebbségi intézményrendszer alapjait (iskolahálózat, politikai pártok, független állások létrehozása). A következő két év a magyarországi gazdasági konszolidáció időszaka volt. A pengő bevezetése után stabilizálódik a költségvetés, és az utolsó évek nagyarányú támogatásnövekedése a rendkívüli számlán folyósított és gazdasági célokra fordított egyéb kiadások bővüléséből adódott.

A TESZK létrejötte előtt az állami költségvetés egyes tételeiben bujtatták el a szomszédos országokba folyósított támogatásokat. A központ létrejöttékor Bethlen a Magyar Kultúregyletet jelölte meg a TESZK-nek szánt támogatás pénzügyi háttereként. Ilyen néven azonban nem sikerült nyomára bukkani semmilyen költségvetési támogatásnak. Az 1923/1924-es pénzügyi évben az egész összeg egy pénzügyminisztériumi számláról került a TESZK Központhoz. A támogatás forrásairól 1924–1930 között tudunk áttekintést adni. 1924. június 6-án a TESZK 1924/1925. évi költségvetési tervezetéről tartottak értekezletet.¹³³ A szükséges összeg fedezésére – Kánya Kálmán javaslatára – a szomszédos országok magyar követségeinek a saját kiadásaik fedezése után megmaradó jövedelmét tervezték be (Prága, Bukarest, Belgrád). Ez a bevétel elsősorban a vízumdíjakból származott. A prágai és a bukaresti nagykövetség az addigi megbízottaknak adta át havonta a segélyt. A belgrádi követségről megbízható személy hiányában Budapestre került a valuta, és innen osztották szét. A követségek a folyósított összegeket nem számolták el a pénzügyi tárca terhére, a Budapestre érkező számadások ezek levonásával készültek. A további hiányzó összeget (1924/1925-ben az egész támogatás 40 százalékát) a Miniszterelnökség, a Pénzügyminisztérium és a Külügyminisztérium biztosította az e célra megemelt rendelkezési alapokból és általán-előirányzataikból. Ennek értelmében a Pénzügyminisztérium azon számláját, ahonnan az előző évben is finanszírozta a TESZK-et, 100 000 aranykoronával (AK), a Miniszterelnökség rendelkezési alapját 150 000 AK-val, a szintén ide tartozó nemzetiségi rovatát 80 000 AK-val, valamint a külföldön élő magyar állampolgárok gondozására előirányzott összeget 220 000 AK-val emelték meg. A Külügyminisztérium rendelkezési alapját is megemelték 200 000 K-val. A további hiányzó 100 000 AK-t üzemi bevételekből kívánták biztosítani. Ez ahhoz az értekezleten elfogadott állásponthoz kapcsolódott, hogy a határon túli magyarságot az állami költségvetéstől független forrásokból kell támogatni.

Ennek megvalósítására három javaslat került szóba. Az egyik lehetőség az állami tulajdonban lévő RICO Rt. részvényeinek megszerzése lett volna. Egy másik javaslat a hatósági lisztellátás megszűnte után feleslegessé váló állami tulajdonú zsákok megszerzése révén egy zsákkölcsönző vállalat létrehozását vetette fel. A harmadik elképzelés szerint az egységes középiskolai könyvkiadás kiadói jogát kellene a Külügyminisztérium tulajdonában lévő Oriens Rt-nek megszerezni. A tervek közül egyik sem valósult meg, a támogatást a következő években is az állami költségvetés biztosította. A követségekről származó támogatások aránya ezekben az években 37–50 százalék között mozgott. Az éves valutaszükséglet csehszlovák korona részének általában 1/5-ét a prágai követség, a lejnek 2/3-át a bukaresti követség, a dinárnak pedig 80 százalékát vagy egészét a belgrádi követség biztosította.¹³⁴ A kormányzati szervek közül 1927/1928-ig a Miniszterelnökség 30–34 százalékát adta a támogatásoknak. Majd ez az arány 1929/1930-ra a felére csökkent. A Pénzügyminisztérium részesedése is folyamatos csökkenést mutat: 1924/1925-ben még 7,14 százalék, míg az évtized utolsó évében már csak 3,1 százalék. A Külügyminisztérium 1924/1925-ben a támogatások 14,2 százalékát adta, három év múlva már 29,9 százalékot (a csehszlovákiai és a romániai választási kiadások miatt, amelyek magyar képviselőjelöltjeinek költségeit ez az intézmény finanszírozta), majd 1929/1930-ban ez visszaesett 9,4 százalékra. Ez utolsó évben és 1927/1928-ban az említett intézmények mellett a TESZK éves költségvetésének több mint 11 százalékát a Kivándorlási Alap adta.

A határon túli magyarok támogatását tehát nem tudták a költségvetésen kívüli forrásokból biztosítani. A követségekről érkező összegek is csak annyiban voltak ilyen források, hogy nem számolták el a Pénzügyminisztérium felé, hanem az adott országban továbbadták a kijelölt személyeknek.

Az erdélyi kifizetéseket az Amerikai Segélyalap könyvelésében vezették. A határon túli megbízottak részletes elszámolásokat készítettek, és ezeket a NIT megbízottai félévenként rendszeresen megtekintették. Papp Antalt, a TESZK-et a Pénzügyintézeti Központ vagy más magyarországi pénzügyi ellenőrző szerv nem vizsgálta. Ellenben a Miniszterelnökség II. osztálya félévente felülvizsgálta a könyvvitelt. Az egyesületek pénzügyi adminisztrációját pedig Papp Antal ellenőrizte, hiteles könyvvizsgálóval ellenjegyezve.¹³⁵

Az erdélyi magyar intézmények támogatása

1919-ben a magyar kormányzati támogatásokból származó erdélyi segélyeket elsősorban a Magyarországra menekültek ellátására és a kelet-magyarországi tisztviselői fizetések folyósítására fordították. A békeszerződés aláírása után a magyar iskolahálózatot egyházi keretek között próbálták budapesti támogatással tovább működtetni. A századfordulón anyagi okokból állami használatba adták az erdélyi egyházi iskolák jelentős részét, illetve a magyar egyházak épp ezért nem kényszerültek elemi iskolák fenntartására. A közhatalomváltás után az addigi magyar állami iskolákat románosították, és az egyházak nem tudták visszaszerezni az eredetileg csak használatba adott iskolákat, ezért egy új oktatási intézményrendszert kellett létrehozniuk. 1920-tól Erdélyben ezeknek az iskoláknak a működtetésére költötték az anyaországi támogatás nagyobbik részét. Az első költségvetési tervezeteket 1920/1921-ben dolgozták ki a kolozsvári központban. Ekkor azonban még nem ennek alapján folyt a segélyezés, hanem a kintről legfontosabbnak megítélt célokra adtak támogatást. A dokumentumokból a „legfontosabb” célok meghatározása esetlegesnek tűnik. Az általunk ismert első egész éves költségvetést 1921–1922-re dolgozták ki, de ez is csak 1922 januárjától működhetett, mert a NIT és a kolozsvári központ megbízottai csak 1921 decemberében véleményezték a tervezetet.

Az éves erdélyi támogatások összegét összehasonlítva – svájci frankra átszámítva a húszas években értékét vesztő koronát, valamint a pengőt és a lejt – nagyon kiegyensúlyozatlan adatsort kapunk, hiszen az éves költségvetés rovatai nem állandók. A változások összhangban vannak a TESZK költség-előirányzatainak arányváltozásaival. (Az éves összegyűjtemények és a keleti részek arányát tekintve egyaránt.) 1920–1921-ben még jelentős részben a NIT keretein kívül folyt az erdélyi támogatás, az Országos Menekültügyi Hivatal, különböző revíziós szervezetek részvételével, maradványok, árualapok, az új pénznemek bevezetéséből adódó üzleti lehetőségek felhasználásával. A következő évben, 1921/1922-ben már teljes költségvetés készült 1 milliós kerettel.¹³⁶ A későbbiekben a TESZK költségvetését követik az erdélyi éves támogatások kereteinek változásai. (1925–1929 között, illetve 1930–1931 vonatkozásában ebből az összegből kimaradtak a NIT központi irodája és a kollégiumok kiadásai, így a svájci frankban megadott összeg körülbelül 10 százalékkal kisebb a valóságosnál.) 1927/1928-ban és a következő pénzügyi évben a politikai jellegű támogatásokat a társadalmi intézményekkel együtt számolták el. Ezenkívül az összeg megnövekedésének az az oka, hogy Bethlen utasítására egy rendkívüli számlát is megnyitottak, és az egyházak segélyezésére, illetve gazdasági akciókra nagyobb összegeket fordítanak.

A különböző címen folyósított támogatásokat felhasználásuk szerint területileg magyarországiakra és romániaiakra különíthetjük el. Az egész költségvetésen belül 1921/1922-ben 3,5 százalék, a következő évben 4,6 százalék volt az anyaországban felhasznált összeg aránya. Miután a propagandakiadványok készítését a Magyar Nemzeti Szövetség vette át, 1923/1924-re ez az arány 1,75 százalékra csökkent. A következő évben ugyanez a mutató 6 százalékra nőtt, de ez csalóka, mert az egész romániai támogatás összege jelentősen csökkent, ellenben a kollégiumok és a központi iroda személyzetének ellátását szinten kellett tartani.

A romániai helyzet elemzéséhez szükséges kiadványok beszerzési költségeit a Királyhágón inneni rész támogatásában számolták el. A romániai magyar intézményeknek szánt támogatást erdélyi (történeti Erdély 15 megyéje) és Királyhágón inneni (Nagybánya, Szatmárnémeti, Nagyvárad és Arad körzete) részekre különítették el. Az utóbbi területen élt a romániai magyar népesség 30,3 százaléka, a segélyeknek csak 10–18 százaléka jutott ide, bár az is kétségtelen, hogy a magyar intézmények többsége a történelmi Erdélyben működött. A részletes kifizetési jegyzékeket áttekintve egyértelműnek látjuk, hogy a legtöbb támogatást a kolozsvári szervezetek kapták. Az Ókirályságban élő magyarokat a NIT-től függetlenül az egyházak támogatták.¹³⁹ A költségvetést rendszerint budapesti (táblázatunkban az 1–8., 34–36., 38. tételek) és erdélyi kiadások rovatokra osztották fel. Az utóbbi rovat tételeit tovább lehet csoportosítani. Az egyik körbe a kolozsvári központ, illetve (1927/1928-ban, és 1928/1929-ben) az Országos Magyar Párt támogatása tartozott (9., 22. t.). Az egész támogatás átlagos évi 80 százalékát a magyar nyelvű egyházi iskolarendszer fenntartására fordították (10., 21. t.). A harmadik nagyobb csoportot a kulturális intézmények alkották (12–13., részben 15., 24–27. t.). A gazdasági segélyek (17., 18. t.) és az egyházi támogatások (11., részben a 21., 30. t.) töredéke került az éves költségvetésbe, mert az előbbi a bankokon, az utóbbit pedig az egyházi kapcsolatokon keresztül is intézték.

A budapesti kiadások döntő többségét a szervezet alkalmazottainak bérköltségei és a központi dologi kiadásai tették ki. 1920–1923 között ebben a csoportosításban a másik nagy tételt a propagandakiadványok költségei adták. 1923-tól ezt a munkát a már tárgyalt revíziós propaganda egyesítésének részeként a Magyar Nemzeti Szövetség és a Magyar Külügyi Társaság vette át. A *Székelly-Magyar Egyesülete* 1922–1923. évi támogatása a nemzetközi kapcsolatok kiépítésére fordított (utazási költségek). A következő évben ugyanezt az adminisztratív tagozat dologi kiadásai kö-

A Keleti Szervezetek² költség-előirányzata 1921–1931 között.³ (Ezer koronában, 1925-től pengőben, illetve lejben.)

Költségvetési rovatok ^a	1920-1921	1921-1922	1922-1923		1923-1924		1924-1925		1925-1926	1927-1928	1928-1929	1929-1930		1930-1931		
			E	K	E	K	E	K				E	K	E	K	
1. Szervezeti kiadás																
Személyi	1 104	600	900 ^b		9 250		109 872					33,8				
Dologi	720	800	690		13 270		191 184					33,3				
2. Főiskolai internátusok		500	360		17 300		98 224					80,2				
3. Szász iroda		180	180		180		180									
4. Informatív szolgálat		120														
5. Sajtókiadványok	1 481	1 200														
6. Székely-Magyar Egyesület																
7. Fordítás		450														
8. Népies Irodalmi Társaság		600														
9. Kolozsvári központ	2 174,9	360	360		500		500		500	500	300	500			500	
10. Egyházi iskolák	6 827	13 300	10 800	320	9 600	2 080	9 000	2 080	10 600	13 800	11 460	9 000	2 100	9 000		
11. Egyházak segélye	4 074,3	7 160			2 100						27 401					
12. Színházak		1 100	600	150	200	65	200	30	200	400	400	200			200	
13. Sajtó	78,9	1 200	800	150	400	75	400	150	400	700	300	400			400	
14. Kisebbségi társadalmi célok	79,3	100	100	20	200		200		200	200	150	200			200	
15. Jótékony egyesületek	45,3		100	20	50		50			250		50				
16. Tisztviselői segélyek		2 400	800	200	150	40	150			150		150			150	
17. Kisebbségi gazdasági célok		1 200	200	50	400	140	400			400	300	400			400	
18. Gazdasági egyesületek			1000	350												
19. Iskolák, egyházi építkezések			2000	180	1000	600	1000	200	1000			1000			1000	
20. Főiskolák							1000					1000			1000	
21. Tanítóképzők							600					600			600	

Költségvetési rovatok ^a	1920-1921	1921-1922	1922-1923		1923-1924		1924-1925		1925-1926	1927-1928	1928-1929	1929-1930		1930-1931	
			E	K	E	K	E	K				E	K	E	K
22. Országos Magyar Párt										600	2899				
23. Moldva										400	400				
24. Kultúr hivatal										400	300				
25. Gyergói építkezés										500					
26. Sport - cserkészet										200	177				
27. Kolozsvári internátus											448,9				
28. Gyermektáboroztatás											200				
29. Jutalomkönyv											100				
30. Ferencesek					500			500	500	500	500	500		500	
31. Romániában lakó magyarok segélyezése													100		
32. Romániai sajtó beszerzése										120			120		120
33. Bukaresti megbízott évi fizetése										36			36	36	
34. Erdélyi sajtó beszerzése										80			80		80
35. A budapesti könyvtár beszerzései										60			60		60
36. Magyar-Székely Egyesület										120			120		120
37. Magyar Kisebbség										100			100		100
38. Apróbb tanulmányi segélyek										40			40		40
39. Bukaresti magyar egyetemisták segélye										40			40		40
40. Megbízásos munkadíj										70			70		70
41. Egyházi irodalmi segély										50			50		50
Összesen svájci frankban (ezer)	529	957	818,6		1 824			431,4		636,9	1 759,7	651,7		500,2	
Összesen	16 584,9	126 031	146 180		2 280 000			6 637 242		375,2	701,9	1 560,5	722,8		554,7

E= Erdélyi felhasználásra; K= Királyhágón inneni részek

zött számolták el. Ekkor az „erdélyi vonatkozású társadalmi egyesületek” (Magyar–Székely Egyesület, Erdélyi Orthon, Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete stb.) összesen 1,5 millió koronányi támogatást kaptak. 1927–1928-ban, illetve 1929–1930-ban és az azt követő költségvetési évben már az előbbi egyesület lejben és a Királyhágón inneni rész keretében jutott támogatáshoz. Az 1929–1930. évben ezek az egyesületek csak 600 pengőt kaptak a költségvetésből (svájci frankra átszámolva ez a felét tette ki az 1923–1924-es támogatásnak).¹⁴⁰ A NIT-nek 1925-ben 18, 1930-ban 13 munkatársa volt, a munka bizalmi jellegéből adódóan magas fizetéssel. Például 1929–1930-ban a két tagozat vezetőjének (az elnöknek, illetve alelnöknek) egyaránt 500-500 pengő, a leggyengébben fizetett altisztnek 100 pengő, a gépiprózóknak 120 pengő volt a havi keresete. (Az elnök vagy az alelnök éves járandósága 1925-ben azonos volt egyetlen erdélyi magyar középiskolára jutó támogatással.) 1929–1930-ban az alkalmazottak egész évi összes fizetése majdnem annyi volt, mint az erdélyi kulturális célú támogatások összértéke.

A politikai tagozat *dologi kiadásai* között számolták el a NIT kiadványainak nyomdaköltségeit és a Népszövetségi akciókkal (panaszíratok, beadványok készítése) kapcsolatos kiadásokat, a könyvtári beszerzéseket, valamint a bizalmas jelentések tiszteletdíját.

A *kolozsvári központnak* folyósított évi 360 000, illetve 500 000 lej felhasználását az éves költségvetési indoklásokban nem részletezték. Egy 1929-ben készített részletes beszámolóból ismerjük a központ és az Országos Magyar Pártnak az anyaországi támogatásokból fedezett kiadásait. A kezdetekben Grandpierre Emil, majd az OMP vezetőségének felügyelete alatt működő kolozsvári központ fő feladata a segélyek romániai közvetítése és könyvelése volt. 1926-tól a támogatásokat intéző személy havi 16 000 lejt kapott fizetésként, de ebből az útiköltségeit, levelezését is fedeznie kellett. 1928/1929-ben a fennmaradó összeget az egyházak segélyezésével megbízott illetékeseinek utazásaira, a Népligák Uniója romániai magyar tagozatának irodabérletére és az egyetemisták kollegiumi szemináriumaihoz szükséges taneszközök beszerzésére fordították.¹⁴¹

Az OMP részére a Bethlen István utasítására indított külön számláról 1928/1929-ben 2,898 millió lej érkezett. Ezt az összeget a következőkre használták fel:

Párt központi adminisztrációjának	943 000 lej
Titkárságoknak	800 000 lej
Bukaresti iroda részére	540 000 lej
Kultúr Hivatalnak (Sulyok István)	400 000 lej
Dalos Szövetségnek	180 000 lej
Juventus fordítóirodának	36 000 lej

A központi adminisztráció támogatásának kétharmada 9 alkalmazott fizetésére fordított. A többi házbérre és rezsiköltségekre költötték. A három kerületi titkárság vezetője havonta 25-25 ezer lejt kapott, és ebből gazdálkodhattak a területi titkárságok. A bukaresti iroda vezetéséért havi 20 ezer lejt fizettek, a klub és az iroda bérlete évi 300 ezer lejbe került, az itt dolgozó személyzet bérköltsége 144 ezer lej volt. A támogatás összegét meghaladó költségösszeget az OMP saját forrásból fizette ki. A Sulyok István vezetésével – a hasonló jellegű szász intézmény példáját követve – működő *Kultúr Hivatal* költségeinek jelentős részét vezetőjének fizetése, további részét pedig a lakbér tette ki. Ez az iroda a romániai magyar kisebbség helyzetére vonatkozó adatokat információs központként gyűjtötte néhány évig. A NIT budapesti elemző csoportjához hasonló munkát kívánt végezni, de státusok (anyagiak) hiányában e téren lemaradt a NIT adatgyűjteménye mö-

gött. A *Dalos Szövetség* segélyének 30 százalékát a főtitkár fizetése tette ki. (Inczedy-Joksmán Ödön egyben az OMP alelnöke, Bethlen György legbizalmasabb munkatársa volt. Az ő érdeme a párt tagozatainak és a diáksegélyző akciónak a megszervezése.) A többi versenyek szervezésére, kották beszerzésére és utazásokra fordították. Ez a társadalmi szervezet azért volt fontos az OMP számára, mert a nőszövetségek mellett ennek volt a legtöbb helyi szervezete, és ezeket politikai célokra is lehetett mozgósítani. A *Juventus* irodát magyar egyetemisták hozták létre hivatalos román–magyar és magyar–román fordítói munkák elvégzésére. Az üzleti alapon működő vállalkozásnak feltehetően az irodabérletet az OMP biztosította. Ezenkívül saját forrásból még havi 3000 lejrt adtak *csecsemővédelmi* célokra. A következő, 1929–1930-as évre a támogatást 282 ezer lejrel kérték megemlíni. A központi adminisztráció, a bukaresti iroda, a Dalos Szövetség segélyének növelését tervezték, illetve a csecsemővédelmi akciót is ebből a megemelt támogatásból szeretnék volna finanszírozni. Ezeknek a terveknek a sorsáról nem tudunk semmit, mert a következő évi NIT-költségvetésben az OMP támogatása nem szerepel.

Az *egyházak oktatási intézményeinek* támogatása normatív alapon folyt. Az 1920–1921-es előzetes tervezetések során az 1914–1915. évi állami költségvetés egyes tételeinek Erdélyre jutó arányát részletesen kiszámolták, feltehetően azzal a céllal, hogy a Jancsó Benedek által hangoztatott kulturális integritás értelmében ezeket tovább folyósítsák. Az ország gazdasági lehetőségei azonban ezt már nem engedték meg. (Az anyaországi oktatási költségek néhány ezreléke volt az erdélyi magyar iskoláknak adott magyarországi segély.) „Irányelv, hogy elsősorban a székely-magyar nép művelődésügyét érintő elemi (felekezeti) oktatás intézményeit, a felekezeti népiskolák, gazdasági- és ismétlő iskolák támogatandók. Külön figyelmet kell fordítani a magyar szigetek és szórványok iskoláinak minden áron való fenntartására.”¹⁴² Az alapfokú oktatás erősítésével szemben az erdélyi illetékesek inkább a gimnáziumok védelmét és támogatását tartották fontosnak. Ebben a kérdésben vitákra is sor került a NIT-központtal. Az egyházi iskolák cím alatt a négy magyar egyház minden oktatási segélye értendő. A havonta érkező összegből a Felekezetközi Tanács rendelkezései alapján kellett fedezni az összes magyar tannyelvű egyházi elemi és középiskola segélyét. 1923-ig ide tartoztak a ferences iskolák is, majd ezt követően külön kapott a rend évi 500 ezer lejnyi támogatást. Ugyanígy a főiskolák (teológiák) és a tanítóképzők 1 millió, illetve 600 ezer lejnyi támogatását három éven át külön folyósították, máskor pedig az iskolai segélyekkel együtt. Az éves iskolai szükségletek megállapításakor az volt az alapelv, hogy csak az egyházak által tényleg működtetett intézményeket finanszírozzák. (Ezért volt oly fontos Barabás Endre részletes iskolaügyi statisztikája a NIT budapesti központja számára.) Egy régi, már 1918 előtt működő felekezeti iskola részére 7 363 lej; az új, 1918 után alapított iskoláknak 14 726 lej; a középfokú, állami támogatásban nem részesülő (nem elemi) iskola után évi 78 436 lej támogatást tartottak szükségesnek. Azonban ennek csak átlag körülbelül 60 százalékát folyósították. (Azt csak további romániai kutatások alapján tisztázhatnánk, hogy ez az összeg mekkora hányadát fedezte az egyházak iskolai kiadásainak.) Mivel a segélyeknek csak egy része érkezett meg, illetve ezek folyósítása havonta, nagyobb összegben történt, a Felekezetközi Tanács közösen elfogadott arányszámok szerint osztotta fel a pénzt. Ezt az elemi iskolákban alkalmazott tanítók arányában állapították meg. Például 1920–1921-ben az arányszámok a következők voltak:

Római katolikus egyház	248 elemi iskola	715 tanító	39,27 százalék
Református egyház	580 elemi iskola	894 tanító	49,10 százalék
Unitárius egyház	91 elemi iskola	133 tanító	7,30 százalék
Evangélikus egyház	24 elemi iskola	79 tanító	4,33 százalék

Az oktatási támogatás összege a vizsgált időszakban lényegesen nem változott: Erdély és a Királyhágón inneni terület évente általában 11 millió lejt kapott a költségvetés legnagyobb tételeként.

A *kulturális támogatásokat* két csoportra bonthatjuk. A színház- és a sajtótámogatás minden évben szerepelt, míg a 25–29. tétel egyes akciókra vonatkozott, és ezekről csak 1928–1929-re vonatkozólag rendelkezünk adatokkal. Gyergyószentmiklóson *római katolikus leánynevelő intézet* épült. Az építkezést az anyaországi segélyen túl az egyház és a helyi lakosság is támogatta. Az intézetnek a Székelyföldről Bukarestbe irányuló cselédlányvándorlás miatt tulajdonítottak fontos szerepet. A *cserkészeti* céljaira elkülönített összeget a már megalakult katolikus csapat felszerelésére, valamint a református és az unitárius cserkészmozgalom beindítására fordították. *Sportcélokra* a két kolozsvári magyar egyesületnek (Kolozsvári Atlétikai Club, Kolozsvári Torna Egylet) 10-10 ezer lejt fizettek ki tenisz- és vívó körversenyek díjazására. A kolozsvári *internátusok* támogatására és tanulmányi ellenőrzésükre felvett összeget a már tárgyalt egyetemi szemináriumok működtetésére és segélyezésre költötték. A *jutalomkönyveket* az egyházi iskolák osztották szét a diákoknak. 100 ezer lejből körülbelül 250 ezer lejt értékű könyvet tudtak ajándékozni. A *gyermeknyaraltatás* céljaira küldött összeget tartalékolták egy megfelelő állandó nyári tábor létrehozására.

A magyar kisebbség belső társadalmi élete szempontjából központinak minősülő intézmények, színházak, sajtó támogatásának felügyeletére 1922-ben külön bizottságot állítottak fel. A színházügyek ellenőrzését Grandpierre Emil vezetésével Kovács Kálmán és Petres Kálmán unitárius, illetve katolikus gimnáziumi tanárok végezték. A sajtóügyeket szintén Grandpierre irányításával Bethlen György és Haller Gusztáv felügyelte. (Haller Kolozsvár utolsó magyar polgármestere volt 1918-ban, 1922-ben pedig a Magyar Szövetség ügyvezető alelnöke.) Az akkor meghatározott prioritások az egész évtizedben érvényesek voltak. A színházak közül a Kolozsvári Nemzeti Színház élvezett rendszeres támogatást, más intézményeket a „lehetőségekhez képest” segítettek. A Királyhágón inneni részekben az aradi színház élvezett elsőséget. A folyóiratok közül a *Magyar Nép* és a *Pásztor-tűz* részesült rendszeres támogatásban. A segélyezett napilapok: *Ellenzék*, *Brassói Lapok*, *Székelyföld*, *Gyergyói Lapok*, *Csíki Lapok*, *Székely Nép*, *Székely Közélet*, *Aradi Hírlap*. Az első két lap papír- és eszköztámogatásban részesült, a többiek rendszeresen kisebb pénzsegélyt kaptak. Az OMP anyaországi pénzügyi támogatással vásárolta meg az addig a pártot is bíráló nagy példányszámú *Keleti Újságot*, majd az abból kivált újságírócsoport (Paál Árpád, Zágonyi István, Sulyok István, Nyíró József, Kacsó Sándor és mások) lapját, az *Újságot* 1927-ben.¹⁴³

Amint már említettük, a *gazdasági támogatásnak* csak töredéke került az éves költségvetésbe. Ezeket az összegeket elsősorban a gazdasági intézményrendszer működtetésére használták fel. Már az 1921–1922. évi költségvetési tervezet kolozsvári véleményezője, Költő Gábor javasolta e terület támogatásának jelentős mértékű növelését. 1 millió korona értékű átcsoportosítást javasolt a tisztviselői segélyek terhére. Az 1922–1923. évi indoklásban a legfontosabb gazdaságszervezési célnak a földművelésügyi szervezetek teljes kiépítését tekintik községenként. Ezzel együtt javasolják a gazdasági népoktatás segítését, gazdanapok rendezését, népkönyvtárak, ifjúsági egyletek, dalegyletek és sportegyletek létesítését. Kiemelt feladat az *Erdélyi Barázda* című gazdasági néplap megjelen-

retése és az Erdélyi Gazdasági Egyletnek és lapjának, az *Erdélyi Gazdának* a támogatása. Két évvel később a gazdasági segélyeket gazdanapok, kiállítások rendezésére, jutalmazásra, gépek beszerzéséhez nyújtandó kölcsönökre és a gazdasági egyletek, földművesszövetségek erősítésére használják fel. Az évtized második felében megakadt szövetkezetszervezés, gazdasági továbbképzés helyett már elsősorban az Erdélyi Gazdasági Egylet patronálására fordították a kapott segélyt. Ebben nagy szerepe lehetett Bethlen Györgynek, aki az OMP vezetése mellett az EGE-t is irányította. Az 1918 után induló, alulról szerveződő szövetkezeti mozgalom megfelelő hitelélet és rendszer anyaországi támogatás hiányában elsorvadt. Majd a harmincas években indult újra, és ért el komoly eredményeket, Szász Pál vezetésével.

A „*jóteköny egyesületek*” és a „*kisebb társadalmi célok*” támogatása címén az egészségügyi és a szociális intézményeket segélyezték. 1922/1923-ban a területen belüli prioritásokat meghatározva a Székely Nemzeti Múzeum és az Erdélyi Múzeum Egyesület támogatását emelték ki. A szociális munka területén legfontosabbnak a különböző felekezetek jóteköny női egyesületeinek szubvencionálását jelölték meg. Ezek fő feladatának az óvodák, napközi otthonok és a csecsemővédelem patronálását tekintették. Célként jelölték meg, hogy minden faluban ilyen egyesületet kell létrehozni. 1924/1925-ben a jóteköny egyesületek támogatása a magyar árvaházak, aggmenházak, női missziós társulatok segélyezésére korlátozódott. 1928/1929-ről részletes kimutatásunk van erről:

Központi Nőszövetség 15 000 L; Mária Valéria árvaház, 4000 L; Szent Antal árvaház 1000 L; Missziós Nővérek 30 000 L; Csecsemővédő Egyesület 5000 L; Zenekonzervatórium 3800 L; Székely Nemzeti Múzeum 20 000 L; Román szabadegyetem látogatására 7500 L.

A *tisztviselők segélye* címen az 1918 előtti tisztviselői kar állását veszített vagy nyugdíj nélkül elbocsátott tagjait segélyezték. Számukat nagyon nehezen lehet kiszámítani. Már 1922-től több jelentés beszámolt arról, hogy a tisztviselők találtak, illetve találhattak maguknak munkát. Az évek során ezekből a segélyekből egy szűk réteg, a kolozsvári központ által kiválasztottak részesülhettek.

A táblázatban közölt adatok háttérének vázlatos ismeretében megállapíthatjuk, hogy a támogatások döntő része a kisebbségi intézményrendszer apparátusának fenntartására szolgált. Romániai hatásuk részletesebb elemzése további kutatásokat igényel.

Pénzintézeti támogatások

Az anyaországi kormányzati támogatások másik részét a romániai magyar érdekeltségű pénzintézeteken keresztül biztosították a kisebbségi intézményeknek és a földreform miatt anyagilag jelentősen meggyengült magyar birtokosrétegnek. Az utóbbiak helyzetét hosszabb távon nem lehetett pusztán segélyekkel stabilizálni. Ezért a magyarság gazdasági önszerveződését katalizáló pénzintézeteket erősítették Magyarországról. A húszas években az erdélyi hitelélet két vezető magyar érdekeltségű intézete a Katolikus Státushoz közel álló Transilvania Bank és az inkább református érdekeltségű Kolozsvári Takarékpénztár és Hitelbank Rt. volt. A NIT ez utóbbival állt kapcsolatban. A pénzintézetet 1894-ben alapították. A háború előtt Gyulafehérvárott, Désen, Dicsőszentmártonban, Nagyváradon, Marosvásárhelyen, majd 1929-ben Temesvárott létesítettek fiókot. A bank szoros kapcsolatban volt több nagyváradai vállalattal és 10 vidéki kisebb bankkal.¹⁴⁴ A Kolozsvári Takarékpénztár 1921-ben 5 millió lejről 15 millió lejre emelte az alaptőkéjét, 100 ezer, egyenként 100 lej értékű részvény kibocsátásával oldották meg. A bank nagyrésztvényesének, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnek (továbbiakban PMETH) elővásárlási jogát kihasználva, egy Bethlen István által képviselt csoport 75 ezer részvényt vásárolt 10 millió lej értékben.¹⁴⁵ Ezzel a „csoport” a bank igazgatótanácsában döntő súlyra tett szert. A két főrésztvényes, a PMETH

és a Bethlen által képviselt csoport között megállapodás született arról, hogy az üzletvitellel kapcsolatos fontosabb kérdésekben megegyeznek, a közgyűlés elé csak az így kialakított döntéseket viszik. Az igazgatótanácsban 4-4 taggal, a felügyelő bizottságban 2-2 taggal képviseltetik magukat. Továbbá a következőkben állapodtak meg:

a. Céljuknak tekintik az intézetet egy nagy erdélyi vezető pénzintézeté fejleszteni és általa a reális hitelezés határain belül az erdélyi magyar bankok, takarékpénztárak és szövetkezeteknek nyújtandó hitelezés, velük való szorosabb viszonyba lépés, affiliálása vagy egyéb támogatás által az erdélyi magyarság gazdasági érdekeit a jövőben intenzíven szolgálni.

b. Oda fognak hatni, hogy az intézetnél és a befolyása alá tartozó intézményeknél a megüresedő és kreálendő állásokra megbízható, általuk is elfogadott, szakképzett egyének alkalmaztassanak, lehetőleg magyar nemzeti szempontból alkalmazott kiválasztás szerint.

c. Szükségesnek tartják, hogy az intézet egy általuk kijelölendő meglévő erdélyi magyar biztosító intézetet üzletileg és erkölcsileg támogasson, üzletkörébe bevonjon, vagy egy új erdélyi magyar biztosító társaság létesítésénél részt vegyen s ezt támogassa.

d. Kívánják, hogy az intézet kijelölésük szerint magyar kulturális és jótékony célokat – mely célok kitűzésénél a gróf Bethlen István csoportja kívánsága fog érvényesülni – évenként összgyeressége emelkedésének megfelelően nagyobb összegekkel támogasson.

e. Ki fogják eszközölni, hogy az intézet a magyar érdekeltség részére átutalásokat, áru- és egyéb ügyletek lebonyolítását önköltségen fogja elvállalni, illerve elvégezni.

f. Az intézet fontos feladatának tekinti, hogy az erdélyi magyar földbirtokokra jelzálogkölcönöket nyújtson, és hogy hitelnyújtás szempontjából az erdélyi magyar birtokosok birtokkisajátítási kötvényeit is mint fedezetet tekintetbe vegye.

g. Kieszközli, hogy az intézet a magyar érdekeltség egyik vagy másik tagja részére Erdélyben végzendő elszámolási vagy ellenőrzési teendők ellátására az illető által honorálandó szakképzett egyéneket jelöl ki, illetve bocsát rendelkezésre.

h. Szükségesnek tartják, hogy amennyiben erdélyi pénzintézeti központ létesítenének, úgy annak létesítésében és vezetésében az intézet lehetőleg vezérszerepet vigyen, amennyiben ilyen már léteznék, annak irányítását a gróf Bethlen István csoportja által jelzett elvek figyelembevételével szabják meg a reális lehetőségek körén belül.¹⁴⁶

1923 júniusában Bethlen a zárolt részvények rendelkezési jogát a NIT-nek adta át. Sebess pedig a Bethlen György, Jelen Gyula és Reitter József alkotta erdélyi bizottságra ruházta át ezt a nagy részvényesi jogkört. Mindez azzal a kikötéssel történt, hogy a képviselők a bank ügyeiben és az osztalékok felhasználásában a Bocskay Szövetség (NIT) mindenkori elnökének utasításait követik.¹⁴⁷ Bánffy Miklós volt magyarországi külügyminiszter 1926-os hazatérése után a bank igazgatótanácsának elnöke lesz, és ezt követően egy sor új kulturális kezdeményezés talál benne támogatót. (Erdélyi Szépműves Céh, marosvécsi írótalálkozó, Erdélyi Helikon, a színházi élet megújulása stb.)

Azonban Bethlenék a román nemzeti mozgalom történetéből ismert gazdaságszervezési modellt (Albina Bank) Romániában nem tudták megvalósítani. A Nemzeti Liberális Párthoz kötődő bukaresti román pénzügyi körök érdekeivel ellentétes volt egy különálló pénzügyi központ létrehozása. A magyar érdekeltségű pénzintézetekkel szemben a Román Nemzeti Bank diszkriminációs pénzpolitikáját és különböző politikai lépéseket használtak fel. A Kolozsvári Takarékpénztár eredményei ellenére (1929-re 75 millió lej volt az alaptőkéjük) 1931-ben a konverziós törvény és a különböző politikai támadások miatt kénytelen volt ügyfeleitől kényszeregyezséget kérni.¹⁴⁸

A pénzügyi akciótól függetlenül 1928-ban Bethlen István kezdeményezésére földhitelakciót indítottak erdélyi birtokosok részére budapesti kormányzati garanciával. Négy bankon keresztül 5 millió pengő 25 százalékára vállalt a kincstár garanciát. A bankok folyószámlahitelt vagy váltót adtak, és erre lehetett jelzálogot kérni. Az aránylag alacsony kamatok (12 százalék), ellenére alig két tucatnyi jelentkező akadt. Az akció legfontosabb eredménye a Gazdasági Hitelszövetkezetek Szövetségének 2,7 millió lejnyi és az Erdélyi Hangya Hitelszövetkezet 10 millió lejes tartozásának rendezése volt.¹⁴⁹

Az utóbb említett intézményt a budapesti kormányzat 1924-ben azzal is támogatta, hogy a 3 milliárd koronányi forgatókehiányár, a magyarországi Hangya 27 milliárdos kincstári tartozásának két 1,5 milliárdos részletét átengedte az erdélyi Hangyának, azzal, hogy ezt csak akkor kell a kincstárnak befizetni, ha az erdélyiek is visszaadták.¹⁵⁰

A támogatási rendszer és a kisebbségi társadalom önszerveződése

Az erdélyi támogatás mértékéről és felhasználásáról Budapesten döntöttek. A Papp Antal és a NIT vezetői (Jancsó Benedek, Sebess Dénes) által készített éves költségtervezeteket a kolozsvári központ véleményezte. Ennek keretében 1921/1922-ben Költő Gábor a tényleges erdélyi helyzet ismeretében a tisztviselői segélyek csökkentését, az összeg egy részének gazdasági célokra való átcsoportosítását kérte. Ugyancsak ő hívta fel a figyelmet arra, hogy az iskolánkénti támogatások folyósításakor minden évben meg kell vizsgálni, hogy az egyházak által bejelentett iskolák tényleg működnek-e. Az így megmaradó összeget pedig szintén gazdaság-szervezési célokra kellene fordítani.¹⁵¹

A kolozsvári központ többször próbálkozott nagyobb szerephez jutni az adatgyűjtésben, de ezt a budapesti NIT-vezetőség nem támogatta. Ebben az esetben épp úgy, mint az 1928/1929-es kolozsvári elszámolásban megfogalmazott OMP-i segélyösszeg megemelésének kérése mögött függetlenített státusok megteremtése körül folyt a vita. Budapest-ellenesség azonban nem alakult ki ezekben a vitákban, hiszen Papp Antal a kolozsvári központtól került Teleki irodájába, illetve áttelepülése után Grandpierre Emil is a NIT alkalmazásában állt. Az erdélyi vezetők maguk közül valónak tekintették, és elfogadták a budapesti „illetékes tényezőket”. Konfliktusok inkább Romániában, a támogatási prioritások meghatározása körül voltak.

Mivel a harmincas évek támogatási rendszerét ez idáig nem sikerült feltárni, nem tudjuk, hogy a romániai magyar politikai elit új nemzedéke, amelynek politikai szocializációja már a kisebbségi korszakban történt, román egyetemeket végzett, a harmincas években mennyiben szólhattott bele az OMP és az egyházak vezetőinek irányítása alatt működő segélyezésbe. (A kapcsolat valószínű: egyrészt az ösztöndíjak miatt, másrészt a Hitel két alapító szerkesztője, Kéki Béla és Venczel József egy ideig a NIT kolozsvári megbízottjának, György Lajosnak volt a beosztottja a Katolikus Lyceum könyvtárában.) Ezt azért volna érdekes tudni, mert ez az a nemzedék, amely már nem fogadja el kritikátlanul Bethlen Györgyék értékmegőrzésre törekvő, a többségi társadalom mozgalmairól elzárkózó, egy nagyhatalmi átrendeződés következményeiben bízó stratégiáját. Ez a generáció megpróbált kapcsolatot teremteni a román modernizációs törekvésekkel, és a belső gazdasági, társadalmi szervezkedésre helyezte a hangsúlyt.¹⁵²

A romániai magyarság politikai érdekképviselőit a húszas években olyanok vezették, akik az 1918 előtti magyarországi közéletben is részt vettek. A Magyar Pártnak ez az összetétele kétségtelesenül támadási felületet nyújtott mind kifelé, mind befelé. Az illetékes magyar tényezők azonban

jobban megbíztak a régi vezetők politikai tapasztalataiban és kipróbált hazafiságában, mint azokban, akik a háború és a forradalmak éveiben tűntek fel, és az új alapokon való politikai szervezkedés hívei voltak. A „régie vezetők” között egyesek különben is pályájuk kezdetén vagy derekán állottak, és évek folyamán tökéletesen beleélték magukat a kisebbségi magyarság politikai küzdelmeibe. A magyar falusi néptömegek s a városi iparos és kereskedő társadalom pedig annyira át voltak hatva a nemzeti érzéstől, hogy kevés kivétellel követték azokat, akik magyar nemzeti jelszavakkal küzdöttek a román politikai porondon.¹⁵³ Míg az OMP képviselői a bukaresti parlamentben és választási fellépéseik során elsősorban a magyarság sérelmeivel foglalkoztak, addig a magyar kisebbségi társadalom belső problémáit politikailag periferikus, gyakran az OMP-vel konfliktusban lévő személyiségek fogalmazták meg. (A legtöbb társadalmi kritikának a *Keleti Újság* adott helyet 1924-ig, majd 1927-ig az *Újság* című lapban folytatták ezt a munkát Paál Árpád, Zágoni István, Sulyok István, Kacsó Sándor és mások. Mindkét lapot az OMP saját hivatalos lapjává tette. A párton belül, annak demokratizmusát hiányolva jelentkezett a húszas évek közepén az úgynevezett reformcsoport, Krenner Miklós vezetésével. Kós Károly az OMP egyik alapítója volt, majd Bethlenék kiváráson és nem a belső önépítkezésen alapuló, az erdélyi románsággal való összefogást elutasító stratégiája miatt kilépett a pártból és újraindította a rövid ideig működő Magyar Néppártot.)

Az OMP vezetőségéhez közel álló és a NIT által kiemelten támogatott *Magyar Nép* és a *Pásztortűz* című folyóiratok szerkesztőinek heti találkozójáról beszámoló Gyallay Domokos szerint: „A panasz azonban általános, hogy a Magyar Párt vezetőségében kevés érzék mutatkozik abban az irányban, hogy az erdélyi magyarság társadalmi, gazdasági és művelődési szervezkedését irányítsa és vezesse.”¹⁵⁴ A párt azonban, mivel eleve egy parlamenti-politikai erőterben működött, és fő feladatának a jogsérelmek kimondását és enyhítését, valamint „a kijáró” ügyintézését tekintette, nem is lehetett képes a magyar kisebbségi társadalom problémáinak kezelésére.¹⁵⁵ Mindezt nem pótolták a rendszeres nagygyűlések és szakosztályi rendezvények. A politikai vezetők abból indultak ki, hogy a magyar társadalom gondjai a kisebbségi sérelmekből adódnak. S ha ezek nem léteznének, az erdélyi magyarság megőrizhetné pozícióit, biztosítva volna fejlődése. A többségi nemzet részéről érkező állandó támadások miatt felértékelődő „politikai egység” ürügyén az OMP nem kezdeményezte a párt mellett egy külön, a magyarság megszervezésével foglalkozó intézmény létrehozását.

Budapesten Sebess Dénes azt javasolta, hogy a társadalomszervezési feladatokat a szászokhoz hasonlóan az egyházak keretében oldják meg.¹⁵⁶ Az egyházak azonban ennek csak részben tudtak eleget tenni. A kisebbségi oktatást a budapesti illetékesek javaslatára és anyagi támogatásával vállalták fel, s ezen belül a népoktatás fejlesztését tartották a legfontosabbnak. Jelentős eredményeket itt sem érhettek el, mert Papp Antal még 1928-ban is ennek elhanyagolását és a gazdasági képzést hiányolta a gimnáziumok fenntartásával szemben, ahová egyébként egyre kevesebben jelentkeztek. Ugyanígy hibának tartotta, hogy a katolikus egyház újabb és újabb iskolák megnyitását tervezi, miközben nem tudja az államhoz hasonló mértékben megfizetni tanárait. Sőt olyan tehetetlenek voltak az egyházak tisztviselői, hogy még azt sem tudják, hogyan számolják el a titkos segélyeket.¹⁵⁷

1920 március-júliusában az Udvarhely megyei felekezeti iskolák tanítóinak mozgalma egy új oktatási modellt javasolt. Ezek a tanítók 1918 előtt magyar állami iskolákban tanítottak, és az impériumváltás után hűségesküvet nem téve, az egyházak keretében újonnan alakult magyar iskolákhoz kerültek felekezeti tanítóként. Ebben a helyzetben azonban már nem a tanfelügyelő, hanem a helybeli lelkész lett tevékenységük irányítója. Korabeli jelentés szerint Udvarhely megyében a lelké-

szek körülbelül fele alkalmatlan volt az iskolák vezetésére. A konfliktus legtöbbször nem szakmai kérdések körül alakult ki, hanem a tanítói fizetés elmaradása miatt. Míg egy romániai állami népiskolai tanító fizetése 1920/1921-ben 1200–1500 lej volt, addig a magyar felekezeti iskolák tanítóinak javadalmazása a falu adakozásától függött, illetve minden ötödik hónapban a püspökségektől kaptak 500–1000 lejnyi fizetési részletet. Ilyen körülmények között a párizsi kisebbségi szerződés 11., a székely közületnek vallási és tanügyi autonómiát biztosító rendelkezésével összhangban, autonóm nemzeti iskolák felállítását javasolta a tanítói közgyűlés. A Gyerkes Mihály által kidolgozott tervszerint a felekezeti oktatás széttagoltsága helyett vegyes vallású helyeken felekezetközi alapon, magyar elemi népiskolákként működtetnék az egyházi iskolákat. 9 évfolyamos mindennapi oktatással és két évfolyamos közvetett képzéssel 18 éves korig kívánták az iskolakötelezettség korhatárát kitolni. Az oktatás középpontjába a gazdasági képzés kerülne, és ennek érdekében Székelyudvarhelyen gazdasági szakiskolát állítanának fel. Az elemi iskolák felügyeletét egy felekezetközi bizottság látná el, világi tanfelügyelők segítségével. A helyi iskolai hatóság (gondnokság, iskolaszék, felügyelő bizottság) elnökét saját maguk választanák meg. A tanítói érdekek védelmében minden tanfelügyelői kerületben önálló magyar tanítóegyesületet kívántak szervezni. Az iskola-fenntartást a székelyföldi gazdálkodók külön iskolaadójából biztosították volna. Ezt úgy szabályozták, hogy a tanítói fizetés mindenkor megfeleljen az állami iskolákban dolgozó tanítók fizetésének. Mindezt az 1920. július 6-i tanítói értekezleten határozatként is elfogadták.¹⁵⁸ A tervekből azonban semmi sem valósult meg, mert egyrészt a székely közület vallási és tanügyi autonómiájáról a romániai kormányzat hallani sem akart, másrészt a magyar egyházak vezetői saját intézményeiket féltették a felekezetköziségtől, a tanítók nagyobb befolyásától és a várható bukaresti kormányzati ellenlépésektől. A legtöbb Udvarhely megyei községben a pap és a tanító konfliktusát az okozta, hogy mindketten a falutól várták eltartásukat. Mivel a lelkész számított a tanító munkáltatójának, ezért önmaga járandóságának megszerzésére törekedett, háttérbe szorítva a tanítót, aki ezzel súlyos anyagi helyzetbe jutott. Az új hatalom a legtöbb helyen nem ellenőrizte az egyházadó befizetését, s így gyakran a lakosság egyik járandóságát sem fizette be. Mivel az iskolarendszer modernizálásához szükséges anyagiakkal csak az egyházak, illetve a Felekezetközi Tanács rendelkezhetett, a helyi kezdeményezést nem sikerült megvalósítani. Még 1920 őszén a román tanfelügyelő nyolc napos határidőt adott a magyar állami tanítóknak román hűségeskü letételére. Mindezt azal, hogy aki ezt a megadott határidőn belül nem teljesíti, és nem megy vissza elhagyott (az impériumváltás után román) állami iskolájába, az elbocsátottnak tekintendő. A megadott határidőre 80 tanító tette le a hűségesküt a román tanfelügyelő előtt (a megyében összesen körülbelül 120 tanító dolgozott). Az eskütelletel elvesztették átszervezett hitfelekezeti iskoláikat; s azok csak ott maradhattak fenn, ahol a pap és a tanító felvilágosító munkája révén a lakosság vállalta az iskolafenntartást. Az állami iskolák magyar nemzeti jellegét teljesen eltörölték. A tanítók ellenálltak, és Gyerkes vezetésével a következő években is többször próbálkoztak ezeken a kereteken belül külön magyar iskolarendszer létrehozásával, a román érdekek kizárólagos érvényesítésére törekvő állami iskolapolitikával szemben azonban esélytelenek voltak.¹⁵⁹ Ebben az esetben elmondhatjuk, hogy a békekötés utáni, még kialakulatlan helyzetben meglelt volna a lehetőség a magyar társadalmon belül arra, hogy egy korszerűbb, autonóm oktatási rendszer jöjjön létre – akár mint ellenalternatíva a román törekvésekkel szemben – de az anyagiak (a tanítók fizetését képező pénz) hiányában és a védekezést, a helyzet megőrzését az önépítkezéssel szemben előtérbe helyező kisebbségpolitikai stratégia miatt ez nem valósulhatott meg.

Szintén Székelyudvarhelyről indult 1920–1921-ben a Földműves Szövetség szervezése. 1920 júniusában a marosvásárhelyi *Barázda* című lapban megjelent, társadalmi kérdéseket feszegető cikkek hatására 10 Udvarhely megyei község megbízottainak felkérésére Gál Imre méhészeti felügyelő kezdte meg a székely gazdák szervezését. Augusztusban Székelyudvarhelyen körülbelül 1500 résztvevővel nagygyűlést tartottak, és kimondták a Földműves Szövetség megalakulását. Ezt követően az egyes településeken Községi Gazdaköröket alakítottak, amelyek 15 tagonként 1-1 képviselőt delegálhattak a megyei szervezetbe. 1921. január 18-án Székelyudvarhelyen alakuló közgyűlésre hívták össze a megszervezett 115 községi gazdakör képviselőjét, mintegy 5000 főt. Udvarhely megye után Maros-Torda, Csík és Háromszék megyében is létrejöttek a szövetség megyei szervezetei. Országos, a megyei alakulatok fölötti vezető testületet nem hoztak létre. A legaktívabb, az Udvarhely megyei szövetség tevékenységét röviden a következőkben foglalhatjuk össze: 1. Élelmiszergabona, tavaszi vetőmag, mezőgazdasági eszközök, tenyészállatok beszerzésének szervezése. 2. A Gazdák Biztosító Szövetkezetével a gazdakörök tűz- és jégbiztosítást kötöttek a díjak 12 százalékos jutaléka fejében. 3. Mezőgazdasági Árucarnókat szerveztek, 50 lejnyi részjegyek alapján. Ez azonban forgótöke hiányában nem tudott megerősödni. 4. A buni unitárius egyház 1700 holdas (Berde Mózsá-féle) birtokát sikerült megvédeni a kisajátítás alól egy székely földműves iskola céljára. 5. Hat hónap alatt 12 gazdanapot szerveztek. Egy-egy ilyen rendezvényen 4–8 község gazdái gyűltek össze. Községenkénti kiállítások, gazdasági előadások, különböző munkaversenyek, közebédek, népnünnepek szerepeltek a programban. 6. Gál vezetésével működött a Népvédő Iroda. Itt szerkesztették a kormányhoz intézett emlékiratokat, a földbirtokreformmal kapcsolatos beadványokat, a közigazgatási visszaélések megszüntetésére készített panasziratokat, valamint ingyenes jogi- és gazdasági tanácsadást tartottak fenn. 7. Több küldöttséget szerveztek Bukarestbe és Kolozsvárra, amelyek az agrársérelmek orvoslása végett jártak el. 8. Gál Imre segítségével szervezték meg a Csík és Háromszék megyei szervezetet. Ugyancsak ő tartott gazdaságszervezési kérdésekről Mártonfalván csángó gazdáknak előadást.¹⁶⁰

A Földműves Szövetség Magyarországról csak kisebb segélyekben részesült. A tagonként 12 lejnyi tagdíjból 9 jutott a székelyudvarhelyi központnak, de ezt a helyi szervezetek hiányosan, rendszertelenül fizették. Az egész szervezkedés irányítójának, Gál Imrének havi 1000 lej fizetést szavaztak meg. Ebből kellett utazásait, az adminisztrációt is lebonyolítania. (Ekkoriban egy hízott sertés ára 2000 lej, egy gimnáziumi tanuló évi tandíja 800 lej volt.) A szervezet fenntartásához nem volt elegendő a tagdíj, rendszeres támogatási forrásuk pedig nem volt. A román földreformtörvénnyel szembeni tiltakozása és a székely autonómiáért való kiállása miatt a romániai hatóságok addig folytatták Gál zaklatását, míg áttelepült Magyarországra. Visszaemlékezésében a szervezkedés tanulságait a következőkben foglalta össze: „A Székelyföld megszervezése gazdaságilag továbbá nem egyszer 10000 lejt (a szerző megjegyzése), utóbb az egész székely népből álló gazdasági szervezet üzemben tartása úgy, amiként az fenntartatott – nem azt az összegeket igényelte, hanem százezreket. Jött volna csak a helyzethez méltó segély, ma másképpen állana a Székelyföld gazdasági szervezete, ma megvolna a székely gazdasági egyetem, ma össze volna forrva a négy székely vármegye egy erős gazdasági falanszkbá, de anyagi eszközök hiányában Isten csodája, hogy így is van, amint én azt elhagyni kényszerültem. A helyzetnek tiszta felismerése adja ajkamra a tiszteletteljes figyelmeztetést mindenek számára, akiket illet, hogy az erdélyi magyar társadalom megszervezése csakis gazdaságilag indokolt. Az eddig is meglévő gazdaságkultúrái fölényt szükséges megtartani az oláhsággal szemben, mert hiába építjük a kultúrát bármely téren és bármely irányban, ha a gazdasági alapokat, melyeket amugyis az oláh nemzetesítés kikezdett – meg nem erősítjük. Az erdélyi

szászág évszázadokon át tanúsított eljárása a legékesebb bizonyítékot adja, hogy mit és milyen arányban tegyen az erdélyi magyarság. A gazdasági szervezkedésnek egyházi hurokkal való összekötése és e védelem alatt a fajiságnak és gazdasági erősségének megóvása mindennél elsőbbséget ad, még az erdélyi magyar szövetségénél is. Lelkemet gyakran megrázta ama könnyelmű mozgalom, mely tisztára politikai célzattal, politikai sikerekért dolgozik és rettenetes pénzüsszegeket emészt fel. Ha azon összegeket, melyeket az erdélyi magyarság politikai megszervezése akár külső, akár belső segítőkéből és társadalmi gyűjtésekből fordítottak – a gazdasági szervezkedésre adták volna át – a gazdasági szervezkedés betetőzésével önként született volna meg a politikai védelem falansza is, mert hiszen a józan ész csak egy politikai aktivitást ismerhet el az erdélyi sajátlagos állapotok között és ez a gazdasági. Vak, aki nem látja, hogy a gazdasági harcok ma dúlnak a legerősebben és a nemzetek gazdasági tönkretétele a politikai programja minden kontinensnek. Nem voltam nagy barátja a Magyar Szövetség létrehozásának, és az idők nekem adtak igazat.”¹⁶¹

Mindkét akciót Székelyudvarhelyről a Székelyföld egyik központjából indították, olyan emberek, akik társadalmilag és kapcsolatrendszerüket tekintve messze álltak a kolozsvári politikai csoportoktól. Ezekben az esetleírásokban nem is az a fontos, hogy különböző okok miatt nem kaptak az anyaországtól, illetve a kolozsvári központtól megfelelő támogatást (hiszen ez utóbbinak csak 1921/1922-től volt rendes évi költségvetése), hanem az, hogy ezek a — mai szóval élve — modernizációs szigetek mennyire nem tudtak integrálódni a kisebbség politikai életébe. Gyerkesék oktatási akcióját a *Keleti Újság* és a köré tömörülő „aktivista” kör támogatta. Gál céljaival az előbb említett kör egyik kulcsfigurája, Paál Árpád mindenben egyetértett, de Gál a Magyar Szövetséget az autonómia körüli, a magyarságot megosztó politikai vitái miatt Grandpierre-rel együtt elutasította, mondván, hogy egyikük sem ismerte fel, hogy a vitatott autonómia alapja csak a gazdasági élet hatékony megszervezése lehet.

Gyárfás Elemér, volt Kis-Küküllő megyei főispán, a Katolikus Status egyik vezetője nem tekinthető a romániai magyar politikai élet periferikus szereplőjének. Az önálló erdélyi gazdasági élet megteremtésére tett kísérlete azonban a nemzetállami törekvések és a nagyvállalati érdekek miatt szintén kudarccal járt.

A két világháború között többször felmerült egy erdélyi magyar bank létrehozásának igénye. Nemzeti alapon azonban nem lehetett bankot szervezni, hiszen az állami bankszabályozás az ország minden pénzüsszetére vonatkozott. Inkább magyar érdekeltségű bankokról beszélhetünk. Ilyenek pedig szép számmal voltak Erdélyben, nem csupán a magyarság gazdasági súlya miatt, hanem a nagy budapesti bankok fiókjaiként is. Gyárfás koncepciója, amely az Erdélyi Bankszindikátus működésén alapult, Erdélynek Bukaresttel szembeni sajátos gazdasági érdekeire épült. 1918-ban valamennyi jelentősebb erdélyi pénzüsszet valamelyik budapesti nagybank érdekkörébe tartozott. Gyárfás szerint a közhatalomváltás után ennek következtében „az irányító szellem, az önálló cselekvés gyakorlottsága mind a központban maradt s onnan érkezett, itt önállótlanyságot, a helyi szempontokat meg sem látó vagy következetesen elhanyagoló gyakorlatot fejlesztve. A nagytőke szoros kontaktust tartott ugyan a mindenkori államhatalommal, de egyszerűen nem is mert s annál kevésbé csinálhatott tudatos erdélyi gazdasági politikát. Ezen az úton százezrek existenciája s elsősorban a tanult középosztály élete lassanként az állam emlőjére tapadt, amikor ez az emlő kiszáradt, erőtlenné és tehetetlenül hullott a megsemmisülésbe. Erdély gazdasági élete aránytalan volt, itt ugrásszerű fejlődés, ott indokolatlan és káros tespedő megállás(t) mutat, aszerint, hogy melyik részét érte a tőke Golf árama, amelynek irányítói Erdély különös és egyéni belső szervezettét nem ismerő nagybankoknak Erdély érdekeivel szemben közönyös szervezetei voltak.”¹⁶²

1918 után a sajátos erdélyi pénzügyi érdekek — hadikölcsön-érdekeltségek, a külföldre vált területekkel szemben fennálló követelések, az ott maradt értéketlétek, a pénzbecserélés problémái — miatt több próbálkozás volt az országrész pénzügyeinek tömörülésére a bukaresti pénzügyvilággal szemben. A magyar és a román kezdeményezések egyaránt azon buktak meg, hogy a pénzügyintézetek attól tartottak: elveszítik sajátos nemzeti érdekkörüket. Így járt az 1922 deceniberében Nagyváradon alakult Erdélyi Bankszindikátus is. A Solidaritatea és a Revisionsverband (a román és a szász pénzügyintézeteknek még 1918 előtt alapított erdélyi összefogó szervezete) a szindikátust mint magyar pénzügyintézeti csoportosulást fogadták el, és azzal csak régi szervezeteik útján mint szervezett egészszel voltak hajlandók érintkezni. A kormányzat is elküldte a szindikátusba képviselőjét, de a megalakulás és a vezetőség megválasztása után Brătianu Vintila pénzügyminiszter visszavonta megbízatását. Ennek oka csak látszólag volt magyarellenesség, inkább az jelentett problémát, hogy a bukaresti liberális tőkével harcban álló Castiglione-csoport embere (Popper Ákos, a nagyváradi Egyesült Bank és Takarékpénztár vezérigazgatója) került a szindikátus élére. A szindikátus ellen meginduló jogi és politikai támadások következtében lemondó elnök helyét Gyárfás Elemér vette át.

Az új elnök a román illetékesekkel folytatott tárgyalásokon nem fecsért az időt annak bizonygatására, hogy nem egy irredenta szervezetről van szó, hanem arra a szerepre hívta fel a figyelmet, amelyet a szindikátus a gazdaság konszolidálásában játszhat. Felismerte, hogy a „magyar jellegű pénzügyintézetek által képviselt erő oly ponderábilis, oly természetes, hogy annak minden körülmények között meg kell találnia érvényesülését, ha csak olyan szellem irányítja a szervezkedést, amely meg tudja tartani a bölcs középutat egyfelől a teljes elnyelést jelentő asszimilációs felkínálkozás, másfelől az ok- és céltalan, erőtlen s tehetetlen harcaskodás között. A lényeg tehát a belső szervezkedés mikéntjében rejlett, s ehhez képest az igazi nehézségek itt is mutatkoztak. A közelmúlt idők emléke, amikor az erdélyi intézetek a budapesti nagybankok előretolt harcos őrszeméi voltak, még egyre kísért: az új, annyira más helyzetben a tehetetlenségi erő meg egyre egymás ellen vitte és viszi a közös sorsra jutott intézeteket. Budapesti nagybankok affiliációi még ma is minden önállóság híján az anyaintézettől várnak utasítást ezekben a kérdésekben, amelyekben éppen innen kellene a helyzet konzekvenciáinak levonását szorgalmazniok és elősegíteniök, ha azt maguk felismerték volna már. Egyes önálló nagy magyar intézetek viszont az óvatosság túlzásába esve, minden megmozdulástól már megszerzett jogosítványaikat féltve, ebből az okból mutattak túlzott tartózkodást az olyan szükséges szerveződéssel, számbavétellel és jövőt építéssel szemben.”¹⁶³

A szindikátus 1924 áprilisától tartott rendszeres igazgatósági üléseket. A Romániai Bankszövetségben a Solidaritatea és a Revisionsverband vezetői mellett az Erdélyi Bankszindikátus elnökeként Gyárfás Elemér is helyet foglalhatott. Időközben a szervezetet törvényesen is bejegyezték. 1924-re 95 intézmény volt a szindikátus tagja 134 137 125 lej alaptőkével. Ebben az évben még 133 olyan független magyar jellegű pénzügyintézet működött Erdélyben, amelyeknek a belépésére számítottak. A teendők között Gyárfás elsőként a magyar államhatalom által megteremtett mesterséges pénzügyi kapcsolatok megszüntetését és a természetes kapcsolatok újjáépítését jelölte meg, mint legfontosabbat. Mindezt azért, hogy az erdélyi gazdasági élet összekötő láncszem lehessen a román és a magyar gazdasági élet között. Bukaresttel mielőbb és minél „észrevétlenebbül” kell kiépíteni a kapcsolatokat. Ez segíthet a másik fő feladat megoldásában az országrész gyarmatként kezelésének megakadályozásában. „A régi állami hivatalok helyett, nem számtalan pénzügyintézeti hivatalokra van szükség, hanem a kis helyi piacok helyi gazdasági politikusaira, akik a helyi körülményekhez simulva, a helyi lehetőségeket kihasználva vigyék intézetük ügyét, amely az ő saját ügyük legyen. Márpedig, ha az erdélyi nagybankok újra kezdik a központosítást, újra fiókokat ál-

litanak fel, s e fiókok élére saját hivatalnokait teszik, kik minden helyi viszonylatot csakis központjuk felfogásával és szemeivel tudják nézni, akkor ezzel az autonóm iskolázódás folyamatának útjába kerül új akadály s a helyi életek felvirágoztatása révén Erdély gazdasági életének felvirulása köttetik alá. Ezen a téren már eddig is sok hiba történt: egyes nagybankok fiókokat állítottak fel egyenesen a felvirágzó kis életeknek az elfojtására. Erdély fénykorának megmaradt emlékei, a sok kicsiny, de magyar város ma is jól mutatja azt az utat, amelyen haladnunk kell: társadalmi kis municipiumaink újratermelése felé, a centralizáció helyett a decentralizáció felé, hogy minden kis göcpontba juthasson anyagilag független és vezetni tudó existencia.”¹⁶⁴

Ez a decentralizációt hangsúlyozó stratégiai elképzelés egyben a Kolozsvári Takarékpénztár és a budapesti támogatási rendszer kritikája. A gazdasági intézmények között a Hangya Szövetkezetek tőkájének megerősítését és az Erdély egyetlen magyar jellegű biztosítójával, a Gazdák Biztosító Intézetével való szindikátusi kapcsolat kiépítését tartotta kiemelten fontosnak. A magyar gazdasági intézmények között olyan átszervezéseket javasol, amelyeknek végső célja az önálló erdélyi gazdasági élet megteremtése, „amelyet a külpolitikai hullámok nem tudnak megrendíteni.” A terveihez szükséges magyarországi támogatást 1924. áprilisi látogatásakor nem sikerült megszereznie a bankok óvatosságának és érdektelenségének következtében. A kormányzati támogatáshoz pedig az anyaországi költségvetés nehézségei miatt és azért nem juthatott, mert az előző évben részvényvásárlásukkal már Bethlenék elkötelezték magukat a Kolozsvári Takarékpénztár mellett. (Amely kizárólag magyar érdekeket képviselt, míg Gyárfás koncepciójának épp az erdélyi különböző nemzeti érdekeltségű pénzüzetek összefogása volt a legfontosabb eleme.) A szindikátus tagintézetet a húszas évek eredményes működése után, a román kormány diszkriminatív konverziós törvénye következtében a harmincas években jelentős mértékben meggyengültek.¹⁶⁵ A Gyárfás által megfogalmazott stratégia: az önálló erdélyi gazdaság megteremtése a húszas években sem Bukarestnek, sem Budapestnek nem volt érdeke. Az erdélyi pénzüzetek vezetői – a nemzetiségi megosztottságuk miatt – bizalmatlanok voltak egymással szemben. Ezért nem valósulhatott meg ez a stratégia.

Az erdélyi támogatáspolitikai fő alapelve Budapesten az értékek, pozíciók megőrzése volt egy remélhetően bekövetkező újabb területi újrendezés érdekében. A meglévő gazdasági, társadalmi, politikai pozíciók védelme azonban nem azt jelentette, hogy az 1918 előtti helyzetet kell konzerválni. Jancsó Benedek és munkatársai a román nemzeti mozgalom történetéből okulva felismerték a külföldi propaganda mellett a kisebbségi társadalom megszervezésének szükségességét. Fontos fordulópontra jelentett a támogatáspolitikában, amikor 1928-tól már nem az anyaországban akarták az új kisebbségi értelmiséget kinevelni, hanem erre Kolozsvárt teremtették meg a feltételeket. Az adatgyűjtő munkában pedig a sérelmek helyett egyre inkább a magyar kisebbség intézményesültségével, belső problémáival foglalkoztak. Az értékörzéssel járó elzárkózást a román politikától az előbb említett hangsúlyeltolódással együtt felváltotta a romániai közéletre irányuló tágabb, nem csak kisebbségi szempontú figyelem. Jancsó Benedek utódja, intellektuális értelemben, Mester Miklós volt, aki már kortársaival, az Erdélyi Fiatalok és a Hitel nemzedékével tartott kapcsolatot. Az anyagi támogatások rendje az általunk vizsgált időszakban elsősorban a magyar intézmények védelmét szolgálta. Egyes modernizációs törekvések, a kisebbségi társadalom demokratizmusát fejlesztő kísérletek a húszas években többek között az anyaországi támogatottság hiányában elszigeteltek maradtak. A magyarság hatékony önszervező képességéről a királydiktatúra bevezetése után és a második bécsi döntést követő években, éppen a húszas években nemigen támogatott személyek tettek tanúbizonyságot.¹⁶⁶ E paradox helyzet mögött azonban ott voltak azok az

oktatási intézmények, folyóiratok, függetlenített státusok, amelyek az anyaországi támogatások révén működhettek, segítették a romániai magyarság közéletét abban, hogy a külső kihívásokra megfelelő választ adhasson.

Jegyzetek

- 1 B. Bernár István: *TESZK a revíziós propaganda egységéért*. (Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központjának iratanyaga, 1920–28.) Kézirat, Teleki László Alapítvány Könyvtára 591/1987/I.
- 2 Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941)*, Budapest, Akadémiai Kiadó 1967. 255–283.
- 3 Romsics Ignác: *Bethlen István, Politikai életrajz*. Budapest, Magyarországtudó Intézet 1991. 96–97., Magyarországtudó Intézet Könyvtára VIII.
- 4 K. Lengyel Zsolt: *Auf der Suche nach den Kompromiss: Ursprünge und Gestalten des frühen Transilvanismus: 1918–1928*. Ungarisches Institut, München 1993. *Studia Hungarica* 41.
- 5 Cs. Gyimesi Éva: *A drámaíró történelem*. In: *Honvágy a hazában.*, Budapest, Pesti Szalon Könyvkiadó 1993. 175–212.
- 6 Paál Árpád kéziratgyűjteménye, Székelyudvarhely Haáz Rezső Múzeum. Összeállította Bárdi Nándor. Scriptum, Szeged 1992. (továbbiakban HRM PÁK) Ms 7651/437, 414, 415.
- 7 Az 1989 utáni romániai vonatkozó szakirodalom legfontosabb önálló kiadványai: Raul Șorban: *Fantasma imperiului ungar și Casa Europei*. Globus, București, 1990.; Mihai Stratulat: *Revizionismul și neorevizionismul ungar*. Globus, București, 1994.; Ion Calafeteanu: *Revizionismul ungar și România*. Enciclopedică, București 1995.
- 8 A kötetet összeállító munkacsoport vezetője Romsics Ignác volt, az erdélyi vonatkozású anyag válogatását és jegyzetelését Diószegi László végezte. *Magyarok kisebbségben és szörvénnyben*.
- 9 Papp Antal az ellenőrzésekről készült iratanyagot egy magánlakásban tartotta, és többször kért engedélyt a Miniszterelnökség II. osztályától azok selejtezésére. A kérelmeket a később idézendő éves elszámolásokhoz csatolta. MOL K 437–10–1928. f. 683, 697.
- 10 Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központjának iratanyaga. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL K 437;) Keleti Actio (továbbiakban KA) MOL KA P 1077–I–XXVI. kötet.
- 11 Az erdélyi tisztviselőknek a szegedi kormány által küldött és a román hadsereg által lefoglalt pénzekről: Jelentés a szegedi kormány külügyminisztériumának tevékenységéről (1919. 06. 10.) MOL K 64–1–1918–1920 vegyes (1919–7.). A különböző erdélyi csoportok tárgyalásairól a Tanácsköztársaság és a szegedi kormány képviselőivel; Király Aladár levele Paál Árpádnak a magyarországi „Erdély-politikáról” 1920. 05. 10. HRM PÁK Ms 7651/ 503–2.; Uo. Ms 7651/504, 505.
- 12 Tevékenységükről részletesen beszámolnak azon a minisztertanács ülésen, ahol a kormány saját erdélyi képviselőinek ismeri el a csoport tagjait. MOL K 27 Minisztertanács jegyzőkönyve (továbbiakban Mt. jkv.) 1921. február 24.; Lásd még a 19. jegyzetet.
- 13 A hivatali pozíciók megszorítása végett fogadalmra hajlandók lettek volna, de hűségükre nem. Az utóbbi – a Magyar Népköztársaságra tett hűségesküjükön kívül – azért utasították el, mert ha a hűségeskürt leteszik, a román felkötését erősítették volna a béketárgyalásokon. A magyar tisztviselők kérdése és a román kormány álláspontja. MOL K 610–III. d.–17.
- 14 Paál Árpád tevékenységéről részletesebben Bárdi Nándor: *Impériumváltás Székelyudvarhelyen 1918–1920*. *Aetas* 1993. 3. 76–120.
- 15 Erre vonatkozóan az előző jegyzetben idézett tanulmány mellett lásd K. Lengyel Zsolt: *A Keleti-Svájz koncepció és Erdély 1918–19-ben*. A nagyromán állameszme magyar alternatívái. *Regio* 1992. 1. 77–89.
- 16 A Szellemi Front sokszorozott körlevelei : HRM PÁK Ms 7651/ 414, 502.
- 17 A kolozsvári központ 1921. március 30-i jelentése Költöt egy diverziós szervezkedés ismertetésekor említi. Ugyanekkor Endes Miklós hozta az egyházi vezetők üzenetét a propagandára vonatkozóan. MOL K 26–1921–1261–XVIII.
- 18 Ez a szervezet nem azonos az 1919-ben kifejezetten „nemzetvédelmi” célokra létrehozott Társadalmi Egyesületek Szövetségével, melynek Gömbös Gyula volt az országos vezéralnöke és Szörtsey József a tényleges irányítója. Tevékenysége reprezentációban merült ki. Részletesebben: Társadalmi Egyesületek Szövetsége TESZK. Szervezete alapszabályai és vezetőségének névsora. Budapest 1929., majd ua. 1934. Az általunk tárgyalt TESZK hivatalosan nem szerepelt sem a Tiszti címterében, sem a társadalmi egyesületek között. A központhoz tartozó társadalmi egyesületek azonban hivatalosan bejegyzett szervezetekként működtek mint „hazafias szervezetek”. Erre vonatkozólag: Dobrovits Sándor: *Budapest egyesületei*. Statisztikai Hivatal, 1933. 166.

- 19 A Minisztertanács arra is garanciát adott, hogy ha a csoport tagjainak repatriálniuk kell, akkor Magyarországon megfelelő álláshoz juttatják őket, a romániai éveket beszámítják szolgálati idejükbe, és elhalálozás esetén özvegyüknek is folyósítják nyugdíjukat. MOL K27 Mt. jkv. 1921. február 24. A későbbiekben összeállítottak egy jegyzéket, amelynek a szereplői bármikor magyarországi állást kaphattak. Erre a listára Grandpierre Emil igazolása alapján lehetett felkerülni. Jó példa erre Török Andor (volt kézdívasárhelyi polgármester) ügye. MOL K 437-1926 — 5–10.
- 20 A Felekezeti Tanács az összes, Magyarországról érkező „társadalmi” támogatás körülbelül 80 százaléka felett gyakorolt ellenőrzést. Általában ennyi volt az éves támogatásoknak az egyházakra és az egyházi iskolákra jutó része. A Felekezeti Tanácsban a római katolikus, református, evangélikus és az unitárius egyház képviselői vettek részt, valamint az Országos Magyar Párt megbízottai. A kezdeti időszakról, amikor a központ jogkörét a pártszervezet kezdi átvenni lásd: Jósika Samu kérései és üzenetei a Miniszterelnökséghez. MOL K 437-1921-1-398.
- 21 Az amerikai, romániai, szlavóniai magyar akció dokumentumai: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában III. 1900-1903.* Összegyűjtötte és jegyzetekkel ellátta Kemény G. Gábor, Tankönyvkiadó, Budapest 1964. 221-224. Ezek koncepcióját foglalja össze Klebelsberg Kunó expozéja uo. 519-524. A romániai akcióban fölmerült kérdések rendszeres összefoglalása uo. 181-182. A Szent László Társulat ismertetése. Szent László Társulat. Budapest 1934. Az első világháború utáni átalakulás időszakából összefoglaló ismertetést ad: Szent László Társulat elnökének levele Berinkey Dénes miniszterelnöknek, Budapest, 1919. március 15. A Szent László Társulat romániai magyar tantervi szervezetének 1919. március 9-i jegyzőkönyve, mindkettő; MOL K 26-1210-1919-XV. A romániai magyar tanítók 3323. sz. beadványa a Magyar Forradalmi Kormányzótanácshoz, 1919. július 11. MOL K 26-1919-2/XVI-3323.
- 22 Tilkovszky Loránt: A weimari Németország és a Duna-medence német kisebbségei. *Századok* 1980. 2. 201-225.
- 23 Előterjesztés a Miniszterelnök kormányzati apparátusának megszervezésére, 1919. október 10., MOL K 26-1920-1240-XLIII/C-10949.
- 24 Jelentés a szegedi kormány külügyminisztériumának tevékenységéről. MOL K 64-1-1918-1920 vegyes (1919-7.)
- 25 Romsics Ignác: *Bethlen István*, i. m. 96.
- 26 A tükös erdélyi minisztérium létrehozásának bejelentése és virája: MOL K 27 Mt., jkv., 1919. szeptember 30.
- 27 A Békeelőkészítő Iroda felállításáról és munkájáról: A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békekielégítés működéséről Neunully Gy-ben 1920. január-március havában. Magyar Királyi Külügyminisztérium, Budapest 1920. I. köt. VII-XVI.
- 28 MOL K 27 Mt. jkv. 1919. szeptember 30.
- 29 AZ OMH tevékenységének összefoglalása: Petrichevich Horváth Emil: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről.* Budapest 1924.
- 30 A folyamat nyomon követhető az Országos Menekültügyi Hivatal és a NIT által közösen kiadott *Erdélyi Hírek* 1920-1922 között megjelent számaiban.
- 31 Az Országos Menekültügyi Hivatal póthiteleiéről: MOL K 26-1240-1920-XLIII/C; MT. jkv. 1921. március 16. MOL K 27.
- 32 Perri Pál emlékirata a Propagandaminisztérium megszüntetése utáni teendőkről. MOL K 26-1240-1920-XLIII/C.
- 33 Az osztály feladatkörének nyilvános leírásában „az idegenbe szakadt magyar állampolgárok nemzeti gondozására vonatkozó ügyek” szerepeltek (Tiszti név- és címtár. Budapest 1927. 15.). A fennmaradt iratanyaguk nyilvánvalóvá teszi, hogy elsősorban a határon túli magyarok ügyeivel foglalkoztak (MOL K 28).
- 34 Az egyesület feladatkörét meghatározó, zárójelben közölt elnevezést nem használták, csak a pecsétjükön, lásd: A politikai osztály éves jelentése 1920/21. K 437 10-f. 231. Az alapító okirat megtalálható: MOL KA P 1077 I. 4-14.
- 35 Alapító tagok: Bethlen István, Sebess Dénes, Papp József; 1934-35- ben a NIT tagjai: Udvarhelyi Dezső, Barabás Endre, Szeremley Ákos, Mester Miklós, Grandpierre Emil, Nyerges Lajos (valamennyien a NIT alkalmazottai), Pataky Tibor, Pásint Ödön (a Miniszterelnökség munkatársai), Papp Antal (Társadalmi Szervezetek Központja), Papp József, Krammer Jenő, Földváry Boér Benedek, János Áron (különböző minisztériumok alkalmazottai); választmány: Bethlen István, Pataky Tibor, Papp József, Grandpierre Emil, Udvarhelyi Dezső; elnök: Sebess Dénes. A NIT tevékenységét az 1920-as években Jancsó Benedek határozta meg, de 1930-ban bekövetkezett halála után is az általa kialakított keretek között folytatták a munkát. Jancsó viszonya nem volt felhőtlen Sebess Dénessel, illetve Teleki Pállal. Több esetben Bethlentől kérte, hogy Sebess utasítsa bizonyos javaslatainak megvalósítására. Teleki korszakútlannak tarthatta Jancsó nemzetiségpolitikai szemléletét, de a román-magyar viszonytal kapcsolatos ismereteit nem tudták nélkülözni. Sebess Dénes feltehetően csak Jancsó Benedek halála után vett részt aktívabban a NIT mindennapi munkájában, hiszen az elnökség mellett a Magyar Földhitelintézet egyik igazgatói posztját is betöltötte a húszas években. MOL KA P 1077-VI. 388.
- 36 Boeskey Szövetség és Népies Irodalmi Társaság működése. MOL KA 1077-I. 4.

- 37 A Miniszterelnökség III. osztályának levele 1920. augusztus 7. MOL K 26-XXXIX-1920. f. 9. Az Erdélyi-Székely Magyar Szövetség tervezetének elbírálását kéri, mivel ezzel ők nem foglalkozhatnak, és a Békeelőkészítő Iroda B csoportja is megszűnt. A II. ügyosztály létrehozásának körülményeit nem ismerjük. Az iratanyag alapján annyit tudunk, hogy 1922-ig a III. ügyosztály levelezett kisebbségi ügyekben.
- 38 A Népies Irodalmi Társaság politikai osztálya tevékenységi körének ismertetése 1920-1931. MOL KA P 1077-I. 53. Ugyanerről: Bocskay Szövetség levele az Erdélyi Székely-Magyar Szövetség hódmezővásárhelyi körének 1920. október 8. MOL K 26-XXXIX-1920-8592.
- 39 A magyar történeti szakirodalom nem egységes az „irredenta” kifejezés tartalmát illetően. A korabeli kormányzati anyagokban inkább leíró és nem értékelő tartalommal használják az irredenta kifejezést vagy az „irredenta szervezet” megjelölést. Ezen a nyílt, mielőbbi revíziót propagáló mozgalmakat értették.
- 40 Az értekezleten többek között jelen volt: Bethlen István, Bánffy Miklós, Petri Pál, Jancsó Benedek, Sebess Dénes, Teleki Pál. A tanácskozásról készült feljegyzés: MOL K 26-1921-XXXVIII-3581.
- 41 Nemzetvédelmi célokra alakult egyesületek működésének összehangba hozatala a nemzetközi jogi elvekkel. Uo. A közbatalomváltás utáni időszak zavaros katonai, diverzáns szervezkedéseinek története feldolgozatlan. Egy áttekintő, ideologikus tanulmány áll erről rendelkezésünkre: Godó Ágnes: A Horthy-rendszer kalandos háborús tervei. *Hadtörténelmi Közlemények*.⁴ 1961. 1. 112-144.
- 42 Király Aladár, volt háromszéki főispán, az Erdélyi Székely-Magyar Szövetség elnöke Huszár Károlyhoz írt levelében azt bizonygatta, hogy szervezetük az erdélyi érdekek védelmének képviselője, ottlioni megbízás alapján. 1920. január 20. MOL K 26-1261-1921-XVIII. A Nemzeti Kisebbségek Minisztériuma 1920. március 3-án körrendeletet adott ki arról, hogy az erdélyi ügyekben meg kell hallgatni az Erdélyi Székely-Magyar Szövetség véleményét. MOL K 26-1920 (körrendeletek).
- 43 A Felvidéki Liga, Délvidéki Liga, Erdélyi Székely-Magyar Szövetség, valamint a Megszállt Törvényhatóságok Központi Irodájának megszüntetéséről a Belügyminiszter 57401/1921. sz. rendelete intézkedett. MOL K 26-1266-1922-I. A Magyar Nemzeti Szövetség létrehozásáról: MOL K 437-1922-12/12.
- 44 Sebess Dénes levele ismeretlenhez, 1921. június 21. MOL K 437-2-1922-2.
- 45 Az értekezleten a Külügyminisztérium, a Békeelőkészítő Iroda, a Terülvédő Liga, a Nemzetiségi Minisztérium, a Felvidéki Liga, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, a Propaganda Minisztérium, a MOVE, a Földrajzi Intézet, és a protestáns egyházak képviselői vettek részt. MOL K 63-1919-1927-468.
- 46 B. Bernát István *i. m.* 2-4.
- 47 Bethlen István levele: Valamennyi miniszter úrnak! 1921. május 23. MOL K 28-186-192.
- 48 MOL K 28-1921-186-392. Idézi B. Bernát István *i. m.* 11.
- 49 Papp Antal levele Pataky Tiborhoz, 1922. augusztus 29. Uo. 1924-ben már 11 állami tisztviselő dolgozott Papp Antalhoz beosztva: 7 a Magyar Külügyi Társasághoz, 2 a TESZK-ben, 3 az egyes egyesületeknél. Ismertebb alkalmazottak: Barabás Endre, Horváth Jenő, Krammer Jenő, Fall Endre. K 437-II-10(8) f. 1379.
- 50 Jancsó Benedek: A magyar társadalom és az idegen uralom alá került magyar kisebbség sorsa. (1927) MOL K 610-82-XI.-I d.-A/60. Ua.: Magyar Szemle, 1927. 1. sz.
- 51 MOL K 27 Mt., jkv., 1921. augusztus 12. (pol.)
- 52 A harmincas évek működésére ez idáig utalásokat sem találtunk a töredékes iratanyagban: A Társadalmi Szervezetek Központjának iratai MOL K 437.
- 53 „Az ilyen irányú munkálatok elvégzése (adatgyűjtés és külföldi propaganda - B. N.), amennyiben az állami szervek által lehetséges, a Miniszterelnökség, illetve a Külügyminisztérium ügykörébe tartozik, amennyiben pedig - ami valószínűbbnek látszik - állami szervezeteink ily irányú közbelpése nem kecsegtetne eredménnyel, úgy ezen feladat ellátását az erdélyi magyarság társadalmi gondozásával foglalkozó egyesületekre kell bízni, akik ilyen irányban a szükséges intézkedéseket saját hatáskörükben meg fogják tenni.” Bethlen István levele az Országos Menekültügyi Hivatalhoz 1922. január 3. MOL K 437-1921-1922-1-1. Idézi B. Bernát István *i. m.* 16-17.
- 54 Bethlen István levele Papp Antalhoz, 1922. november 3. MOL K 437-1923-2. Idézi B. Bernát István *i. m.* 18.
- 55 B. Bernát István *i. m.* 14-15.
- 56 MOL K 437-1922-12/12. Részletesen tárgyalja a propagandamunka egységsítését: B. Bernát István *i. m.* 18-24.
- 57 Jegyzőkönyv az 1923. II. 12-én a Miniszterelnök elnöklése alatt a M. Kir. Min. Elnökségen a társadalmi úton folytatott külföldi propaganda ügyében tartott értekezletről. MOL K 437-1923-12. Részletesen tárgyalja: B. Bernát István *i. m.* 25-32.
- 58 Zeidler Miklós: *A magyar revíziós Liga*. Szakdolgozat, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem 1994.
- 59 Mt. jkv. 1921. augusztus 12. MOL K 27 (pol.)A felülvizsgálati mentességről: Papp Antal levele Pataky Tiborhoz, 1925. augusztus 19. MOL K 437-10-1928-f. 25.

- 60 A bérházakhoz az Országos Menekültügyi Hivatal maradék pénzeinek felhasználásával, illetve állami kiutalásként jutottak. MOL K 27 Mt. jkv. 1922. november 24. A Barcs és Sövényháza határában található birtokokat központilag a diákokthozok fenntartására utalták ki a NIT-nek. Ezeket haszonbérletben üzemeltették. A bérházakban internátusokat létesítettek, illetve kiadták az azokban található lakásokat. MOL KA P 1077-I. 282–290.
- 61 TESZK iratanyaga. MOL K 437–8–12.
- 62 Népies Irodalmi Társaság szolgálati és ügyviteli szabályzata. MOL KA P 1077-I-14–16.
- 63 A NIT munkatársával, Mester Miklóssal készítettek két életútinterjú, de ezek elsősorban a zsidómentésben játszott szerepével foglalkoznak. Az 1945 utáni működésre is 6 utalt. Gyurgyák János–Varga Tamás: A politikai katasztrófák zónájában. Interjú dr. Mester Miklóssal. *Századvég* 1986. 2. 88–98.; Egy naiv ember bársonyszékben. Bokor Péter interjúja Mester Miklóssal. *Valóság* 1981. 10. 53–74.
- 64 Balássy Dénes jelentése Udvarhely vármegyéről és a helyi román politika főszereplőiről. MOL K 26–1266–1922–II. biz.–282. f. 75–108.; Endes Miklós jelentése az erdélyi városok politikai viszonyairól. Uo. f. 108–118.; Gagyí Dénes jelentése az általános politikai helyzetéről. Uo. f. 119–150.; Papp Antal összefoglaló jelentései Krassó-Szörény megye társadalmi-politikai helyzetéről. MOL K 26–1266–1922–II. biz.–130.
- 65 Jancsó Benedek (1854–1930) történetész. Kolozsvári és bécsi egyetemi tanulmányok után Aradon, Pancsován, majd Budapesten középiskolai tanár. 1895-től a Bánffy-kormány miniszterelnökségén a nemzetiségi ügyosztály munkatársa. 1907-től a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban dolgozott, 1917–1918-ban a bukaresti osztrák–magyar parancsnokság nemzetiségi előadója. Ebben a beosztásban szedte össze a bukaresti közgyűjteményekből az erdélyi román nemzeti mozgalomra vonatkozó iratanyagot. Ezt Budapestre szállítják, majd a dokumentumok a román megszállás alatt visszakerültek Bukarestbe. Több jelentős munkát publikált a románok, illetve a román nemzeti mozgalom történetéről. Kora legjelentősebb magyarországi Románia-szakértője.
- 66 Barabás Endre (1870–?). A polgári iskolai tanárképző elvégzése után 1893 és 1911 között különböző erdélyi tanítóképzőkben dolgozott. 1911-től 1919-ig a dévai tanítóképző igazgatója. 1906–1907-ben Romániában és Németországban tanulmányozta a tanítóképzést és a nemzetiségi kérdést. 1917 októberé–1918 novemberé között a nagyszabeni görögkeleti román tanítóképző miniszteri biztosa. 1919 áprilisában Budapestről eltávolítják, május 9-én román fogságba került, 1919. november 26-ig. 1919 decembere–1920 szeptembere között a Békeelőkészítő Iroda munkatársa, majd 1932. novemberi nyugdíjazásáig a NIT budapesti internátusának igazgatója. MOL K 28–1933–427.
- 67 Referensek 1921-ben: Balássy Dénes (francia, német), Bárány Nándor (román, angol), Beke András (román, német). A politikai osztály jelentése az 1921. évi tevékenységéről, MOL K 26–1922–1266-II. biz.–284. Jancsó elképzeléseiről: Jancsó Benedek levele Bethlen Istvánhoz, MOL K 26–1266–1922–II. biz.–130.
- 68 Jelentés a politikai osztály 1937. évi tevékenységéről. MOL KA P 1077–XII. 8.; Jelentés a politikai osztály 1938. évi tevékenységéről. MOL KA P 1077–XV. 6.
- 69 Legrészletesebben: Kimutatás a Népies Irodalmi Társaság könyvtárát igénybe vevőkről az 1938/39. évben. MOL KA P 1077–XV. 12–14.
- 70 A gyűjtemény sajtókiadványának jelentős része megtalálható: Erdélyi sajtógyűjtemény, MOL K 610. Az adatbázis részletes leírása: A Népies Irodalmi Társaság politikai osztálya tevékenységi körének ismertetése 1920–1931. MOL KA P 1077–I. 48–52. A sajtókiadvány-gyűjtemény részletes beosztása: uo. 57–60. A havonta végzett munkáról: Jancsó Benedek levele Teleki Pálhoz 1928. június 19. K 437–10–1928–2. A gyűjtemény gyarapodásáról a politikai osztály tevékenységéről összeállított jelentésekből tájékozódhatunk. Ezek 1931-től megtalálhatók: MOL KA P 1077.
- 71 Az éves jelentések alapján uo.
- 72 „A kisebbségi lapok, főként az általuk alapított „Magyar Kisebbség” folyóirat gazdag gyűjteménye korántsem a keleti országrész adatanyaga.” MOL KA P 1077–I. 1–2. A TESZK–NIT éves erdélyi költségvetéseiben rendszeresen szerepelt a *Magyar Kisebbség* mint támogatandó kiadvány. Lásd a tanulmány erdélyi támogatások részletezésével foglalkozó részét. A kiadvány irányvonalával miniszterelnöki értekezleten is foglalkoztak. MOL K 27–6–1–140.
- 73 Sebess Dénes levele Bethlen Istvánhoz az Erdélyi Sajtótudósítói ügyében, 1921. augusztus 22. MOL K 437–1921–2–130.
- 74 Sebess Dénes levele Papp Antalhoz, 1922. július 26., K 437–1921–1922–2; a svájci publikációk ügyében: Sebess Dénes levele Bethlen Istvánhoz, 1921. augusztus 22. uo.
- 75 A *Keleti Közöny* első száma 1933. június 15-én jelent meg, az utolsó (a 13.) 1934. szeptember–októberben. A folyóirat rovatai: Az utolsó hetek eseményeinek átnézete; Politikai élet; Megyék és városok; Kisebbségek; Jogrend és jogélet; Egyház és iskola; Nemzetgazdaság–pénzügyek; Vegyes hírek.
- 76 Kimutatás a Boesky Szövetség, illetve a Népies Irodalmi Társaság által kiadott és más átvett propaganda művekről, kezdetektől 1934. XII. 31-ig. MOL KA P 1077–VI. 246–253.

- 77 A beadványok sorsáról részletesebben: *Az erdélyi magyar kisebbség védelme a Nemzetek Szövetsége előtt*. Szerk. Asztalos Miklós, Zakariás G. Sándor, Erdélyi Férfiak Egyesülete–Jancsó Benedek Társaság, Budapest 1931. 21–23.
- 78 Romsics Ignác: Olaszország és a román–magyar megegyezés terve, 1918–1938. *Valóság* 1993. 6. 61–82.
- 79 A román állam kiküldöttjei elé a románok részére jutott magyar területek kisebbségi védelme érdekében megoldandó kérdések, 1920. november 5. MOL K 26–1920–XXXIX–9967.
- 80 A Népies Irodalmi Társaság politikai osztályának tevékenységi köre. MOL KA P 1077 I. 52–55.
- 81 A következőkben csak azon tanulmányok adatait adjuk meg, amelyeket nem publikáltak, illetve nem kerültek be a Keleti Actio kéziratgyűjteményébe: Erdélyi román autonóm és elszakadási törekvések adatgyűjteménye. MOL K 610–19–4. d. –1924–1929–19. I km. f. 183–193.; Jancsó Benedek: Román államférfiak és publicisták nyilatkozatai a román kormány kisebbségi politikájáról. MOL K 610–82–1. d.–A/62. 42 f.; Uő.: Példák a szembeötölő román korrupcióra. Uo. A/63.; Barabás Endre tanulmányai: Adatok a romániai tankönyvek szelleméhez. MOL K 610–19–4. d.–lk–1924–1929–16. km. f. 110–173.; A polgári jogegyenlőség kérdése Romániában a Népszövetség garanciája mellett. MOL K 437–4 –1925–2–164.; Adatok a romániai nemzeti kisebbségek iskolai sérelmeihez. MOL K 437–5–1926–2. 150 f.; Erdély és Románia felekezeti oktatásügye számokban 1927–1930. K 610–83–XI–1922–1933. f. 154–353.; A román belügyminisztérium útlevel- és kivándorlási panamája. Uo. f. 64–120.; Románia kisebbségi kultúrpolitikája. Uo. f. 405–433.
- 82 A kisebbségek védelme tárgyában a szövetséges és társult főhatalmak, valamint Románia között 1919. december 9-én Párizsban kötött szerződés és az erdélyi magyar kisebbség sérelmei. NIT, Budapest, 1922. Kéziratban maradt: A romániai magyar kisebbség helyzete. 1923. MOL K 610–82–1d.–A/58. f. 1–49.
- 83 A kéziratot ez idáig nem sikerült megtalálni. A tanulmányt említi: Népies Irodalmi Társaság politikai tagozatának 1936. évi jelentése. MOL KA P 1077 XI. 3–7.
- 84 Néhány összefoglalás ebben a témakörben: A románság jövő kilátásai egy elkövetkezendő jövő békekötés alkalmával. MOL P 1077 XXII. 276–312.; Sebess Dénes: Általános áttekintés 1941-ből. MOL KA P 1077 XXI. 6–20.; különböző koncepciók bemutatása. MOL KA P 1077 XXIV.
- 85 Az előadásokat később megjelentették: Barabás Endre: A romániai állami elemi oktatás. 13–51.; Jancsó Benedek: A romániai középoktatás. 52–104.; Uő.: A romániai főiskolai oktatás. 105–136. In: *Az elszakított magyarság közoktatásügye*. Szerk. Kornis Gyula, Magyar Pedagógiai Társaság, Budapest 1927.
- 86 Barabás Románia évenkénti tanköteles összeírásait és saját statisztikai forrásai alapján az óvodába, elemi-, középfokú és főiskolákba beiratkozottnak nemzetiségi, vallási, területi adatait rendszerezetten gyűjtötte: Jelentés a romániai és benne az erdélyi magyar oktatási intézményekre vonatkozó adatgyűjtés érdekében 1937-től általában végzett és az 1940. évi befejező munkálatakról. MOL KA P 10177–XVIII. 166–167.
- 87 Társadalmi és közművelődési egyletek. MOL KA P 1077–II. 734–754.; Jelentés az erdélyi magyarság iskolai és kulturális helyzetéről. MOL KA P 1077–V. 336–366.; Az erdélyi magyarság egészségpolitikai vázlata. MOL KA P 1077–XIV. 560–573.
- 88 A Népies Irodalmi Társaság politikai osztálya tevékenységi körének ismertetése 1920–1931. KA MOL P 1077–I. 54.
- 89 MOL K 437–1928–7–11.
- 90 A NIT politikai osztályának jelentése az 1940. évről. MOL KA P 1077–XVIII. 3–6.
- 91 Az Erdélyi Otthon Önképző és Segélyező Egylet létrehozásáról: *Erdélyi Hírek* 1920. február 12.; Erdélyi menekültek útmutatója. *Erdélyi Hírek* 1920. február 28.; Szakmai tanfolyamok menekülteknek. *Erdélyi Hírek* 1920. március 20.; A NIT és az Erdélyi Otthon kapcsolatáról: MOL K 26–1922–II–282. f. 27–30.
- 92 A kiküldetésekről részletes beszámolóik készültek: MOL K 26–1922–1266–I–297.; MOL K 437–1922–2–849.
- 93 A Külügyi Osztály programja: 1. A romániai kisebbségi kérdés tanulmányozása; 2. A dacó-romanizmussal és a székelemek román származását hirdető koncepcióval szembeni propaganda beindítása. MOL K 437–1926–5–1. A SZEFHE és a NIT kapcsolatáról: MOL K 26–1922–II–282. A kollégiumra vonatkozó javaslatról lásd a 100. jegyzetet.
- 94 Az Erdélyi Szász Iroda tevékenysége. MOL K 26–1922–II–282.
- 95 Internátusok és azok keleti kapcsolatai. MOL KA P 1077–I. 207–228.; Statisztikai kimutatások, összefoglaló a diákotthonok 10 éves tevékenységéről: A Népies Irodalmi Társaság által fenntartott budapesti, szegedi és debreceni diákotthonok 10 évi működéséről az 1922–1931. években. MOL KA P 1077–I. 282–290.
- 96 Az ingatlanszerzésről: MOL K 26–1922–II–282, illetve Sebess Dénes levele Papp Antalhoz, 1928. augusztus 28. MOL K 437–10–1928–10. A budapesti internátus 1922/23. évi számadása szerint a bevételek 72 százalékát a központi támogatás tette ki. Ez az arány jellemző volt a többi kollégium működésére is. A budapesti internátus 1922/23. évi számadása. MOL K 437–1922–1923–10. A NIT gazdálkodásáról: A keleti segélyalap vagyoni helyzete. MOL KA P 1077–I. 347–381.

- 97 Romániában a magyarországi diplomákat honosítani kellett. Ez 5000 leibe került, s ezenkívül sikeres román nyelvű pórvizsgákat is kellett tenniük a hazatelepülő diplomásoknak. A magyar fél javasolta a romániai illetékeseknek az egyetemi és főiskolai tanulmányok kölcsönös beszámítását, de ez nem járt eredménnyel. MOL K 437-4-1924-1-365.
- 98 A Magyarországon tanuló erdélyi diákok zaklatásáról: Bukaresti magyar nagykövetség jelentése, 1928. április 12. MOL K 64-30-1928-27.; Az internátusok lakóinak további sorsáról: MOL KA P 1077-I. 228.
- 99 Az értekezletről készült feljegyzés: K 437-4-1925-12-353.
- 100 A SZEFHE nevében Pásint Ödön 1923-ban javaslatot tett egy kolozsvári 20-30 fős internátus felállítására. Az intézmény fenntartását az import/export adók 0,5-1 százalékának erre a célra történő elkülönítésével oldotta volna meg. MOL K 437-4-1924-1-30. 1927-ben György Lajos és Papp Antal javasolta egy kolozsvári kollégium felállítását. Tudományos feladatok Erdélyben, Papp Antal Pataky Tiborhoz, 1927. január 26. MOL K 437-6-1927-1-52.
- 101 A debreceni kollégiumot már 1925-ben megszüntették. Az ide jelentkező diákok olyan szegények voltak, hogy ha a NIT 10 támogatottja mellett még 8-nak a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium nem ad segélyt, akkor be kell zárni az intézményt. MOL K 437-4-1925-2-243, illetve Beszámoló az internátusokról. MOL K 437-10. f: 602-616. A másik két internátust 1927/28-ban „szüntették” meg. Valójában az internátusi szobákat albérlétekbe adták ki. A budapesti kollégiumból 1931-ben távozott az utolsó végzett „erdélyi” lakó. Jancsó Benedek levele Teleki Pálhoz, 1928. június 19. K 437-10-1928-2.
- 102 Jelentés a Külföldiek Otthonának 1932-1938. évi működéséről. MOL KA P 1077-XIII. 21-36.
- 103 Albrecht Dezső, Bíró Sándor, Domokos Pál Péter, Haász Sándor, Fogarassi József, Mikó Imre, Nagy Géza, Nagy Lajos, Pataki József, Szabó T. Attila, Székely Zoltán, Szervatius Jenő, Tompa Miklós, Vámszer Géza, Vita Sándor a legismertebb volt ösztöndíjasok. A Külföldiek Otthonának 1932. évtől 1938. év június végéig tagjai. MOL KA P 1077-XIII. 21-41.; Az ösztöndíjasok összetételéről: A Külföldiek Otthonának 1932/33-1936/37 között bentlakó és külső segélyezettjeiről készült kimutatás. MOL KA P 1077-XI-14.
- 104 A Külföldiek Otthonának fontosabb eseményei az 1936/37. tanévben. MOL KA P 1077-XI. 11-13.
- 105 A képzés céljairól: Erdélyi magyar továbbképzés. MOL KA P 1077-V. 338-345. Az 1932-33-as év előadásai: a magyar oktatási rendszerről Kornis Gyula, a magyar pedagógia eredményeiről Imre Sándor, a magyar történetírásról Asztalos Miklós, az európai nemzetiségi kérdésről Nagy Iván, az erdélyi kisebbségi élet gyakorlati problémáiról Grandpierre Emil, Erdély és Magyarország szellemi kapcsolatairól György Lajos, a Népszövetség tárgyalta magyar panaszokról Tamás András, a székelység történelmi fejlődéséről Szeremley Ákos, a székelység településéről és származásáról Szilády Zoltán. MOL KA P 1077-IV. 4-16.
- 106 A Székely Diákkotthon / Külföldiek Otthona 1941. évi működéséről. MOL KA 1077-XXI. 28-56.; 1942-ről no. XXIV. 33-54.; 1943-ról no. XXVI. 15-18.
- 107 1920 őszén a kolozsvári Református Teológia mellett Tanárképző Intézetet szerveztek. Oktatói a volt kolozsvári magyar egyetem tanárai és jönevű középiskolai tanárok voltak. Az intézmény működését 1921 októberében a román hatóságok felfüggesztették. Ugyanekkor a katolikus egyház is próbálkozott egy felsőfokú tanintézet létrehozásával. A kolozsvári Marianum keretében Polgári Iskolai Tanítóképző Főiskolát indítottak, de a hatóságok 1923-ban nem ismerték el az intézmény nyilvánossági jogát. A téma újabb feldolgozása: Antal Árpád: György Lajos életműve, EME, Kolozsvár, 1992, 10-12. (*Erdélyi Tudományos Füzetek* 210.)
- 108 „Illetékes tényező”-n a magyarországi felelősöket, az erdélyi ügyekben illetékes személyeket értette a korabeli romániai magyar közelet. Az Ellenzéki Diákmenza és az egyházi menzák konfliktusában Budapesten úgy döntöttek, hogy a kétoldali diákgélelyezést egységesíteni kell, és további támogatást csak ennek megtörténte után adnak. Pataky Tibor levele Papp Antalhoz 1928. február 16. MOL K 437-10.
- 109 György Lajos a NIT erdélyi megbízottja volt. Jelentés a Külföldiek Otthonának 1940. évi működéséről. MOL KA P 1077-XVIII. 173. A tanároknak a NIT révén fizetési is folyósítottak. Grandpierre Emil javaslata az 1929/30. tanévre személyi kiadásokra 554000 lej (tanáronként körülbelül havi 3000 lej), dologi kiadásokra 210000 lej volt (könyvtári berendezések és beszerzések, taneszközök, kirándulások). MOL K 437-1929-9-vegyes. A szemináriumokról részletes leírást ad: A Kolozsvári Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Tanulmányi Felügyelő Bizottságának 1930. július 4-i, X. tanévzáró értekezletének jegyzőkönyve. MOL KA P 1077-I. 296-336. A szemináriumok történetével foglalkozik Benkő Samu: Szabó T. Attila műhelyei. In: *Erdélyi Csillagok*. Budapest 1990. 154-175.; Antal i. m. 19-21.
- 110 Tanévzáró értekezlet jegyzőkönyve. MOL KA P 1077-I. 296-336.
- 111 Az Isteni gondviselés szolgálatában működő alkalmi és Gyámszülő- és más Társaságok tájékoztató beszámolója az 1925-1942. évekről. MOL KA P 1077-XXVI., valamint Gyámszülő- és Gondviselő Társaságok tájékoztatója. MOL KA P 1077-XXII. 459.
- 112 Erről az intézményrendszerrel átfogó képet ad az *Erdélyi Magyar Évkönyv*. Szerk. Fritz József és Sulyok István, Kolozsvár, 1930.

- 113 Mint már említettük, a TESZK 1932–1934 között jelentős mértékben átalakult. A központon keresztül folyó költségvetési támogatásokról a MOL-ban csak 1931-ig található iratanyag. Ettől kezdve a Miniszterelnökség II. osztálya és a különböző magyarországi felekezeti központok bonyolították le a határon túli segélyezés ügyeit. Az utóbbi forráscsoport feltárása folyamatban van.
- 114 Az Országos Magyar Pártnak nyújtott, később tárgyalandó rendszeres támogatáson kívül elsősorban a választások időszakában volt szükség pótlólagos összegekre kiutalására. Lásd például az 1928-ra vonatkozó költségvetéseket.
- 115 Paál Árpád naplója, HRM PÁK Ms 7651/330.
- 116 Jelentés a szegedi kormány külügyminisztériumának tevékenységéről. MOL K 64- 1-1918–1920. vegyes (1919–7.)
- 117 MOL K 27 Mt. jkv. 1919. szeptember 30.
- 118 MOL K 27 Mt. jkv. 1919. december 15.
- 119 Az Országos Menekültügyi Hivatal póthiteleiről: MOL K 26-1240-1920–XLIII/C, valamint MOL K 27 Mt. jkv. 1921. március 16.
- 120 Az 1920/21. évi állami költségvetésből a Miniszterelnökség utalta ki az összeget a Boeckay Szövetség részére. MOL K 26-XXXIX-9732.
- 121 Sebess Dénes levele a Miniszterelnökhöz, 1920. augusztus 25. MOL K 26-1262-1921-XXXIX-3290.
- 122 A Székely Hadosztálynak még 1919 tavaszán lóvásárlásra kiutalt összeg maradékát a kolozsvári központ segélyezésére és oktatási célokra használta fel. Az ezzel megbízottakat a Pénzügy-, illetve a Honvédelmi Minisztérium szerette volna elszámoltatni, de a Boeckay Szövetség magának igényelte ennek az ellenőrzését. MOL K 26-1920-XXX.
- 123 Mt. jkv. 1921. március 22. MOL K27. Az összeget kártérítésre és a terület gazdasági támogatására fordították. MOL K 437-1921-10-249.
- 124 Az alapot Udvarhelyi Dezső, a NIT munkatársa kezelte. 1922-ig 12,6 millió K, 270 ezer osztrák K, 2400 dollár, valamint román felüljegyzésű bankjegyek és el nem adott árúk 29,41 millió K, illetve 437000 lej értékben kerültek az alaphoz. Az összeget Budapesten a Pesti Hazai Első Takarékpénztár kezelte, Romániában – az előbbi pénztárhoz tartozó – Kolozsvári Takarékpénztár és Hitelbank intézte az alap ügyeit. Később részben ebből az alaphoz vásárolták fel a kolozsvári pénztárat részvényeinek meghatározó részét. Feljegyzés az Erdélyi Alapba tartozó árúk eladásáról. MOL K 437-1921-2-181.
- 125 Az alapok iratanyaga a TESZK-dokumentumok között található, nevesített tételekként: MOL K 437-10.
- 126 Keleti segélyek külön irányítás alapján. MOL KA P 1077-II. 385–424. Ezt arra alapozták, hogy az erdélyi román vezetők 1920 tavaszáig a nemzetiségi oktatás ügyét az egyházakra bízva a monarchiabeli mintákat akarták követni. Az önálló erdélyi román politizálásnak az államigazgatásból történő kiszorításával ez is lekerült a napirendről, és megkezdődött a magyar oktatásügy ellehetlenítése. Erről bővebben: Bíró Sándor: *Kisebbségek és többségek*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1989. 410–412.
- 127 Előterjesztés a Miniszterelnöknek az elvesztett területek egyházainak segélyezéséről. MOL K 26-1240-1921. A kifizetési arányokról: MOL KA P 1077-II. 385–386.
- 128 A táblázatban közölt adatok forrása: 1. A Társadalmi Szervezetek 1921/22. évi összefoglaló számadása. MOL K 437-11-10(2) f. 1366.; 2–3. A Társadalmi Szervezetek Központjának az 1922–1923. évre, illetve az 1923–1924. évre engedélyezett összegek. MOL K 437-11-10(8); 4. Az 1924. június 6-án tartott értekezlet megállapításai. MOL K 437-11-10(2) f. 1462–1466.; 5–6. Előterjesztés a Társadalmi Szervezetek 1925/1926. évi költség-előirányzatáról. MOL K 437-1922-1930.; 7–8. Előterjesztés a Társadalmi Szervezetek költségvetési előirányzatáról. MOL K 437-10. f. 680–685.; 9. Társadalmi Szervezetek összehasonlító költség-előirányzata az 1929–1930. évre. MOL K 437-1929-9. vegyes f. 408–415.
- 129 A táblázatról: A TESZK-nek folyósított költségvetési támogatás 5 intézmény között oszlott meg. A *Szervezetek Központja* címen a Papp Antal vezette Teleki-iroda költségeit számolták el. Ebből fedezték a központi adminisztráció személyi és dologi szükségleteit, a központi könyvtár (körülbelül 1000 kötet) fenntartását és gyarapítását, a külföldi propaganda egy részét, az ehhez szükséges utazások kiadásait és egyes kiadványok nyomdaköltségét. A központ a táblázatban feltüntetett összegeken kívül igényezett idegen kiadásként is közvetített alkalmilag kormányzati segélyeket a társadalmi szervezeteknek. Például 1925/26-ban 280 000 000 K „saját” költség mellett, a közvetlenül nem az irányításuk alá tartozó intézményeknek 278 000 000 K-t fizettek ki. (Ezen belül a Szociográfiai Intézet 135 millió, a Külügyi Társaság 42,25 millió, a Magyar Nemzeti Szövetség 24 millió koronához jutott, a többi szakértői illetményekre, önköltségekre költöttek.) MOL K 437- 1925/26-10. Amerikai Segélyalap f. 686.
- Észak* a Felvidéket és Kárpátalját, azaz a Csehszlovákiához került területeket jelentette. Itt 1922-ig a Thököly és a Rákóczy Szövetség tevékenykedett, de később egyedül az utóbbi kezelte az ide tartozó segélyeket.
- Kelet* címen a NIT kapott támogatást. Területe nem terjedt ki a Romániához csatolt területek egészére. A Marostól délre eső bánáti régió a Délvidéket támogató Szent Gellért Társasághoz tartozott. De a húszas évek második felében

már találkozhatunk a NIT részletes költségvetésében e területre került segélyekkel is. A táblázatban szereplő összegekben a NIT magyarországi tevékenységének költségei is benne vannak.

A Dél-i támogatásokat a Szent Gellért Társaság közvetítette a Bánát és Bácska területén. Rajta keresztül jutott segítséghez a Julián Társaság is, amely elsősorban Horvátországban tartott fenn magyar intézményeket.

Védelem alatt a Magyar Figyelő Alapnak az egyesületek titkosságát biztosító tevékenységét finanszírozták.

- a K: korona; P: pengő; Ké: csehszlovák korona; L: lej; D: dinár. Az átszámításokat 1921–1924 között az évi közép-árfolyamok alapján, 1924–1930 között a költségelőirányzatokban használt árfolyamokon végeztük.
  - b Az összegben az egyesületek központi tartaléka (10 950 000 K) is szerepel.
  - c Az összeg a Thököly Szövetség (14 100 600 K) és a Rákóczy Szövetség (48 454 630 K) támogatását együtt tartalmazza. A következő években csak az utóbbi szervezet kapott költségvetési támogatást a TESZK-en keresztül felvidéki segélyezésre.
  - d Ez az összeg az Erdélyi Alapnak részvényvásárlásra kiadott 19 500 000 K-ját is tartalmazza.
  - g A Királyhágón inneni résznek 190 000 P-t, a történeti Erdélynek 1 500 000 P-t irányoztak elő. Más években csak a NIT részletes (erdélyi) költségvetésében szerepelnek külön az előbbi területek segélyei.
  - e A központi tartalékkal (és anélkül).
  - f Az Erdélyi Alap részvényvásárlásra szánt összegével együtt (és anélkül).
  - i A központi tartalékkal és a részvényvásárlásra fordított összeggel együtt.
- 130 Papp Antal emlékirata az 1921–1926 közötti munkáiról. MOL K 437–10. f. 684–687.
- 131 MOL K 437–10. f. 447; 1327–1328; 1331;
- 132 A költségvetési adatokat lásd az egyes évek Statisztikai Évkönyveiben és Törvénytáraiban.
- 133 Az értekezlet összefoglalója: MOL K 437–10. f. 1462–1466. Az előző év pénzügyi támogatására vonatkozólag is itt található utalás.
- 134 Az adatok forrását a 129. jegyzetben közöltük.
- 135 A részletes elszámolásra és ellenőrzésre jó példa: A Jótékonyági Alap kifizetéscinek számadása 1921/1922. évre. MOL K 437–1921–10.; A helyszíni elszámolásra: Endes Miklós jelentése a Bocskay Szövetség 1921/1922. évi erdélyi kiadásairól. MOL K 437–10. f. 11–18.
- 136 Mivel a költségvetést csak 1922 decemberében fogadják el, a decemberi árfolyamot vettem alapul. Máshol mindig a májusi árfolyam volt az irányadó.
- 137 A korabeli dokumentumokban a NIT-et a romániai magyar intézményekkel együtt Keleti Szervezetnek nevezték, ezzel is kifejezve, hogy a nemzeti integritást nem tekintik elveszítettnek.
- 138 A táblázatban közölt adatok forrásai a TESZ iratanyagában, jórészt az Amerikai Segélyalap dokumentumai között találhatók. MOL K 437–10–1920–1931.: 1. Bocskay Szövetség költségvetési előirányzata 1920/21. évre f. 231–238.; 2. A Bocskay Szövetség kiadásai az 1921/22. költségvetési évben, f. 11–17.; 3. A Keleti Szervezetek költség-előirányzata 1922/23. évre, f. 138–141.; 4. A Keleti Szervezetek 1923–24. költségvetési évre szerkesztett költség-előirányzatának indoklása, f. 420–422.; 5. A Népies Irodalmi Társaság 1924/25. (évi) lej előirányzata, f. 506–511.; 6. Erdélyi szükségletek 1925–26. évi költség-előirányzatának indoklása, f. 728.; 7. Erdélyi szükségletek, felosztási terv az 1927/28. gazdasági évre. MOL K 437–(1922 30)–10–2–(27–28) f. 18–27.; 8. Az 1928–29. évi számadások, (Kolozsvárott készített jelentés) 1929. október 8. MOL K 437–1929–9–vegyes f. 402–407.; 9. A Keleti Szervezetek 1929–30. költségvetési évre szerkesztett költség-előirányzatának indoklása, Erdélyi és a Királyhágón inneni részek szükségletei. MOL K 437–1929–9–vegyes f. 363–373.; 10. Erdélyi szükségletek költség-előirányzata az 1930–31. évre az erdélyi központ rendelkezésére. MOL K 437–1930–9–vegyes f. 555–557.; 11. A Királyhágón inneni rész költség-előirányzata az 1930–31. évre. MOL K 437–1930–9–vegyes f. 558–560.
- Az 1926–1927-re vonatkozó adatokkal nem rendelkezünk.
- Magyarázat a táblázathoz:
- a A költségvetési összeg pénzneme az 1–8 rovatban korona, kivéve az 1929–30-as évet. A többi években – az 1920–21-es évet kivéve, ahol koronával számolnak minden rovatban – leiben adjuk meg a támogatás összegét.
  - b Az osztott oszlopok első adatsora a történeti Erdély 15 megyéjére, a második sor a Királyhágón inneni részekre: Nagybánya, Szatmárnémeti, Nagyvárad és Arad körzetére vonatkozik. Temesvár körzete, a Bánát Romániához tartozó része a Szent Gellért Társaság hatáskörébe tartozott. Ez alól egyedül a Lugoson kiadott *Magyar Kisebbség* című folyóirat képezett kivételt az egész romániai magyarságot érintő jelentősége miatt.
- 139 A regáti magyarok támogatását 1921-től az erdélyi egyházak vették át. Sebess csak a bukaresti magyar egyetemi hallgatókat támogatta az Ókirályságban. MOL K 437–1926–5 –1. f. 39.
- 140 A Keleti Szervezetek 1923–1924. költségvetési évre szerkesztett költség-előirányzatának indoklása. MOL K 437–10 f. 420–422.
- 141 Lásd a 3. jegyzet 8. tételét.

- 142 A Keleti Szervezetek költség-előirányzata az 1922/1923. évre. MOL K 437–10. f. 562.
- 143 Az 1928. évi erdélyi elszámolás melléklete. MOL K 437–10. f. 709–713.
- 144 A Kolozsvári Takarékpénztár és Hitelbank és a NIT kapcsolatáról: Magyar hitelélet Erdélyben. MOL KA P 1077. II. 425–442.
- 145 Uo.
- 146 Erdélyi Alap garanciális okmányai. MOL KA P 1077–II. 429–430.
- 147 A gazdasági válság során a bankoknak le kellett mondaniuk kölcsönök egy részéről, ezért a magyar érdekeltségű pénzintézetek kivételével kárpótlást kaptak. Bővebben: Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Kolozsvár, ETI 1944. 149–169. (Új kiadás: Székelyudvarhely, HRKE 1994.)
- 148 A kényszeregységekbe jutott hitelintézet helyzetéről jelentés, 1932. november 20. MOL KA P 1077–II. 465–633.
- 149 Külön hitelakció a keleti részek birtokos osztálya részére. MOL KA P 1077–II. 634–645.
- 150 Papp Antal emlékirata az erdélyi Hangya Szövetkezeti Szövetség ügyében, 1924. december 5. MOL K 437–4–1924–1–592.
- 151 Költő Gábor véleményezése a kolozsvári központ részéről az 1921/1922. évi erdélyi támogatások költségkezeléséhez. MOL K 437–1921–1–398.
- 152 Az új nemzedék kiemelkedő képviselői: Mikó Imre, Venczel József, Márton Áron, Szász Pál, Vita Sándor. Ebben az időszakban erősödött meg Bánffy Miklós befolyása a magyar közéletben Bethlen Györggyel szemben. Így alakul ki az a paradox helyzet, hogy a Magyar Népközösség megalakulásával (1939. február 11.) Bánffy a diktatórikus állapotok között a korabeli erdélyi magyar progressziót emelte be a „hatalomba”. A közművelődési szakosztályt Jósika János, az Erdélyi Múzeum Egyesület elnöke vezette, Kemény János, Inczédy-Joksmán Ödön, Tamási Áron, Jelen Gyula, Máriaiffai Lajos segítségével. A gazdasági szakosztályt Szász Pál, a társadalmat pedig Kós Károly irányította. Ugyanekkor Puskás Lajos vezetésével Kolozsvárról megindították a tízes szervezetek mint szomszédsági kapcsolatrendszer kiépítését, amely annyira életképesnek bizonyult a szociális és közéleti problémák kezelésében, hogy a második bécsi döntés után is fenntartották mint önszerveződési formát.
- 153 Mikó Imre: *Huszonkét év*. Budapest, Stúdium, 1941. 43.
- 154 Gyallay Domokos jelentése (1926). MOL K 437–5–1926–1. f. 48–57.
- 155 Csapody Miklós: Egy nemzedék iskolája: az Erdélyi Fiatalok. *Tiszatáj* 1984. 7. 42–57.
- 156 Sebess Dénes levele Papp Antalhoz, 1923. március 7. MOL K 437–1923–8–257.
- 157 Papp Antal levele Balázs András javaslatáról Pataky Tibornak, 1928. augusztus 5. MOL K 437–7–1928–10. f. 109–110.
- 158 Az értekezlet jegyzőkönyve. MOL K 437–1921–1–398. f. 8–9.
- 159 Gyerkesék állami népiskolai rendszeren belüli próbálkozásairól Gál Imre számolt be az Udvarhely megye politikai helyzetét tárgyaló jelentésében. MOL K 437–11. f. 369–384.
- 160 Az Udvarhely megyei Földműves Szövetség szervezése. MOL K 437–10. 385–386.
- 161 Gál Imre jelentése. MOL K 437–11. f. 376–377.
- 162 Gyárfás Elemér: Az Erdélyi Bankszindikátus megalakulása, helyzete és törekvései. MOL K 437–1924–1–342. f. 2–3.
- 163 Uo. f. 7.
- 164 Uo. f. 12.
- 165 Lásd a 12. jegyzetet.
- 166 Lásd a 17. jegyzetet.

Biró A. Zoltán:

Szocialista urbanizáció a hetvenes-nyolcvanas években Az átmeneti életformákban működő stabilizációs stratégiák vizsgálata a Csíki-medencében*

1. A téma jelzése

Kutatásunk kiindulópontját egy olyan empirikus megfigyelés képezte, amellyel terepmunkánk során szinte naponta szembekerültünk. E tapasztalat lényege a következőkben foglalható röviden össze: az államhatalom által kikényszerített, erőltetett ütemű életformaváltás erős kihívást jelentett e régió általános életformájára nézve. E kihívás erősségét a mobilitással foglalkozó kutatások sem regisztrálták, s elsősorban azért nem, mert figyelmük — a változások paramétereinek számbavétele, mérése mellett — nem terjedt ki a megtámadott életforma természetére is. Az erőltetett urbanizáció — amelyet a mindennapi életvezetés szintjén maguk az érintettek is jelentős mértékben felvállaltak, vagy legalábbis szándékukban állt felvállalni — e régió domináns életformájának az érvényességét kérdőjelezte meg, ezért nem csupán a központi fejlesztési erőforrások kimerülése okolható azért, hogy maga a tervezett változás alaposan elhúzódtott. Empirikus megfigyeléseink sokasága is amellet érvel, hogy a változás sodrába belekényszerített egyének, családok, kisközösségek — az egzisztenciájukat általában megkérdőjelező kihívással szemben — mintegy öntudatlanul is egész sor stabilizációs manőverhez folyamodtak. A mindennapi életvezetés sok területén — pl. az időbeosztás, a személyes tér kiépítése, a tárgyhasználat, az ünnepek világa, a nevelés, a személyközi kapcsolatok kiépítése és fenntartása stb. — próbáltak olyan életvilágépítési stratégiákat érvényesíteni, amelyek a félig vagy csak negyedéig megtett úton a stabilitás érzésének/tudásának megteremtésére tettek kísérletet.

Az átmenet állandósulása (erre a magyar szakirodalomban a budapesti agglomeráció kapcsán tettek először utalást, vö.: Fejős Zoltán—Niedermüller Péter: Témák és irányzatok a városok antropológiai-néprajzi kutatásában. Valóság 1978. 2. 48—59) több okból is megérdemli az alaposabb vizsgálatot.

Mindenekelőtt hasznos információkat nyújthat a mindennapi élet szerveződési formáiról. De ennek az életformaváltási folyamatnak a vizsgálata egyben arra is rákényszerít, hogy — a sztereotípiákon túllépve — újra és újra feltegyük a falusi társadalom milyenségének a kérdését. Ami talán a legfontosabb eredménye lehet egy ilyen elemzéssorozatnak: a kényszerhelyzetben született — s

* A tanulmány a *Stabilizációs stratégiák az urbanizációs folyamatban 1968—1989* c. kutatási program Zárótanulmányaként készült 1991-ben a csíkszeredai Kommunikációs Antropológia Munkacsoport (ma KAM—Regionális és Antropológiai Kutatások Központja) keretében. A kutatást a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézete támogatta. Témavezető: Fejős Zoltán.

a mindennapi életvilágépítés síkján megragadható — reakciósorozatban megfigyelhetők az erre a régióra jellemző kultúraépítési paradigmák jellemvonásai. Az erőltetett életformaváltás mint krízishelyzet láthatóvá tette a vizsgált régió társadalmának egyébként rejtett működési rendszerét.

2. A kutatás adatai, célja, várható eredményei

A stabilizációs kísérletek nagy számára és vélhető fontosságára utaló empirikus megfigyelések, valamint az előbbieken jelzett, várhatóan előnyös metodológiai előnyök készítettek arra, hogy a térség életformaváltási folyamataival részletekbe menően is foglalkozzunk. Az évek során elvégzett esetleírások mikroelemzése, rövidebb lefutású kutatási programok (ezek nagy része nyomtatásban nem jelent meg) a következő fontosabb területeket érintették: a fizikai tér beélése, a személyes tér megteremtése, a tárgyi környezet kiépítése, a szemtől szembe típusú kapcsolatok elemzése, a változás sodrába belekerült családok életvezetése, a szülő—gyermek kapcsolat, az emlékezési gyakorlat paradigmája és funkciói, mikroközösségek létrejöttének mechanizmusai stb. A sokféle irányultságú többféle módszertani eljárást és szempontot hasznosító előmunkálatok tették lehetővé számunkra azt, hogy módszeresebben elemezzük a jelenségkör már említett egyik központi összetevőjét, a mindennapi életvilágépítési gyakorlatban jelentkező stabilizációs stratégiák működését. Módszerként — s ez sajátos „bennszülött” kutatói stratégiánkból származott — a résztvevő megfigyelést, az oral-history típusú anyagok gyűjtését, valamint a konkrét tér- és időkoordinátákkal jellemezhető események antropológiai elemzését alkalmaztuk. Kutatásunk közvetlen célja az volt, hogy (1) körvonalazzuk az ebben a régióban alkalmazott stabilizációs stratégiákat, következő lépésben pedig (2) értelmezéseket alkossunk arra vonatkozóan, hogy milyen feltételháló termeli újra és újra a stratégiákat, illetve (3) milyen módon működnek a szóban forgó stratégiák. Ez a hármas célkitűzésű kutatási program kétféle konkrét eredmény lehetőségét vetítette előre.

Elsősorban a csíki régióra jellemző életformaváltási modell körvonalazását ígérte, másodsorban pedig válaszváltozatokat ígért arra az alapvető kérdésre, hogy az erőltetett életformaváltásnak ebben a régióban rögzíthető formái milyen várható folyamatokat jelezhetnek. Antropológiai elemzési gyakorlatokban a projekció, a vizsgált társadalmi jelenség várható alakulásának előrejelzése központi helyet foglal el, s ezt a mozzanatot a kutatás keretében is kiemelt fontosságúnak tekintettük.

3. A régió bemutatása

A Csíki-medence Hargita megye három nagy tájegységének (Csík, Gyergyó, Udvarhely) egyike. Bár az Alcsík, Középcsik, Felcsík felosztás a medencéről alkotott mentális képekben is erősen tükröződik, az egyetlen kiemelt fontosságú centrum (Csíkszereda) működése folytán az életformaváltási folyamatok a kisebb régiók szerint nem mutatnak specifikus vonásokat. Ez a tájegység struktúrájában sokban hasonlít a Székelyföld több olyan tájegységéhez, amelyet egy éppen épülő, alakuló kisváros és a vonzáskörzetében elhelyezkedő, ingázó buszokkal és vonatokkal „befogható” vidék alkot. E tájegységek igen lényeges vonása, hogy a centrumban levő város nem rendelkezik a polgári élet hagyományával, vagy ha létezik is ilyen hagyomány, az olyan kis méretű, hogy a beáramló vidék elől teljesen a családi, baráti körbe szorul vissza. Ezek a városok — és ennek jellegzetes példája Csíkszereda — maguk is az erőltetett életformaváltási folyamat során váltak várossá. Mivel nem voltak eleve „kész” városok, ezért lényegében semmiféle lényeges hatást nem gyakorolhattak a beköltözőkre/bejárókra, a város olyan várossá vált, amilyenné a beköltözők és a naponta,

hetente bejárók tömegei tették. Csíkszereda az 1968-as területrendezés idején (ekkor vált a város megyeszékhellyé) 13 000 lakossal rendelkezett, ez a szám 1989-re 50 000-re emelkedett. A növekvés — igen kis százaléktól eltekintve — a környékbeli falvak lakosságából, illetve a beköltözött családok gyarapodásából származik. Ezenkívül naponta mintegy 25 000 ingázó jön a városba, s ez nem elhanyagolható mértékben szól bele a városkép alakulásába. A vizsgált régió életformaváltási folyamataihoz tartozik a községközpontok fejlődése, valamint a községközponttal szemben minden hatalmukat és jogukat elvesztítő falvak fokozatos háttérbe szorulása is.

A tájegység napi működése egyféle pulzáló mozgással írható le: a központi mag a tájegység minden elemére kiterjedő szívó-kiengedő hatást gyakorol (s ez nem csupán az ingázó személyekre értendő, hanem a mindennapi életvilág sok más elemére is). Egy-egy településnek a régióban elfoglalt szimbolikus helyét a pulzáló mozgásban való részvétel mértéke, jellege adja meg. E helyen csupán azt emelnénk ki, hogy az úgynevezett „városiasság”, mint a pulzáló gyakorlat gerjesztője és centruma, nem annyira fizikai mivoltában (pl. maga a fizikai értelemben vett település) válik a mindennapi élet szervezőelvévé, hanem sokkal inkább a ráirányuló, a fókusz által életre hívott napi térhasználat, időbeosztás, tárgyhasználat, kapcsolatteremtési és fenntartási gyakorlatok révén. Az antropológiai eseményelemzések arra világítanak rá, hogy ebben a régióban nem a fizikai értelemben vett város az igazi város, hanem az a kognitív sémákban és mindennapi rutinokban tetten érhető, nem fizikai határokkal körvonalazható (nem „fix”) entitás, amelyet a már említett napi pulzáló gyakorlat termelt ki és alakít tovább. Amikor tehát életmódváltozásokról, urbanizálódásról beszélünk e régió kapcsán, akkor nem célravezető egy olyan, fizikai valóságban körülhatárolható, megragadható városra gondolnunk, amely a maga módján befogadja és megemésztí a rá irányuló külső ingereket, illetve a maga tulajdonságait szétsugározza környezetében. Ebben a régióban a város nem konkrét entitás, hanem az éppen lejátszódó folyamatok során termelődő entitás. Adottság és vonatkozási keret egyidőben, s mint ilyen, alakulóban, változóban van. A térben, a róla való beszélésben, a mindennapi viselkedési rutinokban egy-egy szelete látható ugyan, de egészét — egy ráirányuló, megközelítő jellegű interpretáció formájában — csak a ráirányuló mindennapi praxis mentén írhatjuk le. A konkrét, fizikai határok hiánya ellenére a „város” nem fantom-képződmény, hanem nagyon is valóságos. De minden értelmezési kísérletet zsákutcába vezethet az, ha ezt a kognitív sémákban és mindennapi cselekvési rutinokban feloldott „várost” csak közvetlenül tapasztalható fizikai mivoltában kezeljük, és különösen nagyot tévedhetünk akkor, ha egy ilyen önkényesen körvonalazott egzakt városképet a társadalmi folyamatok vizsgálatokor vonatkozási vagy értelmezési háttérként használunk. Eseményelemzéseink révén igyekszünk ezt a kutatási gyakorlatokban sokszor beugró csapdát elkerülni, s bár a kétféle megközelítés összehasonlítására ezúttal nem keríthetünk sort, már tanulmányaink elején igyekszünk az olvasó figyelmét felhívni az általunk választott megközelítési szempontokra. Azért is fontosnak tartjuk ezt, mert a magyar nyelven közzétett városkutatások „fizikai” városképpel operálnak, s feltehető, hogy bizonyos esetekben okkal teszik ezt. Az általunk vizsgált régióban azonban csak ilyen aszimptotikus módon megragadható, csak interpretációk révén valószínűsíthető „városok” működnek, s ez a tény az urbanizációs tanulmányokon edzett olvasói rutin számára nehézséget jelenthet.

4. A kutatás mozzanatai

Amint a bevezetőben már jeleztük, munkacsoportunk tagjai a stabilizációs stratégiákat először az empirikus megfigyelés szintjén rögzítették és írták le. Ezen a ponton még nem törekedtek sem

a jelenség, sem a fogalom pontos körülhatárolására. A jelenség egyre részletesebb, kidolgozottabb „képét” a stabilizációs stratégiáknak teret adó mindennapi események elemzése során tapasztalt, az életvilágépítés módozataiban érvényesülő strukturális egybeesések nyomán alakították ki, miközben az újabb és újabb elemzések fokozatosan bontották le és konkretizálták a kiindulópontul szolgáló diffúz utalásügyűttest. Ebben a koncepiálási folyamatban (amely egyben a használhatónak mutakozó interpretációs eljárások egyfajta kiszűrését is jelentette) jelentős szerepet játszottak azok az eseményelemzések és rövid tanulmányok, amelyek az ingázó busz világára, a hangkörnyezet elemzésére, a tárgyi környezet létrehozásának modelljeire, a személyközi kapcsolatok ökológiájára irányultak. Az ezekben a témakörökben végzett mélyebb elemzések már a stabilizációs stratégiák implicit fogalmával operáltak.

Elemzéseinkben stabilizációs stratégiának tekintjük a mindennapi életvilágépítés azon mozzanatait, amelyek az életforma folyamatos változtatására irányuló két fő tendenciával szemben (ezek egyike a fentről gyakorolt erőltetett átépítés, másika az ágensek által kitermelt, húzó szerepet betöltő városkép) az állandóság érzetét/tudatát igyekeznek megteremteni. Olyan események hordozzák ezeket a stratégiákat, amelyek jól érzékelhetően kiemelkednek a folytonos változás teréből és idejéből, saját maguk számára saját teret és időt hoznak létre. Ennek nyomán minden ilyen esemény „megemeltté” válik, s ez a sajátos, az ünnepek életvilágépítésére jellemző patetikum az, ami ezeket az eseményeket viszonylag könnyen fölismerhetővé teszi. (Nyilván nem véletlen, hogy a családi ünnepek nagy része is beletartozik a stabilizációs stratégiákat kitermelő/éltető események sorába.)

Ennek az életvilágépítési gyakorlatnak legfontosabb eleme a distanciatermelés (részletes kifejtését lásd a 6. pontnál): olyan környezetteremtési fogásokkal él az ilyen esemény, amelyek a váltás folyamatából kiemelik. Az eltávolítás mértéke egyben meghatározza az eseményben életre kelő stabilizációs stratégiák erejét, életforma-befolyásoló funkcióját is. Minél jobban sikerült az eltávolítás, annál nagyobb tér nyílik az így megteremtett „szabad” közegben a stabilizációs stratégiák számára. Jól látszik ez például az olyan családi ünnep esetében, amelyben az ünnep falusi környezetbe való visszahelyezése, a falusi rokonság kitüntetett szerepeltetése, a tegnapi ünnepi rítusok látványos föllevenítése, az öltözet kiemelése stb. a változás folyamatáról való igen nagymértékű távolságot teremt meg, s ezzel lehetőséget nyújt az esemény folyamán a stabilizációs stratégiák „szabadulására”: olyan szavakból, tárgyakkól, viszonyulási módokból épül ki az eseménykörnyezet, és oly módon épül ki, hogy az jelentős mértékben átsugározhat az esemény előtti és utáni mindennapi életbe, tehát a folytonos változás terébe és idejébe.

Munkacsoportunk a már említett területeken több olyan, konkrét tér- és időbeli paraméterekkel jellemezhető életvilágépítési gyakorlatot írt le, amelyekben a stabilizációs stratégiák életre kelhettek, működhettek. Néhány átfogóbb jellegű tanulmányban pedig részleteiben is elemeztek néhány ilyen gyakorlatot.

A fentebb jelzett elemzések mellett azonban figyelniünk kellett arra is, hogy a változási folyamat adott paraméterei mellett milyen feltételek termelték ki a „megemelt” eseményeket. Ez a kérdés roppant összetettnek bizonyult, mivel erre a régióra vonatkozóan kutatási programunk beindulásáig nem volt pontos kép magáról a változási folyamatról sem. A változási folyamat egyik elemének — a fentről diktált életformaváltásnak — a körvonalazása meglehetősen hosszas (és munkacsoportunk tevékenységétől részben távol álló) statisztikai-szociológiai felmérések elvégzését kívánta meg. Mivel az adatok összegyűjtésére és feldolgozására szakosodott megyei hivatalok adatbázisát

általában nem lehetett megbízhatónak tekinteni, a szűkebb értelemben vett urbanizációs folyamatra vonatkozó adatokat (pl. a lakosság összetétele, foglalkozási megoszlása, ingázási volumenek és irányok, iskolahálózat, kulturális infrastruktúra, úthálózat, iparfejlesztés stb.) csak az egyes néptanácsai regiszterek feldolgozása során történhetett (s nem került sor „irányított” feldolgozásokra, összesítésekre), ez a meglehetősen időigényes munka viszonylag hiteles kép megalkotásához segített hozzá.

Ami viszont a folyamatos változás második összetevőjét illeti (ti. a mentális kép szintjén megteremtett és hűzőerőként működő „város” hatása), ennek részletekbe menő elemzése külön kutatási programot kívánt volna meg, ezért — bár többször foglalkoztunk a jelenséggel — összegező munkánk során csak részben alapozhattunk rá. Mindezt azért is hangsúlyozzuk, mert a stabilizációs stratégiák működésére vonatkozó interpretációkat nem tekintjük kimerítőeknek és teljes körűeknek. A kutatás jelenlegi pontján lehetőség nyílik egy átfogó jellegű interpretációra, ez azonban egyes részterületek elemzésével tovább finomítható, esetleg korrigálható. Szükségesnek tartjuk azt is hangsúlyozni, hogy mivel a változási folyamat már jelzett „belső” összetevőjéről alkotott ismereteink részlegesek, a változási modell egészére vonatkozó interpretációnk jelentős részben a stabilizációs stratégiákat tartalmazó események antropológiai elemzéseiből táplálkozik.

Antropológiáról lévén szó, módszertani szempontból két tájékoztató jellegű megjegyzést kell itt tennünk. Egyrészt azt, hogy az elemzések tárgyául szolgáló események kiválasztása és körülhatárolása céljára a változás folyamatáról való distanciateremtési gesztust, illetve a már szintén jelzett „megemeltség”-jelleget vettük tekintetbe. Mivel nem az ilyen jellegű események fogalmi körülhatárolása és valamiféle tipologizálása volt a célunk, hanem az eseményekben kialakuló, működő stabilizációs stratégiák működésének vizsgálata, ezért olyan események sorozatát vettük alapul, amelyek egyértelműen távolsághoz vezetést gyakoroltak. Másodsorban pedig: igyekeztünk rekonstruálni az ilyen konkrét tér- és időbeli paraméterekkel jellemezhető események kiépülési gyakorlatát. Ahogyan egy-egy ilyen esemény fölényül, abban maga a stabilizációs stratégia konkretizálódása érhető tetten. E stratégiák előfordulási feltételeinek, helyeinek és működési módozatainak vizsgálata — meggyőződésünk szerint — olyan eredményekhez vezethet, amelyek támpontokat adhatnak a folyamatos változással szembeni mai és holnapi magatartások körvonalazásához is.

5. A stabilizációs stratégiák feltételrendszeréről

Bár a kutatás a fordított utat járta be, mégis célszerűnek tartjuk, hogy mielőtt a stabilizációs stratégiák működésének bemutatására sort kerítenénk, röviden mutassuk be az ezeket a stratégiákat életre hívó, fenntartó feltételrendszer néhány vonását. Az előbbi pont tárgyalása során már utalás történt arra, hogy a folyamatos változás két faktor révén került folyamatosan előtérbe. Egyfelől az állami adminisztráció és településfejlesztési politika által diktált változási ritmus, másfelől pedig az urbanizációs folyamatban termelődött városkép hűzőereje gyakorolt erőteljes hatást a célba vett életformára. Abban, hogy a változás kettős kényszere és erőteljes ritmusa ellenében stabilizációs stratégiák alakulhattak ki (s ezek a változás sodrába tartozó mindennapi élethelyzetekre is erőteljes befolyást gyakorolhattak), többféle tényező játszott közre. Ezek a tényezők gyakran fölerősítették, kiegészítették egymást, sajátos éltető környezetet alkotva a stabilizációs stratégiák létrejöttére és működésére számára. Jelen tanulmány keretében csupán a fontosabbakat mutatjuk be, előre jelezve azt is, hogy a felsorolás nem jelöl egyben fontossági sorrendet is.

a) A falu világára irányuló életformaváltási kényszer különböző időpontokban és különböző mértékben érintette a nem és életkor szerinti rétegeket. Tovább erősítette ezt az életformaváltási aszinkront az a tény, hogy az urbanizálódás sok kulcsfontosságú elemének (munkahely kiválasztása, lakásszerzés, lakberendezési tárgyak vásárlása stb.) nem voltak szolgáltatásjellegű, jól működő csatornái. Ezért a személyes ambíciók, a személyes kapcsolatok, illetve a véletlen események igen nagy szerephez jutottak. Az ügyintézők nagyfokú „balkanizálódása” jelentős mértékben közrejátszott abban, hogy az egyébként egy időpontban, egy ritmusban változtatók között is aszinkron alakuljon ki.

Ez a generációs és nemek szerinti életformaváltási aszinkron nyilvánvaló, következményei azonban már sokkal kevésbé azok. A váltás eltérő mértéke és ritmusa ugyanis zavart okozott a személyes mindennapi életesemények szimbolikus lereagálásának síkján. Mivel a falu életvilágában az életesemények szimbolikus lereagálásai alapvetően nyilvános jellegűek (ti. az egyén mindig a falu egészéhez méri magát, illetve saját magát a falu róla alkotott tudáshátere előtt kell elhelyeznie), mindenki arra törekszik, hogy a vele történt fontos események valamilyen módon — ha lehet, a rutinszerű beszélgetési alkalmak révén — belekerüljenek a falu kommunikációs terébe. Az urbanizációs aszinkron már azzal is összezavarta ezt a gyakorlatot, hogy a munkaidő és az utazási alkalom megszervezésével széttörte a kommunikációs hálóba való belépés jól begyakorolt formáit. Az egyéni életesemények szimbolikus lereagálásának napi rutinjai számára azonban az okozta a legnagyobb gondot, hogy az aszinkron nyomán a személyes életesemények összemérhetetlenké, lereagálhatatlanokká váltak. Amit egyvalaki átélt, az idegen volt a másik számára és fordítva. Átfordítási kódok hiányában (vö.: az antropológiai szakirodalomnak a small scale típusú közösségekkel kapcsolatos idevágó fejtegetéseit) a megszokott utalásos eljárások nem idézhették fel mások számára az átélt személyes életeseményt. Az élmény már nem volt eleve közös, így az eddig jól bevált utalásrendszer alkalmazhatatlannak bizonyult, s ezért a még meglevő kommunikációs alkalmakban sem sikerülhetett megnyugtató módon elhelyezni a személyes életeseményt. Ebben a kritikusnak nevezhető helyzetben (tekintettel arra, hogy az életesemények szimbolikus elhelyezésére mindig szükség van) csak egyetlen megoldás kínálkozott. Az éppen aktuális személyes életesemények jó részét meg nem történtnek kellett tekinteni, illetve átmenetileg le kellett mondani szimbolikus elhelyezésükről, s vissza kellett nyúlni azokhoz, a tegnapi életformára jellemző közösségi eseményekhez (ünnepek, rituális munkaalalmak, kapcsolattartási formák stb.), amelyek jól begyakorolt rituáléjuk révén a falu nyilvánossága előtti személyes megmérettetés színterei voltak. Ezek a felelevenített eseménnytípusok — ha nem is biztosították az éppen aktuális személyes életesemény megfelelő lereagálását — legalább megteremtették azt az érzést/hangulatot, hogy a lereagálás megszokott kerete ép, és benne — elvben — az éppen aktuális személyes életesemény is elhelyezhető. Nem a hagyományokhoz való ragaszkodás, nem a megszokás, nem a nosztalgia keltette életre ezeket a tegnapi eseménnytípusokat, hanem a nagyon is elemi kényszer: ezek mutatkoztak az egyetlen olyan menedéknek, amelyekben a személyes életesemények — potenciálisan — elhelyezhetőnek tűntek. Hogy ez az elhelyezés végbement-e vagy sem, az már más kérdés, mint ahogy az is, hogy mind a hatalom, mind pedig a vidék értelmiségi rétege erre a kényszerre hagyományápolás címén igyekezett rájátszani. Számunkra itt csupán annak a megállapítása fontos, hogy az urbanizációs aszinkron a változás sodrába belekerült egyéneket egyes tegnapi eseménnytípusok kiemelt jellegű felelevenítésére és továbbéltetésére kényszerítette, s ezek a rekonstruált vagy felelevenített formák a stabilizációs stratégiák számára kitűnő táptalajt jelentettek.

b) Ha az elmúlt két évtized urbanizációs folyamatainak számadatait nézzük (s ezt még kiegészítjük az erőltetett városfejlesztést kísérő törvények, rendelkezések, belső utasítások tanulmányozásával), akkor hamarosan nyilvánvalóvá válik számunkra, hogy „szocialista városfejlesztés” címke alatt egyfajta hűzd meg — ereszd meg játék folyt. A külső kényszer hullámszerű mozgása olyan bizonytalanságot termelt, amelynek ellenében csak az egyéni, illetve a személyes kapcsolathálóban rejlő erőforrásokat lehetett mozgósítani. A fentről vezényelt életformaváltási folyamatoknak a legfontosabb tulajdonsága egy negatívumban érhető tetten: nem rendelkezett olyan objektív, az egyén számára átlátható paraméterekkel, amelyek a kis lépésekre lebontott, időben és térben elhelyezett egyéni váltási stratégiák kidolgozását, illetve megjátszását lehetővé tették volna. Ezért a változás sodrába belekerült egyén igen vagy nem, egész vagy semmi alapon volt kénytelen felfogni és átélni ezt a változási folyamatot. A fokozatos, adaptáló jellegű, apró lépésekre lebontott változás helyett egy teljesen más utat kellett járni. Keresni, s mintegy lesni kellett a megnyíló lehetőségeket, majd ha ilyenek adódtak, az egyéni élettapasztalatot, kapcsolathálót és energiákat maximálisan mozgósítva az adott pillanatban megragadni minden megragadhatót, sőt be- és túlbiztosítani azt, amit éppen meg lehetett ragadni. Volt, akinek a forma szintjén így egyből sikerült a „beugrás”, másik lépcsőben tették meg ugyanezt.

A beugrásos technika azonban egész sor következménnyel is járt, s ezek nagy része jelentős szerepet játszott abban, hogy a formális váltás után stabilizációs stratégiák keltek életre. Az ugrások előtérbe kerülése a lassú adaptálódás helyett mindenekelőtt a már ismert és gyakorolt döntési és cselekvési paradigmák érvényességét, használhatóságát igazolta. Azt az érzést/tudást termelte ki, hogy az otthonról hozott rutinok az új környezetben a túlélés sikeres eszközei lehetnek, hiszen ezekkel az eszközökkel sikerült megoldani magát a váltást is. Lassú adaptálódás esetén teljesen más folyamat játszódott volna le, ugyanis a változás folyamatába belekerült egyén egyre több olyan helyzetbe csöppent volna bele, amelyek kis részletekben adagolták volna az átfordulást, s amelyekben — az apró lépések sikere érdekében — egyre újabb és újabb döntési, cselekvési technikákat kellett volna elfogadnia. Erre viszont nem került sor, mert a beugrásos technika mindig a már meglévő, ismert tartalékok koncentrálását kényszerítette ki. A siker pedig megerősítette az ágensekben azt a hitet, hogy a birtokolt döntési és cselekvési paradigmák jók. Paradox tény, hogy maga az urbanizálódási folyamat konzerválta ezeket a falu életvilágához tartozó paradigmákat, mégpedig messze előremutató szimbolikus erővel. Csak a példa kedvéért jelezni itt, hogy az egy-két ugrással életformát váltott egyének a kívülálló számára hihetetlen mértékben, és ugyanakkor naivan magabiztosak, s ezt a magabiztosságot épp a sikerrel alkalmazott paradigmák birtoklásának tudata/érzése termeli. Igaz, hogy törekeny, ingatag magabiztosság ez, mert az új helyzetben csak ritkán alkalmazható sikerrel. De az esetleg jelentkező gyakorlati buktatók még nem elegendők arra, hogy lebontsák az alkalmazhatóságukba vetett hitet. Ezért az ugrás sikere által megerősített, szimbolikus hatalomra szert tett tudás ma még kulcsfontosságúnak ítélt egyéni, családi, kisközösségi életese-mények megszerveződésében döntő szerepet játszik. Olyan, a falu életvilágából hozott „belső mag” ez, amelynek a kiemelt fontosságú eseményekben megmutatkozó generáló, szervező ereje a stabilizációs paradigmák számára — az adott eseményen belül — biztos védőhálót, és ugyanakkor azok érvényességét kiemelő szimbolikus visszaigazolást jelent.

c) A stabilizációs stratégiák életre hívása és fenntartása számára a legfontosabb feltételt kétségkívül a falu életvilágára jellemző kapcsolatteremtési és kapcsolatfenntartási mód továbbélése jelentette. Bár magát a falu környezetében kiépült hálózatot az életformaváltás néhány eleme jelen-

tős mértékben szétzilálta (pl. a városi munkahelyek által diktált eltérő időbeosztás, az otthoni munkaalkalmak megszokott helyének és időpontjának megváltozása), maga a kapcsolat típus korántsem szorult háttérbe, sőt még a hálózatalakítási próbálkozások is jelentősek. A falu életvilágára jellemző kapcsolatvilág központi eleme a nem technicizált, reciprocitáson alapuló, szimbolikus síkon túlbiztosított kapcsolat, amelynek lényege — képletesen szólva — a másik fél „kézbentartása” a személyes identitásnak a másik félbe való kihelyezése révén. Ez a kapcsolat típus két ok miatt nem épült le, sőt, talán még meg is erősödött a vizsgált régióban. Részen azért, mert az eltérő időbeosztás nyomán szétzilálódott kapcsolatépítési, kapcsolattartási formákat más helyeken, más időpontokban, más partnerekkel igyekeztek pótolni, másrészt pedig azért, mert az általános hiányjelleg, s ezen belül az életformaváltás infrastruktúrájának hiánya azt az érzetet keltette, hogy a reciprocitáson alapuló, nagymértékű szimbolikus lekötelezettségeket tartalmazó kapcsolat formák építése és fenntartása vezethet csak eredményre. Bár a balkanizálódott bürokrácia kölcsönös szíveségeken alapuló kapcsolattartási gyakorlata korántsem azonos a falu életvilágának fentebb jelzett kulcsfontosságú kapcsolat formájával (a két típus összehasonlítása külön tanulmány tárgyát kell majd képezze), a felszíni hasonlóság — ti. a be- és túlbiztosítás alkalmazása, mint garanciakeresés a jövőre nézve — az ismert kapcsolatépítési rutin érvényességét látszott igazolni. A nem hivatalos szférában (rokonok, falubeliek, ismerősök körében) pedig a visszaigazolás sokszorosan megtörtént, néha az explicit tudásforgalmazás szintjén is. S bár a túlbiztosított, a kölcsönös lekötelezettségeken alapuló kapcsolat típus a város világában — hosszabb távon — nem csupán energiapiazarló, hanem sok esetben célszerűtlen is, az ebben a régióban kitermelődő „város” egyértelműen ennek a kapcsolat típusnak a használhatóságát és érvényességét bizonyította.

Ennek a megváltozott életformába áthelyezett kapcsolatépítési gyakorlatnak (szimbolikus vonatkozásai, illetve az identitásépítésben vállalt hangsúlyozott szerepe révén) sajátos közösség-szervező potenciálja is van. Befolyásolja azoknak az eseményeknek a fölépülését, amelyekben előfordul, s ez a befolyásolás nagymértékű is lehet. Többek között ösztönzi azoknak az eseményépítési stratégiáknak az érvényre jutását, amelyek a falu életvilágára jellemző mozzanatokat használják fel az események építése során. Az így működő stratégiák pedig — vázolt gondolatmenetük alapján — stabilizációs stratégiák. Olyan eseményekben is érvényre jut ez a befolyásoló erő (pl. köszönési, találkozási alkalmak, az étellel-itallal kínálás rutinjai, a hazatérési gyakorlata stb.), amelyeket egyébként a külső tényezők nem taszítanának a stabilizációs stratégiákkal való építkezés irányába. A falu életvilágára jellemző kapcsolatépítés és kapcsolattartás fentebb bemutatott típusát tehát joggal tekinthetjük olyan tényezőnek, amely önmagában is képes stabilizációs stratégiák életre hívására, más tényezőkkel társulva pedig ez a generáló erő még erősebb.

d) A bevezető részben említést tettünk már arról a mentális városképről, amelyhez kapcsolódva egy belső urbanizációs készlet (kényszer) alakult ki. A városkép létezése és működése az urbanizációs folyamatokba való belépést szorgalmazta, s mint ilyen nyilvánvalóan a stabilizációs stratégiák ellenében hatott. Ezt a városképet két tényező termelte ki: egyfelől a várossal való mindennapi kapcsolat, másfelől pedig a fentről irányított városfejlesztési gyakorlat. Míg az első tényező egészen a 80-as évek közepéig konstans maradt, a második tényező — a politikai érdekek és a gazdasági helyzet függvényében — hullámszerűen fejtette ki hatását. A fizikai városkép épülése (bontások, építkezések), a munkavállalási lehetőségek, az ügyintézők kereteit meghatározó adminisztratív rendelkezések egyfajta húzd meg – ereszd meg alapon hol közelebb hozták és vonzóbbá tették a fókusz-ként működő városképet, hol pedig eltávolították, kontúrjait bizonytalanná tették. Ez

a politikai és gazdasági paraméterek hatására kialakult fluktuáció bizonytalansági tényezőket vitt be magába a városképbe. Csíkszereda szocialista fejlődésének két évtizedes történetében (1968—1980-as évek vége) ily módon több olyan időpont és hely konstituálódott (pl. egy-egy üzemben vagy foglalkoztatási ágazatban), amelyek — a városkép kívülről való elbizonytalanodása folytán — stabilizációs stratégiák működését tették lehetővé, vagy ha az elbizonytalanodás mértéke nagyobb volt, akkor életre is hívták ezeket a stratégiákat. Itt kell megemlítenünk azt is, hogy a városkép kívülről való elbizonytalanodásában jelentős szerepet játszott a rejtett társadalmi nyilvánosság beszédeseményeinek azon halmaza is, amely a vélt vagy valós gazdaságpolitikai korlátozások magyarázatával, előzetes vagy utólagos átbeszélésével foglalkozott. A várható negatív változásoknak ez a tajta átbeszélése nem csupán fölerősítette a városkép alkalmankénti elbizonytalanodását, hanem időben el is helyezte azt. Néha a tényleges korlátozás előtti időpontra, mintegy előre jelezve a várható változást, máskor pedig utólagos értelmezéssel próbálkozott.

A városkép kívülről történő elbizonytalanodásának a stabilizációs stratégiák megjelenésére gyakorolt hatása sokkal komplexebb jelenség annál, hogy — megfelelő helyzetelemzések hiányában — az összefüggést elemeire bontva megadhatnánk. Mivel kutatásunk tárgyához tulajdonképpen csak a stabilizációs stratégiákat kitermelő feltételek számbavetele tartozik (és nem feltétlenül a feltételek működése is), ezt a kérdést egy kisebb léptékű külön program keretében véljük megválaszolhatónak.

e) A városkép specifikus képlékenysége mellett még egy olyan tényező volt, amely jelentős mértékben inspirálta a stabilizációs stratégiákat tartalmazó események létrejöttét és jó lefutását, de összetett jellege, valamint az általa gyakorolt hatás közvetett volta miatt csupán jelzésszerű tárgyalására vállalkozhatunk. Ez a tényező a nemzeti identitás (jelen esetben a magyarságtudat) továbbélésének egy bizonyos módja, amely a szocializmus utolsó két évtizedében ezt a többségében magyar népességű régiót jellemezte.

Máshol részletesebben bemutattuk (vö.: *Átmenetek 1990/1*, Janus 1991), hogy a romániai magyarságon belül igen élesen elkülönült a hivatalos nemzetiségi nyilvánosság és a hétköznapi világ. A vizsgált régióban ez a jelenség fokozottabb mértékben explikálódott, mivel a helyi értelmiség a szocialista frazeológia és regionális identitáselemek összekeveréséből kialakított egy olyan kétféle irányba is forgalmazott „hargitai ideológiát”, amely nem volt képes kapcsolatot teremteni a mindennapok világával. Ez a hargitai ideológia egyrészt az államhatalom iránti lojalitást kívánta kifejezni, másrészt a hétköznapi világának irányában kívánta igazolni — jobbára sikertelenül — a helyi értelmiségi réteg szocialista szerepvállalásait. (Vö.: *Biró—Bodó: A hargitaság. Egy régió kultúraépítési gyakorlatáról*. In.: *Átmenetek 1991/2*.)

Ez a regionális médiák és nyilvános jellegű események által termelt/fenntartott félszocialista/félnemzeti frazeológia (és a mögötte meghúzódó, a szocialista eredményeket igenlő ideológia) csak igen kis mértékben jutott le a mindennapok világába. Természetesen ezért arra sem lehetett megfelelő eszköz, hogy a nemzeti identitás — bár legfontosabbnak látszó — elemeit hordozza. A nemzeti identitás kényszerű elrejtőzése az általunk vizsgált régióban két irányban tört utat magának. Egyrészt visszaszorult a privát szférába (ezen belül is a családi térbe és a bizalmas kapcsolatokba), s ennek nyomán erőteljesen szemiotizálódott és verbalizálódott. A nemzeti identitás rejtett működésének ez a vonulata nem befolyásolta a stabilizációs stratégiák kialakulását, ezért ezzel a jelenséggel itt nem foglalkozunk tovább. A kényszerű elrejtőzés következményeként kialakult másik működési pálya viszont közvetlenül összefügg tárgyalt témánkkal. A privát szférába visszaszorult nemze-

ti identitástudat működési formái ugyanis keresték azt a minimális nyilvánosságot, ahol megmutatkozhatnak, amelyek révén az egyéni életút mozzanataként bár egy szűkre méretezett közös háttér tudásba beépülhetnek. Vagyis ha valaki ebben az időintervallumban otthoni vagy bizalmas körben magyarságtudatára/ézésére vonatkozóan kijelentéseket tett, vagy nemzeti jelképként funkcionáló tárgyakat szerzett be, a magyarsághoz való tartozását demonstráló jelképes gesztusokra vállalkozott, akkor emellett kereste azokat az alkalmakat, helyzeteket is, amelyekben minderről másoknak is hírt adhat, ilyen gesztusai, nyilatkozatai számára — legalább egy viszonylag szűk körben — szimbolikus jóváhagyást szerezhet.

Ez az identitásműködtetés terén mutatkozó kényszer két szinten is támogatta a stabilizációs stratégiákat tartalmazó eseményeket. Az a tény, hogy ezekben az eseményekben a nemzeti identitás egyes elemei megjelenhettek (sőt, igen gyakran kiemelten jelentek meg), ezeket az eseményeket pozitív értékelés alá vonta. A ritualizálódott eseményeket mindig jelezte egyfajta „etnikai összekacsintás”, s nem ritkán ennek az összetartozási érzésnek a tételes megfogalmazása is. Ugyanakkor pedig kialakult az az elvárás, hogy ilyen típusú (stabilizációs stratégiákat tartalmazó) eseményeket kell létrehozni, ilyenekben kell részt vállalni, mert ezekben — mint egyfajta védett és bizalmas körben — a nemzeti identitás fölmutatása gyakorolható (pl. magyarságtudattal kapcsolatos kijelentések megtétele, tánc, öltözet, éneklés, adomák mondása, szimbolikus étkezési rend, szállóigék felidézése stb.). Különösen a 80-as évek második feléről mondhatjuk el, hogy a nemzeti identitás működtetésének igénye határozottan ösztönözte azoknak az eseményeknek a létrejöttét és átgondolt megszervezését, amelyek stabilizációs stratégiákat tartalmaztak, vagy éppen újakat termeltek. Ezzel a kérdéskörrel — bár nem a stabilizációs stratégiák működésének szemszögéből, hanem a nemzeti identitás diktatúrabeli működésének elemzése céljából — egy rövidesen beinduló kutatási program keretében foglalkozunk részletre menően, és elképzeléseink szerint a várható eredmények kapcsán formalizálható lesz az a vázlatos összefüggés, amelyet fentebb a nemzeti identitás működési, és a stabilizációs stratégiákat tartalmazó események viszonyában jeleztünk.

f) Az 1987-ben és 1988-ban folytatott antropológiai terepmunkáink során figyeltünk fel arra, hogy a romániai társadalomban, s ezen belül a romániai magyarság körében hangsúlyozottabban, a „kis élet” egyfajta talpraállítódása folyik, az általunk alaposabban vizsgált régióban pedig már a kis élet stabilnak látszó működési formáit is rögzíthettük. Bár erre a jelenségre azóta többször is utaltunk (szakmai levélváltások Gáll Ernővel, a KAM Füzetek első számának anyaga), a stabilizálódás mechanizmusának leírásával még mindig adósak vagyunk. Ennek az átfogó jellegű stabilizálódásnak az okait keresve bukkantunk rá egy nagyon fontosnak mutató tényezőre: a belső urbanizációs kényszer trendszerű gyengülésére. Hangsúlyozzuk, hogy ez a tényező magának az átfogó stabilizálódási folyamatnak az okaként működött, s nem kimondottan csak az átfogó folyamat egyik komponensként jelentkező stabilizációs stratégiák inspiráló feltételeként. A stabilizációs stratégiákra gyakorolt hatásával foglalkozva tehát ennek a tényezőnek csak néhány vonatkozását vesszük szemügyre.

Jelen gondolatmenetünk d) pontjában említettük a fizikai és mentális városkép sajátos képlékenységét és időszakos változását. Ennek eredményeként a város mint fókusz hol eltávolodott, hol meg közelebb jött az urbanizáció sodrába belekerült ágensekhez. A 80-as évek közepétől az eltávolodás trendszerűvé vált és egyre fokozódott. Több foglalkozási és életkori rétegre kiterjedt, időben pedig tartósan fennmaradt. Ennek okai részben külső eredetűek és viszonylag könnyen számba vehetők: nem jöttek létre újabb munkahelyek, lelassult a lakásépítések üteme, megkezdődött a szak-

képzetlen munkások leépítése (burkolt munkanélküliség), rendszerint csak a havi bér egy részét (60—80%-át) folyósították, gyakorivá vált a kényszerszabadságot, a krónikus energia- és nyersanyaghiány felborította a munkahelyek belső rendjét és a munka megszokott ritmusát, az üzemanyag-ellátás rendszertelensége megnehezítette az ingázást stb. Ezek a kívülről jövő tényezők — bármilyen váratlanok és kellemetlenek is voltak — önmagukban még nem lettek volna képesek arra, hogy a belső urbanizációs kényszert végleg legyengítsék. Hiszen az urbanizációs folyamat beindulása előtt, sőt, a kezdetén is, sokkal nehezebb feltételeket is elfogadtak a várost megcélzó tömegek. A külső hatásokkal párhuzamosan más folyamatoknak is le kellett játszódniuk ahhoz, hogy a városkép mint fókusz végérvényesen eltávolodjon.

Ez a másik folyamat nem más, mint az urbanizálódási lendület egyfajta kifáradása, amely — tapasztalataink szerint — a negatív hatású külső feltételektől függetlenül is jelentkezett, bár az előbb felsorolt külső hatások nem csupán eltakarták ezt a kifáradást, hanem — mintegy visszaigazolván — meg is erősítették azt. A városképről mint fókuszról szóló bevezető tanulmányban már jeleztük, hogy ez a fókusz újraigazolta a falu kapcsolatvilágát, és — a feltételek között elsőként — azt is, hogy a városhoz való viszonyulásnak eltérő ütemű és formájú variációi jöttek létre. A város és az egyén kapcsolata így az urbanizáció első fázisában prioritást kapott a falun belüli egyén—egyen kapcsolatokhoz képest. Ez a viszony 6-8 évnél tovább csak abban az esetben életképes, ha az egyén—város kapcsolat időszakonként újradefiniálódik, az egyén fokozatosan előrehalad a városkép felé vezető „úton”. A vizsgált régióban valójában ilyen folytonos vagy lépcsőzetes előrehaladást sem az egyéni szakmai kompetenciák, sem pedig a város által felkínált adottságok nem tettek lehetővé. Ezért a kezdetben erősödő, majd stagnáló egyén—város viszonyban való élés egyre több nehézségbe ütközik. A fókuszra orientált kapcsolatok helyett fontosabbá válnak az ismét előtérbe kerülő egyén—egyen kapcsolatok. Nem véletlen, hogy az urbanizálódási folyamatokból való általános kijózanodás a 80-as évek közepére esik, mert a tömeges városba költözés épp a hetvenes évek közepétől kezdődött.

A városkép mint fókusz eltávolodása (s mint láttuk, ennek részben külső, részben pedig belső okai voltak, és a kétféle ok — bár nem függtek össze — fölerősítették egymást) fölértékelte azokat a stabilizációs stratégiákat tartalmazó eseményeket, amelyek a tárgyalt időszak utolsó harmadában az urbanizálódás ellenében működtek. Bár a feltételhálóknak ez az eleme csak az utolsó néhány évben működött erőteljesen, legitimáló hatása olyannyira erős volt, hogy az addig próbálkozás-szerűen, igen gyakran csupán kísérleti jelleggel összeálló eseményeket egy — az urbanizálódás ellenében ható — alternatív életformává gyúrta össze.

Néhány összefoglaló megjegyzés a stabilizációs stratégiákat kitermelő feltételrendszerrel

A stabilizációs stratégiákat kitermelő és fenntartó feltételrendszer egészének értelmezése kapcsán ki kell emelnünk azt, hogy ezek a feltételek nem közvetlenül hatottak az életformaváltási folyamat ellenében. A befolyásolásnak egy közvetett formája működött, amely a következőkben érhető tetten: ezek a feltételek — együttesen vagy kisebb csoportokban fejte ki hatásukat — olyan életeseemények kitermelődését tették lehetővé/kényszerítették ki, amelyek a váltási folyamat gyenge pontjaira ráépültek, s így átmeneti szüneteket, kitérőket, ideiglenes állomásokat, mellékutakat hoztak létre. Képletesen szólva azt is mondhatnánk, hogy a részben belső kényszerből táplálkozó életformaváltási folyamatnak egy olyan kiemelt jellegű eseményekből összeálló környezetben kellett átverekednie magát, amely sok lehetőséget kínált a változási folyamatba belekerült egyének számára, hogy időszakosan kilépjenek ebből a folyamatból. E kilépések gyakorisága (ami végeredmény-

ben a stabilizációs stratégiákat működtető események halmazát jelenti), illetve a változási folyamatba való visszalépés utáni hatás folytán ebben a régióban olyan globális jellegű visszahúzó erő konstruálódott, amely kezdetben csupán fékező erőként működött, később viszont — az 1980-as évektől kezdődően — már egyre inkább úgy jelent meg, mint egy alternatív, választható életvezetési modell. A váltás mint folyamat helyét egyre gyakrabban foglalta el egy-egy kimerevített átmeneti állapot. (Az itt jelzett tendenciát az e régióra jellemző életformaváltási modell elemzése kapcsán fejtjük majd ki.) Így a stabilizációs stratégiákat kitermelő, fenntartó feltételek egy alternatív, időszakosan vagy véglegesen választható környezetet generáltak. Nyilván nem véletlen, hogy e stabilizációs stratégiák már az életformaváltási folyamat első fázisaiban jelentkeztek, később pedig olyannyira megnőtt a számuk és szerepük, hogy az őket hordozó élethelyzetek halmaza a belső kényszer által is diktált váltás egyféle alternatívájává állhatott össze. Így a fentről propagált és a belső kényszerből is táplálkozó ún. városi életforma, illetve az elhagyásra kijelölt életforma közötti térben egy olyan középutas, átmeneti életvezetés vált mindennapi valósággá, amely semmiféle tervezőasztalon és semmiféle vágyképben nem szerepelt, s éppen ezért a társadalomalakítási ideológiák vagy a vágyképek konkretizációinak visszaigazolására irányuló társadalomkutatás számára sem könnyen megragadható. A stabilizációs stratégiák értelmezése ennek a be nem tervezett, el nem képzelt átmeneti életvilágépítési gyakorlatnak a létrejöttéről alkothat megközelítő jellegű, ugyancsak előrejelzésekre is módot nyújtó magyarázatokat.

6. A stabilizációs stratégiák megjelenése és működése

A stabilizációs stratégia — körülírását a bevezető részben már megadtuk — tulajdonképpen :i szonyfogalom. A falu világára jellemző életvilágépítési stratégiák egy csoportját jelöljük ezzel a névvel. Speciális jellegük előfordulási helyükből ered. Ugyanaz a környezetbeélési gyakorlat, amely az urbanizációs folyamatban stabilizációs stratégiának minősül, a falusi életvilág részeként már nem, vagy csak kisebb mértékben rendelkezik ezzel a jelleggel. Kutatásunk során ezzel a névvel jelöltük azokat a környezetbeélési, környezetépítési módozatokat, amelyek az életformaváltás sodrába belekerült egyén, család, kisközösség mindennapi életvilágépítési gyakorlatában a falu világára jellemző modell szerint játszódnak le. Megfigyelhetők nyilvános, rítusszerűen megszervezett események alakjában, de a környezetbeélés egészen apró, efemer mozzanataiban is. Célszerűnek látszik számba venni azokat az eseménytípusokat, amelyekben jelentkeznek ezek a stratégiák, s természetesen rögzíteni kell az előfordulás mértékét és gyakoriságát is. Ezen túlmenően azonban különösen fontosnak tűnik a stabilizációs stratégiákat tartalmazó (még pontosabban: döntően ilyen stratégiákat tartalmazó) események kiépülésének értelmezése. Ez utóbbi teheti lehetővé számunkra, hogy az átmeneti életformák természetéről képet alkothassunk.

Mintegy rövid kitérőként, csak utalásszerűen térünk ki arra, hogy milyen helyzetekben, milyen típusú eseményekben jelentkeznek a vizsgált stratégiák. Leggyakrabban és legnagyobb számban azokban az ünnepi eseményekben fordulnak elő, amelyek a család vagy a falu rendkívüli ünnepeinek számíthatnak. Hivatalos ünnepekben csak akkor, ha abban valamiképpen sikerült megteremteni a jól körülhatárolt privát szférát. Itt kell megjegyeznünk azt is, hogy kompakt katolikus régióról lévén szó, a vallásgyakorlás közösségi alkalmai (s ezek nagy része egybeesik az ünnepekkel) szintén tág életteret nyújtottak a stabilizációs stratégiáknak. A város és a falu közötti viszonylag kis távolság periodikus hazajárást tett lehetővé (segítés az otthoni mezőgazdasági munkában, hétfélgő rutinszerű munka, lakodalom, temetés, disznóvágás), s ide tartozik természetesen maga az ingá-

zás. Az ünnepi alkalmak mellett ezek az események (amelyeknek központi eleme a várostól való fizikai értelemben vett eltávolodás) sokféle stabilizációs stratégia megjatszására nyújtottak lehetőséget.

A fentebb bemutatott eseményekkel szemben a nem rítusszerű események a vállalt városi életforma „repedéseiben” jelentek meg, s ezek az időszakos kilépések kisebb-nagyobb mértékben stabilizációs stratégiákat hívtak életre. Nincs sokféle ilyen esemény, de nagy részük ismétlődött, majd pedig egyre rendszeresebben sor került rá, s ezek az alkalmi, próbálkozászerűen építgetett események is a stabilizációs stratégiák fontos éltető közegeivé váltak. Jellegzetesen ebbe a csoportba sorolhatók azok a próbálkozások, amelyek a városba költözés után a falusi életvilágra jellemző kapcsolatcultúra (még pontosabban annak legfontosabb eleme: a nyilvános tér) megteremtésére irányultak. De idővel rendszeressé és rutinszerűvé váltak az olyan kezdeti kísérletezgetések is, mint a városszéli háztáj művelése (mint esemény!), a városszéli állattartás, a tömbházak „pincetársaságaiban” való részvétel, a kics csoport mértékű kalákahálók működtetése stb. Az így megteremtődött mikronyilvánosságok pedig már lehetőséget nyújtottak arra is, hogy — a megmutatkozási és a megmérettetési technikák kezdetleges formáinak megteremtődése révén — a stabilizációs stratégiák a mindennapi életvilágépítés olyan szféráiban is visszaigazolást és érvényességet nyerjenek, mint a kevésbé nyilvános eseményként lejátszódó lakberendezés, az étkezési modell, a hivatalos intézményekhez való viszonyulás, a szabadidő tagolása, a gyermeknevelési gyakorlat stb. Összességében véve azt mondhatjuk, hogy a kezdeti, sokkszerű kihívás után — az életformaváltásban lejátszódott első ugrás után — a stabilizációs stratégiák először a „közös” eseményekben (ünnep, hazajárás) jelentek meg. Ezek azonban a változási folyamatban inkább csak „szüneteket” jelentettek, mintsem választható alternatív eseményt. A stabilizációs stratégiákat, s ezek nyomán magát az átmeneti életformát a váltási folyamat hézagaiban megjelenő, majd önálló sodó alternatív életvilágépítési kísérletek erősítették meg. A kezdeti sokrésztvevős, rítusszerű események csak mintegy visszaigazolták ezeket a próbálkozásokat. Éppen ezért természetes, hogy a stabilizációs stratégiákat tartalmazó hétköznapi események megerősödése, számuknak növekedése után (a mindennapi életben jelentkező alternatív tendenciák hatására) a nyolcvanas évek közepétől újjászerveződtek és rendkívüli módon megerősödtek. Ettől kezdve már nem az életformaváltási folyamat szüneteiként jelennek meg, hanem sokkal inkább az átmeneti életforma szimbolikus jóváhagyásának kitüntetett alkalmaként. Generáló szerepüket levetkőzve mára a stabilizációs stratégiák természetes tereivé váltak.

A stabilizációs stratégiákat tartalmazó események működését illetően szintén nem törekedhetünk teljes bemutatásra. Az itt következő áttekintés megfigyeléseinknek, értelmezéseinknek csupán egy részét tartalmazza, de reméljük, hogy tanulmányunk olvasója ennyi információ alapján is képet alkothat a szóban forgó eseménytípus kiépüléséről.

a) Utaltunk már arra, hogy ezekben az eseményekben több távolságtérítési gesztust figyelhetünk meg. Ezek célja az, hogy az eseményt az életformaváltási folyamattól eltávolítsák. Az elhatárolódás, a leválasztódás — ami egyébként valamilyen mértékben minden eseménynek sajátja — sokkal tüntetőbb és nagyobb méretű annál, mint amilyent egy tetszőleges eseménynek a környezetétől való elkülönöződésekor tapasztalhatunk. Ha mód van rá, a falu az igazán lényeges eseményt (pl. családi ünnepeket) visszaviszi a falu terébe. Városi környezetben a tér átrendezése, a lakberendezési tárgyak szerepének megváltoztatása, a tömbházlakásban megszokott térhasználati szabályok tüntető felfüggesztése stb. utal a térbeli distanciateremtésre. De hasonló eltrávolító eljárásokat figyelhetünk meg az időhasználat, a testtartás, a gesztusok, a paralingvisztikai jegyek alkalmá-

zása terén is. Az esemény ily módon történő „kiszakítása” és speciális koordinátákkal való felruházása az olyan eseményeket is jellemzi, mint az egy faluból származók alkalmi találkozása: elvonulás egy védettebb helyre, az időbeosztás megváltoztatása, a hangnem kicserélése, az eseményekhez találó „otthoni” gesztusok, utalások, proxemikai minták előkeresése és tüntető alkalmazása stb. Amíg az ilyen események tartanak, addig a „városi” élet mintegy felfüggesztődik. A városi környezetben végzett kalákajellegű munka esetén például automatikusan kerülnek elő azok a hangsúlyok, mozdulatok, szerepegyeztetések, amelyek a városi/ipari miliőben végzett munka jellemzőit kizárva az eseményeknek sajátos lefolyást biztosítanak. Nyilvánvaló, hogy a szóban forgó munka nemcsak a falu életvilágépítési gyakorlatára jellemző minták szerint lenne elvégezhető, de mégis tüntetően választják és vállalják ezeket a mintákat. Praktikus hasznuk nincs, a munkát nem teszik sem hamarabb elvégezhetővé, sem egyszerűbbé, viszont az esemény behatárolására, a város életvilágától való leválasztására, s ily módon egyféle védőburok termelésére kitűnően megfelelnek.

b) A stabilizációs stratégiákat tartalmazó események a résztvevők számára rendszerint kész szerepkliiséket kínálnak, vagy ha ilyenek mégsem lennének, akkor nagyon gyorsan intézményesítik az eseményben adódó szerepeket. A résztvevőket mintegy hallgatólagosan arra kötelezik, hogy egyéniségük sok elemét az esemény időtartamára zárójelbe tegyék, és igyekezzenek a szerepkliisé által meghatározott szabályok szerint viselkedni. Így például két véletlenül találkozó ismerős beszélgetési eseményében a résztvevők egy-egy olyan klisé szabályszerűségei szerint viselkednek, amely meg kívánja győzni a másik felet arról, hogy „ő az, akivel találkozni kívánt”. Az ilyen szerepkliisé néhány jól ismert gesztusból, hangsúlyból áll, amelyeket a találkozás folyamán többször és tüntetően fölmutatnak. A néhány elemből összeálló szerepkliisé tulajdonképpen nem több, mint egy index, amely a környezetnek (s benne a másik félnek) hírfül adja, hogy „Y. most is az, akinek tudtátok”, „legyetek nyugodtak, környezetetek egy számotokra fontos eleme nem változott”. A viselkedés egyfajta gépiessége, néhány alapmozdulatra és alaphangsúlyra való korlátozása különösen jól megfigyelhető a rituáliszerű, sokrésztvevős események alkalmával. Ilyenkor egy-egy személy számára viszonylag kevés „fellépési alkalom” adódik, ezért a klisé elemeinek redukálásával, s a kevés elem hangsúlyozott (gyakori és ismételt) fölmutatásával igyekszik észrevétni magát. Az indexforgalmazás szélsőséges esetei ilyenkor a bemutatkozások. Az egyik résztvevő például tud a másiktól, de fizikai valójában nem ismeri fel (talán nem is találkozott, csak a közös tudásháttér alapján ismerik egymást), ezért az esemény csak akkor lehet sikeres, ha mindkét oldalról a szerepkliisé egy-egy átütő erejű elemét mutatják fel.

Ezekben az eseményekben a klisészerű szerepek (vagy a strukturális lehetséges szerepek gyors intézményesítése az adott eseményen belül) sajátos „lebegést” adnak az eseménynek. A személyes életutak különböző helyeinek és időpontjainak emlékei, története, érzelmi futnak össze az éppen kiépülő eseményben, miközben elveszítik saját koordinátáikat. Azt is mondhatjuk, hogy a stabilizációs stratégiákat tartalmazó események bizonyos fokig mindig ünneppé válnak, legalábbis a szerveződési forma szintjén.

c) Minden esemény résztvevői közös referenciapontokat hoznak be a játékba ahhoz, hogy az éppen soros életvilágépítést sikerrel végezhessek. A stabilizációs stratégiákat tartalmazó események szintén így jellemezhetők, azzal a megszorítással, hogy az igénybe vett referenciapontok kiválasztásában és működtetésében a falu világára jellemző szempontokat és kritériumokat használják fel. Ezekben az eseményekben nem történik kísérlet referenciapontok teremtésére vagy kiiktatására. Az emlékezés, a felidézés (gesztusok, hangsúlyok, megállapítások), a tárgyakkal való bánásmód olyan

referenciapontokat hív elő, amelyek más időpontokban, más helyszíneken már betöltötték (sikeresen) ezt a szerepet. A felhasználásra kerülő referenciapontok nemcsak azáltal könnyítik meg az esemény mint mikro-életvilág kiépítését, hogy ismerőségük révén nem okoznak interpretációs nehézséget, hanem azzal is, hogy mintegy tapad hozzájuk a legcélszerűbbnek látszó interpretációs modell. Így még az esemény azon résztvevői is sikerrel oldhatják meg egyéni építési feladataikat, akik — az életformaváltás hatására — valóban eltávolodtak a falura jellemző életvilágépítési gyakorlattól. Mindez pedig nagymértékben szolgálhatja az esemény sikeres lebonyolítását. A sikeresség természetesen itt a stabilizációs stratégiák érvényre jutását jelenti. A vizsgált régióban gyakran megfigyelhető ennek a sikertelen változata is: amennyiben nincsenek viszonylag könnyen előhúzzható és működterhető közös referenciapontok (és hozzájuk kapcsolódó, szinte automatikusan használható interpretációs klisék), akkor az esemény fölépülése akadozik (szabálysértések történnek), kiszorulnak belőle a stabilizációs stratégiák, a résztvevők rossznak minősítik az eseményt, vagy hibásnak a normaszegőket.

d) Több speciális vonást is mutathatnak a stabilizációs stratégiákat tartalmazó események a beszéd szintjén. A megnyilatkozások tartalmának antropológiai elemzése azonban ma még megoldatlan episztemológiai kérdések egész sorát veti fel, ezért ennek a kérdésnek a tárgyalása tanulmányunk kereteit meghaladja. Ami a megnyilatkozások (M. M. Bahtyin fogalma) kapcsán az antropológia eszközeivel elemezhető, az a megnyilatkozások pragmatikai oldala. Általában elmondható az, hogy a tárgyalt eseményekben a megnyilatkozások külön szintet képeznek abban az értelemben, hogy viszonylag könnyen felfedezhető forma és ritmus szerint reflektálnak magára az eseményre. Ezek a reflexiók formájuk szerint rövid, tömör, szentenciaszerű kijelentések, amelyek az esemény kulcsmozzanataiban, a középpontban álló szerepek hordozói részéről nyernek megfogalmazást. Minősítik, magyarázzák az esemény egészét, éppen lejátszódó mozzanatát vagy kiemelt fontosságú elemét. A szentenciaszerű megnyilatkozásokból rendszerint olyan értelmezési keret áll össze, amely az esemény egészének értelmezésére tesz kísérletet. Az esemény világának kiépítésében ez a beszélt nyelv szintjén folyó interpretáció igen fontos szerepet kap. A külső szemlélőnek néha egyenesen az a benyomása, hogy az egyes ilyen események inkább csak azáltal vannak, hogy állítják őket. Bár ez az események résztvevői számára minden bizonnyal nem így van, az értéktartalmak az esemény egészéről való leválasztódása (még pontosabban: különállósága) és a manifeszt jelleg nyelvi formákba való sűrítése sajátos művi jelleget kölcsönöz az eseménynek. S bár a verbális interpretáció — az ágensek szándékai szerint — az esemény túlbiztosítását igyekszik szolgálni, maga az a tény, hogy a szentenciákból szövődő védőburkolat az eseményen belül nagymértékben önállóan (bizonyos értelemben az eseményről le is szakad), egyben az esemény során kiépítendő mikrovilág sérülékenységet, törékenységet is jelzi.

e) A stabilizációs stratégiákat tartalmazó mindennapi életeseeményekben rendszerint olyan személyek kerülnek egymással kapcsolatba, akiket személyes érdekeik, napi időbeosztásuk, munkarendjük, térhasználatuk nem köt össze. Éppen ezért az lenne várható, hogy ezek a személyek a találkozási helyzetben a rájuk aktuálisan jellemző mindennapi életvilágépítési rutinoknak próbáljanak érvényt szerezni. Ennek nyomán önmeghatározási kísérletekkel, szerepalakítási (homlokzatalakítási — Goffman fogalma) próbálkozásokkal kellene találkozunk. A vizsgált élethelyzetekben ilyen próbálkozások és igyekezetek csak elvétve tapasztalhatók, s legkevésbé akkor, ha az esemény nyilvános jellegű. Homlokzatalakítás helyett épp ennek az ellenkezőjét, az aktuálisan rájuk jellemző mindennapi rutinok zárójelbe tételeit lehet tapasztalni. A „ma ez vagyok” mellett/helyett a „teg-

nap ez voltam” kerül előtérbe. A résztvevők által ismert közös tudásháttérből lehívott és megjátszott „tegnapi” szerep fogadja be ezekben a helyzetekben az egyént. (Vö.: b. pontban mondtak a kész szerepléséről.) Az események által forgalomba hozott szerepek közti kapcsolatok működése az antropológusok által kimerítően leírt kin-based típusú kapcsolatformát követi (holott itt nem feltétlenül rokoni jellegű kapcsolatokról van szó): a választható szerepek burkaiba bújtatott személyek között a szociális bizalmasság sajátos viselkedésformái lépnek életbe, amelyek a személyek számára végeredményben fontos aktuális identitást felfüggesztik. Az ilyen bizalmas helyzetekben zárójelbe kerül a társadalom normatív szabálykészletének igen jelentős része (vö.: Bahtyin, *A beszéd és a valóság*, Gondolat, 1986.), és a helyzet által generált szerepek a viselkedés egyébként nem engedélyezett formáinak is működési lehetőséget nyújtanak, sőt — s itt jön be a kin-based típusú kapcsolatokkal való hasonlóság — megkövetelik a helyzet által lehetővé tett, ez esetben a normatív béklyótól függetlenített viselkedésformák eljátszását. A kemény rászólás, a gyöngéd utalás, a humoros megjegyzés, a proxemikai szabályok erőteljes és látványos áthágása (átölelés, csók, összehajlás, hátbaverés stb.), a mimika és a gesztusok látványossága mind-mind az éppen játszott szerep tartozéka, és nem a személyé, aki belépett a helyzet által felkínált szerepbe. Ezeket a bizalmas gesztusokat nem csupán meg lehet, hanem meg is kell tenni. A szerepnek a személy fölötti uralmára jó példa a következő: két testvér lehet eltérő egyéniség, de egy stabilizációs stratégiákat működtető helyzetben (mondjuk egy nagycsaládi ünnepen) az egyiknek is és a másiknak is ugyanolyan szerep szerint kell viselkednie, mondjuk, egy idős rokon, falubeli emberrel szemben. Az idős ember ugyanis az általa ismert apáról alkotott kép alapján kínál szerepet a két fiatalnak, s függetlenül attól, hogy mennyire eltérő az életútjuk, mennyire térnek el a személyes tulajdonságaik, amelyek találkozási helyzetbe kerül, annak a szerep által felkínált helyzetben a „fiú” szerepét kell eljátszania. S az idős ember számára végső soron mindegy, hogy melyik személlyel is találkozott, mert számára csak a szereppel való találkozás az igazán fontos.

A szociális bizalmasság megjátszásai napjainkban számtalan normaszegési alkalomhoz vezetnek, mert az aktuális életvilágépítési rutinok olyan nagy mértékben eltávolodtak a tegnapi szerepektől, hogy a stabilizációs stratégiák által dominált szociális játékokban való kényszerű szerepvállalások egyre inkább előzetes ráhangolódást, felkészülést követelnek, s ez a rákészülés sem mindig vezet elfogadható eredményre. Véletlenül kialakult eseményekben például sokkal nehezebb eleget tenni a szociális bizalmasság elvárásainak. Ünnepi vagy rendkívüli események lejátszódásakor viszont könnyebb, mert ezekben a helyzetekben az egyén már eleve előkészített referenciapontokat visz be (vö.: a c. pontban mondtak): öltözet, a megfelelő hely elfoglalása, rutinszerű kérdések feltevése, a helyzetről előzetesen megalkotott tudás stb.

Az átmeneti életforma stabilizálódása nyomán a szociális bizalmasság eszköztára sokat egyszerűsödött. A szerepek által lehetővé tett viselkedésformák ma már sokkal inkább utalásszerűek, mint explicitek, s inkább az egyszeri-kétszeri erőteljes jelzést alkalmazzák, mintsem a folyamatos szerepjátékokat. Az események résztvevői rendszerint megelégednek a szociális bizalmasság meglétére utaló kisszámú, de hatékony jelzéssel. Ezzel a jelenséggel függ össze a szociális bizalmasság formáinak erőteljes verbalizálódása is: a szerep és a személy összetartozásának legitimitását nyilvánosan hangsúlyozó gesztus inkább verbális szinten fogalmazódik meg, mintsem a mozdulat, a térhasználat vagy a mimika szintjén. Ennek oka minden valószínűség szerint az, hogy ez utóbbiak esetében — amelyek sokkal nagyobb mértékben föl vannak oldva az esemény kontextusában — a normaszegés veszélye sokkal nagyobb.

f) A stabilizációs stratégiákat tartalmazó események patetikuma a laikus külső szemlélő számára is észrevehető. Mint említettük már a stabilizációs stratégiákat bemutató részben, ezek az események ünnepek, megemeltnek tűnnek, s ez a jelleg annyira nyilvánvaló, hogy a más eseményektől való elkülönítés kritériumául is szolgálhat. Ezt az ünnepies jelleget részben a más típusú eseményekkel való implicit szembehelyezkedés termeli (más esemény több van, ilyen kevesebb, más esemény hosszabb, ez rövidebb stb.), részben pedig az a tényező, hogy a stabilizációs stratégiákat tartalmazó események az eltávolítás gesztusa révén (vö.: a. pont) más tér- és időkoordinátákat kapnak, mint a tágabb környezetet alkotó mindennapi rutinesemények.

Az események megemeltségét létrehozó két fenti komponens (a más eseményekkel való strukturális szembehelyezkedés, illetve az esemény alanyai által végzett distanciateremtés) együttesen kontextuális különbözőségeket termel a stabilizációs stratégiákat tartalmazó események viszonylatában. Ennek a kontextuális különbözőségnek a derivátumait érzékeli a külső megfigyelő, amikor a stabilizációs stratégiákat tartalmazó esemény ünneplésszerűségét tapasztalja (ez az ún. kifele irányuló patetikum).

Van azonban az ilyen események működésének egy olyan konstans mozzanata, amely nem kifelé, hanem a résztvevők számára termeli az ünneplésszerűséget. Ez a mozzanat egy sajátos inkongruencia-érzékelés, amely az esemény által felkínált szereplés, illetve az aktuális mindennapi rutinok közti távolság lassú, de folyamatos növekedéséből táplálkozik. Az esemény struktúrája által körvonalazott szereplés elfoglalása egyre távolabbról történik. Minél inkább eltávolítják az aktuális mindennapi rutinok az egyént a tegnapi szerepléstől, annál rendkívülibbé, válik az azokba való visszalépés. Tehát míg a kontextuális különbözőség formálisan eleve „színpadra” kényszeríti a megadott szerepet betöltő egyént, (ez kisebb mértékben, de a falu világában is így volt), addig a napi rutin és a kiemelt fontosságú helyzet közti távolság nagyságának érzékelése a színpadra kényszerített egyén oldalán termel patetikumot (befele irányuló patetikum). Mivel az utóbbi években azt tapasztalhattuk, hogy a kontextuális eredetű patetikum mértéke egyre nagyobb, s ugyanakkor más jellegű antropológiai tanulmányaink arra engednek következtetni, hogy az egymástól távol eső szerepek megjátszása ebben a régióban igen nagy kognitív disszonanciával jár együtt, azt a feltételezést alakítottuk ki, hogy az egyre növekvő külső patetikumnak igen nagy szerep jut a belső patetikum legitimálásában.

A kétféle patetikum egymás mellett való működése, valamint az eleve adott szerepléssel való operálás gyakorlata a rítus felszíni jegyeivel ruházta fel a stabilizációs stratégiákat tartalmazó eseményeket. Ez azonban csak látszat, valójában nem rítusokkal állunk szemközt (kivéve természetesen azokat az ünnepi eseményeket, amelyek a stabilizációs stratégiák jelentkezésétől függetlenül is tartalmaznak rituális elemeket), hanem csupán az események néhány mozzanatának olyan jellegű megszerveződésével, amelyeknek együttese — az esemény felett uralkodva — a rítusszerűség látzatát kelti.

Néhány zárómegjegyzés a stabilizációs stratégiák működéséhez

Összegzésképpen azt kell kiemelnünk, hogy az események kiépülésében a bemutatott eljárások együttesének védő és biztosító szerepe is van. Túl azon, hogy ez az eljárás együttes betölti az esemény építőköveinek szerepét, túlhangsúlyozódásuk, manifeszt és verbalizált jellegük az események lejátszódásának biztosítására, sőt, túlbiztosítására irányul. Ez a jelenség különösen abban az időszakban volt gyakori, amikor a stabilizációs stratégiákat hordozó események csak a próbálkozás szintjén, az urbanizálódási folyamatok réseiben jelentkeztek. Túlbiztosítási fogásokat azonban ma

is megfigyelhetünk. Ennek a tendenciának az okát abban látjuk, hogy a stabilizációs stratégiákat tartalmazó események „idegen környezetben”, az urbanizálódási folyamat kontextusában jöttek létre, szilárdultak meg, s az eseményeknek az ilyen idegen környezetben való megszerveződése az események védelmét legalább olyan fontosnak állította be, mint magának az eseménynek a jó lejtáradását.

Az ezen a téren tapasztalható túlbiztosítási gyakorlat azonban tapasztalataink szerint nemcsak a stabilizációs stratégiákat tartalmazó eseményekben jelentkezik, hanem egész sor más, az urbanizálódással össze nem függő eseményben is. Az ugyan elmondható, hogy a stabilizációs stratégiákat tartalmazó események kontextuális védelmének igénye okot szolgáltatott a túlbiztosítási gyakorlat életbelépésére, de — vizsgálataink szerint — abban, hogy túlbiztosítási eljárások léteznek (sőt, mindig túltengenek), egy átfogóbb és mélyebben rejtező ok is közrejátszik. Ennek az oknak az elemzése — amelyet végső soron az erre a régióra jellemző kulturális paradigmák egyik kulcsfontosságú komponensként kell kezelniünk — nem illeszkedik közvetlenül ebbe a kutatási programba. (A témával kapcsolatban lásd a kisárutermelő család gazdálkodási modelljéről készült antropológiai elemzést, Biró 1991., KAM Adatrár.)

7. A régióra jellemző életformaváltási modell

Kutatásunk során vizsgáltuk a stabilizációs stratégiákat kitermelő feltételegyüttest, az előfordulások módozatait, valamint az ilyen stratégiákat tartalmazó események kiépülését/működését. Az elemzések nyomán — kiinduló céljainknak megfelelően — válaszokat kell megfogalmaznunk arra a két kérdésre vonatkozóan is, hogy (1) milyen értelemben történt életformaváltás a vizsgált régióban, és (2) mi várható a közeljövőben. Az első kérdés megválaszolása a Csiki-medencére jellemző ún. urbanizációs modell felvázolását jelenti. A második kérdésre adható válasz már a következő események számbavételét, illetve a fejlesztési stratégiák megalkotásához szükséges szempontok rögzítését jelenti. Ez a második válasz már egyben tanulmányunk továbbgondolását is jelentené, ezért erre a kérdésre csak a fontosabb mozzanatok jelzésével válaszolunk.

Áttekintve az elmúlt években végzett antropológiai elemzéseinket, másfelől pedig a vizsgált háttéranyagként felsorakoztatott (de csak kontroll- és összehasonlító szerepben felhasznált) sok statisztikai adatot, sajtóanyagot, az egyes falvokról készült beszámolókat, a rögzített beszélgetések anyagait, egyértelműen arra a következtetésre juthattunk, hogy a régió urbanizálódási folyamatairól két, egymástól lényegesen eltérő kép rajzolható. Egyféle képet kapunk akkor, ha az urbanizáció modelljét mintegy kívülről, a mérhető adatok végeredményeként rajzoljuk meg (ide tartoznának például a következők: a munkahelyek gyarapodása, a városi lakosság létszámnövekedése, a lakásépítés adatai, a közlekedési hálózat fejlesztése, az ingázók számának növekedése, az oktatási és kulturális intézmények fejlődésének bizonyítékai, a háztartások tárgyi felszereltségének mutatói stb.). Ebből a szemszögből nézve olyan képet kapunk, amely szerkezetében — s természetesen a dicsőítő jelzőket elhagyva — hasonlít a közelmúlt sajtója és fejlesztéspolitikai propagandája által kitermelt és forgalmazott képhez. Ebben a képben látszólag igen sok a pozitív elem. Az alábbiakban csupán röviden mutatjuk be.

Az ország sok más vidékétől eltérően a csiki régió urbanizálódási folyamata „emberi léptékűnek” mutatkozott. Azon, hogy mindez mennyire volt tudatos tervezés, vagy éppen a központi szándékos mellőzés eredménye, lehet vitatkozni. Az is feltételezhető, hogy ennek a vidéknek a feljuttatását nem tekintette a központi vezetés igazán fontosnak, és csak annyit áldoztak, amennyi még

nem kívánt részletesebb tervezést vagy nagyobb befektetést. Így történhetett meg, hogy a fejlesztés-politikát — akarva-akaratlanul — a régió adottságaira szabták. Nem épült ide olyan ipari óriás-komplexum, amely munkaerő, nyersanyag, energia-felhasználás stb. szempontjából a régiót más vidékeknek teljesen kiszolgáltatta volna, s amelynek a melléktermékei megváltoztatták volna a régió földrajzi vagy szociális rendjét. Nem építettek ki újabb centrumokat, hanem megelégedtek a természetes centrum fejlesztésével, s így az ingázók számára olyannyira meghatározó „mindennapi távolság” is viszonylag elfogadható keretek között maradt. A városhoz való teljes vagy periodikus kapcsolódás nem követelte meg az otthoni életkeretek azonnali és teljes felszámolását, sőt, a gyakori hazajárás lehetősége még a város—vidék kapcsolat fennmaradását is lehetővé tette.

Az urbanizálódás emberi léptékéhez tartozik az is, hogy a községek lakosságának alig 8—10%-a költözött be a városba. Igaz, hogy az volt a legaktívabb és legtermékenyebb réteg (a 18—25 év közötti nők és férfiak jó része a várost választotta, s ez a folyamat a községek lakosságának csaknem 20%-os csökkenéséhez vezetett 1977 és 1990 között), s az is igaz, hogy az elvándorlás az egyes községek településeit egyenlőtlenül érintette (minél kisebb volt a falu, annál többen mentek el, különösen ha nem esett a főút közelébe), de mindezek ellenére a községekben mégis megmaradt az emberekben az az érzés, hogy a település ép, nem öregedik el. Mindenki természetesnek vette, hogy a községek aprófalvai előregedtek, mert a községközpontok látszólag életerősek maradtak.

Emberi léptékűnek mutatkozott az urbanizálódás a város oldalán is, egyetlen mozzanatot kivéve, s ez a megszokott városkép eltörlése volt. Ettől eltekintve viszont — az akkori sajtó nyelvén szólva — dinamikus városfejlesztésről beszélhetünk. Csíkszeredán a lakások építése viszonylag szorosan követte az új munkahelyek megteremtését, s ezek a munkahelyek nem kívántak olyan speciális szakmai felkészültséget, amilyennek a vidék lakói ne tudtak volna megfelelni. Készruhagyár, fonoda, kötöttárugyár, traktorgyár épült a városban, s a munkahelyek igen nagy százalékában kétkezi munkára volt szükség. Bár a város bővült, térben is terjeszkedett, továbbra is gyalog bejárható maradt (!), s nem jelentkeztek benne a nagyváros szokásos „tünetei”. Lehetőség volt a városzéli állattartásra, a kiskertek művelésére, a rokon-ismeretségi kapcsolatok rendszeres fenntartására. S ugyanakkor — a néhány ezerre tehető betelepített/betelepülő román anyanyelvű lakosság jelenléte ellenére — a város úgymond magyar város maradt: a nyilvános helyeken (üzletek, hivatalok, szolgáltatási egységek) a magyar nyelv használata volt magától értetődő.

Mindez a számadatok tükrében eléggé egyértelmű. Számunkra viszont az volt a kérdés, hogy mi húzódik meg a számadatok mögött, hiszen ezzel a „hivatalosan” is propagált képpel sehogy sem illett össze a sokféle viselkedésben, élethelyzetben tetten érhető alternatív életvilág. A stabilizációs stratégiák kialakulásának és megerősödésének nyomon követése pedig egy, az előbbtől teljesen eltérő urbanizációs „kép” megalkotásához vezetett el.

A folyamat lényegét tömören a következőkben lehetne összefoglalni. A hivatalos településfejlesztési politika által beindított és fenntartott urbanizálódási folyamatok által működtetett életformaváltás keretein belül a mindennapi életvitel síkján stabilizációs stratégiák jelentkeztek bizonyos eseményekben, ezek a stratégiák folyamatosan erősödtek, és végül egy olyan átmeneti életforma stabilizálódásához vezettek el, amelyet falusi életformának nem nevezhetünk már, de még városinak sem. Mivel ezek a stabilizációs stratégiák hamar jelentkeztek, jelentős szerepet játszottak abban, hogy maga a kívülről és belülről is támogatott urbanizálódási folyamat sajátos útra tért. Nem csupán a végeredmény átmeneti jellegű, hanem maga a folyamat is. A következőkben röviden felvá-

zoljuk ennek az átmeneti folyamatnak a fontosabb komponenseit, természetesen csak a stabilizációs stratégiák működése szempontjából.

a) Az előzmények és kezdetek

Erről a régióról tudni kell azt, hogy mostoha éghajlata és gyenge minőségű termőföldje miatt lakóinak egy részét mindig időszakos elvándorlásra kényszerítette. Akik helyben maradtak, azok számára a mezőgazdaság vagy az állattartás csak igen szűkös megélhetési lehetőséget biztosított. (Csak érdekességként említjük meg, hogy ezen a vidéken nem terem meg például a kukorica, a szőlő, a dió, a zöldségek közül a paradicsom.) Egyes családok faanyagok eladásával próbálták javítani anyagi helyzetüket (pénzért vagy árucseré formájában deszkát szállítottak távolabbi vidékekre). Az 1962-ben befejeződött kollektivizálás után (amelynek helyi történelme teljesen feldolgozatlan, s amely a falusiak ellenállása miatt csak az országos szövetkezetesítési kampány legutolsó fázisában fejeződött be) ennek a régiónak a vállalkozóbb kedvű, munkaképes férfilakossága a Románia akkor szerveződő nagy munkatelepein keresett és talált munkát, elsősorban az ipartelepek építkezéseinél. A szakmájukhoz jobban értők és jobban keresők gyakran családjukat is magukkal vitték. De ez volt a kisebb csoport, a többség az egy-két hetes, vagy negyedéves, féléves „ingázás” formáját választotta. Aki nek pedig nem volt jó „mestersége”, az a téeszekben próbálkozott, ott azonban 3–5 év alatt már jelentkeztek a szocialista mezőgazdálkodás később akuttá váló betegségei (egyre kevesebb osztalék, a munkakötelezettségek növelése).

Az 1962 utáni évek a munkaalkalmak keresésének éveit voltak. Vagy nagyon távoli munkahelyeket kellett elfogadni (ahol jó volt a fizetés, és a munkahely hosszabb távon is biztosítottnak látszott), vagy a helyben, a környéken adódó, csak rövid távon biztosított munkahelyek között lehetett válogatni (ekkor folyt a fakitermelésre szolgáló erdei utak építése, a közutak korszerűsítése, és a viszonylag kis számú, kisebb méretű építkezés). A női munkaerő számára csak a téeszek jelentettek munkalehetőséget.

Az 1968-as országos jellegű területrendezési akció nyomán a megyeszékhellyé vált Csíkszereda egyfajta megváltásként jelentkezett a régió egyre nagyobb munkafőlősége számára. A nagyon távoli vagy a közeli, de bizonytalan és alkalmi munkahely után megjelent a mindenki számára elérhetőnek és hosszabb távon is bebiztosítottnak tűnő nagy lehetőség: a megyeszékhely. A későbbiekben is nagy szerepet játszó belső urbanizációs kényszer mindjárt a kezdet kezdetén jelentkezett és meg is erősödött. Több tényező is táplálta, nem érdektelen ezeket számba venni. Tulajdonképpen már ekkor összeálltak azok a tényezők, amelyek négy-öt évvel később kezdtek működésképp lépni, és a föntről tervezett/irányított urbanizációs folyamatot sajátos pályára terelték. Azt lehet mondani, hogy a régió lakossága a számára felkínált urbanizálódási lehetőséget az első pillanatban elfogadta, sőt mentális síkon ki is sajátította, a birtokába vette. Ez az eltulajdonítás tette lehetővé később, hogy hatékony ellenállási formák alakulhassanak ki. Vegyük számba röviden azokat a tényezőket, amelyek a belső urbanizációs kényszert, mint beállítódást, a kezdet kezdetén kitermelték:

a.1.

Első és legfontosabb mozzanat az a váltás, amely a sokféle, távoli és nehezen kezelhető vonzási centrumot egyetlen erős és közeli centrummal helyettesítette. A város megyeszékhellyé való ki-nevezésével és a fejlesztési programok beindításával a keresést és a bizonytalanságot a hosszabb távon biztosított „nagy lehetőség” váltotta fel. A stabilizációs stratégiák működésénél két olyan mozzanattal is találkozhattunk, amelyek a régió kulturális paradigmáinak rendszerében igen fon-

tos helyet foglalnak el: az élethelyzetek túlbiztosításának kényszerét, illetve az egyéni életút eseményeinek a közösségi háttér előtt való megmérettetésének gyakorlatát. A távoli és bizonytalan látású, rendszerint csak egyéni életpályát felkínáló munkahelyek ezeknek a paradigmáknak nem nyújtottak jó működési keretet. Az idegenbe költözés vagy egyéni ingázási forma felvállalása ezért okozott igazán nagy gondot. (Sok példát lehet felhozni arra, hogy a család, amelyből a családő a kététi vagy havi hazajárást megengedő ingázási életformát választotta, a faluban jelentős mértékben izolálódott.) A megyeszékhely mint lehetőség felbukkanása viszont ezeknek a paradigmáknak a továbbélését ígérte, ugyanakkor nem kívánta meg az otthoni életkeretek felfüggesztését vagy azonnali feladását sem. Ez a tényező rendkívüli módon fölértékelte az adódó új lehetőséget.

a.2.

További pozitív hatású tényezőnek minősült az, hogy az új vonzásközpont „ismert”-ként jelentkezett. Ez ugyan nem gazdasági tényező, de az itteni emberek életvilágépítési gyakorlatát elemző antropológus szemében perdöntőnek látszik ez a mozzanat. A város mindig is találkozási hely volt az ebben a régióban élők számára (a piacra járás helye, ügyintézési központ az ún. rajonkorszak idején, Csíksomlyó mint kegyhely látogatása), tehát eleve úgy fogták fel a városi munkahelyeket, mint amelyek nem idegenben, hanem ismerős helyen vannak. „Szeredába menni” ismerős és megszokott dolog — ez a beállítódás sokak számára a döntés mozzanatát is eljelentéktelenítette vagy kiiktatta, s a csíkszeredai munkahely elvállalását az életút magától értetődő fázisának tekintette. Ez a beállítódás különösen az első évek gyakorlatára volt jellemző. Az „ismert világban maradás” nagy lehetősége így igen nagy mértékben járult hozzá a belső urbanizációs kényszer kialakulásához, s általában a folyamatnak a kezdetekor történő „kisajátításához”.

a.3.

Az adminisztratív újjászerveződés első pillanataiban teljes erővel meginduló „helyi propaganda” is tulajdonképpen a változásnak ezt a természetességét és magától értetődőségét hangsúlyozta. A „csíkiség” ideológiáját felelevenítő és variáló helyi értelmiségiek, politikusok — az akkor frissen induló és sok családhoz eljutó megyei napilap, a *Hargita* révén — igyekeztek hazalívni az ország különböző városaiban, építőtelepein dolgozó csíki mesterembereket, családokat. Egy-egy visszatérés nagy sajtónyilvánosságot kapott (a szlogen: „válaszoltak a szülőföld hívására, és hazajöttek”). Ennek az ideologikus beszélésnek a szerepét nem kell túlbecsülnünk, de kétségkívül volt szerepe az első években a belső urbanizációs kényszer kialakulásában és megerősödésében, elsősorban az akkor még teljesen újnak tetsző „regionális nyilvánosság” fórumának működtetése révén (hírek a hazatérőktől, új munkahelyek bemutatása, a város fejlődésének jellemzői, a tervek és fejlesztési elképzelések köztudatba való bevitele stb.).

a.4.

Végül meg kell említenünk azt a tényezőt is, amelyre röviden a hivatalos urbanizálódási „kép” bemutatásakor is kitértünk: a változás „emberi léptékét”. Ha megfigyeljük a régió térképét, felbecsüljük a távolságokat, s ezt összevetjük az utazási lehetőségekkel (időtartam, utak állapota, járművek kényelmi foka, személygépkocsik hiánya, az üzemanyag-ellátás hiányosságai stb.), akkor ma a városba járást nem tekinthetjük emberi léptékűnek. De 1968-ban annak tűnt! Az előző évek lehetőségeihez képest ez volt a jó, a kényelmes, a könnyen elviselhető megoldás. Legalábbis a régió népességének szemében. Az ismert településre való bejárás, a napi vagy hétvégi hazajárás lehe-

tősége, a falubeliekkel való együttműködés vagy együttműködés, a beköltözés elérhető közelsége mind-mind mellett érvelt, hogy ennél jobb megoldás nem is lehetséges. Nem véletlen, hogy a város erőteljes mértékben olyan fókusszá vált, amely a későbbiek során meghatározta az otthoni életvitel egész struktúráját.

A bemutatott négy tényező együttese vezetett oda, hogy az urbanizálódást mint lehetőséget a régió a kezdet kezdetén egyöntetűen elfogadta, szemben az elméletileg várható idegenkedéssel és fokozatos (kényszerű) adaptálódással. Ez persze nem jelenti azt, hogy maga a folyamat is így alakult. De ez a beállítódás kialakult, s tanulmányunkban ezt a beállítódást belső urbanizációs kényszerként körvonalaztuk. Szerepe kettős jellegű, és ezt a kettősséget feltétlenül ki kell emelnünk! Egyfelől szorgalmazta az urbanizálódási folyamatokba való belépést, de ugyanakkor mindezt annak a meggyőződésnek a kíséretében tette, hogy maguk a belépők uralják a folyamatot, rendelkezzenek fölötte! A felvállalt folyamat feletti uralom érzése (az urbanizálódási folyamat kezdeti interiorizációja) az a tényező, amely e régió urbanizálódási folyamatát a legelső pillanatoktól kezdve jellemzi, és ez lesz az a tényező is, amely 3–5 év múlva a fent elképzelt folyamatot — az interiorizáció által fenntartott erőterében összeálló feltételháló révén — sajátos irányba tereli el. A tanulmányban részletesen elemzett, a stabilizációs stratégiákat létrehívó feltételek nem állhattak volna össze, nem léphettek volna működésbe (nem fejthették volna ki generáló hatásukat), ha nem létezik ez az interiorizáció.

Amikor pedig a belső urbanizációs kényszer gyengülni kezdett a 80-as évek közepén, akkor már az egész folyamat a maga külön útját járta.

Amennyiben ez az interiorizáció a kezdetek kezdetén nem alakul ki, nyilvánvalóan másként történik a város „elfoglalása”. A szocializmus viszont — sok más romániai regionális fejlesztéspolitikai koncepciótól eltérően — ezúttal úgymond hibázott: a csiki változatot emberi léptékűre tervezte, és ezért nem sikerült e régió lakosságát teljesen az életformaváltás tárgyává redukálni. A folyamat kezdetén megmaradt valamelyes mértékű alanyiségük, és ez — a fentről diktált változás fogyatékoságait is kihasználó stabilizációs stratégiák megjelenése nyomán — nemhogy később is megőrződött, de meg is erősödött. Az eredmény: a stabilizálódott átmeneti életforma, amely — metaforikusan fogalmazva — egyfelől az egyént és életvilágát tárggyá redukálni kívánó auklerista társadalomalakítási szándék, másfelől pedig az alanyiségüket kulturális paradigmáik révén ösztönösen védő mindennapi kapcsolatháló folyamatos konfrontációjának szüleménye.

b. A stabilizációs stratégiák jelentkezése és megerősödése

A megyésítés utáni első évtizedben (1968-tól a 70-es évek utolsó harmadáig) még nem jelentek trendszerűen a stabilizációs stratégiák. Az előbbiek folyamán elemzett interiorizáció, valamint a fentről diktált városfejlesztés kezdeti lendülete az adódó lehetőségek közti válogatást helyezte előtérbe, s a válogatási gyakorlat a falu életvilágát — amely ebben a stádiumban elvben a stabilizációs stratégiák sok változata számára nyújthatott volna támogató hátteret — átmenetileg mintegy zárójelbe helyezte. A stabilizációs stratégiákat életre hívó feltételek egy része már ebben az időszakban is létezett (pl. urbanizálódási aszinkron, beugrásos gyakorlat), de még nem generált védekezési eljárásokat.

A hetvenes évek közepétől indultak be azok a folyamatok, amelyek mintegy megtörték a városiasodás irányába tartó, látszólag teljesen gondtalan menerelést. Ez volt az az időszak, amikor tetőzött a beköltözési hullám, és igen magas volt az ingázók száma is, ugyanakkor a frissen beindult,

nagy befogadóképességű ipari líceumok egyszerre elvonták faluról a fiatalokat (szaklíceumi osztályok, mesterképző osztályok esti tagozaton, ún. inasosztályok). Az addig egyenletesen növekvő város hirtelen „megduzzadt”, s ez két olyan feltételt hozott össze, amelyek — a már meglévőkkel együtt — működésbe léptek. Nagyon leegyszerűsítve azt is mondhatnánk, hogy a falu hirtelen „elfoglalta” a várost. Az eredmény egyfelől a fókuszaként működő városkép képlékennyé válása, másfelől pedig a tegnapi életvilágra jellemző kapcsolathálóknak az urbanizációs folyamatokba való jelentkezése. A falu ekkor vált először kritikus tömeggé az urbanizálódási folyamatokban, s ez a helyzet mintegy automatikusan vonta maga után az olyan élethelyzeteket, amelyekben már stabilizációs stratégiák is működésbe léptek.

Amint azt a stabilizációs stratégiákat számba vevő fejezet lezárásában már jeleztük, ezek a stratégiák nem közvetlenül hatottak az életformaváltási folyamatok ellenében, hanem egyfajta alternatív életvilágépítési kísérletet jelentettek az urbanizálódási folyamatok réseiben. Az addig többnyire töretlenül alakuló folyamatban átmeneti jellegű állomásokat, kitérőket, szüneteket — kis ideig tartó, de erőteljes kilépési lehetőségeket — hoztak létre. S hogy ilyenek létrejöttek, abban nemcsak a már említett, mintegy automatikusan működésbe lépő feltételek játszottak közre, hanem a fentről diktált fejlesztési ritmus strukturális és funkcionális zavarai is, amelyek a 70-es évek végétől már egyre érezhetőbben jelentkeztek (pl. a munkahelyteremtések folytonosságának meg-megtörése, a helyi bürokráciának az urbanizálódást lassító szerepe, az infrastrukturális fejlesztések lassú háttérbe szorulása, a falusi élelmiszer- és iparcikk-ellátás beszűkülése stb.).

Ha a stabilizációs stratégiák által dominált események működését vizsgáljuk, akkor erről az időszakról azt mondhatjuk el, hogy a közös referenciapontok keresése, illetve az azokra való hivatkozás dominálta ezeket az átmeneti jellegű kilépést jelentő eseményeket. Ez feltehetően azzal van összefüggésben, hogy minden egyes ilyen élethelyzetben a résztvevők szükségét érezték a helyzet (az esemény) erőteljes és azonnali legitimizálásának, ezért olyan gyakorlatokat léptettek életbe, amelyek egyetlen erőteljes gesztus révén biztosították az esemény érvényességét. A részletek kidolgozására nem volt még elegendő idő, vagy ha igen, ez az aprólékos kidolgozás és bebiztosítás nem tűnt még igazán fontosnak. Ugyanebben a szakaszban jelentkezett az eltávolítási manőver is, mint domináns gyakorlat. Ez szintén az eseménynek a környezetet alkotó urbanizálódási folyamat ellenében való önmeghatározását szolgálta. Ha a határokat erőteljesen sikerült megvonni, akkor nem vált perdöntővé az, hogy maga az esemény sikeresen alakult-e vagy sem.

Az időszakos kilépések a 80-as évek közepén váltak igazán gyakoriakká, s számuk megnövekedése mellett tapasztalható volt az egyes események megerősödése, formális ritualizálódása, valamint tér- és időbeli kiterjedése is. Ezt a folyamatot két tényező implikálta: (1) a stabilizációs stratégiákat életre hívó feltételháló újabb elemeinek a jelentkezése, és (2) a fentről szabályozott urbanizálódási folyamatban mutatózó komoly strukturális zavarok.

b.1.

A 80-as évek közepére a stabilizációs stratégiákat kitermelő feltételháló minden eleme a szó szoros értelmében véve ringbe lépett. Az urbanizációs aszinkron erősebb volt, mint azelőtt bármikor, s a beugrásos gyakorlat is akkor kívánta meg a beugráshoz szükséges egyéni készletek legnagyobb koncentrációját (s nem véletlen, hogy ebben az időszakban az „ugrás” már egyre kevesebbeknek sikerült). A kényszerű szabadságoláshoz, a fél fizetések gyakorlatának bevezetéséhez, a munkahelyek bizonytalansága a várost mint fókuszot eltávolította, s magát a mentális városképet hangsú-

lyozottabban képlékennyé tette. Ebben a helyzetben — mintegy ráfelelésként — fölerősödtek a magabiztosnak vélt kapcsolattartási módok. Az ekkor belépő új feltételek (a belső urbanizációs kényszer gyengülése, a kis élet legitimitásának megteremtődése, illetve a nemzetiségi hivatalos nyilvánosságról való teljes leszakadás) egész sor olyan új helyzetet is kreáltak, amelyekben a stabilizációs stratégiák domináltak (pl. az elvándorlásokról való beszélgetések, a földműves munka újbóli fölértékelődése nyomán kialakult helyzetekben való viselkedés, és az ezekre irányuló reflexiók forgalmazásának helyzetei, a hazajárások előtérbe kerülése stb.).

b.2.

A fentről irányított urbanizálódási folyamat ebben az időszakban gyakorlatilag csődöt mondott, s ennek a következményeit nyilvánosan is beismerték. A falu, a falusi munka ismét az ideologikus beszélés középpontjába került, megszűnt a városba költözés reklámozása, de a naponta tapasztalható tények ettől függetlenül is határozottan jelezték a hivatalos urbanizálódás teljes leállását: leállt a lakásépítés, új munkahelyek létrehozása helyett elbocsátásokkal kellett szembenézni, a város (a fő élelembeszerezési hely) ellátása folyamatosan romlott. A fentről irányított urbanizálódási folyamat teljes elbizonytalanodása a stabilizációs stratégiákat tartalmazó események fölértékelődéséhez vezetett.

A bemutatott két tényező hatására a közel egy évtizedes tendencia (ti. a stabilizációs stratégiákat tartalmazó események jelentkezése és térhódítása) lassan egy választható, alternatív életforma jegyeit öltötte magára. A folyamatos változás érzetét felváltotta a stabilitás érzete. Többé nem a város, a városivá válás a fontos, hanem a hely mai megtalálása jelenti a legfontosabb célt. Dominánssá válnak azok az események, amelyek egyrészt keretet adnak ennek a stabilitásérzésnek, másrészt segítik a még nem konkretizálódott helyteremtési igények tárgyiasulását. Ugyanakkor ezek az érzelmileg feltöltött, és külső formájukat tekintve ritualizálódott események igen erős legitimációs szerepet is betöltenek: visszaigazolják a helykeresési igyekezeteket és a helyteremtési gyakorlatot. A stabilizációs stratégiák működése síkján ebben az időszakban — az eltávolítási gesztusokkal és a közös referenciapontokkal való operálás mellett — igen fontossá válnak a legitimációt hordozó eljárások: a bizalmas jelleg működtetése, a megnyilatkozások pragmatikai vonatkozásainak előtérbe kerülése. S ami talán leginkább a centrumba kerül: a kész szerepekkel való operálás. Az átmeneti életforma a felszínen gyorsan megszerveződik, a mélyben pedig — igaz, csak mikroszinten — erős kapcsolathálókat szerveződnek. Életre kel a senki által meg nem tervezett életforma, amely heteromorf jellegénél fogva aligha tekinthető a szocializmus sikeres termékének. Tény, hogy létrejött, mégpedig egy olyan feltételháló eredményeként, amely korántsem szűnt meg az 1989-es változásokkal, sőt, maga a beindult folyamat sem zárult le véglegesen. Kettős oka is van tehát annak, hogy ez a folyamat tovább haladjon a maga útján (vö. Zárómegjegyzések). Anélkül, hogy bármiféle értékelő megjegyzést tennénk ennek az átmeneti életformának a jellegére vonatkozóan, azt kell mondanunk, hogy alapos megismerése kulcsfontosságú, mert egész sor olyan, ún. „szocialista” jelenségre nyújt magyarázatot, amelyek a máshol kitermelődött és elfogadott érték- és normarendszerek szemszögéből abszurdnak, groteszknek, s ennek okán vagy jelentéktelennek, vagy embertelennek minősülnének. A stabilizációs stratégiák kialakulásának és megerősödésének erre a régióra jellemző modellje — igaz, csak egy részterületen — pontosan arra mutatott rá, hogy a mindennapi élet síkján miképpen volt átélelhető az ún. szocializmus.

8. Zárómegjegyzések

Tanulmányunk utolsó részében arra a kérdésre próbálunk választ adni, hogy a vizsgált régióban mi várható a közeljövőben. Ez a válasz több mozzanattól áll, ezek közül csak a legfontosabbakra térünk ki.

Elemzéseink eredményei szerint a vizsgált régióban egy ún. átmeneti életforma alakult ki és állandósult, s ennek az állandósulásnak a technológiája (értve ez alatt a stabilizációs stratégiákat tartalmazó események feltételrendszerét, valamint az események kiépülési módját) arra enged következtetni, hogy a stabilizációs tendenciák még nem zárultak le, a lezárulás az elkövetkezendő években sem várható. A ma (1991-ben) megfogalmazódó társadalomalakítási elképzeléseknek (lásd a politikai pártok és kulturális szervezetek programjait) további „visszarende-ződéssel” kell számolnunk. Ezt a folyamatot pillanatnyilag még újabb feltételek is támogatják, többek között a rendszer-váltás utáni törvények és rendelkezések (földtörvény, privatizációs folyamatok, a magánszektor kialakulása) felemássa-ga, ellentmondásos jellege, valamint az ezek nyomán kialakuló bizonytalan helyzetérzékélés. Egy olyan újabb tényezővel bővült a stabilizációs stratégiákat éltető feltételrendszer, amely — a korábbi évek gyakorlatához hasonlóan — a „bizonytalanra biztossal reagálni” elvet, tehát az ismert életvilágépítési stratégiák mozgósítását helyezi előtérbe.

De úgy véljük, hogy ez az újabb mozzanat nem befolyásolja alapvetően (mint ahogy hiánya sem lenne jelentős) az ún. átmeneti életforma további erősödését. Az ok a következő: a külső és belső kényszer nyomán elindult életformaváltási folyamat alternatívájaként létrejött életforma pillanatnyilag a saját legitimitása termelésének döntő fázisában van. Ezt az állapotot csak nagyon drasztikus külső hatás bírná megváltoztatni vagy módosítani. A döntő fázis tulajdonképpen azt jelenti, hogy a stabilizációs stratégiákat tartalmazó események most hódítják meg a mindennapi élet és ezen belül a privát szféra igazán fontos régióit. Ha az elmúlt évekre vonatkozóan (1985-86-tól máig terjedő időszak) azt mondhatjuk, hogy a sokrésztvevős, nagy publicitással rendelkező ún. közösségi események sugározták az alternatív változatok számára a legitimitációt, akkor a holnap vonatkozásában már azt jósolhatjuk, hogy — bár több ilyen közösségi esemény tovább fog élni — ezek az események fokozatosan el fogják veszíteni központi legitimitációtermelő szerepüket, s a személyes életesemények szimbolikus leereagálásának fő területe a kisebb léptékű közösségi esemény, a vérségi és territoriális kapcsolatok mentén szerveződő, zártabb körű formációk működése lesz. Bár ma a politológusok és tömegkommunikációs szakemberek előszeretettel melegítik föl a falu (a székely falu) önszerveződésének, a települések önrendelkezésének mítoszát, kollektív jellegű cselekvésekre a jövőben aligha lehet számítani. Amíg az átmeneti életformák igazán meg nem erősödnek, addig ebben a régióban — Berreman small scale—large scale fogalom-párját véve alapul — a micro scale típusú szerveződési formák fogják uralni a hétköznapokat. S ezek is passzívak lesznek abban az értelemben, hogy létrejöttük és működésük legfontosabb funkciója az egyénre, családra, mikroközösségre irányuló legitimitációs szerepkör felvállalása lesz. Metaforikusan szólva azt is mondhatnánk, hogy ebben a régióban a mindennapi élet, a társadalom el fog rejtőzni, és az elmúlt két évtizedben kialakult kettősség (hivatalos nyilvánosság — mindennapi nyilvánosság) tovább fog erősödni. Ez az állapot tulajdonképpen már ma is érzékelhető, és az elkövetkezendő években — amennyiben nem kerül sor nagyon drasztikus külső beavatkozásra — ez a folyamat még tartani fog.

Az átmeneti életformát kitermelő események építkezési gyakorlatát elemezve láthattuk, hogy számtalan jel mutat ennek az életvilágépítési gyakorlatnak az instabil jellegére (erős védőburok

megléte, a patetikum nagy szerepe, a verbális szféra sajátos önmagyarázó funkciója stb.). Ezek a tulajdonságok arra utalnak, hogy az átmeneti életforma megszilárdítására és legitímálására irányuló igyekezet — nagy valószínűséggel — nem vezethet hosszabb élettartamú, az ágensek beidegződései szerint kellően be/túlbiztosított stabil formákhoz. Az ezen a síkon is megmutatkozó aszinkron (ezt akár stabilizációs aszinkronnak is nevezhetjük), valamint a forma (lásd: az események megemeltsége és túlmagyarázása) és a praktikum (lásd: célorientált mindennapi életvezetés) felszíni összeegyeztetése érdekében tett kompromisszumok föltehetőleg az életvilágépítési gyakorlat lassú privatizálódását fogják kitermelni. Tehát ebben a régióban a mindennapi életet szervező társas organizációk szintjén egyfajta lebomlásra számíthatunk. Ha a tegnap vonatkozásában még small scale típusú közösségekről beszélhetünk, az erőltetett urbanizációs folyamat (végeredményként, termékként) a micro scale típusú szerveződési formák megjelenését és megerősödését eredményezte. Ma ez a folyamat (ti. a megerősödés, a megjelent formák legitímálódása) teljében van, és várható, hogy kifutása közben/után lényeges változás következik be: az életvilágépítési praxist egyre nagyobb mértékben az egyénre méretezett stratégiák fogják uralni. A sokrésztvevős, rítuszerű közösségi események jó része mára már elveszítette társadalomszervező potenciálját, a holnap vonatkozásában a micro-scale típusú organizációkra hasonló sors vár. Az életvilágépítés privatizálódásának folyamatát több külső tényező lassíthatja ugyan, de megállítani, félbeszakítani csak drasztikus külső hatás tudja (pl. a mindennapi életvilág egyik napról a másikra történő felszámolása). Ez az európai szemmel nézve meglehetősen megkésett individualizáció az elkövetkezendő évek uralkodó tendenciája lesz.

Azt, hogy ennek a ma zajló (a társadalomnak a „kis élet” sáncai mögé való elrejtőzése) és holnap várható (az életvilágépítés fokozatos privatizálódása) folyamatnak milyen következményei vannak — amelyekkel a társadalomépítés tervezői, kivitelezői is számolhatnak —, egy külön tanulmány keretében kell majd részletekbe menően számba venni. Kutatási eredményeink mellett érvelnek, hogy ebbe a folyamatba beleszólni — a legitimációs gyakorlat mélyen rejtőző, szimbolikus jellege folytán — gyakorlatilag nem lehet, legfeljebb a létező életvilágok drasztikus felszámolása révén. Az átalakítási elképzelések éppúgy lepattoghatnak róla, mint a konzerválásuk illúzióját megteremtő mítoszok (vö.: a székely falu jellegével kapcsolatos publicisztikai és áltudományos elemletek). A létező folyamathoz hozzáadni valamit, a folyamat optimalizálódására törekedni — természetesen annak ismeretében — valószínűleg lehet. Az ilyen jellegű befolyásolási stratégiáknak a kidolgozása azonban az átmeneti életforma további alapos kutatását is előlegezi.

III. Határrégiók

Hoóz István:

A határ menti települések népesedése, különös tekintettel a magyar—szlovák országhatár két oldalára

A határ menti települések elnéptelenedése Magyarországon

A Központi Statisztikai Hivatal rendszeresen közzéteszi az 1869-től tízévenként megtartott népszámlálások adatait településenként is. Mint ezekből a kiadványokból kitűnik, hazánk népessége — az ország mai területén — ebben az évszázadban mintegy 50 százalékkal nőtt, az 1900. évi 6,8 millióról 1990-re 10,4 millióra emelkedett. Azok a társadalmi-gazdasági események, amelyek a népszaporodásnak ezt az ütemét meghatározták, folyamatosan alakították egyben a területi struktúrát is. A nagyarányú átrendeződésben nemcsak a természetes népmozgalomnak, hanem a vándorlásnak is nagy szerepe volt. Az elmúlt 90 év politikai és gazdasági változásainak következtében igen intenzív belső és külső vándormozgalom zajlott le, amelynek iránya és intenzitása többször változott, és ennek következtében egyes területek népszaporodása felgyorsult, míg más régiók népességük jelentős részét elvesztették.

A magyar településrendszer e rendkívül jelentős átalakulásának és a népesség átrendeződésének folyamatát mindvégig nagy figyelemmel kísérhettük, illetve kísérhetjük a szakirodalomból. Gazdasági és társadalmi okait, következményeit sokoldalúan elemezték, és irányításának módozatait keresték, illetve keresik kutatók és igazgatási szakemberek egyaránt.

Ebből a bonyolult folyamatból ezúttal csak azt kívánjuk nyomon követni, hogy a történelemben lezajló politikai folyamatok hogyan érintették a mai országhatáraink melletti települések népszaporodását.

A vizsgálatba bevont községek és városok nem képeznek sem földrajzi, sem gazdasági vagy etnikai régiót. Egyetlen közös ismérvük az, hogy a mai országhatár mentén vagy annak közelében helyezkednek el. Ennek a vizsgálatnak alapvető célja annak feltárása, hogy a településfejlődést meghatározó számtalan tényező között az országhatár közelségének milyen a szerepe, mekkora a hatása a népesség számának alakulására.

Úgy véljük, hogy az országban lezajló társadalmi-gazdasági-politikai folyamatok hatottak valamennyi település népmozgalmára, de az országhatárhoz közelebb lakó népesség életkörülményeit ezeken kívül még egy speciális tényező — az országhatár közelsége — is befolyásolta. Feltételezhető, hogy ez a hatás nem azonos a mintegy 2200 kilométeres, (1990-ben) öt országgal közös határ mentén levő valamennyi település népszaporodásával. Ha a különböző irányú és mértékű befolyások ellenére mégis kirajzolódnak a népszaporodásnak valamilyen közös, a távolabb fekvő településektől eltérő tendenciái, akkor tekinthetjük feltevésünket igazoltnak, vagyis az országhatár közelségét, a "perem" helyzetet a település népességfejlődését befolyásoló tényezőnek. Következtésünk talán meggyőzőbbek lesznek azáltal, ha ezeknek a falvaknak és városoknak két csoport-

ját képezzük. Az egyikbe azokat soroltuk, amelyek közvetlenül az országhatár mellett fekszenek, a másikba pedig azokat, amelyek attól körülbelül 20 kilométeres sávba esnek.

A legutolsó népszámlálás szerint a közvetlenül a határ mellett levő 270 településen 269 000 ember élt, a szélesebb sávba sorolt 1100 községnek és városnak pedig már csaknem 2 millió lakosa volt. Az ország 93 000 négyzetkilométeres területéből az első mintegy 5800, a második pedig 23 000 négyzetkilométert tesz ki. Ennek az utóbbi sávnak a meghatározása meglehetősen mechanikusan történt, hisz meghúzhattuk volna 15 kilométernél éppen úgy, mint 25-nél. Választásunkat mégsem érezzük önkényesnek, mert biztosítottuk az elemzésnek azt a fontos előfeltételét, hogy minden országgal közös határ mellett azonos sávba tartozó települések népességének fejlődését tanulmányozhassuk.

Mivel községsoros adataink is vannak az 1869. évi népszámlálástól kezdődően, módunkban áll tanulmányozni az első világháború után perem- vagy határ mentivé vált települések népessége fejlődésének múltját is, annak az időszaknak trendjeit, amikor még egy tágabb földrajzi, gazdasági, etnikai környezet szerves részét alkották. A kilencven év változásait áttekintő elemzésünknel a népesség változó számát mindig azonos területhez viszonyítottuk. Igyekeztünk a közigazgatási változások — témánk szempontjából — zavaró jellegét kiküszöbölni, hogy az alapkérdésre adandó választunk megfogalmazásánál minél megbízhatóbb alapokra támaszkodhassunk.

A sokirányú összehasonlítás lehetőségének biztosítása érdekében nemcsak abszolút számokat alkalmaztunk, hanem a népesség és a terület viszonyát kifejező népsűrűségi arányszámokat is. Mivel az egyes települések vagy megyék területét változatlanul tételezzük fel, ezek a viszonzyszámok sokkal inkább lehetővé teszik a különböző időkben és a különböző területeken élő népesség számának összehasonlítását, mint az abszolút számok.

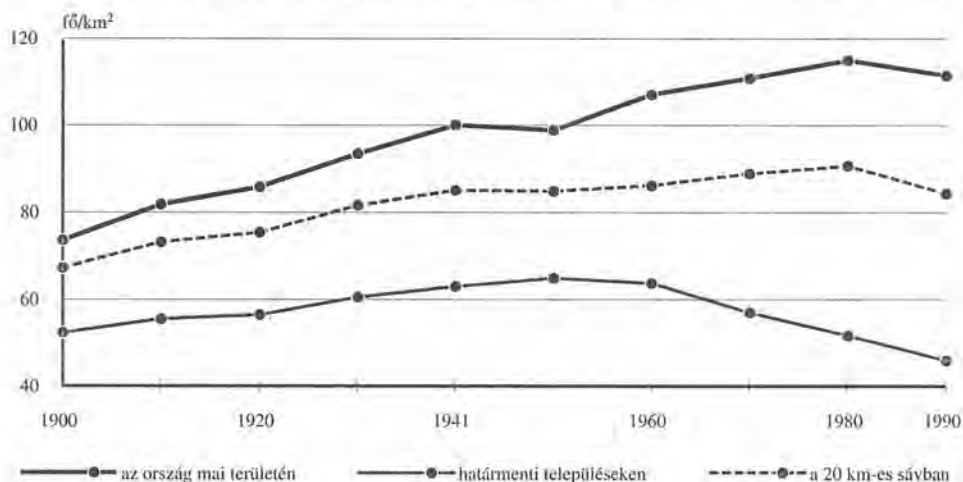
Bár közöljük vizsgálataink számszerű eredményeit is, úgy véljük, azok grafikonon történő bemutatása a települések különböző csoportjaiban lezajlott népszaporodási tendenciákat áttekinthetőbben mutatja.

Következtetéseink alapja az 1. ábrának és az 1. táblázatnak a tartalma. Mint az ábra felső vonalának alakulásából látható, 1900 és 1980 között az egész ország területén a népsűrűség 73,7-ről folyamatosan 115,1-re emelkedett, ha a növekedés üteme az egyes évtizedekben változott is. 1980 és 1990 között a népesség száma 335 ezerrel csökkent, ami megmutatkozott a népsűrűség visszaesésében is (1990-ben 111,5 fő/négyzetkilométer).

A másik két vonal berajzolásával a határ menti települések két csoportjának a lakosságszámában, illetve a népsűrűségben bekövetkezett változásokat kívántuk bemutatni, az e területeken lezajló változásokat kívántuk érzékeltetni. Az első világháború megkezdéséig a különböző országrészek, megyék vagy kisebb régiók népsűrűségét és annak változását elsősorban a gazdasági tényezők határozták meg. Az általunk vizsgált területek népsűrűsége kisebb volt ugyan, mint az egész országé, de — a magyaránny külső és belső vándormozgalom ellenére — a különbség lényegében nem változott azokban az évtizedekben.

Az első világháború után merőben megváltozott az e térségbe tartozó települések helyzete. A trianoni békeszerződés következtében az ország (Horvátország nélküli) területe 283 000 négyzetkilométerről 93 000 négyzetkilométerre, lakosságszáma pedig 18,3 millióról 7,6 millióra csökkent. Az országhatárok átrajzolásával földrajzilag sok esetben egyetlen egységet alkotó tájakat vágtak szét, gazdasági kapcsolatokat szüntettek meg azáltal, hogy nyersanyagelőhelyeket elvágtak a feldolgozó üzemektől, piacokat a termelőktől, munkahelyet a munkások lakhelyétől és etnikailag összetartozó körzeteket kulturális központjaiktól. A trianoni békeszerződés következtében tehát több száz, eddig az ország belső részén levő település határ mentivé vagy az országhatárhoz közelivé, pe-

1. ábra. A népsűrűség alakulása az ország mai területén és a határ menti településeken

1. tábla A jelenlevő népesség számának és a népsűrűségnek alakulása

Terület (km ²)	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
	Évi népszámlálás szerint									
Ország összesen (93 036)	6 854	7 612	7 987	8 685	9 316	9 205	9 961	10 322	10 709	10 375
A határ menti övezet (5845)	307	325	331	354	369	380	373	333	303	269
A 20 km-es sáv (23 233)	1 566	1 703	1 753	1 895	1 974	1 971	2 069	2 063	2 015	1 957
	Népsűrűség (fő/km ²)									
Ország összesen	73,7	81,8	85,8	93,4	100,1	98,9	107,1	110,9	115,1	111,5
A határ menti övezet	52,5	55,6	56,6	60,6	63,1	65,0	63,8	57,0	51,8	46,0
A 20 kilométeres sáv	67,4	73,3	75,5	81,6	85,0	84,8	89,1	88,8	90,6	84,2

remterületté vált. Ezeknek a városoknak és községeknek térszerkezete egyoldalúbb és ezáltal szegényebb is lett, hiszen elszigetelődtek azoknak a településeknek egy részétől, amelyekkel történelmük során harmonikus gazdasági, etnikai és emberi kapcsolatok alakultak ki.

E települések életében — határ mentivé válásuk következtében — új korszak kezdődött, hisz sorsukat és így népességfejlődésüket most már nemcsak a gazdasági változások határozták meg, hanem abba beleszólt a mindenkori politika, illetve a határos államok egymás közötti viszonyának alakulása is.

A határok kijelölése után nagyarányú nemzetközi vándormozgalom indult meg mindkét irányba szinte a határ teljes hosszában. Az utóállamokból sok százezer¹ magyar menekült a megkisebbedett országterületre politikai vagy etnikai okokból, a nemzetiségi lakosság egy része pedig anyanyelvi környezetébe kívánt költözni.² Természetesnek kell tekintenünk, hogy ez a mozgás a vízgált településeken nagyobb mértékű lehetett, mint az ország belsejében. Ennek tanulmányozására szolgáló mérési módszereink azonban nem eléggé kifinomultak, nem alkalmasak a migráció nagyságának évenkénti figyelemmel kísérésére, hisz a vándorlási folyamatot akkor nem mérhették. Így annak csak eredményét, a települések népszámlálási lélekszámát és az egyes népszámlálások közötti változásokat ismerhetjük és elemezhetjük.

Az általunk vizsgált körzetek népességszámának változását a következő, 1930 és 1941 közötti évtizedben sem csak a "normális" társadalmi-gazdasági változások, illetve a születések és a halálozások alakították, hanem a nemzetközi események indítottak el ismét jelentős népességmozgást. 1938-ban visszacsatolták Magyarországhoz a Felvidék egy részét, 1939-ben Magyarország megszállta Kárpátalját, 1940-ben pedig a második bécsi döntés Erdély északi részét Magyarországnak ítélte, majd 1941 áprilisában a magyar hadsereg megszállta Bácskát, a Duna—Dráva közti baranyai háromszöget és Muraközt. Ennek következtében a határ melletti települések jelentős részénél megszűnt a "perem" jelleg, és visszakerültek korábbi gazdasági, kulturális, etnikai stb. közösségükbe. A már említett számbavételi okok miatt az ennek következtében lezajlott népességmozgást sem tudjuk évről évre nyomon követni. A táblákból és a grafikonokból is az tűnik ki azonban, hogy az országosénál kisebb mértékben nőtt a népesség száma és sűrűsége a határ menti településeken. A következő évtized e települések számára nemcsak a háborút jelentette minden borzalmával együtt, hanem az országhatárok visszaállítását is, hisz az 1947. februári párizsi békeszerződés megint visszaszorította Magyarországot a trianoni határok mögé. (Csehszlovákia Pozsonynál még 3 falut kapott.)

A vizsgált térség települései tehát újra "perem"-területekké váltak. A háború, az ország területének hadszíntérré válása és a nagyarányú népességmozgás (nyugatra távozás, kitelepítés, lakosságcsere, ide menekülés) negatív egyenleggel zárult, hisz a lakosság száma Magyarországon több mint 100 ezerrel csökkent. E változások nagy belső vándormozgalommal jártak együtt. A városok bombázása, hiányos élelmiszer-ellátása, a munkaalkalmak számának csökkenése következtében elmaradt a városokba vándorlás, sőt a földosztás hatására ezekben az években a városokból történő kiáramlás következett be. Nemcsak Budapest lakossága csökkent (több mint 100 ezer fővel) 1941 és 1949 között, hanem több vidéki városé is. Mivel tehát a városok vonzása csökkent, a községek többségében a népesség száma — az általunk vizsgált területeken is — tovább növekedett, körülbelül a korábbi éveknek megfelelő ütemben. Az 1949. év e települések életében is fordulatnak tekinthető, hisz lakosságszámuk növekvő tendenciája megállt, és megkezdődött máig tartó elnéptelenedési folyamatuk. Az 1960-as években megalakult termelőszövetkezetek kezdetben ugyan még próbálták munkát adni tagjaiknak, de a gépesítés előrehaladásával a helyi munkavállalási lehetőségek egyre csökkentek. Ebben a helyzetben a földtelenné vált volt falusi parasztok számára megoldást jelentett az, hogy a gyorsan fejlődő ipar szakképzettség nélküli munkaerőt is foglalkoztatni tudott. Így megindult, illetve felgyorsult e falvak produktív korú lakosságának városba áramlása ezekben az évtizedekben, de akik maradtak, azoknak is egy hányada ingázik lakhelye és munkahelye között, mert nem tud, vagy mert nem akar más településre vándorolni.

Az ábrák és a táblák arra hívják fel a figyelmet hogy az 1960-ban megindult és egyre inkább felgyorsult népességszám- és népsűrűség-csökkenés olyan mértékűvé vált, hogy a népességszám és a népsűrűség 1980-ban már nem érte el az 1900. évi szintet sem. Ennek a helyzetnek a kialakulásában kezdetben a külső vándorlás játszotta a fontosabb szerepet, az utóbbi évtizedekben azonban a természetes fogyás következtében ritkult jobban a térség népsűrűsége.

Miközben tehát az ország népességszáma körülbelül 50 százalékkal nőtt ezen időszak alatt, e települések hat évtizedes népességnövekedésüket húsz év alatt elvesztették. E csökkenés nem állt meg 1980-ban sem, hanem folytatódik napjainkban is, és ma már annyi lakosuk sincs, mint száz évvel ezelőtt. A létszámcsökkenés most már nem is csak az elvándorlás következménye, hanem a természetes fogyásé is, hisz a népesség eróziója már annyira előrehaladott állapotban van, a korstruktúra olyan mértékben elöregedett, hogy a népesség több faluban képtelenné vált a természetes sza-

porodásra. Így a határ menti települések elszigeteltsége az utóbbi évtizedekben viszonylag erősödött. A tévé, a rádió, a pormentes bekötőút vagy sok ház városias komfortja sem tudja ellensúlyozni a falvakban a csökkenő munkalehetőségeket, a gyermekek oktatási szükségleteit és az egyre kevesebb helyi szolgáltatást. Számos településen nemcsak a lakosság számszerű csökkenése probléma a jelen és a jövő szempontjából, hanem az is, hogy az új lakók semmiféle regionális tudattal nem rendelkeznek. Őket az olcsó házak, az ideiglenes munkaalkalom, a gyors meggazdagodás reménye vitte az őslakosság helyére. "A lakosságnak a tágabb környezethez fűződő kötődése, annak problémáival való azonosulási készsége, egy adott vidéken, a rajta létrejött gazdasági-társadalmi települési-közösségi funkciókkal való identitástudata jelentős és nem csupán szociálpszichológiai értékű faktor a depressziós terület újraélesztéséért folytatott küzdelemben, erőfeszítésben."³

Mint az 1. ábrából kitűnik, a 20 kilométeres sávba tartozó települések népsűrűsége kisebb mértékben tért el az országosétól, és már gyorsabban növekedett, mint a határ menti falvaké. Ebben jelentős szerepe volt, illetve van annak, hogy a sávban számos olyan város található, amelyeknek fejlesztése kiemelt állami feladat volt évtizedeken keresztül, és így ott gyors ütemben létesültek munkahelyek, épültek lakások, fejlődött az infrastruktúra, és ezzel vonzották a fiatalságot, a szakképzett munkaerőt az ország belső részéből is. Mivel azonban a községek többsége ebben a szélesebb sávban is elnéptelenedett, a népszaporodás, illetve népsűrűség növekedési üteme egyre jobban leszakadt az országétól. De az ábrából az is kitűnik, hogy a települések, illetve a térségek 1900-ban még nem voltak elmaradott területek, hanem fokozatosan váltak azzá, egyre inkább elvesztve népességmegtartó képességüket.

Mivel az egyes szomszéd országokkal politikai kapcsolataink eltérően alakultak, a vizsgált határ menti területek sem képezhetnek homogén sokaságot népességfejlődésük tekintetében.

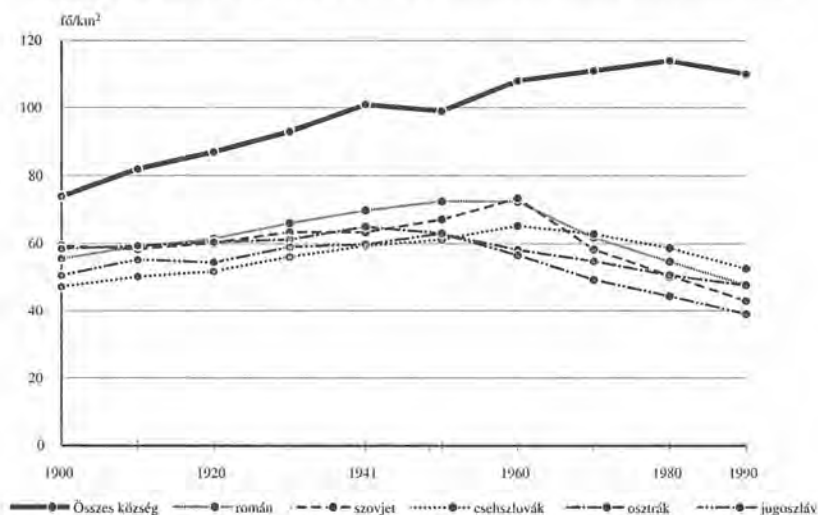
A 2. ábrából kitűnnek azok a különbségek, amelyek a határ menti települések népességfejlődésében mutatkoznak az országhatárok egyes szakaszai között. Népi eltérések mutatkoztak már az 1900-as népszámlálás adataiban is, de a későbbi évtizedek során jellegzetes fejlődési tendenciák alakultak ki.

Mint láttuk, az 1. ábra felhívta a figyelmet arra, hogy a 20 km-es sávba sorolt települések népességszáma, illetve népsűrűsége nőtt 1980-ig, de ez a növekedés lassúbb ütemű volt, mint az országos. A leszakadás megkezdődött már az első világháború utáni években, és azóta mind jelentősebb, érzékeltetőbb lett. 1920-ban az országos népsűrűség még csak 15%-kal haladta meg a sávét, 1990-ben pedig már 32% volt a különbség. Kitűnik az ábrából azonban az is, hogy ez a növekedési mérték — ha az országos arányszám alatt marad is — jelentősen meghaladja a határ menti településeket. Úgy tűnik tehát, minél közelebb van egy-egy település az országhatárhoz, népességének fejlődését földrajzi helyzete annál károsabban befolyásolja.

A 3. ábrából arra lehetne következtetni, hogy a különböző határszakaszokon azonos folyamatok játszódnak le. Amikor az öt ország határa mentén végbement vándormozgalmat együtt szemléljük, nagymértékben elvonatkoztatunk egy-egy térség tényleges helyzetétől. Mivel az ország településszerkezete is eltérő országgrészenként, a népmozgalom más-más mértékben jelentkezhet régióként, illetve határszakaszonként. Ez a grafikon a 3. táblázat adatainak alapján készült. A térbeni különbségeket és az időbeni változásokat a számok pontosabban tükrözik, ha gyakran talán nem is olyan szemléletesen. Az abszolút számok mellett a népsűrűségi mutatók segítségünkre vannak a tényleges helyzet értékelésében.

Úgy vélem, hogy az ábrák felhívják a figyelmet arra, hogy a határ menti települések elnéptelenedése nem egy-egy település vagy megye, hanem az országhatár teljes hosszának jellemzője már

2. ábra. Az összes és a határ menti települések népsűrűségének alakulása

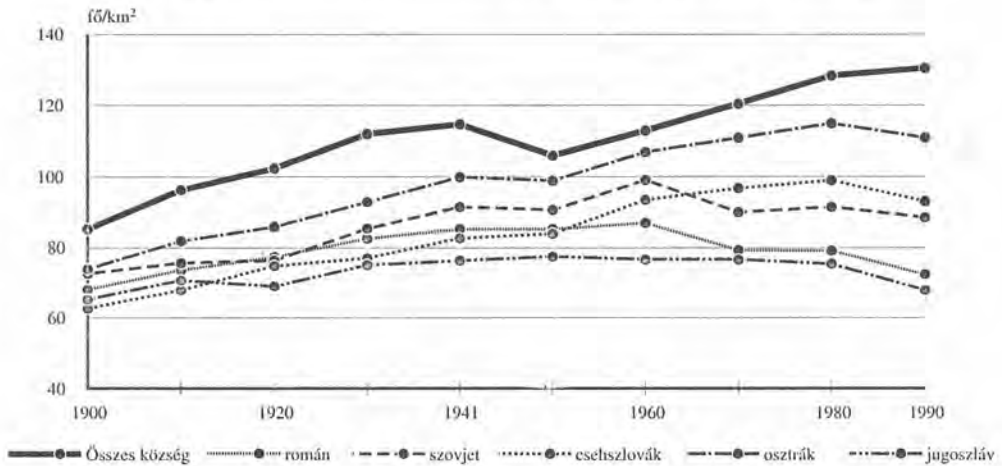
2. tábla A népességszám és a népsűrűség alakulása határszakaszonként a határ menti övezetben

Határszakasz (km ²)	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990
évi népszámlálás szerint										
Népesség (ezer fő)										
Osztrák (783)	45,8	46,5	47,4	48,0	51,0	49,3	45,6	43,0	39,8	37,4
Csehszlovák (1508)	71,4	75,8	78,3	84,7	89,6	92,4	98,4	94,8	88,7	79,4
Jugoszláv (1858)	94,1	102,7	101,2	109,9	111,4	117,3	105,3	91,8	82,5	72,6
Román (1375)	76,5	81,4	84,6	90,9	96,1	95,7	99,6	85,1	75,3	65,8
Szovjet (320)	19,0	18,7	19,3	20,3	20,3	21,5	23,5	18,7	16,2	13,8
Összesen (5845)	306,8	325,1	330,8	353,8	368,4	380,2	372,4	333,4	302,6	269,0
Népsűrűség (fő/km ²)										
Osztrák	58,5	59,4	60,5	61,3	65,1	63,0	58,2	54,9	50,8	47,8
Csehszlovák	47,3	50,3	51,9	56,2	59,4	61,3	65,3	62,9	58,8	52,7
Jugoszláv	50,6	55,3	54,5	59,1	59,9	63,1	56,7	49,4	44,5	39,1
Román	55,6	59,2	61,5	66,1	69,9	72,5	72,4	61,9	54,8	47,9
Szovjet	59,4	58,4	60,3	63,4	63,4	67,2	73,4	58,4	50,6	43,1
Összesen	52,5	55,6	56,6	60,5	63,0	65,0	63,7	57,0	51,8	46,0

évtizedek óta. A határ mentén és egy sávon belül levő községek népessége nem néhány százalékos csökkenésének lehettünk tanúi, hanem olyan nagy tömegek elmenekülésére került sor, amelynek következtében e térség népességszáma visszaesett a 100 évvel ezelőtti szintre.

Látható az itt bemutatott ábrákból és táblákból az is, hogy ez a nagyarányú elvándorlás nem 90, hanem az utóbbi 30-40 év alatt zajlott le. A hivatalos terület- és településfejlesztési politikák e térség egészében az elvándorlási folyamatot megállítani nem tudták, csak esetleg mérsékelni, főleg azáltal, hogy egy-egy városban növelték az ipari munkahelyek számát, és nagyobb lakásépítési akcióba kezdtek. Bár 1985 után nagyobb figyelmet fordítottak (Területfejlesztési és Szervezési Alap) a hátrányos helyzetű és leszakadó területek fejlesztésére, de annak hatásai adatainkban még nem je-

3. ábra. Az országos és a 20 kilométeres határsávba tartozó települések népsűrűsége

3. tábla A népességszám és a népsűrűség alakulása határszakaszonként a 20 kilométeres határsávban

Határszakasz (km ²)	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990
	évi népszámlálás szerint									
	Népesség (ezer fő)									
Osztrák (2283)	195	220	234	256	262	242	258	275	293	298
Csehszlovák (7444)	467	506	535	574	616	626	697	721	738	693
Jugoszláv (7397)	483	524	511	556	565	574	567	567	573	502
Román (4797)	326	353	371	396	409	409	417	380	379	347
Szovjet (1321)	96	100	101	113	121	120	131	119	121	117
Összesen (23 233)	1567	1703	1752	1895	1973	1971	2070	2062	2104	1957
	Népsűrűség (fő/km ²)									
Osztrák	85,4	96,4	102,5	112,1	114,8	106,0	113,0	120,5	128,4	130,5
Csehszlovák	62,7	68,0	74,9	77,1	82,8	84,1	93,6	96,9	99,1	93,1
Jugoszláv	65,3	70,8	69,1	75,2	76,4	77,6	76,7	76,7	75,5	67,9
Román	68,1	73,7	77,5	82,7	85,4	85,4	87,1	79,4	79,2	72,5
Szovjet	72,7	75,7	76,5	85,5	91,6	90,8	99,2	90,1	91,6	88,6
Összesen	67,4	73,3	75,4	81,6	85,0	84,8	89,1	88,8	90,6	84,2

lentkeznek. E térség községeinek egy része szerepel a foglalkoztatás szempontjából kritikus helyzetű körzetek településeinek jegyzékében,⁴ de ez a határozat is a problémáknak csak egy részét tudta megoldani. Ezért egyet kell értenünk a múlt évi jogalkotó kísérlet vitája során elhangzottakkal, amikor is kiemelték, hogy a korábbi elképzeléseket átértékelő térségfejlesztési tervet kell készíteni.

A népesség számának és sűrűségének alakulása a magyar—szlovák határ két oldalán

Magyarország népességszáma az ország mostani területén 1910 és 1990 között 7,6 millióról 10,4 millióra nőtt, vagyis 80 év alatt mintegy 40%-kal emelkedett. Bár a mai Szlovákia népességszáma lényegesen kisebb volt a háború előtt (1910: 2,9 millió), mivel szaporodása jelentősen meghaladta Magyarországét (kb. 80%), a két ország lakosság száma egyre jobban közeledett egymáshoz. Az átlagos növekedési ütem azonban csak az országok egészére jellemző. Minél jobban közeledünk az általánostól a rész, a valamilyen szempontból egyedi felé, ettől az átlagostól annál nagyobb eltéréseket tapasztalunk, a fejlődés egyenetlenségei annál kirívóbbak lesznek. Ebből a halmazatból bennünket most csak egy tényező, a határ mentiség szerepe érdekel. Mint a táblázatokból kitűnt, ez a hatás nem egyforma az országhatár egész hosszában, hisz befolyásolja a szomszédokkal való politikai és gazdasági kapcsolatokon kívül pl. a természeti-domborzati viszonyok jellege is.

A 4. és az 5. táblázaton összefoglaltuk Magyarország és Szlovákia elemzésre váró adatait.

4. A népességszám és a népsűrűség alakulása Magyarországon és a Szlovákiával határos területeken

Megnevezés	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990
Népesség (ezer fő)									
Országosan ^x	7612,1	7986,9	8685,1	9316,1	9204,8	9961,0	10322,1	10709,5	10375,3
A 20 km-es határsávban ^{xx}	505,8	535,5	573,9	616,3	626,4	697,4	721,5	738,4	692,5
A határ menti övezetben ^{xx}	75,8	78,3	84,7	89,6	92,4	98,4	94,8	88,7	79,4
Népsűrűség (fő/km ²)									
Országosan ^x	81,8	85,8	93,4	100,1	98,9	107,1	110,9	115,1	111,5
A 20 km-es határsávban ^{xx}	68,0	74,9	77,1	82,8	84,1	93,6	96,9	99,1	93,1
A határ menti övezetben ^{xx}	50,3	51,9	56,2	59,4	61,3	65,3	62,9	58,8	52,7

Forrás: x Demográfiai Évkönyv 1989, KSH Bpest, 1991. 16. o.

xx A népszámlálások községsoros adataiból számított mutatószámok.

5. A népességszám és a népsűrűség alakulása Szlovákiában és a Magyarországgal határos területeken

Megnevezés	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990
Népesség (ezer fő)									
Országosan ^x	2914,1	2958,6	3254,2	3536,3	3442,3	4174,0	4537,3	4987,8	5268,9
A 20 km-es határsávban ^{xx}	503,9	519,7	587,5	...	572,8	667,8	743,2	825,6	872,4
A határ menti övezetben ^{xx}	128,7	131,7	147,1	...	138,8	162,7	166,4	170,9	168,9
Népsűrűség (fő/km ²)									
Országosan ^x	60,5	60,5	66,5	72,3	70,8	85,3	92,7	102,0	107,7
A 20 km-es határsávban ^{xx}	60,1	62,1	70,3	...	68,9	80,3	89,4	99,3	104,6
A határ menti övezetben ^{xx}	63,1	64,5	72,1	...	68,0	79,8	81,6	83,8	82,8

Forrás: x 1910—1980.: Kocsis Károly: Vegyes etnikumú területek társadalmának népességföldrajzi kutatása Szlovákia és a Vajdaság példáján. Debrecen 1989. 18. o.

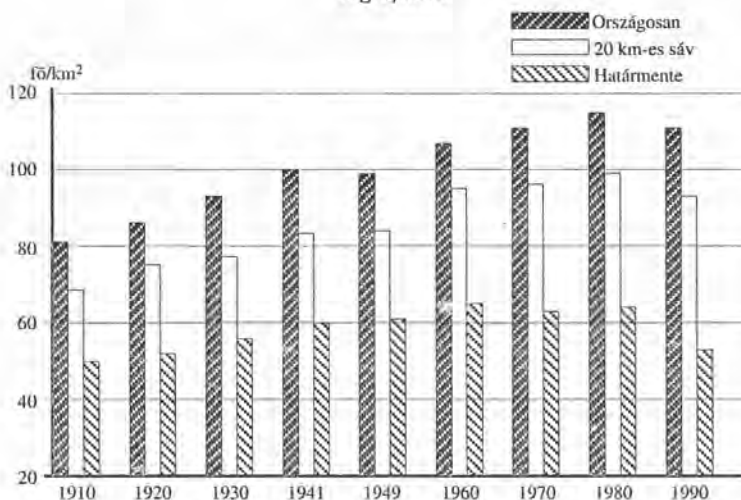
1991.: Gyurgyik László: Szlovákiai magyarok az 1991. évi népszámlálás tükrében. In: Magyarok Szlovákiában. Pozsony, 1993., 109. o.

xx A népszámlálások községsoros adataiból számított mutatószámok.

A két ország hosszú időszoraiból kitűnik, hogy Szlovákia népsűrűsége 1910-ben lényegesen alacsonyabb volt (60,0), mint Magyarorszáé (81,8) és — nagyobb szaporodásuk ellenére — némi különbség még most is van (107,7, ill. 111,5). A változások okait most nem elemizzük, hanem arra leszünk kíváncsiak, hogy ettől az országos tendenciától hogyan tér el a népszaporodás az általunk kijelölt két határsávbán.

A 4. táblázatból kitűnik, hogy Magyarországon a 20 km-es sávban a népesség száma 1960-ig kb. párhuzamosan nőtt az országossal, de azután egyre nagyobb mértékben elmaradt attól. A népességfejlődésnek ezt az eltérő tendenciáját érzékelteti a 4. grafikon is. Mivel e térség ipari fejlődése jelentősen meghaladta az országos átlagot, a városok gyors ütemű növekedése ellensúlyozta a falvakból történő elvándorlást, sőt a távolabbi vidékeken felszabaduló munkaerőt is vonzották pl. a győri, az esztergomi vagy a miskolci gyárak. Nemcsak a népsűrűsége vonatkozó adatok mutatják ezt, hanem — más megvilágításban — az abszolút számok is, hisz Győr és Komárom megye e területein a népesség 185 000-ről 1980-ig (ameddig a növekedés töretlen volt) 358 ezerre emelkedett, azaz csaknem megduplázódott, a másik határszakaszé pedig csak 30-40%-kal emelkedett. Ez azt is jelenti, hogy 1960-ig a magyarországi határszakaszon élt több ember, majd attól kezdve a szlovákiai rész lakosságszáma egyre nagyobb mértékben meghaladja a magyarországi népességét (1990-ben 180 ezerrel).

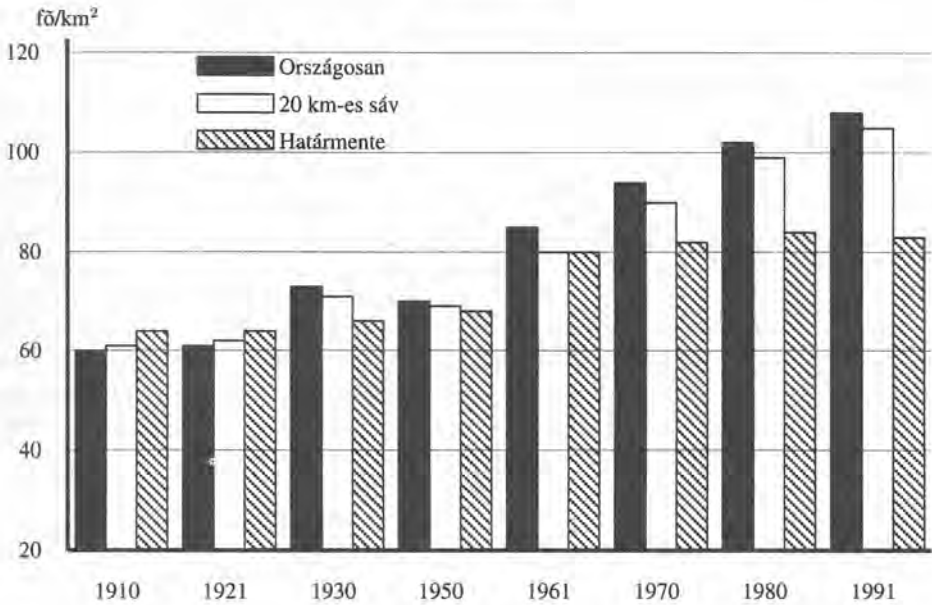
4. grafikon

Más folyamatok játszódtak le a határ szlovákiai szakaszán. Mint az 5. grafikonon látszik, a népsűrűség a 20 km-es sávban már kezdetben is, de egészen 1930-ig meghaladta az ország egészében kialakult népsűrűségeit. Ez azért jelentős, mert Szlovákiában is kiemelt szerepe van a főváros népességvonzásának.⁶ Ez a vonzás az 1950-es évektől egyre nagyobb lett, aminek következtében az ország általános népsűrűsége gyorsabban nőtt, mint e sávban lakóké. A táblázatokból és a grafikonokból kitűnik, hogy a szlovákiai népesség számának növekvő tendenciája változatlan maradt, míg Magyarországon e vidékén stagnálás, sőt 1970-től csökkenő tendencia kezdődött.

Még inkább a különbségek jellemzik a határ menti települések népességfejlődését. Magyarországon már 1910-ben is lényegesen alacsonyabb volt e települések népsűrűsége, mint a többié. Bár némi emelkedés létrejött 1960-ig, az azt követő években rohamos csökkenés következett be. Ennek

5. grafikon

üteme olyan mértékű volt, hogy 1990-ben e településeken már annyi ember sem élt, mint az 1920-as években. Vagyis amíg az ország lakosságszáma és népsűrűsége számottevően nőtt (82-ről 111-re), addig a határ mellett levő térség népessége egyre jobban fogy, 1990-ben alig közelítve meg az 1910. évi állapotot.

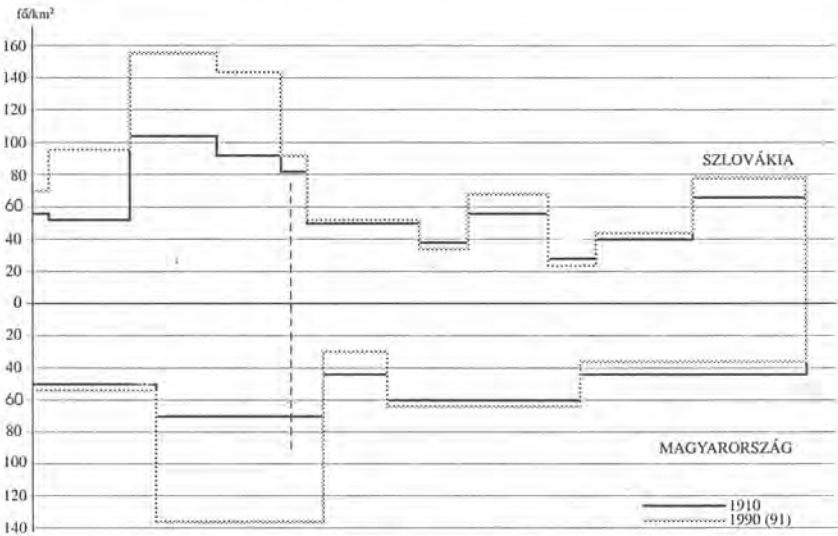
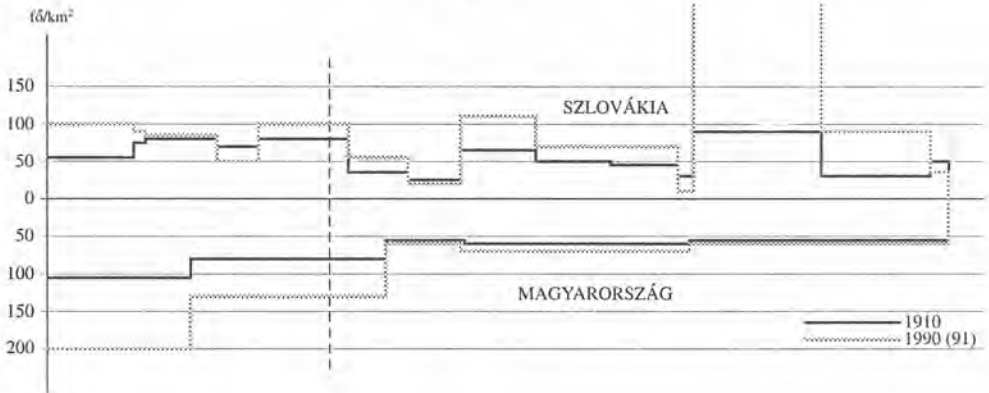
E mutatókból úgy tűnik, minél jobban megközelítjük a szlovák határt, a magyarországi oldalon a népsűrűség annál jobban csökken. Ha ez a térbeli megközelítésre vonatkozik, hasonló következtetést kell levonnunk az időbeli változásról is. Vagyis a trianoni békediktátumtól minél jobban közeledünk a mához, az új határok mentén annál negatívabb népesedési folyamatok alakulnak ki, annál inkább elveszti ez a környék népességmegtartó képességét, annál inkább menekül a népesség erről a területről mindazoknak a gazdasági-társadalmi és politikai változásoknak a következtében, amit a határ mentiség Magyarországon jelent.

E téren is merőben más a helyzet a közös országhatár szlovákiai oldalán. Ott a határ menti települések népsűrűsége meghaladta az országos átlagot már 1910-ben is (63,1) és ez növekedett egész 1980-ig (83,8), bár nem olyan mértékben, mint a többi területen. Adatainkból látható az, hogy ezek a mutatószámok mindig lényegesen meghaladták a határ magyar oldalán levő településeket. Így pl. 1991-ben a szlovák oldalán 169 ezer lakos élt, míg a magyar oldalon csak 79 000.

Szlovákiában, ill. Csehszlovákiában erős volt az a politikai törekvés, hogy a határ menti településeket megerősítsék, a népesség számát növeljék a területszerzés véglegesítése érdekében.

A 6. és 7. grafikonon bemutatjuk a népsűrűség 1910. és 1990. (1991.) évi megyénkénti alakulását a határ mindkét oldalán. A megyék adatait nyugatról kelet felé (balról jobbra) haladva tüntettük fel a határt jelképező egyenes alatt és felett. Mint látható, a nyugati, a Duna melletti megyék népsűrűsége mindkét országban jelentősen meghaladja a többi megyéjét, járását. Az itt levő me-

6., 7. grafikon

gyék népsűrűségében — a határ mentivé vált szakaszon — a századforduló idején még nem mutatkoztak különbségek. Az ország területi változása után merőben más helyzet alakult ki azon a területen, amelynek határát a Duna jelentette, mint a többi településeken. Ez a széles folyam nemcsak elválasztotta egymástól a különböző országokban levő településeket és megnehezítette a lakosok közötti érintkezést, hanem védelmet is jelentett számukra. Így érezhették ezt a mindenkori politikai vezetők is, hisz Komárom és Esztergom megyének ezen a részén jelentős iparfejlesztésre került sor, míg Pest, Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén megye határ menti települései egyre sorvadtak, népességszámuk csökkent. Ennek következtében a két rész fejlődése egyre jobban távolodott egymástól és a különbségek nőttek közöttük. Közvetlenül a Duna mellett néhány fejlődő város van, amelyek népessége a vizsgált időszakban több mint duplájára emelkedett. De gyors növekedés jellemzi pl. Balassagyarmat vagy Ózd népességszámát is. A térség városainak ipara vagy kulturális élete nemcsak közvetlen környezetükben jelentős, hanem azok országos vonzással is rendelkező

nek. A határ menti települések elvándorló népességét azonban a megnövekedett munkaalkalmak vagy a tömeges lakásépítkezések sem tudták befogadni, így a népsűrűség itt is mélyen az országos átlag alatt maradt.

Látható a 6. grafikonon az is, hogy a nyugati megyékben a növekedés mértéke jelentősen meghaladja a többiét, ahol 80 évig a népsűrűség gyakorlatilag változatlan maradt. E megyék hátránnyá vált helyzete szembeötlő.

Merőben más tendenciák jellemzik a határ szlovákiai oldalán levő települések népességfejlődését. Az egyes járások népsűrűségében nem voltak olyan nagy különbségek 1910-ben sem, mint a határ magyarországi oldalán. A 4. és 5. grafikonon láttuk, hogy a térség egészében lényegesen gyorsabb népszaporodás következett be, mint a magyarországi oldalon. A nyugati járások átlagosnál nagyobb növekedését Pozsony közelsége indokolta, a keleti rész kiugró fejlődése pedig Kassa és környéke gyors ütemű fejlődésével hozható összefüggésbe (Kassa lakossága több mint négyszeresére emelkedett az elmúlt 80 évben). A 6. táblázat alapján időben is végigkísérhetjük ezt a fejlődést, ill. annak járásonként eltérő ütemét.

6. Szlovákia Magyarországgal határos járásainak népességszáma a vizsgált területeken

A járás neve	1910	1921	1930	1950	1961	1970	1980	1991
a) A 20 km-es sávban								
1. Dunaszerdahelyi	47,1	50,6	57,2	60,2	68,5	73,3	80,7	84,4
2. Galántai	3,8	4,0	4,2	4,3	5,2	5,2	5,1	4,8
3. Komáromi	50,0	51,6	59,7	57,2	63,0	64,8	64,9	60,8
4. Érsekújvári	21,9	23,3	24,5	22,5	23,0	22,1	20,1	18,6
5. Lévai	52,9	55,5	60,3	60,4	65,7	66,8	70,6	74,1
6. Nagykürtösi	27,3	27,2	28,1	28,9	34,1	33,4	35,4	37,2
7. Zólyomi	9,8	9,8	10,4	10,6	9,9	9,7	8,9	8,5
8. Losonci	43,7	43,1	50,6	48,7	56,9	62,1	69,3	73,0
9. Rimaszombati	41,1	40,5	45,5	44,3	48,1	49,8	51,5	54,1
10. Rozsnyói	36,0	34,8	38,3	36,6	43,5	46,3	47,7	48,3
11. Iglói	4,1	4,5	4,1	3,1	3,7	3,3	2,7	2,0
12. Kassa	54,3	63,0	81,8	75,3	97,0	149,5	202,4	234,8
13. Kassa vidéki	45,9	45,4	49,3	50,4	62,8	65,0	68,7	70,5
14. Töketerebesí	60,5	60,7	67,8	64,8	80,1	85,6	91,9	95,9
15. Nagymihályi	5,5	5,5	5,7	5,5	6,3	6,3	5,7	5,2
<i>Összesen:</i>	<i>503,9</i>	<i>519,7</i>	<i>587,5</i>	<i>572,8</i>	<i>667,8</i>	<i>743,2</i>	<i>825,6</i>	<i>872,4</i>
b) A határ menti övezetben								
1. Dunaszerdahelyi	13,2	13,8	14,4	15,1	17,4	19,3	21,3	23,2
3. Komáromi	32,6	31,4	36,1	31,5	39,9	41,9	45,5	48,4
4. Érsekújvári	12,5	13,5	14,9	13,6	16,9	18,3	20,2	19,5
5. Lévai	11,3	12,4	13,5	11,7	12,5	12,0	13,0	12,2
6. Nagykürtösi	9,2	10,0	10,9	10,4	11,5	11,4	10,5	9,6
8. Losonci	3,8	3,9	4,7	4,9	5,9	5,4	4,6	3,9
9. Rimaszombati	14,3	14,4	16,6	16,2	17,4	17,2	17,3	17,4
10. Rozsnyói	4,8	4,7	5,0	4,9	5,0	4,8	4,5	4,1
13. Kassa vidéki	10,6	10,7	11,4	10,6	12,3	12,8	12,3	11,3
14. Töketerebesí	16,4	16,9	19,6	19,9	23,9	23,3	21,7	19,3
<i>Összesen</i>	<i>128,7</i>	<i>131,7</i>	<i>147,1</i>	<i>138,8</i>	<i>162,7</i>	<i>166,4</i>	<i>170,9</i>	<i>168,9</i>

7. Szlovákia Magyarországgal határos járásainak népsűrűsége a vizsgált területeken

A járás neve	1910	1991
--------------	------	------

A 20 km-es sávbán

1 Dunaszerdahelyi	55,2	98,9
2 Galántai	69,6	89,0
3 Komáromi	71,4	86,7
4 Érsekújvári	65,6	55,7
5 Lévai	66,7	93,5
6 Nagykürtösi	39,6	54,0
7 Zólyomi	29,6	25,7
8 Losonci	65,1	108,9
9 Rimaszombati	51,2	67,5
10 Rozsnyói	48,5	65,2
11 Iglói	35,5	17,9
12 Kassa	246,1	1063,8
13 Kassa vidéki	47,5	73,0
14 Töketerebesi	58,7	93,1
15 Nagymihályi	75,8	70,3

A határ menti övezetben

1 Dunaszerdahelyi	54,7	95,4
3 Komáromi	105,1	156,3
4 Érsekújvári	92,1	144,2
5 Lévai	81,1	87,6
6 Nagykürtösi	50,3	52,5
8 Losonci	37,8	33,3
9 Rimaszombati	54,9	67,1
10 Rozsnyói	29,0	25,1
13 Kassa vidéki	41,2	43,8
14 Töketerebesi	66,8	78,2

Nem a demográfusok feladata, hogy a két ország határán lezajló ellentétes tendenciákat minősítsék, de az az adatokból, ill. a vándormozgalom eltérő irányából és intenzitásából is kitűnik, hogy a politikások eltérően értékelik az országhatár mentén folyó népmozgalmi jelenségeket, a határ menti területek életének az ország sorsára gyakorolt hatását.

E térség népességfejlődését nemcsak a természetes népmozgalom alakította, hanem mindvégig kiemelkedő szerepe volt a belső és a külső vándormozgalomnak is, amit rendszerint politikai események idéztek elő.

Az országhatárok megváltozását követően Csehszlovákiából 106 841 személy menekült át Magyarország területére 1918 és 1924 között⁷ (Thirring, 1963.). Mivel ezek többsége állami alkalmazott lehetett, bizonyára egy részük az általunk vizsgált területen lakott. Ezeknek a vasutasoknak, postásoknak, tisztviselőknek stb. helyére másokat, feltehetően szlovák nemzetiségűeket telepítettek. Tudatos betelepítési politikát folytattak a csehszlovák hatóságok az első világháborút követő földreform végrehajtása során is. Ennek érdekében a magyarlakta területeken kb. 330 000 hektár földterületet foglaltak le a földreform céljaira (ez a földterület kb. 35%-a lehetett). Hodša⁸ 1924. jan. 22-én tartott előadásában a következőket jelentette ki: "A felosztandó birtokokra szlovákokat és cseheket kell telepíteni; amennyiben az országban nincs elegendő igénylő, akkor a külföldről

hazatérő földjeinket kell ott letelepíteniük.” E célkitűzéseket gyorsított ütemben igyekeztek megvalósítani, hisz már 1926-ig 32 telepes falut létesítettek a magyarok által lakott területen. Összesen 94 ilyen falu létesült Csehszlovákia területén, amiből 64 jutott a magyarok által lakott területre.⁹ A földreform tehát nem a magyar agrárproletárokat juttatta földhöz, hanem a telepeseket. Ennek következtében a vidék kisémmizett magyar parasztságának és kisiparos társadalmának egy része az iparilag fejlődő cseh- és szlovák városokban volt kénytelen munkát vállalni. Az így betelepültek vagy betelepítettek száma jelentős lehetett az általunk vizsgált területen is, hisz a bécsi döntés (1938. nov. 2.) következtében Magyarországhoz csatolt területről mintegy 100 000 cseh és szlovák telepes költözött vissza szülőföldjére a magyar hadsereg bevonulása előtt.

Az 1945. évi újabb uralomváltás a II. világháború során is sokat szenvedett vidéken ismét nagyarányú vándormozgalmat indított el. A magyar állami alkalmazottaknak ismét távoznia kellett, akiknek helyére ismét cseh és szlovák pedagógusok, vasutasok, postások, tisztviselők kerültek. E korszak általános kisebbségellenes politikájának eszközüvé vált az újabb “földreform” is. A Szlovák Nemzeti Tanács 46. sz. dekrétumában (1945. máj. 14.) elrendelte minden etnikailag magyar személy földtulajdonának elkobzását. A prágai kormány kommunista földművelésügyi minisztere, Ivan Ďuriš 1946. májusában elrendelte az elkobzott földbirtokok kiosztását a cseh és a szlovák kérelmezőknek, hogy “jóvátégyék Fehérhegyet és a cseh, valamint a szlovák határvidékből az államhatárok szilárd bástyája váljék”.¹⁰

E törekvések végrehajtásának egyik jelentős eszköze volt az 1946. febr. 27-én — a két ország kormányai által aláírt — magyar—szlovák lakosságcsere-egyezmény. Viszonylag rövid idő alatt Szlovákiából mintegy 87-88 ezer személyt telepítettek át Magyarországra, és innen kb. 70-71 ezer szlovák nemzetiségű kívánt Szlovákiában letelepedni.¹¹

A legionárius falvak létesítése, majd a magyar—szlovák lakosságcsere nemcsak azt a célt szolgálta, hogy a magyar nyelvterület belsejében szlovák szigeteket alkossanak, hanem a határszakasz megerősítését is. Mint láttuk, ez nemcsak az első republika politikusainak hangoztatott törekvése volt, hanem a II. világháború után megalakult kommunista kormányok is e cél megvalósítása érdekében számos olyan intézkedést hoztak, amelyek megvalósítása érdekében súlyos nemzetközi konfliktusok is kellett vállalniuk. A több évtizeden keresztül — azonos célok érdekében — fogantatott intézkedések következtében alakult ki a mai helyzet. Mint az adatokból és a grafikonokból látható, a határ szlovákiai oldalán levő falvak népességszáma lényegesen meghaladja a magyarországi oldalon levő települések lakosságszámát, hisz az itteni rohamosan csökkenő trendekre, a határmentén elnéptelenedésére ott nem került sor. Utalnom kell azonban arra is, hogy ezek mögött az adatok mögött meghúzódik egy másik tendencia is, az itt élő lakosság nemzetiség szerinti fokozatos átalakulása. Ez a hosszú évtizedek óta zajló folyamat eredménye. Okai között nem a magyarság asszimilációja a legjelentősebb, hanem a szlovák népesség több hullámban történő berepítése és folyamatos bevándorlása. Elsősorban ezek hatására nőtt az itt élő lakosság száma és alakult át nemzetiségi struktúrája.

Összefoglaló elemzésünkben, illetve az eddigi vizsgálataink során a határ menti településeken az elmúlt 90 évben lezajlott népesedési folyamatokat kívántuk bemutatni, főbb tendenciáit és jelenlegi állapotát összefoglalni.

Úgy vélem, hogy az ábrák felhívják a figyelmet arra, hogy a határ menti települések elnéptelenedése nem egy-egy település vagy megye, hanem az országhatár teljes hosszának jellemzője már évtizedek óta. A határ mentén és egy sávon belül levő községek népességének nem néhány száza-

lékos csökkenésének lehattunk tanúi, hanem olyan nagy tömegek elmenekülésére került sor, amelynek következtében e térség népességszáma visszaesett a 100 évvel ezelőtti szintre.

Látható az itt bemutatott ábrákból az is, hogy ez a nagyarányú elvándorlás nem 90, hanem az utóbbi 30-40 év alatt zajlott le. A hivatalos terület- és településfejlesztési politikák e térség egészében az elvándorlási folyamatot megállítani nem tudták, csak esetleg mérsékelni, főleg azért, hogy egy-egy városban növelték az ipari munkahelyek számát, és nagyobb lakásépítési akcióba kezdtek.

Adataink utalnak arra is, hogy e térség ún. depressziós zónává vált. Nemcsak a nagyarányú elvándorlás a probléma, hanem az azzal együtt járó egyéb népesedési folyamatok is. A belső vándormozgalom szelektációs folyamat, hisz a kisebb településekről a nagyobbakra vándorolnak, az elvándorlók között több a fiatal, a szakképzett, a szellemi foglalkozású és az aktív egyén, mint a maradók között. Így éppen akkor, amikor a határok átjárhatóságának megvalósítására törekszünk, azoknak a térségeknek elöregedését, elnéptelenedését, gazdasági és politikai erejének, kulturális lehetőségeinek csökkenését kell tapasztalnunk, amelyekben a nemzetközi érintkezés közvetlen, mindennapi eseményei lezajlanak, amelyeknél a szomszéd államokban élő magyar vagy más nemzetiségű lakossággal intenzív kapcsolatot kellene kialakítani és folyamatosan fenntartani. E tendencia fennmaradása, a határ menti válságövezet kialakulása az ország kisebbedését jelenti, hisz minél szélesebb sáv válik így "senki földjévé", annál nagyobb területek esnek ki az ország gazdasági és kulturális vérkeringéséből, annál jobban szűkül a nemzetközi kapcsolatokat közvetlenül ápoló lakossági bázis.

Ez a helyzet önmagában is aggasztó, de még inkább azzá válik a határ szlovák oldalán lezajló folyamatok ismeretében. De az itt ismertetett állapot örökségünk és egyben további teendőink alapja is. Úgy véljük, a kedvezőtlen tendenciák megállítására, majd visszafordítása a tudomány és a politikának elengedhetetlen feladata. A modern európai folyamatokhoz igazodó kívánatos fejlődés nem egy-egy határátkelő fejlesztését sürgetné, hanem azt, hogy az egész határmentét alkalmassá tegyünk a kívülről jövő hatások fogadására és a magyar törekvések közvetítésére. Az ehhez szükséges szabályozás és eszközrendszer körültekintő kialakításának elősegítése érdekében folyik az előző években megkezdett tudományos kutató munka.

Jegyzetek

1. „A menekültek száma évenként a következő volt: 1918-ban 58 784, 1919-ben 110 573, 1920-ban 121 930, 1921-ben 26 123, 1922-ben 21 242, 1923-ban 9 041 és 1924-ben 2307. 1918—1924 folyamán összesen 106 841 menekülő jött át a Csehszlovákiához, 197 035 a Romániához, 44 903 a Jugoszláviához csatolt területekről.” *Thirring*, 1963. 357.
2. Például a szerbek tömeges repatriálása és átköltözése Jugoszláviába vagy az elcsatolt területi születésűek visszaköltözése.
3. Faragó, 1990. 25—26.
4. Lásd az 1969/1990 (IV. 23.) MT-határozat mellékletét!
5. Fialova, Ludmilla, Demografická situace a vývoj do 1. světové války. *Demografie*, 1993.
6. Pozsony lakossága 1910-ben: 104 896; 1930-ban: 107 304; 1991-ben pedig 441 453 volt.
7. *Thirring*, 1963.
8. Hodša, Milan szlovák politikus, 1922—1926 között Csehszlovákia földművelődésügyi minisztere. A tanulmányunkban idézett előadás megjelent: *Magyar Kisebbség*, 1924. 5. sz. 124—125.
9. Duka Zólyomi Norbert, 1928; Szarka, 1993.
10. Idézi: Szarka, 1993. 190.
11. Miltényi, 1959.

Irodalom

- A. B. „The Hungarian — Slovak Frontier” *The World Today*, March 1947. 127.
- Az Országgyűlés 12/1980—1985. sz. határozata a terület- és települéfejlesztés hosszú távú feladatairól. Az erősen fogyó népességű települések demográfiai jellemzői. (Szerk.: Barabás Miklós)
Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1987. 117.
- Boross Ferenc: *Magyar—csehszlovák kapcsolatok 1918—1921*. Budapest 1970.
- Csefkó Ferenc: Területi politika — települési érdekvédelem. *Társadalmi Szemle*. 1992. évi 2. sz. 67—77.
- Cseh-Szlovákia népessége. *Statisztikai Szemle*. 1931. 337—338.
- Duka Zólyomi Norbert: Az asszimilálódás. In: Borsody István (szerk.) *Az ország útja*. Pozsony, 1938. jún. 48—55.
- Egyezmény Magyarország és Csehszlovákia között lakosságcsere tárgyában. *Nemzetiségi Szemle*. 1946. jan—jún. 13—16.
- Elekes Dezső: *Hazánk, népiünk szomszédaink*. Budapest, 1941. 133.
- Enyedi György: Településpolitikák Kelet-Közép-Európában. *Társadalmi Szemle*. 1989. évi 10. sz. 20—30.
- Faragó László—Horváth Gyula—Hrubi László: *Szerkezetátalakítás és regionális politika*. Ts-2/2 Program Iroda. Budapest, 1990. 153.
- Fialová, L.: Demografická situace a vývoj do 1. světové války. *Demografie*, 1993. 1. sz. 4.
- Gáspár Zoltán: *Húsz év története 1918—1938*. Budapest, 1939.
- Gosztonyi Péter: *Magyarország a második világháborúban* I. köt. München, 1984. 60—74.
- Gyönyör József: Népképviseleti szervek Csehszlovákiában. *Irodalmi Szemle*. 1981. febr. 165—166.
- Gyurgyik László: A szlovákiai magyarság településszerkezete és lélekszáma. *Valóság*. 1993. 3. sz. 65—73.
- Gyurgyik László: A szlovákiai magyarok új népszámlálási adatai. *Regio*. 1992. 3. sz. 82—96.
- Halász Miklós: *Csehszlovákia 1918—1938*. Budapest, 1938.
- Hoóz István: A határ menti települések elnéptelenedése. *Statisztikai szemle*. 1992. 12. sz. 1005—1017.
- Janics Kálmán: A csehszlovákiai magyarság helyzete a számok tükrében. *Új Szó*. 1969. jan. 19.
- Jócsik Lajos: *Idegen igában. 20 év cseh uralom alatt*. Budapest, 1940.
- Komornik Ferenc: *Mit kell tudni Csehszlovákiáról?* Kossuth Kiadó. 1978. 188.
- Kovács Teréz: A határ menti fekvés szerepe a falusi települések életében. *Tér és Társadalom*. 1991. évi 1. sz. 41—53.
- Köszegfalvi György: A települések szellemi infrastruktúrája. *Tervegazdasági Fórum*. 1988. évi 3. sz. 53—59.
- Langerné dr. Rédei Mária: A kis térségi népességmozgások. *Statisztikai Szemle*. 1986. évi 11. sz. 1093—1107.
- Márkus István: Települések és válsághelyzetek. *Magyar Közigazgatás*. 1991. évi 8. sz. 738—745.
- Miltényi Károly: Népesedéspolitikai jogszabályok 1945—1958. *Demográfia*. 1959. 401.
- Molnár Endre: A felvidék nemzetiségi és felkezesi adatai. *Statisztikai Szemle*. 1930. 963—981.
- Molnár Imre: Fejezetek a Csehországba került magyarok II. világháború utáni történetéből. *Regio*. 1990. 57—73.
- Papp József—Tóth József: Ipari válságövezetek Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*. 1991. évi 7—8. sz. 778—797.
- Pázmándy Zsuzsa: Az urbanizáció hatása a szlovákiai, ill. vajdasági magyar és német kisebbségek asszimilációjára. *Regio*. 1992. 1. sz. 32—48.
- Petrichevich—Horváth Emil dr.: Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négyévi működéséről.
- Popély Gyula: Népfogyatkozás. *Regio*. 1991. 65.
- Popély Gyula: A felvidéki magyarság számának alakulása az 1921. és 1930. évi csehszlovákiai népszámlálások tükrében. *Századok*. 1989. 1—2. füzet 25—75.
- Révész László: A magyar kisebbség Csehszlovákiában (nyersfordítás). *Der Donauraum*. 1974. 1—2. füzet 25—56.
- Ruh György: A magyarság száma Szlovákiában. *Kisebbségvédelem*. 1941. 5—6. sz. 29—34.
- Schechtman, J. B.: *Háború utáni népességáttelepítés Európában 1945—1950. A szlovák—magyar népességcsere (7. fejelet)* (Nyersfordítás)
- Slavik, V.: Priestorová diferenciácia maďarov a aplikácia zákona o úradnom jazyku v Slovenskej Republike. *Demografie*. 1992. 2. sz. 175—179.
- Šutaj, Štefan: A Dél-akció. A szlovákiai magyarok 1949. évi csehországi kitelepítése. *Regio*. 1992. 2. sz. 92—113.
- Szarka László: A magyar kisebbségek Magyarország szomszédsági kapcsolataiban. *Regio*. 1992. 1. sz. 57—64.
- Szarka László: *A szlovákok története*. Berényi Könyvkiadó, 1993.
- Szvatkó Pál: *A visszatért magyarok. A felvidéki magyarság 20 éve*. Budapest, 1938. 205.
- Thirring Lajos: Külföldi népszámlálások szemléje. *Statisztikai Szemle*. 1932. 157—167.
- Thirring Lajos: Magyarország népessége 1869—1949 között. Megjelent: *Magyarország történeti demográfiája*. (Szerk.: Kovacsics József). *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*. Budapest, 1963. 221—440.
- Új Szó 1968. okt. 27. sz. 3—4.
- Varga Kálmán: Telepesfalvak, kolóniák Komárom környékén (1919—1950). *Regio*. 1992. 2. sz. 59—76.

Varga Sándor: Magyarok Szlovákiában. Évkönyv '93. Bratislava/Pozsony, 1992. 196.

Vigh Károly: *A szlovákiai magyarság sorsa*. Berényi Könyvkiadó. 181.

Zvara, J.: *A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában*. 1965. Bratislava, Politikai Könyvkiadó, 1965.

Zvara, J.: *Madárska menšina na Slovenska po roku 1945* (A magyar kisebbség Szlovákiában 1945 után) Pozsony, 1969.

Éger György

Régió és periféria

Adalékok a határrégiók vizsgálatának elméleti megközelítéséhez

Napjaink egyik legfontosabb európai politikai jelensége a *regionalizmus térhódítása*. A huszadik század végének Európája egyre inkább a régiók Európája. A regionalizmus észak- és nyugat-európai modellje — fokozatosan összeurópai modellé válik, földrészünk mind több térségében jelenik meg a regionális állam.¹

Ez a fejlődés hazánkat sem kerülte el, Magyarország a térség több regionális együttműködésnek kezdeményezője, illetve résztvevője (Alpok-Adria, Visegrádi együttműködés, Kárpátok Euro-Régió).

A politikai kezdeményezés és a gazdasági együttműködés mellett a tudományos kutatás sem hagyhatja figyelmen kívül az említett jelenséget. Ezt felismerve a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetében kiemelt kutatási témaként foglalkozunk a határ menti térségek és régiók vizsgálatával.

Fogalmak, definíciók, értelmezések

A dolgozat témájául szolgáló jelenségegyüttes meglehetősen bonyolult, komplex viszonylat-rendszer képez. Ezért szükségesnek látszik egyrészt szólni az alábbiakban használandó fogalmak értelmezéséről (annál is inkább, mert ezek köznyelvi és szaktudományos használata eltérő), másrészt pedig a vizsgált problematika különböző dimenzióinak egymáshoz való viszonyulásáról.

Elemzésemben elsősorban a régió, a regionalizmus, a periféria, a határmentiség és az elmaradottság fogalmának különböző szempontú megközelítéseivel és ezek összefüggéseivel kívánok foglalkozni.

A megközelítések és az értelmezések ugyanazon fogalom esetében is — különböző szaktudományok területéről érkezve és különböző ideológiákba ágyazottan — ugyancsak eltérők lehetnek. Így például a *régió* fogalmának elemzésekor Bourdieu sommásan rámutat: A régió tudósok közti harcok réteje.² „A harcban álló” felek között említi a földrajztudósokat, a történészeket, az etnológusokat, valamint a közgazdászokat és a szociológusokat.

A régió

A *régió* fogalmát — mely elemzésünk alapvető kategóriája — a francia Bourdieu és a finn Anssi Paasi¹ egyaránt az *identitás* fogalmával társítja. Okfejtésüket — mely a nemzetközi szakirodalomban a téma kiemelkedő kifejtése — talán érdemes kissé részletesebben ismertetni.

Megközelítésükben az is közös, hogy a régiót mint szociológiai-szociálpszichológiai-antropológiai jelenséget kezelik. Paasi így ír erről: Nincs szándékunkban a régió fogalmát a hagyományos

földrajzi definíciók szerint megadni, sokkal inkább az a célunk, hogy úgy kezeljük a régiót, mint emberi és társadalmi kategóriát. E tekintetben a kiindulópontunk a társadalom és a térszervezés közötti kapcsolatrendszer.⁴

Ebben a fogalmi keretben a régió egy „közepes méretű” területet jelent — pl. a finn provinciákat — amelyeket nem lehet közvetlenül megélni, de amelyeket szimbolikus jelleggel beépítünk a tudatunkba. A régió ebben a felfogásban különbözik a *hely* földrajzi fogalmától, melyet a mai társadalom-földrajzosok nagyobb része rendszerint olyan területi egységnek tekint, amely az egyén mindennapi élete során egyre személyesebb jellegűvé válik.⁵

A fenti megközelítésből következik, hogy a régió nem állandó, statikus kategória, hanem dinamikus társadalmi jelenség. Mint ilyen állandó változásban, átalakulásban van, egyszóval *folyamatként* értelmezhető. A régiók tehát *születnek és eltűnnek*, következésképpen a *társadalom regionális felosztása is folyamatosan változik*. Azt a *folyamatot*, melynek során egy bizonyos régió a *társadalom térbeli szerveződésének részeként* fejlődik, a régió *intézményesülésének* nevezzük. Ebben a folyamatban *négy* szint elkülönítése látszik célszerűnek: 1. a területi keretek kialakulása; 2. a fogalmi keret létrejötte; 3. az intézményes forma megteremtődése; 4. intézményesülés a regionális rendszer és a regionális öntudat részeként.⁶

Az intézményesülési folyamat első lépcsőjén a régió szert tesz *határaitra*, vagyis identifikálódik a társadalom területi szervezetében. A második szinten alakulnak ki a területi szimbólumok; ezek közül különösen fontos a régió *neve*. A harmadik fokozat a régió saját intézményeinek, társadalmi szervezeteinek a kialakulása illetve ezeknek a társadalmi tudatban való rögzülése. Végül a negyedik fázisban végbemegy a régió „hivatalos” intézményesülése.

A *régió intézményesülési* folyamata szempontjából a *kulminációs* pont és a *leginkább hivatalos* lépés kétségtelenül a *szuverenitás elnyerése a közigazgatás szférájában*. Ez az a pillanat, amikor a régió a társadalom térbeli szerveződésének *integráns részévé* válik. A regionális öntudat kialakulásának azonban *ez nem szükségszerűen* a legfontosabb jegye. Bár a közigazgatási státus megszerzése rögzíti a regionális identitás területi kereteit és megteremti alapjait, sokkal fontosabbak azok a társadalmi intézmények, amelyek aktívan hozzájárulnak a regionális öntudat újratermeléséhez, hatnak a mindennapi gyakorlatra azzal, hogy információkat közvetítenek az adott területről.

A *regionális identitás* nem azonnal alakul ki, hanem a régió fejlődésének része, fejlődése hosszú periódust ölel át, és szükségszerűen megköveteli a társadalom intézményi szférájának fejlődését, amelyben a kérdéses régió intézményes is jelen van. Az intézményeknek ez a szférája erősíti az adott régió lakosaiban a közösségi érzést, s annak újratermelődési folyamatát.⁷

Egy régió intézményesülési folyamatának legteljesebb formája a *nemzetállam* kialakulása. Ebben az esetben jelen van a fenti fokozatok valamennyi fizikai és szellemi kelléke és terméke (terület, határ, név, nyelv, szimbólumok, intézmények).

A regionalizmus

A regionalizmus esetében talán még bonyolultabb a dolog. Ugyanis amíg a „régió” alatt mindenki — igaz, hogy különböző értelmezésben és ideológiai tartalommal — végül is egy adott területet ért, itt ugyanaz a szó jelent egy *elméleti kategóriát* és egy — jóllehet az előzőre épülő — *szellemi és/vagy politikai mozgalmat*.

A regionalizmus — mint elméleti kategória — nem más, mint egy embercsoportnak egy-egy tájegységhez, mint földrajzi kerethez való kötődése.⁸

Erre a kötődésre épültek Nyugat-Európában a hatvanas-hetvenes évektől azok a szellemi-politikai mozgalmak — esetenként pártok —, melyek a regionális elkülönülés különböző mértékű megvalósítását tűzték zászlajukra. Ez az elkülönülés — illetve ennek igénye — igen széles skálán mozog; a nyelvi-kulturális autonómiától egészen az elszakadásig, illetve a saját szuverenitás kivívásáig terjed.⁹

Bourdieu a regionalizmus fogalmát az *uralom* — mégpedig a szimbolikus vagy valóságos (gazdasági) uralom kategóriájával kapcsolja össze, illetve magyarázza:

A regionalizmus (vagy a nacionalizmus) csak egyik fajtája a tisztán szimbolikus harcoknak, melyekben egyénileg, szétszórt állapotban vagy kollektíven, szervezett formában vesznek részt a küzdők és amelyek tétje szimbolikus vagy gazdasági előnyök és erőviszonyok megőrzése vagy megváltoztatása; vagy úgy is fogalmazhatjuk, hogy a társadalmi identitás (objektív vagy szándékolt) szimbolikus kifejeződéséhez kapcsolódó anyagi vagy szimbolikus áruk képzését érintő szabályok megőrzése vagy megváltoztatása.¹⁰

A Bourdieu-féle régióértelmezés másik kulcsfogalma a *reprezentáció*: A „regionális” vagy „etnikai” identitás „objektív” ismérveit kereső kutatás nem feledtetheti, hogy a társadalmi gyakorlatban ezek az ismérvek (mint például a nyelv, a dialektus, vagy a kiejtés) a *mentális reprezentáció* tárgyai, vagy ezek alapján lehet észrevenni, értékelni, megismerni és elismerni, ezt ruházzák föl a cselekvők érdekeikkel és előfeltevéseikkel. De ezek képezik a *tárgyi reprezentáció* alapjait is, ami dolgokat jelent (emblémák, zászlók jelvények), de tetteket is és a szimbolikus manipuláció olyan stratégiáit, amelyeknek célja az, hogy mások fejében alakítson ki (mentális) reprezentációt ezekről a tulajdonságokról és hordozóikról. Másképpen szólva: azok a tulajdonságok, amelyeket az objektívista etnológusok és szociológusok összegyűjtenek, mihelyt a gyakorlatban való előfordulásukat megfelelően érzékelik és értékelik őket, rögvest jelekként, jelvényekként vagy stigmákként kezdenek működni. Mivel ez így van és mivel ezt senki sem hagyhatja figyelmen kívül a társadalmi közegben, ezért az (objektíve) szimbolikus tulajdonságok, még a legnegatívabbak is, fölhasználhatók hordozóik anyagi, sőt szimbolikus érdekei érvényesítésében.¹¹

Az okfejtés alapján Bourdieu arra a végkövetkeztetésre jut, hogy szakítani kell tehát az (akár marxista, akár másfajta) ökonomizmussal, mely a regionalizmusban és a nacionalizmusban csak szenvedélyt, sőt valami beteges dolgot lát, mert mivel nem ismeri föl azt a hozzájárulást, amelyet a valóság reprezentációjával a cselekvők hozzáadnak a valóság fölépítéséhez, nem értheti meg azt a nagyon is valóságos hozzájárulást, amelyet a kollektív reprezentáció kollektív átalakítása hozzáad a valóság átalakításához. De azt sem szabad elfelejteni, hogy van a szimbolikus dolgoknak egy gazdaságuk, amelyet nem lehet leszűkíteni a (szűkebb értelemben vett) gazdaságra, és hogy a szimbolikus küzdelmeknek nagyon is valóságos megalapozásuk és hatásuk van a (szűkebb értelemben vett) gazdaságban. Így aztán, amint Eric Hobsbawm nagyon jól rávilágított, a gazdaság világméretűvé válása, amitől a nacionalizmusok eltűnését várhattuk volna, szabad folyást adhatott a szimbolikus megkülönböztetés logikájának, létrehozva ezáltal a feltételeit egy szinte gazdasági korlátok nélkül való szeparatizmusnak. Valóban: a terület *mérete*, mely a (különösen marxista) teoretikusok számára ismérvként jött számításba az „életképes állam” meghatározásához (ez olyan államot jelent, mely elég széles és elég változatos piacot képes nyújtani és képes magát megvédeni külső támadásokkal szemben), nagyrészt elvesztette jelentőségét, amikor általános lett az államok (és nemzetek) függése a nemzetközi gazdaságtól és a transznacionális vállalatoktól. (Annál is inkább, mivel a nagy katonai hatalmak közötti egyensúly egyre inkább a kis országok védelmének a biztosítója.) Az új nemzetközi munkamegosztás nemcsak hogy nem ítéli halálra a kis izolált államokat, hanem igen jól

alkalmazkodik ezekhez, a hivatalosan önálló egységekhez, amelyek képtelenek a külföldi tőkének korlátokat állítani, már csak azért is, mert a helyi hatalmak nyilvánvaló hasznot húznak abból, ha kiárusítják a függőségüket a nagy gazdasági hatalmasságoknak. De ezzel egy időben a beruházások térbeli eloszlása (melyet kizárólag a jövedelmezőség logikája szabályoz) és a hatalmak ebből eredő áthelyeződése előbb-utóbb az állam elleni lázadást bátoríthatja.¹²

A határ

A térbeli szerveződés hierarchiájának különböző lépcsőin álló területi egységeket — térségeket, régiókat, tartományokat, államokat — a *határ* választja el egymástól. A fentiekből logikusan következik, hogy a határ: 1. nem örök, változatlan, hanem nagyon is változó, történetileg meghatározott kategória; 2. az „ők” és a „mi” elkülönítésének tudati eszköze, a regionális identitás nélkülözhetetlen kelléke.

Bourdieu a határ kijelölésével kapcsolatban az alkufolyamatot és a viszonylagosságot hangsúlyozza:

Ma már senki sem állítja, hogy vannak olyan ismérvek, amelyekre „természetes” osztályozásokat, „természetes” határokkal körbevett „természetes” tartományokat lehetne alapozni. A határ sohasem lesz más, mint egy fölosztás eredménye, amelyről azt mondjuk, hogy többé vagy kevésbé van alapja a „realitásban”, aszerint, hogy az elemek, amelyeket tartalmaz, többé vagy kevésbé számos és jelentős hasonlóságot mutatnak egymás között. Mindenki megegyezik abban a megfigyelésben, hogy a különböző elképzelhető ismérvek (nyelv, település, kulturális sajátosságok) alapján kihasított tartományok soha nem vágnak egybe tökéletesen. De ez még nem minden: a „valóság” ezúttal keresztül-kasul társadalmi, és a „legtermészetesebb” osztályozások is olyan vonásokon alapsznak, amelyekben semmi természetes nincsen, hanem nagyrészt önkényes kényszerítések eredménye; vagyis az állapot a legitím elhatárolásért folyó csaták mezején egy előzőleg fönnállott erőviszony következménye. A határ, a kijelölés jogi aktusának ez a terméke ugyanannyira létre is hozza a kulturális különbségeket, mint amennyire maga is ilyen különbségek eredménye: elég arra gondolnunk, mit tesz az iskolarendszer a nyelv tekintetében, és máris látjuk, hogy a politikai akarat szétrombolhatja azt, amit a történelem létrehozott.¹³

A periféria

A regionalizmussal, illetve a regionális kérdésekkel foglalkozó társadalomtudományi kutatások megkerülhetetlenül szembetalálkoznak a *periféria* jelenségével és problémájával.

A periféria szaktudományos megközelítése és értelmezése legalább olyan sokoldalú, mint a régióé. Csak a legfontosabbakat említve ezek a földrajztudomány, a gazdaságtörténet, a településtudomány (regional science) és a szociológia.

A perifériával mint tudományos kategóriával hagyományosan leginkább a földrajztudomány foglalkozott. A földrajzi megközelítés szerint a periféria általában kedvezőtlen természetföldrajzi adottságú, rossz forgalmi helyzetű (nehezen megközelíthető), alacsony infrastrukturális ellátottságú, elmaradott társadalmi-gazdasági szerkezetű vidék. További jellemzője, hogy rendszerint a közigazgatási és szellemi központoktól távol, az ország (tartomány, régió stb.) határán fekszik.

A gazdaságtörténetben Immanuel Wallerstein nevéhez fűződik a *centrum—periféria fogalom*pár bevezetése. Ez a kategória aztán megjelenik a településtudományi és szociológiai elemzésekben is.¹⁴

Wallerstein a modern világgazdasági rendszer 16. századi kialakulását tanulmányozva jutott el a fenti dichotómia megalkotásához. Értelmezése szerint a kapitalista világgazdasági rendszer magába foglal centrumállamokat, félperifériális és perifériális régiókat (nem pedig államokat!).¹⁵

A világregszter működése — fennmaradása, átalakulása, folytonos változása — pedig ezeknek az eltérő funkciójú zónáknak a sajátos munkamegosztásán alapul. Wallerstein definíciója szerint a *periféria* a világgazdasági rendszernek az a földrajzi szektora, amelyben a termelés főként alacsonyabb feldolgozottsági fokú (azaz az olcsóbb munkaerővel előállítható) termékek termelése. Miatán ezek nélkülözhetetlen tömegcikkek, a periféria a munkamegosztás átfogó rendszerének integráns része.¹⁶

A wallersteini fogalom pár széleskörűen elterjedt a hazai szakirodalomban is. Elsőként a magyar kapitalizmus fejlődését tanulmányozó gazdaságtörténészek — elsősorban Berend T. Iván és Ránki György — vették át a kategóriát.¹⁷ A gazdaságtörténeti munkákból került át — némi jelentésváltozással — a (gazdaság)földrajz fogalomkészletébe.

A földrajzosok eljárása azonban a fogalom átvételét illetően legalábbis megkérdőjelezhető. Olyan kategóriát alkalmaznak ugyanis egy jelenkori és merőben más térbeli dimenziójú jelenség leírására, melyet szerzője a 16. század viszonyaira és az egész földkerekségre kiterjedő rendszer jellemzésére alakított ki. Ezzel az eljárással valószínűleg Wallerstein sem értene egyet. Ugyanis — mint műve előszavában hangsúlyozza — a tőkés világregszter fejlődésében négy fő szakaszt különböztet meg (ennek csak az első szakaszát tárgyalja az idézett munka), és vélhetőleg valamennyi — de különösen az utolsó, 1917 óta tartó — periódus különböző paradigma alapján írható le.

Vizsgáljuk meg ezután, mit értenek a marxista gazdaságföldrajzosok a centrum—periféria viszony alatt.

A centrum—periféria fogalom pár tagjai egymást kölcsönösen feltételező, történelmi, így időben változó minőségi kategóriák. A fogalom pár két tagja közötti „munkamegosztás” azonban általában tartós viszonyt takar: a kedvező helyzetben levő centrumok termelőerőinek megújulóképessége és készsége jóval nagyobb, az újabb és újabb innovációk a centrumoktól a perifériák felé tartanak, ez utóbbiak lépéstartási lehetősége differenciált adaptációs és reprodukciós képességüktől és készségeüktől függ. A termelőerők fejlődésének egészét lényegesen befolyásoló változásnak kell bekövetkeznie ahhoz, hogy funkcionális átalakulás jöjjön létre.

A centrum—periféria fogalom pár tagjai között ellentmondásos viszony feszül. Egymásra utaltságuk nyilvánvaló: a perifériának csak a centrum segítségével van esélye a gyorsabb fejlődésre, az esetleges felzárkózásra, a centrum pedig csak a periféria révén — esetenként annak rovására — képes megújítani dinamizmusát. Ugyanakkor ismert a perifériák számos elemből összetevődő „ellenszenve” is a centrumok iránt, valamint az a tény, hogy a centrumok hosszú távú saját érdekei is a perifériák felemelését diktálják.

A centrum—periféria fogalom pár tagjai viszonylagos kategóriák: a gazdasági tér ugyanazon eleme egyik szinten és összefüggésrendszerben periféria, más szinten és relációban centrum lehet. Egy ország gazdasági térszerkezete a különböző szintű és kapcsolatrendszerű centrumok és perifériák összessége, amelyben azonban az intézményrendszer felépítésében is tükröződő hierarchikus rend ismerhető fel.¹⁸

Látható, hogy itt a wallersteini értelmezés meglehetősen nehézkes, „szocialista” változatáról van szó. Ugyanez áll a periféria esetére is.

A periféria — a centrumhoz képest — egészében véve az elmaradottság tényével jellemezhető. Ez az elmaradottság a gazdasági szférán felül, a lakosság életkörülményeinek sajátossága-

in keresztül a döntéshozatalban való képviseletig egyaránt tetten érhető. A periférijelleg a centrumtól való (gazdasági) térbeli távolságot éppúgy magába foglalja, mint az időbeni megkésettiséget. Ez utóbbi azt jelenti, hogy olyan folyamatok, amelyek a centrumban már „lefutottak”, a periférián éppen csak elkezdődtek. E folyamatok kiteljesedése a periférián merőben más — gyakran már gátló — körülmények között következik be, mint amelyek a centrumban való működést kísérték. A perifériák fejlődése tehát nem a centrumok fejlődésének időbeni késéssel történő megismérlése, hanem jellegében is más.¹⁹

Ezzel szemben Bourdieu a periféria jellemzésekor a *depriváció* motívumát tartja szükségesnek kiemelni:

Bármily távolinak tűnnek is ettől a terület nélküli nacionalizmustól a regionális követelések, azok azért ugyanúgy nem mások, mint a stigmatizációra való válasz, mely megteremti azt a területet, amelyből látszólag ered. És valóban a régió nem követelhetné létét, ha már nem létezne mint megbélyegzett tér, mint „provincia”, melyet a „központtól” való gazdasági és társadalmi (nem földrajzi) távolsága definiál, vagyis a főváros által konstruált anyagi és szimbolikus tőkétől való megfosztottsága.²⁰

Szólni kell még a fogalom településtudományi megközelítéséről. Ez a fiatal tudományág szintén használja a centrum—periféria kategóriát, azonban saját értelmezési keretébe ágyazva.

A *periféria* ily módon két vagy több központi településcentrum közötti depressziós térség. Ebből következik, hogy a perifériák szórványosan helyezkednek el, az ország belsejében is megtalálhatók, és két centrum vonzáskörzete közti sávban sűrűsödnek leginkább. A periféria kialakulása összefügg a településhierarchiával és a társadalmi struktúrával; a strukturális egyenlőtlenség immanens velejárója.²¹

Ez a szemlélet a perifériák létrejöttét a kelet-közép-európai térségben részben az államszocialista gazdaságirányítási rendszer termékének tekinti, mely rendszer lényege „a centrumban gerjesztett mozgás, amely változó tartalommal, de állandóan fenntartja, sőt erősíti a polarizációt”.²²

Az említett gazdaságirányítási modell lényeges eleme a centrumfejlesztés. Ennek általános hatása, hogy közvetlen környékén fellendülést vált ki, a tágabb térséget ellenben „leszívja”, mivel egy centrumra irányuló mozgást indukál. A települési elmaradottság így a „völgyfenékben”, vagyis a centrumok közötti szívott térségekben alakul ki. A modell szerkezeti alapja a piramis.

A magasabb szinthez magasabb fokú társadalmi-gazdasági tér tartozik, ami deformálja az alacsonyabb szintet. A folyamat tehát úgy működik, mint egy szivattyú.

A szívóhatás következtében a területen jelentős fejlettségi különbségek lesznek a hullámmozgás törvényszerűségei szerint. Több pólusú szívás esetén — ami a magyarországi tényhelyzet — a pólusok között egy sajátos elmaradott „hullámvölgy-rendszernek” kell a modell szerint kialakulnia, és a tapasztalat ezt valóban meg is erősíti.²³

A vázolt modell egyben magyarázat a területi egyenlőtlenségek, illetve az elmaradottság kialakulására és fennmaradására.

A határ menti térségek és a határmentiség

A *határ menti térségek* (illetve a határmentiség) specifikumai mások. Ezek a kelet-közép-európai államszocialista rendszerek idején főként az egyén, illetve az állami újraelosztási rendszer szempontjából vizsgálhatók. Az egyén szintjén a határ tágabb földrajzi környezetünkben elsősorban életmódot, életkörülményeket és lehetőségeket befolyásoló tényezőként jelentkezik. Ez konkrétan

a következőkben nyilvánul meg: nincs alternatíva a munkaerőpiacon, ellenkezőleg: jelentős a nyílt vagy burkolt munkanélküliség; a migráció általában csak egy irányba (az ország belseje felé) lehetséges; kialakul az ingázás kényszere; a szellemi foglalkozású ember egy intézményhez van kötve; a foglalkozási szerkezet nem gazdagodik; a térségben a lakásberuházás nem perspektivikus.²⁴

Mindehhez bizonyos politikai megfontolások is társultak az elmúlt időszakban az illető térségek fejlesztését illetően.

A hidegháború idején a „békétábor” határát is képező nyugati és déli végeinken létrehozott körülbelül 25 km széles, szigorúan ellenőrzött rendészeti határsávot a területfejlesztési politika szándékosan elhanyagolta. Termelés-, infrastruktúra- és településfejlesztés helyett bunkerek épültek történelmünk e második gyepűvidékén.²⁵

Mindezek folyományaként az állami újraelosztási rendszer e térségeket a legutóbbi időkig nem preferálta. Az egyén és az állam magatartása így egymást erősítő negatív tendenciák kialakulásához vezetett. Ehhez helyenként még speciális tényezők járultak, például a nemzetiségi bizalmatlanság vagy éppen a nemzetiségi összetartásból eredő előnyök hatása. Ez utóbbira példa, hogy egyes (erős kulturális hagyományokkal rendelkező) nemzetiségi falvak a falusi intézmények megszüntetésének (a körzetesítési tendenciák) időszakában meg tudták őrizni iskolájukat, tanácsi önállóságukat stb. — bár ennek kétségtelenül politikai (propaganda) okai is voltak.

Az előbbiekből következik, hogy határ és periféria, határmentiség és perifériális helyzet fogalmilag nem azonos.

Kétségtelen, hogy valamely terület határ menti fekvése nem jelent szükségszerűen perifériajellegűt, bár a két minősítés közötti egybeesés több mint véletlen. Azt, hogy egy határ menti térség egyben periférikus-e, számos tényező bonyolult kölcsönhatása dönti el.

A természetes, a központtól a határokig fokozatosan ritkuló textúrájú gazdasági térben zavarlanul fejlődő nemzetgazdaságok határ menti térségei — eltekintve a tradicionális nemzetközi kereskedelmi utak vonalától — kezdetben periférikus jellegűek. A nemzetközi munkamegosztás bővülésével és mélyülésével ez a jelleg — határszakaszok szerint differenciált módon — halványodhat, a kölcsönös kapcsolatok erősödésével egyes határ menti térségek dinamizálódhatnak.²⁶

Milyen tehát a fenti két fogalom viszonya? Értelmezésem szerint a *határmentiség a perifériális helyzet, a periféria sajátos változata, minősített esete*. Amint a közelmúltban végzett empirikus szociológiai vizsgálatunk eredményei bizonyítják, a határ menti térségekre nagyrészt érvényesek a periféria településtudományi és földrajzi értelmezése szerinti általános megállapítások, emellett azonban sajátos egyedi jellemzőik is vannak. Az elmondottakból következik, hogy egy országban — így Magyarországon is — általában több periférikus térség van, mint határ menti.²⁷

Az elmaradottság

Ugyancsak felvetődik a kérdés, mi a különbség az elmaradott és a határ menti térség között? Vajon automatikusan elmaradott-e valamennyi határ menti térség? A válasz erre nyilvánvalóan nem. (Gondoljunk csak pl. a nyugat-európai térség határrégióira vagy Magyarország vonatkozásában az osztrák határon a kőszeg—szombathelyi sávra, illetve Győr—Hegyeshalom térségére).

A területi elmaradottság természetesen lehet a határtérségek jellemzője bizonyos esetekben. Ilyenkor többnyire a periféria helyzet eredménye az elmaradottság.

*

Végezetül a logikai teljesség kedvéért említsük meg, hogy ezen a ponton csatlakozik a határmentiség és a periféria témaköréhez a regionalizmus újabb dimenziója, a *kisebbség/nemzetiségi* kérdés. A versailles-i békerendszer következtében a Németország és Oroszország közötti térségben számos olyan államalakulat jött létre, melyeknek határ menti, periférikus sávjában jelentős, anyanemzetétől leszakadt-leszakított kisebbségi lakosság koncentráldott (Szilézia, a szudétánémet terület, Elzász, Dél-Tirol, Dél-Szlovákia stb.). Ez persze azt is jelenti, hogy a kisebbségben élőknek a kisebbségi lét amúgy is meglévő hátrányai mellett a periféria — a többségi néphez tartozó állampolgárokat is sújtó — hátrányaival is meg kell küzdeniük. Mit jelent ez konkrétan? Általában hiányos, illetve a centrumnál lényegesen gyengébb infrastruktúrát, az állami fejlesztési források hiányát vagy szűkös voltát, demográfiai erőzót stb.²⁸ Ez a jelenség Nyugat-Európában sem ismeretlen: „A nemzetiséglakta területek többségének viszonylagos elmaradottsága a nyugat-európai nemzeti államokon belül egy sajátos, történelmileg újratermelődő centrum—periféria kapcsolat egyik elemeként fogható fel. Annak ellenére, hogy az általános fejlődéssel a peremterületek gazdasági növekedése is — különböző ütemben — megindult, a központ dinamikusabb előrehaladása miatt a termelési kapacitások és az erőforrások földrajzi elosztásának aránytalansága fennmaradt”.²⁹

E jelenség nyomán, a regionalizmus és az etnikai probléma összekapcsolásából, együttes vizsgálatából született az *etnoregionalizmus* fogalma. A fogalom tartalma a tájegységi és etnikai érdekegybeesés. Ez a kifejezés egy szóban sűríti össze a társadalom nemzetiségi és települési (térbeni) metszsvonalainak találkozását, egymásra csúsztatását mint új (vagy csak egyszerűen új módon megnyilvánuló) jelenséget.³⁰

* * *

Összefoglalásként a fentiek alapján elmondható, hogy a határrégiók vizsgálatára rendelkezésünkre álló fogalmi apparátus elemei egy konzisztens elmélet építőköveiként kezelhetők, illetve értelmezhetők. Következő és közvetlen célunk, hogy a fenti témakörben végzett nemzetközi összehasonlító szociológiai felvétel empirikus adatai alapján megvizsgáljuk és megkíséreljük az említett elméleti konstrukció megalkotását.

Jegyzetek

- 1 Hogy ezt a folyamatot történetiségben jobban érzékeljük, talán nem szükségtelen röviden bemutatni az európai regionális szerveződések néhány típusát a második világháború után. Az 1950-es évektől Észak- és Nyugat-Európában integrációs törekvések indultak el. Ezek között találhatunk hagyományos, történelmi alapokon nyugvó együttműködések, illetve új típusú szerveződések. Az előbbire példa a skandináv, a Benelux és a német nyelvterület államainak integrációja, az utóbbira az Európai Közösség. Dióhéjban szervezeti formájuk, működési területük néhány legfontosabb jellemzője:
  - a) – A *skandináv* integráció első intézménye az 1953-as alapítású Északi Tanács, amely az öt tagország — Svédország, Norvégia, Finnország, Dánia és Izland — parlamentjének és kormányának *tanácsadó* szerve. A Tanács a gazdasági, törvényhozási, társadalmi, kulturális, továbbá környezetvédelmi kérdések koordinálásával foglalkozik. Az északi együttműködés egyik legfontosabb gyakorlati eredménye, hogy Európában elsőként, már 1954-ben létrejött a *közös skandináv munkaerőpiac*. Ez azt jelenti, hogy a tagországok állampolgárai szabadon, minden megkötés nélkül vállalhatnak munkát és letelepedhetnek a közösség bármely államában külön munkavállalási és tartózkodási engedély nélkül.
  - A *Benelux* államok együttműködése elsősorban gazdasági jellegű. A három ország vám- és valutauniója az 1948. január 1-jén aláírt hágai jegyzőkönyvvel jött létre. Ez a jegyzőkönyv eltörölte köztük a vámilletéket, s közös vámta-

rifár szabott meg a más országokra kivetett illeték tekintetében. A gazdasági unióra vonatkozó egyezményük 1960-tól hatályos.

– Aközép-európai német nyelvterület — Ausztria, NSZK, Svájc együttműködése inkább a határ menti térségekre, valamint a polgárok szabad mozgására, a kulturális cserére és a turizmusra irányult.

- b.) Az európai integráció legnagyobb formátumú, új típusú alakulata az *Európai Gazdasági Közösség*. Ennek a dolgozatnak nem lehet a feladata, hogy az 1957. március 25-én aláírt Római Szerződéstől az új Európa alapjait lerakó Maastrichti Szerződésig (1991. december 11.) nyomon kövesse az Európai Közösség, illetőleg az 1993. november 1-jétől létező Európai Unió sorsának alakulását. Annait azonban bizonyítva leszögezhetünk, hogy az ezredvég Európájának legfontosabb politikai és gazdasági formációja, melynek egyre nagyobb és közvetlen hatása van térségünkre is.
- c.) Végezetül néhány szót egy már működő, országhatárokon átívelő regionális modelltől. A Felső-Rajna-vidékről, a német—francia—svájci hármashatár — Freiburg, Colmar, Bazel — térségéről van szó. Ez a terület valamikor összefüggő kulturális egységet alkotott. Erről tanúskodik még ma is a települések hasonló szerkezete, a majdnem azonos szokások, a hasonló ételek és italok és nem utolsósorban a jellegzetes *alemann* tájnyelv.
- A határon átnyúló kapcsolatok kiépítését először Bazel, a francia határ és a Rajna közé beszorított svájci nagyváros szorgalmazta. Az *országhatárokon* átlépő együttműködés gondolata 1963-ban egyelőre csak területi szinten, a *Regio Basiliensis* egyesület megalapításával vált valóra. A franciák 1965-ben Müllhausenben a *Regio de Haut-Rhin* létrehozásával válaszoltak a svájci kezdeményezésre. Német részről pedig Freiburgban alakult *Regio Társaság*. A háromoldalú együttműködés a napi kapcsolatokon — munkavállalás, bevásárlás, turizmus stb. — kívül rendszeres közös konferenciák, szimpóziumok tartását, a hivatalos szervek együttműködését, szakbizottságok felállítását, regionális rádióadó működtetését jelenti. (A Radio Dreyeckland, mely 1977-ben magán rádióállomásként indult, 1988 óta napi tizenhat órában francia és német nyelven, valamint alemann dialektusban sugározza Freiburgból a közérdekű információkat a terület lakosainak.) Az együttműködés eredményeinek szavatolására háromoldalú kormányközi szerződés is kötötték. Mindezek alapján elmondható, hogy a Felső-Rajna-vidéki kooperáció egyike a legtermékenyebb határ menti együttműködésnek Európában, s így modellértékű lehet a többi határteréség, illetve állam számára is. Nem véletlen, hogy a német, francia és svájci kormányfő 1990. év végi közös nyilatkozatában „példamutatónak” minősítette ezt az együttműködést.
- 2 Bourdieu, Pierre: Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. In: *Szociológiai Szemle* 1989/2. 8.
- 3 Paasi, Anssi: A régiók fejlődése és a regionális identitás kialakulása. In: *Tér és Társadalom* 1989/3. 70—79.
- 4 Paasi: i. m.: 73.
- 5 Paasi: i. m.: 71.
- 6 Paasi: i. m.: 73.
- 7 Paasi: i. m.: 75. és 72.
- 8 Joó Rudolf: *Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában*. Gondolat, Bp. 1988. 7.
- 9 Lásd erről bővebben: JOÓ R.: i. m.
- 10 Bourdieu, P. i. m.: 17.
- 11 Bourdieu, P.: i. m.: 10.
- 12 Bourdieu, P.: i. m.: 21.
- 13 Bourdieu, P.: i. m.: 12.
- 14 Wallerstein, I.: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Gondolat, Bp. 1983.
- 15 Ez a különbségtétel Wallerstein a következőképpen indokolja meg: „Szándékosan nem beszélünk perifériális államokról, hiszen a perifériális régió egyik jellemzője éppen az, hogy a helyi állam általában gyenge, s ezen belül az egyes változatok két szélső pólus, egyfelől a helyi állam nemléte (a gyarmati függőség esetében), másfelől pedig az (állami) önállóság alacsony foka (mint a neokolonializmusnak való alárendeltség esetében) között mozognak”. I. m. 679.
- 16 Wallerstein, I.: i. m. 577—578.
- 17 Berend T. L.—Ránki Gy.: *Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában*. KJK, Bp. 1979.
- 18 Tóth J.—Csatári B.: Az Alföld határ menti területeinek vizsgálata. In: *Területi Kutatások* 6. (1983). 79.
- 19 Tóth—Csatári: i. m., 79.
- 20 Bourdieu: i. m. 19.
- 21 Lásd erről bővebben: Miklóssy E.: A kistérségi kapcsolatok Magyarországon. In: *Településfejlesztés* 1984/3—4. 61—64.
- 22 Miklóssy E.: A területi elmaradottság társadalmi és gazdasági összetevői. In: *Magyar Tudomány* 1990/8. 882.

- 23 Miklóssy E.: i. m. 883.
- 24 Éger GY.: Multietnikus határtérségek Közép-Európában. In: *Régió* 1993/3. sz.
- 25 Erdősi F.: Hátrány-e a határ mente? *Figyelő*, 1989. jún. 22. 7.
- 26 Tóth — Csatári: i.m. 81—82.
- 27 Lásd erről bővebben: Éger GY.: A határ menti térségek társadalmi-települési jellemzői Magyarországon. in: *Magyar-sággkutató* 1987, 215—216.
- 28 Éger GY.: Regionalism and Minorities. In: *Ethnic Life and Minority Cultures*. Uppsala Multiethnic Papers 28. 9—13.
- 29 Joó R.: i. m. 100—101.
- 30 Joó R.: i. m. 7.

IV. Magyarországi nemzetiségek

A magyarországi nemzetiségi kutatások intézményesítéséről

Magyarországon 1918 után először az 1920-as évek végén, főként azonban az 1930-as években vetődött fel a kisebbségtudomány művelésének, illetve intézményes keretekbe történő helyezésének gondolata. Fő feladatnak a szomszédos országokban élő magyarság kutatását tekintették. A *magyarországi nemzetiségek* kutatása csak a pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet kutatói terveiben kapott helyet, azonban e tervek ott sem valósultak meg. Ösztönzőleg hatott viszont a Teleki és az Államtudományi Intézet mindenekelőtt a néprajztudomány művelésére, s közülük többen kutatásait a magyarországi nyelvszigetekre is kiterjesztették. Így született Fél Edit és Márkus Mihály ki-tűnő, módszertanilag mindmáig igen tanulságos társadalomnéprajzi monográfiája Harta német, illetve Nyíregyháza bokortanyáinak szlovák lakosságáról. Hasonlóképpen ösztönzőleg hatott a hazai német értelmiségre, illetve általa a német kultúra változásvizsgálatára, értékeinek gyűjtésére az 1930-as években Németországból kiinduló „Sprachinselforschung”. A többi hazai nemzetiség kö-reben hasonló kutató munka nem volt.

Az 1948 után meginduló „Kelet-Európa története” kutatási programon belül, a nemzeti-nemzetiségi mozgalmak keretében kizárólag a történeti Magyarország nemzetiségeinek (nemzeteinek) története kapott helyet. A nyelvszigetek nemzetiségei iránt — a múlt század végéhez hasonlóan — csak a néprajztudomány kezdett érdeklődni. 1961-ben a Magyar Néprajzi Társaság — kiindulva az 1950-es években folyt sikeres közös szlovák—magyar kutatásokból — gyulai vándorgyűlésén dolgozta ki átfogó javaslatait, koncepcióját a nemzetiségek néprajzi kutatására. Ezekhez azonban csak az 1970-es évek elején tért vissza. Ekkor szervezték meg az első hazai magyarországi nemzetiségi kutató konferenciát (szervezője az MTA Néprajzi Kutatócsoportja); ekkor adták ki az első hazai kutatásokat bemutató néprajzi és folklórköretet; ekkor alakult meg a Magyar Néprajzi Társaság nemzetiségi szakosztálya, s a Társaság ösztönzésére a nemzetiségi szövetségek honismereti és néprajzi szekciói, s kezdtek kibocsátani a *hazai nemzetiségek nyelvén* megjelenő tanulmányköteteket, amelyek azóta is megjelennek. E szövetségi szekcióknak köszönhetően anyanyelven írt történelmi, művelődéstörténeti publikációk is napvilágot láttak. Azonban erre a tevékenységre is az ad hoc jelleg volt a jellemző, mert hiányzott s máig hiányzik — mivel a jelenlegi szervezeti keretek ezt nem is teszik lehetővé — a tudományos tevékenység, s az ehhez szükséges stabil önálló intézményi keretek. S ezen a téren azóta is csak részterületen történt változás.

Pedig az 1970-es években nemcsak Nyugat-Európában, hanem az egyes szomszédos államokban is önálló profilú kisebbségtudományi intézmények kezdtek meg működésüket. Jellemüket tekintve két alapformát képviselnek:

- 1.) A nemzeti-nemzetiségi lét elméleti kérdéseit, egy-egy alapvető területét speciális módszerekkel kutató intézmények vagy jellegzetes kutatási irányzatok alakultak. Így alakult ki pl.: a francia etnopszichológiai iskola vagy a brüsszeli úgynevezett nyelviskola (nyelvszociológia,

pszicholingvisztika) Nelde professzor vezetésével. Ez utóbbinak egyik eredményeként könyvelhetjük el pl.: hazai németek között végzett kutatásait, melyek könyv alakban is napvilágot láttak. (P. H. Nelde—S. Vandermeeren—W. Wölck: *Interkulturelle Mehrsprachigkeit. Eine kontaktlinguistische Umfrage in Fünfkirchen/Dümmler* — Bonn 1991 — *Plurilingua* sorozat.)

Hasonló módon — közép-európai példákat hozva — általános kisebbségkutatói program alapján dolgozik a Ljubljanai Nemzetiségi Kutatóintézet. (Ennek új fiiláléja jött létre szintén intézetként a maribori egyetemen.) Kizárólag szociológiai kutatásokat végez a Cseh Tudományos Akadémia Opavai Sziléziai Intézete és a szlovák Tudományos Akadémia kassai társadalomtudományi intézete is. Egyik kiadványuk a szlovákiai magyarság 1948—1985 közötti helyzetével foglalkozik. (Vývoj a postavenie maďarskej národnostnej menšiny na Slovensku po roku 1948. Košice 1990).

- 2.) A kisebbségtudományi intézményi keret másik formája az, amikor maga a nemzetiségi kutatógárda, nemzetiségi alkotó értelmiség tagjaiból verbuválódik az egyes önálló kutatóműhelyek munkatársi gárdája. Ilyen pl. a Hollandiában működő Friz Kutatóközpont, vagy a Kelet-Szlovákiában több évtizede kutatóhelyként is működő Ukrán (ruszin) Múzeum (Svidnik). Önálló tudományos intézetük volt a volt NDK-beli szorboknak Bautzenban (Budyšin): Institut für sorbische Volksforschung.

Ezekben az intézményekben nemzetiségi kutatók művelik a saját népük, nemzetiségük történelmével, hagyományaival, jelenkori létével foglalkozó tudományt, amely ily módon rendkívül fontos szerepet tölt be, hiszen „önismereti” társadalomtudományként funkcionál. Ezért is van közösség- és értelmiségformáló ereje, s aligha véletlen, hogy elsősorban az ilyen jellegű, saját intézményekkel rendelkező kisebbségeknek van erős, öntudatos, s a nemzetiségi kultúrát vállaló, „kollektív erő” képviselő értelmisége. A szorb-intézetben 30 állandó státusú tudományos munkatárs dolgozott, a szlovákiai ruszin értelmiség létét is elsősorban a fenti intézménynek köszönheti — pedig mind a szorb, mind a szlovákiai ruszin nemzetiség létében az európai nemzetiségek között is leginkább a fenyegetettség, a teljes felszívódás stádiumába került.

Talán ezeknek a jelenségeknek a hatására került sor a magyar tudományos életben is arra, hogy 1975-ben egy új kelet-európai, s azon belül nemzetiségi programot dolgozzanak ki. A program vezetője Arató Endre akadémikus volt, aki nemcsak tartalmilag, hanem intézményileg is megújítani kívánta a kutatást, mégpedig oly módon, hogy az egyes témákat — országos hálózatban gondolkodva — különböző egyetemi tanszékekre kívánta helyezni. Sem a program tartalmi része, sem formai keretei nem valósultak meg.

1985-ben a TS4 program vezetője, Szabolcsi Miklós megbízásából — teljesen függetlenül az Arató-féle koncepciótól — került sor a hazai nemzetiségek kutatóprogramjának kidolgozására. A program elkészítésében 10 kutató, többek között Glatz Ferenc, Szépe György, Arday Lajos, Gyivicsán Anna vett részt. Joó Rudolf készítette el az összesített nagyszabású komplex kutatási tervet. E tervet kitért a történeti és jelen kutatások problémakörére, az elmélet és az empiria viszonyára, egy-egy nemzetiség, illetve az összehasonlító kutatások szükségességére. A multidiszciplinaritást hangsúlyozva a következő tudományágak fontosságát emelte ki, amelyek leginkább érintettek a különböző etnikai jelenségek egy-egy összefüggésének felrészletezésében: az etnodemográfia, társadalomföldrajz, történelemtudomány, néprajz-kultúrantropológia, réteg-, művelődés-, telepü-

lésszociológia, társadalomlélektan, politikatudomány, nyelvtudomány, jogtudomány, irodalomtudomány, pedagógiaelmélet és módszertan.

A mindmáig egyik legkonkrétabb, s talán a hazai viszonyaink lehetőségeihez képest túlságosan is nagyszabású terv a tartalmi kérdések, a kutatás mikéntje és tárgya mellett *mellőzte azt a kérdést: milyen intézményi keretek között valósuljon meg* ez a teljességre törekvő kutatási program. Ez annál is inkább szembetűnő, mivel ekkor már működött két kisebbségtudományi intézmény: a Magyarországi Kutató Intézet és az Állami Gorkij Könyvtár (ma: Országos Idegennyelvű Könyvtár) keretében a nemzetiségi kutatócsoport. Igaz, ennek a tervezetnek köszönhetően merült fel egy szűkebb magyar és a nemzetiségi kutató értelmiségiek körében — nem hivatalosan — egy önálló, magyarországi nemzetiségi által létrehozandó kutatóintézet gondolata. A felvetés látszólag visszhangtalan maradt.

A tervezet viszont a TS4 programon belül mégis kedvező változást hozott annyiban, hogy a TS4 programból leváló TS5 két programja is nemzetiségi alprogramokkal bővült.

A volt TS5/1 — jelenleg a VIII/a. program — „A kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” című program 7. számú alprogramjának (a programtanács elnöke Klaniczay Tibor akadémikus, majd Benda Kálmán, illetve Marosi Ernő, titkára és a nemzetiségi téma vezetője Petneki Áron) feladata a magyarországi nemzetiségek történetére vonatkozó források feltárása. Programját többek között így fogalmazta meg: „... mai nemzetiségeink saját kulturális öröksége pedig ugyanolyan megbecsülést igényel, mint a magyarságé. A magyarországi nemzetiségek, népcsoportok, etnikai, vallási kisebbségek történetének dokumentumai sokfelé szóródtak szét, ezek számbavétele és regisztrálása elsődleges feladat. A magyarországi nemzetiségek írásbeliségének emlékei is regisztrálásra szorultak. Ezek az ország szinte minden nagyobb könyvtárában lappanganak. Rendszerező bibliográfiákat, lexikonokat kell összeállítani a kutatás segítségére.”

Valószínűleg a később meginduló nemzetiségi program magyarítja azt is, hogy a program számos forráskiadása között támogatásával csupán néhány nemzetiségi forráskiadvány jelent meg. A hazai szláv emlékeket is tartalmazó kiadványokat gazdagította a program támogatásával napvilágot látott, német és szlovák nyelven publikált, a Magyarországi szlovák nyelvjárások atlasza, melynek kiadója a békéscsabai Szlovák Kutató Intézet.

A volt TS5/2 — jelenleg a VIII/b. — programon belül (a programtanács elnöke Juhász Gyula akadémikus volt, majd Hofer Tamás, titkára: Diószegi László) 1990. júniusától kapott helyet a hazai nemzetiségek történetének és kultúrájának kutatása. A programba pályázati rendszerrel lehetett benevezni. A pályázator elnyert, jelenleg is folyó egyes témakörökből:

- a hazai nemzetiségek szociológiai felmérésének programja: kulturális viselkedés, identitás; végzi a Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés (TÁRKI), vezető: Kolosi Tamás. Jelenleg a szlovák nemzetiségi településeken folyik a felmérés, az eddigi eredményeket egy kötetben publikálták;
- a Kárpát-medencei kétnyelvűség; jelenleg előtérben a német—magyar kétnyelvűség-kutatás, vezetője Győri-Nagy Sándor;
- kulturális identitás és társadalmi változások a magyarországi nemzetiségek körében 1945 után, társadalomnéprajzi és kultúrantropológiai kutatások, témafelelős: MTA Néprajzi Kutatócsoport;
- egyház és nemzetiség viszonya, Mezőberény, háromnemzetiségű település tudományos feldolgozása. Témafelelős: Országos Idegennyelvű Könyvtár Nemzetiségi Kutatócsoportja;

- a magyarországi nemzetiségek tánc- és zenei hagyományai. Témafelelős: Felföldi László, MTA Zenetudományi Intézete;
- nemzetiségi népoktatás, nemzetiségi iskolapolitika s annak tudati kihatásai. Témavezető: Polányi Imre történész, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs, Történeti és Nemzetiségi Intézet vezetője.

Napjainkban a nemzetiségi kutatás intézményesítése két területen is konkrét vagy reményt keltő formát, illetve keretlehetőséget kapott.

- 1.) A számos nemzetiségi téma iránt is érdeklődő hazai kutatóhely, valamint az a jelenség, hogy a magyarországi tudományt irányító szervek is végre újra rendezni kívánják a hazai kisebbségtudományt, kijelölni strukturális és tudománypolitikai helyét, vetődött fel már korábban az a gondolat, hogy a Teleki László Alapítvány mellett a közép-európai, valamint a magyarságkutatás intézményesítésével egy kisebbségtudományi intézet is helyet kapna. Ennek a tervnek a hazai kisebbségekre vonatkozó része mindmáig nem valósult meg.
- 2.) Másik, a fentinel konkrétabb és határozottabb irányú jelenség — összefüggésben az utóbbi években a közép-európai társadalmak önszerveződő mozgásával — az, hogy 1989—90 folyamán megalakultak az első, nemzetiségi értelmiségiek által kezdeményezett nemzetiségi kutató intézmények: intézetek, kutató munkacsoportok. Ezek a munkaközösségek nemzetiségi bontásban a következők:
  - a.) 1989-ben a dél-alföldi, elsősorban békéscsabai származású szlovák értelmiség alapította meg elsőként — sok nehézséggel, meg nem értés közepette — a Szlovák Kutató Intézetet Békéscsabán. Az intézet célja a szlovákok múltjának és főként jelenének kutatása. (Az intézet megbízott tudományos vezetője: Gyivicsán Anna.)
  - b.) 1990-ben jött létre a József Attila Tudományegyetem szláv tanszéke mellett a Szerb Intézet „Miloš Crnjanski” alapítvány 600 000 Ft-os kezdeményezésére. Megbízott igazgatója: H. Tóth Imre egyetemi tanár, nyelvész, szlavista. Az intézet feladata a szerb nyelvi, irodalmi, történelmi interdiszciplináris kutatás; az intézet gondot fordít a szerb nyelv oktatására, bázisát képezi a műfordítói munkának, folyamatosan összegyűjti a hazánkban fellelhető szerb világi levéltári anyagokat, azokat rendszerezi és feldolgozza. Vizsgálja a szerb történelmi múlt és a magyar—szerb történelmi kapcsolatok kölcsönhatásának alakulását, széles körben történő népszerűsítését. Az intézmény gyakorlati munkájával hozzájárul a magyarországi és főként Szeged környékén élő kis létszámú szerb népesség fennmaradását segítő munkálatok kiteljesedéséhez.
  - c.) 1991-ben alakult meg a német kutatóközösség Pécsen: Arbeitskreis für Geschichte und Kultur der Ungarndeutschen. A munkaközösség elnöke: Wild Katalin kandidátus, nyelvész, egyetemi docens. Ügyvezetője: Krix György. A kutatócsoport feladata a hazai német kutatások ösztönzése, irányítása mellett az anyanyelvi publikációk kiadása is.
  - d—e.) 1993 folyamán két új intézménnyel gazdagodott a hazai nemzetiségi kutatás. Gyulán létrehozták a Magyarországi Románok Kutató Intézetét (igazgatója Berényi Mária történész), Pécsen pedig a Horvát Kutató Intézetet (igazgatója Gyurok János szociológus). Amíg a román kutatóintézet alapkutatásokat végez, elsősorban a hazai románság története és hagyományos kultúrája területén, addig a horvát kutatások a jelen feltárására irányulnak.

A kialakulóban levő, illetve már a tevékenységi kereteit is meghatározó intézményi rendszer arra hívja fel a figyelmet, hogy a hazai nemzetiségi kutatásokat célszerű és szükségszerű lenne ebben a kettős intézményi rendszerben kialakítani, illetve a meglévőket megtartani, szerepüket erősíteni:

1.) *Ezért lehetővé kell tenni, hogy a magyarországi nemzetiségek — önszerveződés adta lehetőségeiket kihasználva — maguk hozzák létre, nemzetiségenként külön-külön, önálló, a magyar tudományos intézményi rendszertől független kutatóintézményeiket*, amelyek szervesen beépülhetnének a lassan kibontakozóban levő nemzetiségi kulturális autonómiákba, nemzetiségi önkormányzati keretekbe. Kizárólag ilyen intézményi rendszer tenné lehetővé nemzetiségi kutatók, szakemberek team-jellegű megszerveződését, kollektív munkáját. Ezáltal ezek az intézmények tennék lehetővé a nemzetiségi értelmiségnek mint rétegnek a kollektív fellépését, állandó jellegű nevelését, melynek célja az alkotó — nemzetiségükre irányuló — szellemi tevékenység tudatos vállalása lenne. Mind ez ideig a nemzetiségi pedagógusokat képző intézményekben — az ehhez szükséges számos objektív és szubjektív feltétel hiányában — a nemzetiségi értelmiség képzésében a nemzetiségi létre, önálló, aktív szereplésre, teljes értékű értelmiségi életmód vállalására való nevelés nem kapott helyet, kellő mértékű és arányú, hatékonyságú szerepet. Ezt kellene az önálló nemzetiségi kutatóintézményeknek felvállalni oly képpen, hogy a nemzetiségi értelmiség számára posztgraduális képzési intézményekké is válhassanak.

A már létrejött nemzetiségi kutatóintézmények megindult vagy tervezett kutatási programja azt mutatja, hogy a körükük csoportosult nemzetiségi kutatók elsősorban „a humán”, a „lány” társadalomtudományokat művelik: történelmet, néprajzot, pedagógiát; azonban minden lehetőséget és ösztönzést meg kellene adni, hogy a racionálisabb, nemzetiségük jelenét „keményebben” feltáró társadalomtudományoknak — mint a szociológiának, demográfiának, statisztikának — is legyenek nemzetiségi szakemberei, akik — a legfiatalabb értelmiségi generáció jóvoltából — egyes nemzetiségeinknél, pl. a horvátoknál, a szerbeknél, már aktív tevékenységet fejtenek ki.

Ezeknek az intézményeknek a szükségszerű és halaszthatatlan léte — a fent vázoltakon kívül — azáltal, hogy lehetővé teszi, hogy a nemzetiségi értelmiség kollektív társadalmi réteggé szerveződjék nemzetiségen belül, de a társadalom egészében is, a nemzetiségi lét további megőrzését, a lét értelmének elfogadását, stabilizálódását szolgálja. Ezekben az intézményekben nemzetiségük nyelvén művelik és művelhetik szaktudományukat. Tudományos eredményeiket saját nemzetiségük, anya-etnikumuk s a többségi tudományos élet felé közvetítenék. Lehetővé kell tenni, hogy önállóan kezdeményezve sokoldalú kapcsolatokat teremtsenek anyanemzetük tudományosságával. Ezek a nemzetiségi kutatóműhelyek a nemzetiségi iskola és művelődés számára szellemi centrummá, a nemzetiségi kultúra átadásának pedagógiai, módszertani irányítói, útmutatói válhatnak. A nemzetiségi oktatási intézmények e kölcsönös kapcsolat révén a tudományos utánpótlás és az alkotó értelmiségi utánpótlás forrásaivá is válhatnak.

2.) Az önálló nemzetiségi kutatóhálózat természetesen nem zárna ki egy „központi jellegű”, a magyarországi tudományos intézmények rendszerébe szervesen beépülő hazai nemzetiségi kutatás megszervezését, mielőbbi elindítását. Létét, jövőjét akár önálló intézményként közvetlenül a Teleki Alapítványhoz kapcsolódva, vagy a Közép-Európa Intézet önálló részlegeként fejthetné ki működését.

A központi jellegű nemzetiségkutató intézmény feladatához tartozna a hazai nemzetiségi kérdés elméleti kutatása, a kutatás módszertanának kimunkálása, a nemzetiség és a modern (mai) társada-

lom kapcsolatának vizsgálata; olyan témakörök kijelölése, amelyek közvetlenül szolgálhatnak a nemzetiségi politikát is.

Ilyen témakörökhöz tartoznának pl.:

- A magyarországi nemzetiségek népszámlálási és demográfiai adatainak történeti feldolgozása, társadalmi háttérének, etnopszichológiai magatartásának felfedése céljára, melynek kidolgozása nemzetiségeink számának nemzetközi fórumokon is objektívebb adatokkal történő bemutatását szolgálná.
- Pszicholingvisztikai és etnopszichológiai vizsgálatok, nemzetközileg elismert szakemberek bevonásával (pl. a francia etnopszichológiai iskola, a belga nyelvészociológiai iskola). A kutatás célja: nemzetiségeink mai nyelvhasználata, optimálisan kidolgozható társadalmi elismertsége; s közvetett célként annak kitűzése, hogy a nemzetiségi iskolákban tanított anyanyelvi irodalmi nyelvek 40 év folyamán miért nem alakultak át nemzetiségeink kommunikációs nyelvévé, s miért maradtak csupán az iskolák falain belül.
- A hazai nemzetiségek társadalmi szerkezete, gazdasági-ökológiai körülményei, migrációs folyamatok; az etnikai zárttság és nyitottság mai állapota.
- Az egyházak és a nemzetiségek viszonya. Az egyik leginkább szétesett emocionális viszony; a szociológiai kutatások célja; ennek az emocionális, anyanyelvre is épülő viszonynak a felerősítése, s ha szükséges, akár a „rekonstrukciója” is.
- Általános jellegű team-kutatás: a nemzetiségi jog nemzetközi formái, tapasztalatai. Ezek alapján is a hazai jogalkotás és realizálás prognózisának felállítására.
- A hazai nemzetiségek tipológiai vizsgálata.

Az intézet feladatai közé tartozhatna a hazai nemzetiségek összehasonlító vizsgálata, nemzetiségeink történetét, kultúráját bemutató szintézisek elkészítése. Fő profilját képezné az is, hogy koordinálhatná a még meglévő kutatóhelyeket, programokat, nemzetiségi kutatóintézmények munkáját, a kutatók módszertani képzését, a meglévő kutatóhelyek nemzetközi tudományos hálózatba történő bekapcsolását. A tanulmányban felsorolt egyes hazai nemzetiségi intézményeknél 1995 folyamán strukturális és személyi változások következtek be. A szerző ezeket a jóval korábban elkészített áttekintésébe már nem iktatta be.

Bibliográfia

A tanulmányhoz csatolt, válogatott bibliográfiában elsősorban azok a tanulmányok és önálló művek szerepelnek, amelyek közvetlenül a nemzetiségi kutatásokkal foglalkoznak. Ezenkívül olyan monografikus jellegű művek adatai is helyet kaptak az irodalomjegyzékben, amelyek modellként szolgálhatnak egy-egy nemzetiségi terület kutatása számára. (Fél, Gyivicsán, Márkus)

Balassa Iván: A néprajzi kutatás szerepe a nemzetiségi kultúra fejlődésében. = A II. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai. Budapest—Békéscsaba, 1981. 17—25.

Fél Edit: Harta néprajza. Néprajzi Füzetek sorozata. Szerk. Györffy István. Budapest, 1935.

Fűr Lajos: Kisebbség és tudomány. Budapest, 1989.

Gáll Ernő: Nemzetiség, erkölcs, értelmiség. Budapest, 1978.

Gyivicsán Anna: A nemzetiségi-etnikai kultúra folklorisztikai vizsgálatai. = Irányzatok a kortársi folklorisztikában. (Emlékülés Ortutay Gyula születésének 75. évfordulóján.) Folklor és Tradíció. III. köt. Szerk.: Kriza Ildikó—Erdész Sándor. Budapest, 1987. 75—83.

Üő.: Népi kultúra—magas kultúra viszonya és szerepe a nemzetiségi közösségek életében. (A nemzetiségi kultúra kutatásának elméleti és módszertani kérdései.) Kézirat. E Ts—4. kutatási program számára készített tervezet 25. o.

Üő.: A magyarországi nemzetiségek néprajzi kutatása. = Magyar Néphagyomány — Európai Néphagyomány. A Magyar Néprajzi Társaság 100. évfordulója alkalmából rendezett emlékülés előadásai. Budapest—Debrecen, 1991. 85—94.

- Uő.: Gondolatok a Békéscsabán megalakult Szlovakisztikai Intézet kapcsán. = Regio. 1990. 4. sz. 266—229.
- Uő.: Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok. Teleki László Alapítvány. Budapest, 1993.
- Joó Rudolf: Nemzetiségi kérdés — kisebbségtudomány = Magyar Tudomány. 1981. 11—12. sz. 952—959.
- Uő.: A nemzetiségi tudat (értéktrend, orientáció) vizsgálata a magyarországi nemzetiségi gimnáziumok végzős osztályaiban. Budapest, 1984.
- Kósa László: A magyarországi nemzetiségek néprajzi kutatásának eredményei. = Az I. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai. Békéscsaba, 1976. 24—36.
- Márkus Mihály: Bokortanyák népe. Budapest, 1943. Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarstudományi Intézetének kiadványa. A könyv többek között a Teleki Pál Intézet Államtudományi Intézet támogatásának is köszönheti megjelenését.
- Magyarországi nemzetiségi kutatások. Szerk. Kővágó László. Budapest, 1984.

Magyarországi serdülőkorú németek etnikai-nemzetiségi identitása

1. Bevezetés

Etnikumokat, nemzetiségi csoportokat kutatni mindig bonyolult, nehézkes, ellentmondásos és végül nem feltétlenül hálás feladat. Ennek oka elsősorban az, hogy az etnikai-nemzetiségi csoportok meghatározása Európában, de az egész világon is, különféle, nagyon eltérő szempontok alapján történik. Krejci és Velimski (1981) az etnikai csoportok meghatározásának legalább négy aspektusáról beszél; a politikai szféra, a szervezett média, a tudomány és közgondolkodás szempontjairól. Nem szabad elfeledkezni még a jogi-igazgatási és az etnikai-nemzetiségi csoportok önmeghatározásának szempontjairól sem. A vizsgálódó társadalomkutató feladatát tovább nehezíti az, hogy az etnicitás, az etnikai-nemzetiségi csoportok jellegzetességeinek a meghatározását illetően a társadalomtudományokban csak minimális konszenzus van. Egy ennél lényegesen nagyobb terjedelmű dolgozat sem lenne képes áttekinteni azt, hogy az etnikai-nemzetiségi kérdések milyen társadalomtudományos megközelítésmódjai vannak (erre vonatkozóan lásd YINGER, 1985).

Nem könnyíti meg a kérdés szaktudományos vizsgálatát az sem, hogy Európa különböző régióiban etnikai és nemzetiségi csoportok eltérő típusai élnek, s ez az etnicitás nagyon eltérő meghatározásailoz vezet. A magyarországi etnikai-nemzetiségi csoportok nagy része az etnikai-nemzetiségi csoportok egy sajátos válfajához tartozik. Ezt a típust Peter Trudgill (1983) „etnolingvisztikai” csoportnak nevezi. E címke lényege az, hogy az így nevezett etnikai-nemzetiségi csoportok meghatározásában és önmeghatározásában elsődrendű szerepet játszik a többségtől eltérő nyelvi kultúra. A Magyarországon élő szlovákok vizsgálatakor beigazolódott, hogy e nemzetiségi csoport önmeghatározásában elsődrendű szerepet játszik a nemzetiségi-nyelvi szocializáció, a gyakori nyelvhasználat, s a szlovák nyelvvel kapcsolatos pozitív értékelések (GARAMI-SZÁNTÓ, 1992). A Magyarországon élő nemzetiségi csoportok etnikai-nemzetiségi identitásának egyik legfontosabb táptalaja tehát a nemzetiségi nyelv.

Az előző mondatban az etnikai-nemzetiségi identitás fogalmát használtam. Az etnikai-nemzetiségi csoportok jellegzetességeinek legkritikusabb, legnehezebben vizsgálható eleme ez. Maga a társadalmi identitás egyébként is a szociológia és a szociálpszichológia legproblematisabb fogalmi közé tartozik (lásd PATAKI, 1982). A magyarországi nemzetiségi csoportok etnikai-nemzetiségi identitástudata pedig talán még nehezebben vizsgálható, hiszen különféle társadalmi-történeti okok miatt ez az identitástudat inkább rejtetté, semmint nyílttá vált, továbbá rendkívül nehezen megfigyelhető összetevői vannak. Ugyanezen okok miatt a nemzetiségi identitástudatot a nagyfokú változékonyság is jellemzi.

Számos, témával kapcsolatos vizsgálat mutatott rá, hogy az etnikai-nemzetiségi identitástudat, illetve a nemzetiségi kultúrához való kötődés intenzitása az idősebb korosztályokban erősebb, viszont ahogy haladunk lefelé a generációs „létrán” ez az intenzitás úgy csökken. Tiszázatlan még az

a kérdés, hogy milyen életkori szakaszban jelennek meg az etnikai-nemzetiségi csoportidentitás jelei, elemei. A jelen dolgozat sem tud persze erre a kérdésre választ adni. Mindössze azt vizsgálja, hogy a serdülő korosztályban, egészen pontosan a 14 évesek körében a nemzetiségi identitás milyen szerkezeti elemei, jellegzetességei ragadhatók meg, és mik azok a más társadalomlélektani, kulturális tényezők, amelyek ezeket befolyásolják.

A *serdülők világa* nehezen vizsgálható az empirikus szociológia hagyományos eszközeivel. A serdülőkorúak identitása, identitástudata egyébként is rendkívül változó, sokszor kritikus, válságos (ERIKSON, 1968). Ezért a kutatás során, tudtommal Magyarországon először, egy speciális identitáselemző módszert is alkalmaztunk, amelynek lényegére a későbbiekben részletesen kitérek. A jelen vizsgálódás e módszer használatával kapcsolatos tapasztalatokról is szeretne beszámolni.

2. Adatok és módszerek

A vizsgálatban 118 német nemzetiségi iskolába járó vagy nemzetiségi nyelvként németet tanuló 14 éves diák adatait dolgoztam fel. A megkérdezett serdülők kiválasztása nem véletlen módszerekkel történt. A minta a szó statisztikai értelmében nem reprezentatív. Egyébként is nemzetiségi csoportok esetében reprezentatív mintáról beszélni képtelenség, hiszen az alapsokaság semmilyen szempontból nem ismeretes, sőt meg merem kockáztatni, hogy egyértelműen nem is definiálható. E két dolog pedig a reprezentatív mintavétel elengedhetetlen kritériuma. A mintavétel során a „vizsgálendő egyének legnagyobb valószínűséggel való felbukkanásának” az elvét használtuk (SUDMAN-KALTON, 1986). Az adatfelvétel egyes helyszínei, lévén a kiválasztás általános iskolákon keresztül történt, adatvédelmi okokból itt nem nevezhetők meg. Elég talán annyi, hogy az adatgyűjtés két régióban, Baranyában és a budapesti agglomerációban történt. Az adatgyűjtés során a diákok egy kérdőívet és egy ún. IDEX-tesztet tölthettek ki. A kérdőívet és az IDEX-tesztet diákokkal történt kötetlenebb beszélgetés és interjúk alapján állítottuk össze.

Az adatok feldolgozása részben hagyományos statisztikai módszerekkel, részben pedig a Peter Weinreich által rendelkezésünkre bocsátott IDEXPC (IDEX-IDIO) számítógépes programcsomaggal történt.

3. Az identitás-struktúra-elemzés (ISA) és az identitás-explorációs módszer (IDEX)

Ahhoz, hogy az olvasó számára világosak és egyértelműek legyenek a kutatás később bemutatandó eredményei, nagyon röviden meg kell világítanom az Identitás-struktúra Elemzés (ISA – Identity Structure Analysis) és az erre épülő kutatási technika, az Identitás-exploráció lényegét. Az Identitás-struktúra Elemzés rendkívül komplex pszichológiai, szociálpszichológiai modell. Teljes ismeretése túlmutat e dolgozat keretein, ezért csak rendkívül töredékes bemutatására vállalkozom.

Mint az már néhány bekezdéssel korábban olvasható volt, a társadalomtudományok egyik legproblematicusabb fogalma a társadalmi identitás. Az Identitás-struktúra Elemzés arra vállalkozik, hogy megpróbálja ötvözni a szerteágazó identitáselméletek közös és legfontosabb elemeit. Ahogy a módszer megalkotásában jelentős szerepet játszó Peter Weinreich jellemzi, az Identitás-struktúra Elemzés nem más, mint egy metateoretikus keret vagy váz, pontosabban modell (WEINREICH, 1989). Legfontosabb elméleti alapvetései a következők:

1.) Az identitás nem stabil valami, hanem folytonosan változó pszicho-szociális (ERIKSON, 1991) „jelenség”. Mindenkori identitásunk egyfajta hidat képez múltbeli énképünk, önértékelé-

sünk és egyfajta jövőbeli, magunk számára és a környezeti elvárások szempontjából idealisztikus énkép között.

2.) Identitásunk, legyen az jelenkori, múltbeli, vagy idealisztikus, a mindenkor jelentős „másokkal” folytatott interakcióban és a jelentős „mások” percepciójában, értékelésében alakul, változik.

3. Identitásunk, énképünk mindig tartalmaz értékmozzanatokat. Önmagunkat, jelentős és kevésbé jelentős „másokat” nemcsak kognitív eszközökkel osztályozzuk, hanem a magunk számára és társadalmilag releváns értékek mentén is megítéljük.

4. Identitásunk, énképünk lehet viszonylag stabil, de, különféle egyéni és közösségi események, történések, állapotok hatására felléphet az a jelenség, amit Erikson „identitásválságnak” nevez (ERIKSON, 1968, 1991).

A fent megfogalmazottakra alapozva Weinreich (1989) szerint az identitásról alapvetően kétféle értelemben beszélhetünk.

1.) Empatétikus vagy empátiás identifikáció. Ez a fogalom arra utal, amikor valaki saját maga és mások (legyen az konkrét személy, társadalmi csoport, vagy elvont figura) vonásai, tulajdonságai, jellegzetességei között több-kevesebb hasonlóságot észlel. Az identitás, identifikáció eme formáját „jelenlegi”, „meglévő” (current) identitásnak is nevezik.

2.) Szerepmodell identifikáció. Ez az identifikációnak azon formája, amikor valaki másokhoz, illetve mások vélt vagy észlelt tulajdonságaihoz, jellegzetességeihez, értékeihez kíván hasonulni, vagy azoktól eltávolodni. A hasonulási szándékra utaló jeleket idealisztikus identifikációnak, az eltávolodásért pedig kontra-identifikációnak nevezik.

Az empatétikus és szerepmodell identifikáció nem mindig áll összhangban egymással. Megesik, hogy valaki felfedezi azt, hogy empatétikus identifikációjában valaki másnak olyan (esetleg negatív) tulajdonságával, jellegzetességével azonosul, amitől szerepmodell identifikációjában eltávolodni szeretne. (Még számos lehetőség van persze.) Ezt a jelenséget identitáskonfliktusnak nevezik.

Az identitáskonfliktus kisebb vagy nagyobb mértékű lehet. Az erősen konfliktusos identitást diffúz identitásnak nevezik, míg a „teljesen” konfliktusmentes identitást zárt identitásnak. Az identitás, mint már jeleztem, szorosan kapcsolódik önértékelésünkhöz is. Az identitáskonfliktus mértékét és az önértékelés milyenségét egyszerre figyelembe véve Weinreich (1989) az identitásnak a következő variánsait különbözteti meg (1. táblázat)

1. táblázat

Identitásváriánsok az Identitás-struktúra Elemzés osztályozása szerint
(WEINREICH, 1989)

	Identitás diffúzió		
	Diffúz variánsok		Zárt variánsok
	Magas	Átlagos	Alacsony
Önértékelés			
Pozitív variánsok			
Magas	Diffúz magas önbecslés	Stabil	Védekező magas önbecslés
Átlagos	Diffúz	Meghatározatlan	Védekező
Alacsony	Krízis	Negatív	Védekező negatív
Negatív variánsok			

A viszonylagosan kiegyensúlyozott identitást a „Stabil” és „Meghatározatlan” identitásvariánsok jelzik. Az ezeken kívül eső variánsok a sérülékeny és változékony identitásra utalnak. Fel kell hívni a figyelmet, hogy a sérülékeny identitásvariánsok nem jelentenek pszichológiai vagy pszichiátriai értelemben patológikus állapotokat. Lélektani szempontból normális, kiegyensúlyozott emberek esetében is előfordulnak olyan szakaszok, amikor az identitásválság különféle formái bukkanak fel. Ugyanakkor az 1. táblázatban feltüntetett identitásvariánsokat sem kell merev határokkal rendelkező osztályoknak felfogni. Ezek csak amolyan jelzőpontok.

Az Identitás-explorációs Módszer (IDEX) pedig nem más, mint az Identitás-struktúra Elemzés elemeinek operacionalizálása, empirikus vizsgálata, matematikai transzformációja és szimbolizációja. Az Identitás-explorációs Módszer (IDEX) technikailag George Kelly (1965) személyiségelméletén és személyiségvizsgáló módszerén alapszik. E módszer sarokköve az, amit Kelly a „személyes konstruktumok” elméletének nevezett. Kelly szerint az emberek többnyire nem zárt kategóriák szerint észlelik, osztályozzák az őket körülvevő valóságot, hanem ún. kétpólusú konstruktumok segítségével. Kétpólusú konstruktumok pl.: „fekete-fehér”, „barátságos-barátságatlan”, „megbízható-link” stb. E konstruktumokat nem kategóriákként kell értelmezni, hanem kontinuumokként. Kelly szerint abból, ahogyan az emberek elhelyezik magukat, környezetük fontos és jelentős tagjait (a „másokat”), illetve más fontos személyeket egy kétpólusú konstruktumokból álló rendszerben, következtetni lehet személyiségük jellegzetességeire. E módszert Kelly tanítványai fejlesztették tovább, ami a „Repertoár-hálózat” módszer néven ismeretes (BANNISTER, 1972).

Az Identitás-exploráció Módszere nagyon hasonlatos Kelly technikájához, bár attól számos pontban eltér. Lényege azonban majdnem ugyanaz. Ebben az esetben is kétpólusú konstruktumok mentén jellemzik a vizsgált személyek magukat és más jelentős személyeket és csoportokat, amelyeket az IDEX terminológia entitásoknak nevez. A vizsgálatban a következő kétpólusú konstruktumokat használtuk:

1. Egyedül szeret lenni – Jobban szeret mások társaságában lenni.
2. Szeret dolgozni – Idejét jobban szereti szórakozással, beszélgetéssel, pihenéssel tölteni.
3. Nem szívesen beszél németül – Örömmel beszél bárkivel németül.
4. Mindig odafigyel mások problémáira – Nem sokat törődik másokkal.
5. Legtöbbször nem szereti azt, amit csinál – Általában szereti azt, amit csinál.
6. Büszke arra, hogy német származású – Nem szívesen hangoztatja azt, hogy német származású.
7. Érdekes, szórakoztató ember – Unalmas, mogorva ember.
8. Nem lehet rábízni semmit – Megbízható.
9. Családszerető – Nem nagyon kedveli a családját.

Természetesen a gyakorlatban ennél jóval több és bonyolultabb konstruktumot alkalmaznak. Ennél a vizsgálatnál azonban ügyelni kellett arra, hogy a gyerekek számára releváns értékeket hordozó, egyszerűen, gyorsan megérthető konstruktumok kerüljenek alkalmazásra.

A fent leírt konstruktumok segítségével a következő entításokat kellett „megítélni”.

1. Én, magam
2. A legjobb barátom (barátnőm)
3. Édesapám
4. Édesanyám
5. Én, amikor kisiskolás voltam
6. Egy olyan ember, akit nagyon nem szeretek

7. Én, milyen szeretnék lenni (felnőtt korban)

8. Egy olyan ember, akit nagyon szeretek

9. A németek

10. Én, az osztálytársaim szerint

Ezek segítségével a vizsgált személyek identitás-szerkezetének számos elemére vonatkozó adat gyűjthető. Olyan elemekre nézve is, amelyeket az előbb nem soroltam fel, de most nem is szükséges. Fontos azonban tudni, hogy a kapott eredmények (amelyek különféle indexek, skálák formájában jelennek meg) nem valamiféle matematikailag egzakt mérései az identitás nehezen megragadható jellemzőinek. Inkább szimbólum- vagy jelzésértékűek, amelyek több-kevesebb pontossággal utalnak az identitás egyes elemeinek jellegzetességeire. Ezzel kapcsolatban mindenképpen megfontolandók Lange (1989) megjegyzései, aki több szempontból is kritizálja az Identitás-explorációs Módszert.

A kutatásnak ebben a szakaszában csak azt vizsgáltam, hogy a vizsgált serdülők idealisztikus és meglévő identitásába milyen mértékben épült bele az a nemzetiségi csoport, amelynek közegében nevelkednek és élnek. Másodszor pedig azt, hogy a különböző identitásvariánsoknak van-e szerepük abban, hogy a vizsgált személyek azonosulnak-e vagy sem saját nemzetiségi csoportjukkal.

4. Az etnikai-nemzetiségi csoporttagság transzgeneratív elemei

Az etnicitást, a nemzetiségi csoportlétet természetesen nemcsak az jellemzi, hogy a csoport tagjai egyénileg mennyire azonosulnak a kérdéses etnikai vagy nemzetiségi csoporttal. Igen fontosak az etnikai-nemzetiségi lét ama elemei, amelyek azt az etnikai-nemzetiségi kulturális közeget alkotják, amelyben a nemzetiségi csoport tagjai szocializálódnak és élnek.

Parsons (1975) szerint, Weber (1992) gondolatmenetét továbbfejlesztve, az etnicitásnak, vagy nemzetiségi csoporttagságnak három lényeges, ún. transzgenerációs eleme van. Az első az elődök azonos (faji, nemzetiségi, etnikai) csoportból való származásába vetett hit, illetve ennek felismerése; a második a közös, többségtől és környezettől eltérő saját nyelv használata, és ennek egyfajta kultusza (ezért nevezi Weber [1992] az etnikai csoportokat nyelvi kultikus közösségeknek); a harmadik pedig annak a kötelezettségnek a felvállalása, hogy a közös nyelvet és a etnikai-nemzetiségi csoporttagsághoz tartozók minden hiedelmet, értéket továbbörökítenek a következő nemzedékeknek. Miután ezek az elemek generációról generációra öröklődnek, ezért Parsons ezeket az etnicitás transzgenerációs elemeinek vagy összetevőinek nevezi.

A kutatás során kísérletet tettünk arra, hogy kiderítsük, a serdülő korosztály körében feltárható-e az etnicitásnak, a nemzetiségi csoporttagságnak fent felsorolt transzgenerációs elemei.

Származás

Az adatgyűjtés során megkérdeztük a válaszadóktól, hogy hozzátartozóik közül kit tartanak német származásúnak, s kit nem. Az eredményeket a 2. táblázat mutatja.

A 2. táblázat legfontosabb adata az utolsó. E szerint a vizsgált minta mintegy 15 százaléka válaszolta azt, hogy egyik hozzátartozója sem német származású. Ez azt jelenti, hogy gyerekek 85 százaléka valamilyen német gyökerekről tud többnyire származásában, vagy rokonsági kapcsolataiban. Némelyikük többet, mások kevesebbet.

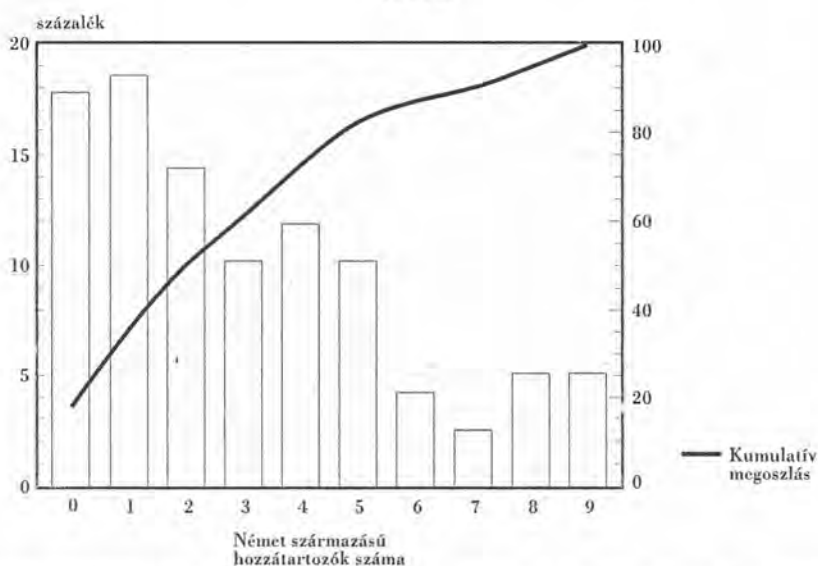
Az 1. ábra azt a százalékos megoszlást mutatja, hogy a vizsgált serdülők hány hozzátartozót, illetve rokont tekintenek német származásúnak.

2. táblázat

Hozzátartozók német származásának megítélése

Német származásúnak tekint	
a(z)..	(Az igen válaszok %-ban)
Édesanyját	34,7 %
Édesapját	32,2 %
Testvérét	27,1 %
Anyai nagyanyját	40,7 %
Anyai nagyapját	32,2 %
Apai nagyanyját	40,7 %
Apai nagyapját	33,9 %
Nagybátyját, nagynénjét	27,1 %
Egyéb rokont	37,3 %
Egyetlen hozzátartozója sem német származású	15,3 %

1. ábra

A vizsgált gyerekek egyébként a felsorolt 9 hozzátartozóból, illetve rokonból átlag hármat tekintenek német származásúnak. Majdnem 19 százalékuk legalább egy, 14 százalékuk két, 10 százalékuk pedig három hozzátartozót nevez meg mint német származásút.

A vizsgált minta százalékos megoszlása a német származásúnak tekintett rokonok, hozzátartozók száma szerint

A hozzátartozók, rokonok nemzetiségi származásának egyfajta mintázatához jutunk, ha a rendelkezésre álló adatokat faktorizáljuk. Ennek eredményét a 3. táblázat illusztrálja.

A hozzátartozók és rokonok származásának Boole-faktor mintázatából, hogy a származások első mintázatában (1. származási faktor) az elsősorban az apai ág német származása hangsúlyozódik

3. táblázat

A hozzátartozók, rokonok nemzetiségi származásának Boole-faktor mintázata

Hozzá tartozók, rokonok	1. Származási faktor-	2. Származási faktor-	3. Származási faktor
Anya	-	+	-
Apa	+	-	-
Testvér	+	-	-
Anyai nagyanya	-	+	-
Anyai nagyapa	-	+	-
Apai nagyanya	+	-	-
Apai nagyapa	+	-	-
Nagybáty. stb.	+	-	-
Egyéb rokon	-	-	+

ki, míg a második mintázatban (2. származási faktor) az anyai ágat, legvégül pedig a harmadik mintázat (3. származási faktor) az egyéb rokon német származását emeli ki. Az első és második származási faktor elkülönülésében feltételezéseim szerint szerepet játszik az, hogy Magyarországon, nyilván elsősorban a megnövekedett geográfiai mobilitás következtében, megnövekedett az etnikai-nemzetiségi exogámia. Ennek a következtében a közös nemzetiségi, etnikai csoportból való származás és annak felismerése, vállalása nem feltétlenül a legfontosabb eleme a nemzetiségi, etnikai csoportlétnek.

Nyelvhasználat

Mint azt már többször hangsúlyoztam, a magyarországi nemzetiségi csoportok életében, kultúrájában igen fontos szerepet játszik a nemzetiségi nyelv különféle nyilvános és nem nyilvános területeken történő használata. A következőkben a serdülő korosztály nemzetiségi nyelvi környezetét fogjuk vizsgálni. Legelőször is azt vizsgáljuk meg, hogy a vizsgálatba bevont serdülők családja, rokonsága, hozzátartozói közül kik kommunikálnak alkalomadtán a gyerekekkel a nemzetiségi, tehát német nyelven. A tapasztalatok s más kutatások ugyanis azt mutatják, hogy a nemzetiségi nyelvi oktatás nem túlságosan hatékony, hogyha nem támogatja a nyelv használatát egy szűkebb szocializációs közeg, nevezetesen a család és a közvetlen rokonság. Az eredményeket a 4. táblázat mutatja.

4. táblázat

A családnak és a rokonságnak a serdülők felé irányuló (német) nemzetiségi nyelvhasználat

Szokott-e a kérdezetthez németül beszélni a(z)...

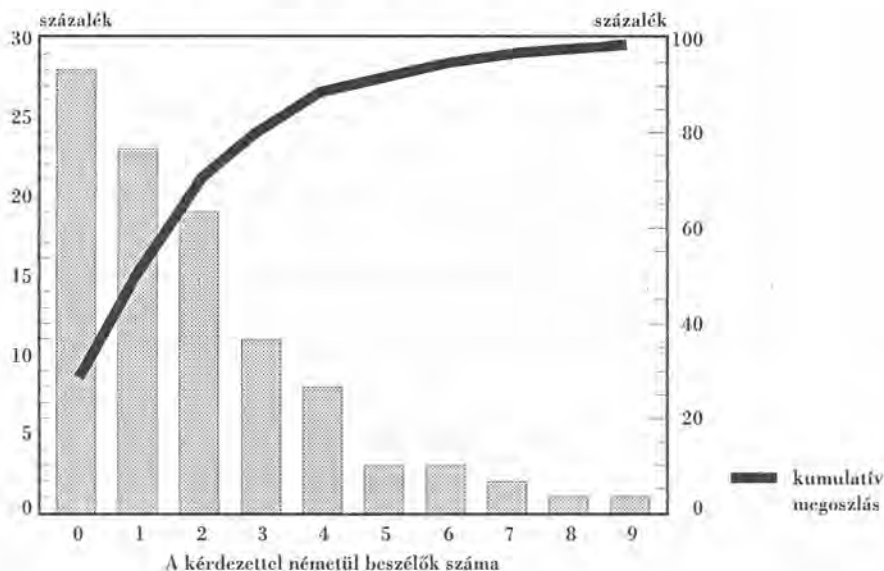
(Az igen válaszok %-ban)

édesanyja	22,9 %
édesapja	19,5 %
testvére	16,1 %
anyai nagyanyja	29,7 %
anyai nagyapja	21,2 %
apai nagyanyja	26,3 %
apai nagyapja	16,1 %
nagybátyja, nagynénje	11,0 %
más rokona	29,7 %
Senki nem szokott	
hozzá németül beszélni	28,8 %

A 4. táblázatban ismét csak a legérdekesebb adat az utolsó. Ebből kiderül, hogy a vizsgált személyeknek csak 28 százalékkal nem kommunikál senki a nemzetiségi nyelven. A fennmaradó 72 százalékkal pedig valamelyik családtagja, rokona szokott németül beszélni.

2. ábra

A minta megoszlása a megkérdezettekkel németül beszélők száma szerint

A 2. ábrán a vizsgált minta aszerinti megoszlása látható, hogy a kérdezettekkel hányan szoktak németül beszélni. Az adatokból kiderül, hogy a megkérdezettekkel átlag két családtag, hozzátartozó vagy rokon szokott nemzetiségi nyelven kommunikálni. A megkérdezetteknek körülbelül 23 százalékkal legalább 2 családtag vagy rokon szokott németül beszélni, s majdnem 20 százalékkal kettő.

Ha ezeket az adatokat is faktorizáljuk, akkor hozzávetőleges képet kaphatunk arról, hogy kik azok a családtagok, illetve rokonok, illetve családtagok és rokonok csoportjai, akik gyakran használják a német nyelvet a serdülőkkel történő kommunikációra (5. táblázat).

Az első csoportba többnyire azok tartoznak, akikkel leggyakrabban közeli családtagjaik (anyjuk, apjuk, testvérük) használja a nemzetiségi nyelvet. A másik két csoportba pedig azok, akikkel többnyire a nagyszülők (2. csoport = anyai nagyszülők, 3. csoport = apai nagyszülők) beszélnek németül.

A vizsgált személyek számára persze nemcsak a szűkebb család és rokonság jelent szocializációs közeget, hanem az a település, az a faluközösség is, ahol élnek. Azok a települések, ahol a vizsgálatot folytattuk, többnyire kisebb és zártabb települések, amelyekben ez a szocializációs hatás fokozottabban érvényesül, ráadásul jobban elősegítik a nemzetiségi kultúra és nyelvhasználat megőrződését és átörökítését.

5. táblázat

A családi, rokonsági serdülőkkel folytatott német nyelvű kommunikáció Boole-faktor mintázata

Családtagok, rokonok	1. Csoport	2. Csoport	3. Csoport
Apa	+	-	-
Anya	+	-	-
Testvér	+	-	-
Anyai nagyanya	-	+	-
Anyai nagyapa	-	+	-
Apai nagyanya	-	-	+
Apai nagyapa	-	-	+
Nagybáty, nagynéni	-	-	-
Más rokon	+	-	-

A megkérdezetteknek 93 százaléka számolt be arról, hogy a fentebb felsorolt családtagokon kívül mások is használják velük a nemzetiségi nyelvet. Általában az ismerősöket, szomszédokat és a településen lakó idősebb embereket jelölték meg.

Ugyancsak fontos a nemzetiségi nyelvi környezet alakulásának szempontjából a kortársakkal folytatott nemzetiségi nyelvi kommunikáció. A gyerekek 49 százaléka (tehát majdnem a fele) számolt be arról, hogy van olyan barátja vagy barátjánője, akivel szokott németül beszélni.

Érdeemes nagyon röviden azt is megvizsgálni, hogy mit gondolnak a vizsgált személyek arról, hogy miért tanulják a nemzetiségi nyelvet. Természetesen a német nemzetiségi csoport esetében ez a kérdés nehezen tárgyalható, hiszen a német nyelvtanulás esetében nem feltétlenül kell hangsúlyozódnia annak, hogy ez egy nemzetiségi nyelv. A német nyelv megtanulása szélesebb társadalmi értékpreferencia, tehát a nyelvtanulás motívumai között nem kell feltétlenül megjelenni annak az elemnek, hogy a nemzetiségi csoporthoz való tartozás egyik szimbolikus kifejeződése éppen a nemzetiségi nyelv ismerete. A 6. táblázat részletezi ezeket „motívumokat”.

6. táblázat

A nemzetiségi nyelv tanulásának motívumai

Miért tanulja a német nyelvet? („Igen” válaszok százalékos megoszlása)	
1. Mert nyelveket tudni hasznos dolog	83,9 %
2. Mert a szüleim így akarták	29,7 %
3. Mert a nagyszüleim német származásúak	19,5 %
4. Mert német az anyanyelvem	14,4 %
5. Mert ahol lakom, egy nemzetiségi falu	13,6 %
6. Mert a faluban a többség beszéli ezt a nyelvet	11,9 %
7. Mert a nagyszüleim örülnek neki	1,7 %

Látható, hogy a nyelvtanulás okai között az elsőrendű a német nyelv hasznossága, illetve a szülői akarat. Az előző generációk német származása és az anyanyelv fontossága, illetve a közösség nemzetiségi jellege csak ezután következik.

A nemzetiségi nyelvhasználattal kapcsolatosan még három fontos tényezőre kell felhívni a figyelmet. A nemzetiségi nyelvi örökség megőrzésében lényeges szerepet játszhat a nyelvismeret foka, a nemzetiségi nyelv tanulásával kapcsolatos értékelő attitűdök, és nem utolsósorban a nemzetiségi nyelv irodalmának, írott kommunikációs formáinak ismerete, olvasása.

7. táblázat

A német nyelv ismeretének foka a vizsgált gyerekek körében (Önértékelés)

Nyelvismeret foka	százalék
1. Jól beszéli és jól megérti	48,3
2. A német nyelvű beszédet jól megérti	22,0
3. A korának megfelelő német szöveget jól megérti	22,9
4. Csak néhány mondatot tud	2,5
5. Csak bizonyos szavakat ért meg	1,7
6. Egyáltalán nem tudja a nyelvet	1,7
7. Nincs adat	0,8

Bár a 7. táblázat adatai a nyelv ismeretének szubjektív értékelésén alapszanak, nincs okunk kételkedni megbízhatóságukban. Ezt támogatja az is, hogy a nyelvismeret fokának szubjektív megítélése szoros (statisztikai) kapcsolatban van olyan tényezőkkel, mint például hányan használják a családban, rokonságban a németet kommunikációs nyelvként, vagy a családból, illetve rokonságból hányan kommunikálnak a megkérdezett németül.

Ugyancsak számos szubjektív elemet hordoz magában a nemzetiségi nyelv tanulásával kapcsolatos érzelmi-értékelő attitűd. A 8. táblázat adatai szerint a vizsgált gyerekek nagyobb többsége (66,1 százalék) szereti vagy nagyon szereti tanulni a német nyelvet, jóllehet egy-egy tantárggyal szembeni rokonszenv vagy ellenszenv nagymértékben függ az adott tárgyat, jelen esetben a német nyelvet tanító pedagógussal kapcsolatos érzelmi és értékelő attitűdöktől.

8. táblázat

A nemzetiségi nyelv tanulásával kapcsolatos attitűdök

A német nyelv tanulásával kapcsolatos attitűd	százalék
1. Egyáltalán nem szereti tanulni	4,2
2. Nem szereti	0,8
3. Közömbös	28,8
4. Szereti	29,7
5. Nagyon szereti	36,4

Bár kevesebb szubjektivitással párosul a nemzetiségi nyelv írott formái ismeretének és gyakoriságának megítélése, az etnikai-nemzetiségi kultúra eme elemének vizsgálata és értékelése egyáltalán nem problémamentes. A magyarországi nemzetiségi csoportok többsége általában nem a kérdéses nyelv irodalmi változatát beszéli, hanem annak speciális és sokszor helyi dialektusait, amelyek nyilván számos változáson mentek keresztül. A szerző tudomása szerint nemzetiségi pedagógusok körében is vitatott kérdés, hogy a nemzetiségi nyelv irodalmi változatának tanítása mennyire támogatja a nemzetiségi identitást és a nemzetiségi kultúra más elemeihez való ragaszkodást.

Annyi bizonyos, hogy a vizsgált gyerekek túlnyomó többsége (67,7 százaléka) kapcsolatba kerül az írott német nyelv valamilyen formájával (9. táblázat). Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a német nyelvű irodalom olvasása meglehetősen gyenge statisztikai kapcsolatban van az etnicitás olyan transzgeneratív elemeivel, mint a hozzátartozók német származása, vagy azzal, hogy a családban hányan használják a német nyelvet, illetve a családból és a rokonságból hányan kommunikálnak a megkérdezett gyerekekkel a nemzetiségi nyelven.

9. táblázat

Német nyelvű irodalom olvasásának gyakorisága

Típus	százalék
1. Német nyelvű újságot és könyvet olvas	20,3
2. Német nyelvű könyveket szokott olvasni	9,3
3. Német nyelvű újságot szokott olvasni	38,1
4. Egyiket sem olvassa, mert nem jut hozzá	9,3
5. Egyiket sem olvassa, mert nem érdekli	22,9

5. Az etnikai-nemzetiségi csoporttagság opcionális (kognitív) elemei

A már többször emlegetett Talcott Parsons az etnicitás transzgeneratív jellemei mellett az etnikai-nemzetiségi csoportlét még egy fontos elemét hangsúlyozza. Ez az etnicitás ún. opcionális eleme, ami nem más, mint az etnikai vagy nemzetiségi csoporttagság tudatos felvállalása, másképp mondva a nemzetiségi csoporttal való nyílt és felvállalt azonosulás.

A magyarországi nemzetiségi csoportok körében ez a típusú azonosulás azonban meglehetősen alacsony szintű. A KSH 1990. évi vizsgálatára támaszkodva megmutatható, hogy a magukat német anyanyelvűeknek vallók 27,5 százaléka vallotta magát egyúttal német nemzetiségűnek. A német nyelvet helyi kommunikációs nyelvként használóknak pedig mindössze 11 százaléka. Ezek az arányok egyébként a hazai nagyobb nemzetiségi csoportok közül a németek esetében a legrosszabbak. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a hazai német nemzetiségi csoportok tagjai elrejtteni szeretnék nemzetiségi hovatartozásukat, bár kétségtelen, hogy erre minden okuk meglehet. Túl a magyarországi nemzetiségeket ért történelmi traumákon, e jelenség megértéséhez azt is figyelembe kell venni, hogy a magyar nemzetiségek körében a kettős kötődés már nagyon régen kialakult. A jelenség mögött megbúvó másik ok technikai természetű: a köztudatban általában összemosódik az állampolgárság és nemzetiségi hovatartozás. Más kutatásokból látni lehet, hogy a feltételezett nemzetiségi származás, eredet sem feltétlenül motivál a nemzetiségi csoporttal való nyílt azonoság vállalására. Egy kutatás során például azt tapasztaltuk, hogy azok, akik szlovák nemzetiségűnek tartották apjukat és anyjukat csak 55 százalékban vallották magukat is szlováknak.

Serdülők esetében talán még kevésbé lehet elvárni ilyenfajta nyílt azonosulást. Ennek jórészt lélektani okai vannak, hiszen a serdülő szerepei, csoporttagságai, referenciacsoportjai közel nem annyira kikristályosodottak, mint egy felnőtt emberé. Hozzá kell még tenni, hogy az általunk vizsgált generáció szélesebb szocializációs terepei, mint a médiumok, tinédzser kultúra, vagy éppen az iskola kettős kurrikuluma abszolút magyar nyelvűek és magyar kulturális közegbe ágyazottak. A nemzetiségi identitást, s azzal kapcsolatos kérdéseket, kételyeket csak a szűkebb családi, rokonsági környezet támogatja, illetve válthatja ki, ha egyáltalán támogatja és kiváltja.

Mivel ez az azonosulási típus inkább kognitív jellegű, az önmagát valamilyen csoportba sorolónak valamelyest ismernie kell annak a társadalmi kategóriának, csoportnak a megkülönböztető jegyeit, amellyel azonosítja magát (TURNER, 1977). Ezért szükséges volt tisztázni azt, hogy a vizsgált személyek vajon mit értenek a „nemzetiség”, „nemzetiségi csoport” kategóriáján. Az eredményeket a 10. táblázat mutatja.

A táblázatból jól látható, hogy a vizsgált serdülőknek majdnem 40 százaléka a nemzetiségi csoport legfontosabb megkülönböztető jegyének a saját, a többségtől eltérő nyelv használatát tartja. Sorrendben csak azután következik a nemzetiségi (nem magyar) származás (27 százalék) és a más

néphez való tartozás érzete (21 százalék), ami lényegében azonos az etnikai-nemzetiségi csoporttagság már említett opcionális elemével.

10. táblázat

A „nemzetiség” fogalmának válaszadók szerinti jelentései

A „nemzetiség” fogalmának jelentései	Százalék
„Azok, akik Magyarországon élnek, de egy más nyelven beszélnek.”	39,0
„Azok, akiknek nem magyar származásúak a szülei vagy a nagyszülei.”	27,1
„Azok, akik más néphez tartozónak érzik magukat.”	21,2
„Azok, akik egymás közt beszélgetve nem a hivatalos nyelvet használják.”	5,9
Adathiány	6,8

A gyerekek nagyon pontosan érzik a magyarországi nemzetiségi önmeghatározódás egyes elemeinek a súlyát. Felnőtt nemzetiségiek körében folytatott vizsgálaraink (GARAMI-SZÁNTÓ, 1991) mutatják, hogy a nemzetiségi csoporttagság egyes általunk vizsgált elemei súlyuk szerint ugyanilyen sorrendben követik egymást.

Megvizsgáltuk azt is, hogy a serdülők milyen mértékben azonosítják magukat azzal a nemzetiségi csoporttal, kulturális közeggel, amelyben élnek. Lényegében a nemzetiségi identitás opcionális vagy kognitív elemének nyomait kutattuk. Ezzel kapcsolatos kérdést serdülő korúaknak teljesen „nyíltan” feltenni nem lehet, hiszen a kettős kötődésből a „magyar elem” rendkívül erős. Ezért egy fiktív szituációba ágyazottan vizsgáltuk az etnikai-nemzetiségi lét e kognitív aspektusát. Az eredmények a 11. táblázatban láthatók.

11. táblázat

A nemzetiségi identitás opcionális, kognitív jellegének alakulása a vizsgált személyek körében

A „Hogyan mutatkoznál be egy külföldi, soknemzetiségű ifjúsági tábor lakóiak?” kérdésre adott válaszok megoszlása százalékban	
„Magyar vagyok”	46,6
„Magyarországon élek egy olyan helységben, ahol németek élnek”	21,2
„Magyarországi német nemzetiségű vagyok”	10,9
„Német anyanyelvű magyar vagyok”	6,8
„Magyarországi német vagyok”	5,9
„Német vagyok”	2,6

Feltehetően a már ebben a korban is jelenlevő kettős kötődés miatt a legtöbben (csaknem 47 százalék) azt választották, hogy magyarként mutatkoznának be a kérdésben említett táborban. Sorrendben a második leginkább preferált válasz egy semleges, némiképp a válaszadás kényszere elől való kitérést biztosító formula volt. A sorrend végén pedig azok a válaszok állnak, amelyek valamilyen módon a hazai németességgel való többé vagy kevésbé nyílt azonosulást fogalmazzák meg. A táblázat jól tükrözi azokat a tendenciákat, amelyek a felnőtt nemzetiségi lakosság körében megfigyelhetők, illetve vélhetőleg jelen vannak.

6. A nemzetiségi kultúra és identitás transzgenerációs és kognitív (opcionális) elemeinek összefüggése és mintázata.

Az etnicitás típusai

Eddig az etnikai-nemzetiségi csoportlét, kultúra transzgenerációs és kognitív elemeit egyenként vizsgáltuk. Az etnicitásnak, a nemzetiségi-etnikai létnek ezek az elemei azonban együttesen, bonyolult összefüggésrendszerbe ágyazottan alkotják azt az univerzumot, amelyet etnikai-nemzetiségi kultúrának nevezhetünk. Szükség van tehát arra, hogy az eddigi, egymástól elszigetelt megfigyeléseket olyan információba tömörítsük, amelynek segítségével megrajzolhatók az etnikai-nemzetiségi csoportlét és kultúra különféle variánsai, osztályai.

Szükségtelen itt részleteiben bemutatni azt a statisztikai eljárást, amelynek segítségével kiválaszthatók a nemzetiségi kultúra legfontosabb komponensei. A legcélravezetőbbnek az ún. „nem lineáris főkomponenselemzés” (PRINCALS) látszott. Az érdeklődő olvasó a módszer felől részletesen tájékozódhat Gifi (1990) művében.

E módszer segítségével vizsgált személyek körében az etnikai-nemzetiségi kultúra két fontos komponensét sikerült kiválasztani. E két komponens az eredeti megfigyeléseknek a komponensekkel alkotott súlya segíti értelmezni (12. táblázat).

12. táblázat
A nemzetiségi kultúra összetevői
(Főkomponens súlymátrix)

	1. komponens	2. komponens
1. Német származásúak száma	0,687	-0,475
2. A kérdezettel németül kommunikálók száma	0,759	-0,103
3. Kognitív nemzetiségi identitás	0,666	-0,367
4. Német nyelv ismerete	0,557	0,548
5. Német nyelvű irodalom olvasása	0,401	0,669
6. Német nyelvet használó családtagok és rokonok száma	0,771	-0,259
7. Német nyelv tanulásával kapcsolatos értékelő attitűd	0,664	0,426
Sajátérték	0,425	0,195

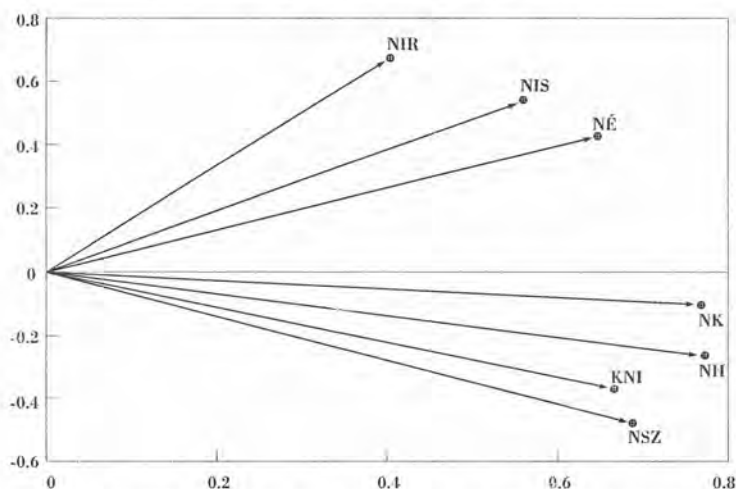
A 12. táblázatot segít interpretálni a 3. ábra.

Mindkét komponens egy-egy kontinuumnak feleltethető meg. E két komponens két csoportra osztja a megfigyelt személyeket. Az első komponens, vagy az etnikai-nemzetiségi kultúra első dimenzióját jelöli. E dimenzión magas pozitív értékeket kapnak mindazok, akik minél több hozzátartozójukat német származásúnak tartják, családjukban, rokonságukban sokan használják a német nyelvet, s velük is többen kommunikálnak a nemzetiségi nyelven, és kognitív identifikációjukban inkább nemzetiségi azonosulás felé orientálódnak.

Fontos tudni, hogy e dimenzióban a legnagyobb súlyt két, nemzetiségi nyelvhasználattal kapcsolatos tényező kapta: egyrészt a kérdezett családjában, rokonságában a nemzetiségi nyelvet használók száma és a kérdezettel a családból és a rokonságból nemzetiségi nyelven is kommunikálók száma. A nemzetiségi származásúak aránya és a nemzetiségi (kognitív) identifikáció kisebb súllyal szerepel ebben a dimenzióban.

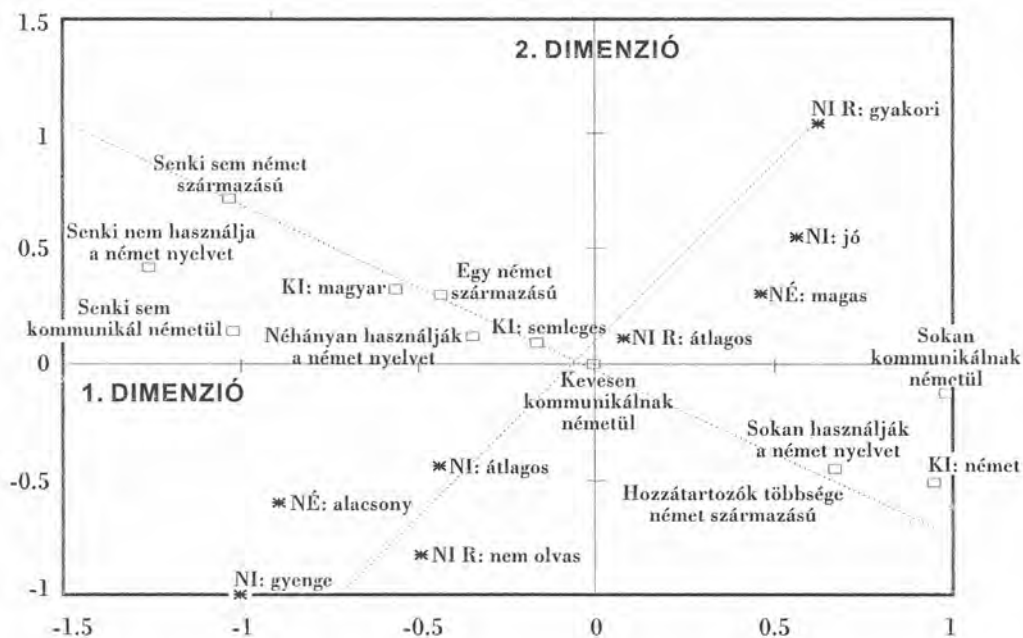
A második dimenzióban azok kapnak magas pozitív értéket, akik elsősorban gyakran forgatják a nemzetiségi irodalmat, jól tudnak németül és nagyra értékelik a német nyelv tanulását. Ezen a

3. ábra
A nemzetiségi kultúra főbb komponensei*

* Jelmagyarázat: NIR: nemzetiségi nyelvű irodalom ismerete; NIS: nemzetiségi nyelv ismeretének foka; NÉ: a nemzetiségi nyelv tanulásával kapcsolatos értékelő attitűd; NK: a kérdézzel nemzetiségi nyelven is kommunikálók száma a családban, rokonságban; NH: a családban, rokonságban a nemzetiségi nyelvet használók száma; KNI: kognitív nemzetiségi identitás; NSZ: család, rokonság nemzetiségi származású tagjainak a száma.

4. ábra

kontinuumon tehát a nyelv (idegen vagy nemzetiségi nyelv) ismerete, gyakorlása mint önmagában vett, a nemzetiségi gyökerekhez, kultúrához és identitáshoz kisebb mértékben kötődő érték jelenik meg.

Az etnicitás e két dimenzióját talán még világosabbá teszi a 4. ábra. Ezen az ábrán az etnicitást alkotó attribútumok láthatók mintegy „kiterítve” a két feltárt dimenzió alkotta térben.

Jól látható az ábrán a két, szaggatott vonallal jelzett komponens. Az egyik mentén, amely az ábra bal felső sarkából a jobb alsó sarka irányában húzódik, az etnicitás olyan elemei helyezkednek el, mint a származás, vagy hogy hányan használják a nemzetiségi nyelvet a rokonságban és a családban, vagy hányan kommunikálnak a kérdezettel a nemzetiségi nyelven a hozzátartozók köréből, illetve a kognitív (opcionális) nemzetiségi identitás. Erre az egyenesre majdnem merőlegesen húzódik (az ábra bal alsó sarkából a jobb felső sarok irányába) az etnicitás másik összetevőjét szimbolizáló egyenes, amelynek mentén, mint az látható, a nemzetiségi nyelv ismeretével, a nemzetiségi irodalom olvasásával, illetve nemzetiségi nyelvvvel kapcsolatos érzelmi beállítódással kapcsolatos jellemzők helyezkednek el.

Az alkalmazott módszer jelentősége az, hogy a vizsgált személyek elhelyezhetők a komponensek által kifeszített térben aszerint, hogy az etnicitás egyes megfigyelt jellemzőin milyen értéket kaptak. Ezt illusztrálja az 5. ábra.

Látható, hogy a megfigyelt személyek a vízszintes tengely (tehát az etnicitás első komponense) köré tömörülnek, ami arra mutat, hogy az etnicitásnak eme komponensén jobban diszkriminálható a megfigyelt populáció. Ezt jelzi a 12. táblázat utolsó sorában látható „sajátérték” nagysága is (0,425). Ez leginkább csak azt jelzi, a két komponens közül az első a fontosabb, a lényegesebb.

Miután az etnicitás egyes feltárt komponensei kontinuumok, ahhoz hogy meghatározhatjuk, hogy a megfigyelt személyek milyen arányban tartoznak az etnicitás, a nemzetiségi kultúra és identitás egyes típusaihoz, az egyes összetevők szerint csoportosítani (klaszterekbe rendezni) kellett a kérdezetteket. Ezek a csoportok egy-egy ún. magponti, jellemző érték köré rendeződnek. Ezek a magpontok, jellemző értékek is láthatók az 5. ábrán.

A klaszterezési eljárás (lásd pl. EVERITT, 1987) elvégzésével a következő csoportokat kaptuk (13. táblázat).

13. táblázat

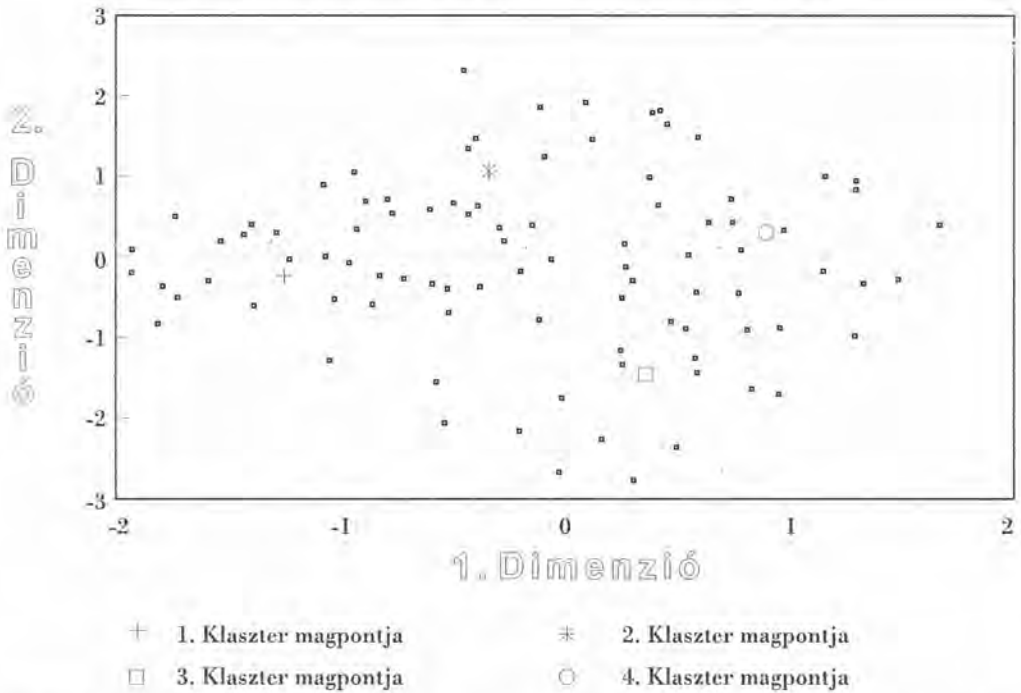
A nemzetiségi kultúra és identitás (eticitás) jellemző variánsai

A csoportjellemezők	Magpont az 1. komponensen	Magpont a 2. komponensen	Százalék
1. Mind a transzgenerációs-opcionális, mind pedig nyelvi orientációs komponensen alacsony átlagértéket kapó csoport	1,25	0,23	23,7
2. A transzgenerációs-opcionális komponensen relatíve alacsony, a nyelvi orientáción viszont magas átlagpontszámot kapó csoport	0,34	1,07	25,4
3. A transzgenerációs-opcionális komponensen közepes, a nyelvi orientáción alacsony értéket szerzett csoport	0,37	1,46	19,5
4. A transzgenerációs-opcionális komponensen magas, a nyelvi orientáción közepes átlagértéket szerzett csoport	0,99	0,22	31,4

Sikerült feltárni tehát egy olyan csoportot (1. csoport), amely a vizsgált személyek mintegy 24 százalékát teszi ki, s amely csoportba tartozók nem használják a nemzetiségi nyelvet, nem kommunikálnak a hozzátartozók németül, magukat inkább magyarként azonosítják, s a nemzetiségi

5. ábra

A vizsgált személyek pozíciója az etnicitás főkomponensei alkotta térben

nyelvel és irodalommal kapcsolatos teljesítményeik szerényebbek, érzelmi-értékelő viszonyuk különbözős vagy negatív.

A 2. csoport, amely a kérdezettek 25 százalékát teszi ki, a transzgenerációs és opcionális komponensen az átlaghoz közeli pozíciót foglal el: csak néhány családtagot és rokont tartanak német származásúnak, kevesen használják a hozzátartozók közül a nemzetiségi nyelvet, s viszonylag kevesen kommunikálnak velük ezen a nyelven. Az ebbe a csoportba tartozók kognitív nemzetiségi identitása inkább semleges („egy olyan faluban élek, ahol németek élnek”) jellegű. Ezzel szemben a nemzetiségi nyelvel, a nemzetiségi nyelv tanulásával és az irodalommal kapcsolatos komponensen nagyon magas pozitív átlagértéket szereztek: jól ismerik a nemzetiségi nyelvet, gyakran forgatják írott formáit is, és pozitív a nyelv tanulásával kapcsolatos attitűdjük is. Úgy is jellemezhetnénk ezt a csoportot, hogy ugyan felismerik azt, hogy valamiféle nemzetiségi kultúra és közösség közegében élnek, de ezzel kevéssé azonosulnak. E helyett inkább a nemzetiségi nyelv felé orientálódnak, aminek két funkciója is lehet: egyrészt a nemzetiségi közösség felől érkező rejtett nyomásnak, elvárásának így szeretnének valamennyire megfelelni, másrészt pedig lehet, hogy egyszerűen csak azoknak a szülői elvárásoknak kívánnak megfelelni, amelyeket velük szemben egy más, praktikus célokra is alkalmas nemzetiségi nyelv megtanulásával szemben állítanak. Ez utóbbi feltételezést támogatja inkább az a tény, hogy ebbe csoportba javarészt azok a serdülők tartoznak, akik városban vagy városi agglomerációban élnek, illetve tanulnak. Ezeknek a településeknek az etnikai-nemzetiségi státusa pedig alacsonyabb, mint a zártabb vidéki kistelepüléseké.

A 3. csoportba (klaszterbe) azok tartoznak, akik a nemzetiségi kultúra és identitás (eticitás) komponensén az átlagosnál magasabb értékeket kaptak. Vagyis a család, a rokonság több-kevesebb tagját német származásúnak tartják, elég sokan használják a nemzetiségi nyelvet a hozzátartozók közül, de viszonylag kevesen kommunikálnak németül a megkérdezettekkel. Kognitív nemzetiségi identitásuk nagyjából német (vagyis magyarországi németeknek, német anyanyelvűeknek, vagy egyszerűen csak németeknek mondják magukat). Ezzel szemben a nemzetiségi nyelv tanulásával, ismeretével és az irodalommal kapcsolatos attitűdjeik inkább negativisztikusak.

A legutolsó, 4. csoportba azok tartoznak, akik hozzátartozóik többségét német származásúnak tekintik, a családban, rokonságban folytatott nemzetiségi nyelvhasználat és kommunikáció elég magas szintű, identitásukban javarészt németek. Emellett a nyelvtanulással, nyelvismerettel és irodalommal szembeni attitűdjeik is pozitívak, illetve ilyen vonatkozású önértékelésük meglehetősen magas.

7. A nemzetiségi identitás szerkezete

A dolgozatnak ebben a részében azt elemezzük, hogy milyen a vizsgált serdülők Identitás-struktúra Elemzés (ISA) módszereivel feltárt identitás szerkezete, s azt, hogy milyen szerepet kapnak ebben a saját nemzetiségi csoporttal kapcsolatos különféle identifikációk. Vizsgáljuk továbbá azt a kérdést is, hogy a serdülők identitásválságának mértéke mennyire befolyásolja a nemzetiségi csoporttal kapcsolatos identifikációkat.

Az Identitás-struktúra Elemzés egyes, fentebb felsorolt elemei, paraméterei különféle indexek, skálák, mérőszámok formájában jeleníthetők meg. A vizsgált személyek összességére nézve a következő átlageredmények születtek (14. táblázat).

A 14. táblázatban látható értékek önmagukban talán elég keveset mondanak. Az ISA-paramétereknek azonban különféle küszöbértékeik vannak, amelyek szerint egyének, csoportok különböző, általában „alacsony”, „átlagos”, vagy „magas” címkékkel ellátott osztályokba sorolhatók (WEINREICH–NORTHOVER–McCREADY, 1989). A nemzetiségi csoporttal kapcsolatos „én-bevontság” mértéke például átlagosnak tekinthető. Az ISA-terminológiában az „én-bevontság” pusztán azt mutatja, hogy milyen mértékben foglalnak el a vizsgált személyek a semlegestől eltérő álláspontot egy-egy entitással, jelen esetben a saját nemzetiségi csoporttal kapcsolatosan.

A nemzetiségi csoporttal kapcsolatos átlagos pozitív szerepmódel-identifikáció az alacsony tartományba esik, bár közel van ahhoz az érték-küszöbhez, amely az „átlagos” tartományt jelenti. A nemzetiségi csoporttal, németekkel kapcsolatos meglevő, jelenlegi identifikáció is átlagosan az „alacsony” fokú identifikáció tartományába esik. Ehhez hasonlóan a nemzetiségi csoporttal kapcsolatos identifikációs konfliktus is átlagosan igen alacsony.

A két utolsó paraméter annak a jelzőszáma, hogy a vizsgált egyének identifikációjukban mennyire alkalmazzák konzisztens módon a „Büszke német származására” és „Örömmel beszél németül” konstruktum-pólusokat értékeként. Az első konstruktum-pólus esetében ez majdnem megközelíti a küszöbértéket (ami 20), a második konstruktum-pólussal kapcsolatban pedig elmondható, hogy az identifikáció során az „Örömmel beszél németül” formula ún. másodlagos értékdimenzióként kategorizálható (elsődleges értékdimenzióként a 70 feletti értékek osztályozhatók).

A táblázatból azonban az is látható, hogy az egyes paramétereknek meglehetősen nagy a szórásuk, a vizsgált mintában az egyének tehát elég változatos értékeket kaptak e jellemzőkön. A következő, 15. táblázatban éppen ezért az egyes paraméterek szerinti megoszlásokat csoportosított formában vizsgáljuk.

14. táblázat

Az Identitás-struktúra Elemzés legfontosabb, mintában mért paraméterei

	átlag	szórás
1. Nemzetiségi csoporttal kapcsolatos „én-bevontság”	3,23	1,55
2. Nemzetiségi csoporttal kapcsolatos pozitív szerepmódelldentifikáció (idealisztikus identifikáció)	0,39	0,40
3. Nemzetiségi csoporttal kapcsolatos meglévő (kurrens) identifikáció	0,38	0,41
4. Nemzetiségi csoporttal kapcsolatos identitáskonfliktus	0,11	0,17
5. A „Büszke német származására” konstruktum-pólus érték-konzisztenciája	19,04	32,90
6. Az „Örömmel beszél németül” konstruktum-pólus érték-konzisztenciája	27,38	36,50

15. táblázat

A vizsgált minta megoszlása az ISE jellemzők csoportosított értékei szerint (százalék)

	Alacsony	Átlagos	Magas
1. Nemzetiségi csoporttal kapcsolatos „én-bevontság”	22,0	42,4	35,6
2. Nemzetiségi csoporttal kapcsolatos pozitív szerepmódelldentifikáció	50,0	20,3	29,7
3. Nemzetiségi csoporttal kapcsolatos meglévő (kurrens) identifikáció	51,7	18,6	29,7
4. Nemzetiségi csoporttal kapcsolatos identitáskonfliktus	71,2	12,7	16,1
5. A „Büszke német származására” konstruktum-pólus érték-konzisztenciája	72,9	–	27,1
6. Az „Örömmel beszél németül” konstruktum-pólus érték-konzisztenciája	60,2	–	39,8

A táblázatból látható, hogy a vizsgált gyerekek között ugyan kisebb arányban vannak azok, akik szerepmódelldentifikációjukban vagy meglévő, jelenlegi identifikációjukban a német nemzetiségi csoporttal igen erősen azonosulnak, ugyanakkor vizsgált minta fele alacsony értékeket kapott ezeken az identifikációs mérőszámokon. Persze úgy is fogalmazhatunk, hogy a vizsgált gyerekek fele átlagos mértéken vagy annál nagyobb mértékben azonosul a német nemzetiségi csoporttal. Elmondható az is, hogy viszonylag kicsi azoknak az aránya, akiknek magas fokú identitáskonfliktusuk van a kérdéses nemzetiségi csoporttal.

Az etnikai-nemzetiség identitásszerkezet egyes elemei természetesen nem függetlenek az etnicitás transzgeneratív és opcionális (kognitív) jellemzőitől. A két változó halmaz közötti statisztikai kapcsolatot a 16. táblázat mutatja.

16. táblázat

Az etnicitás transzgeneratív és kognitív és a nemzetiségi identitásszerkezet elmei közötti asszociáció (Pearson féle korrelációs együtthatók)

	„Én-bevontság”	Idealisztikus	Meglévő	Érték-	Érték-
	identifikáció	identifikáció	identifikáció	konzisztencia	1.konzisztencia
				2.konzisztencia	2.
1. Német származásának tekintett hozzátartozók száma	0,234	0,299	0,269	0,396	0,210*
2. A német nyelvet használók száma a hozzátartozók körében	0,289	0,346	0,330	0,386	0,318
3. A kézzel németül kommunikálók száma a hozzátartozók körében	0,242	0,334	0,274	0,267	0,371
4. Kognitív identifikáció**	0,161 ⁺	0,258	0,303	0,390	0,209*
5. Nemzetiségi nyelv ismeretének mértéke	0,074*	0,115*	0,140*	0,112*	0,331
6. Nemzetiségi irodalom olvasásának gyakorisága	0,119*	0,199*	0,242	-0,012*	0,316
7. Nemzetiségi nyelv tanulásával kapcsolatos érzelmi beállítódás	0,042*	0,082*	0,122*	0,023	0,380

* 1 százalékos szinten nem szignifikáns korrelációs együtthatók

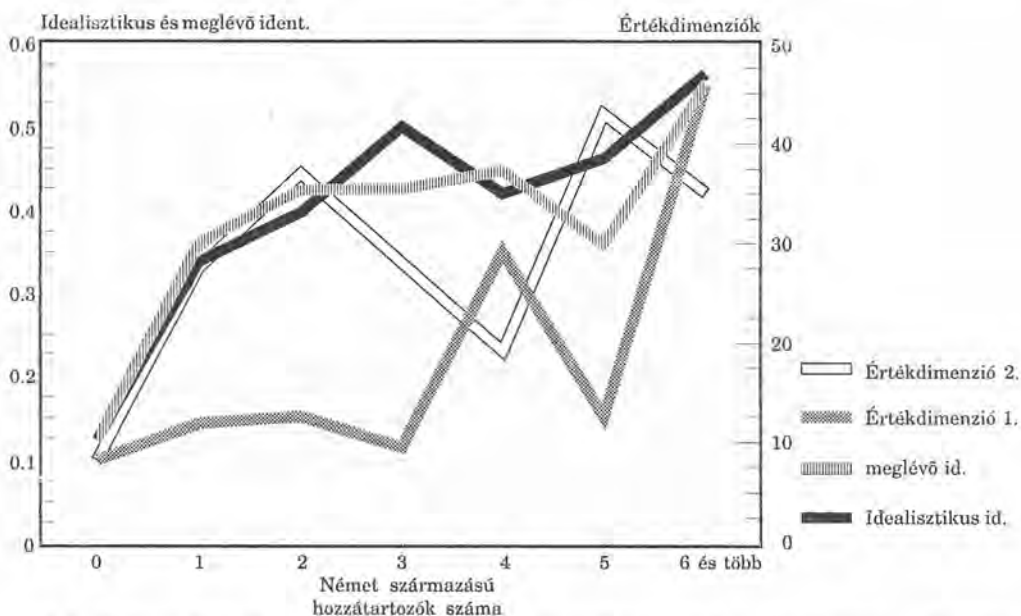
** A kognitív identifikáció a 8. táblázatban bemutatott önanonosítási osztályozás egy ordinális jellegű mérőeszközű transzformált változata.

Mint látható a táblázatból, a nemzetiségi identitásszerkezet egyes elemeivel legszorosabb és szignifikáns kapcsolatban a hozzátartozók nemzetiségi származásával kapcsolatos vélekedések, a családi, rokonsági nyelvhasználat és kommunikáció részben pedig a kognitív identitás van. Gyenge és statisztikailag nem szignifikáns a kapcsolat a nyelvtanulással, a nyelv ismeretével és a nemzetiségi irodalommal kapcsolatos attitűdök és nemzetiségi identitásszerkezet elemei között, kivéve a „szívesen beszél németül” konstruktum-pólus konzisztens értéként való megjelenésével.

A következő néhány ábra ezeknek az összefüggéseknek egy részét szemlélteti.

6. ábra

A nemzetiségi identitásszerkezet egyes elemei és a hozzátartozók nemzetiségi származása közötti kapcsolat.

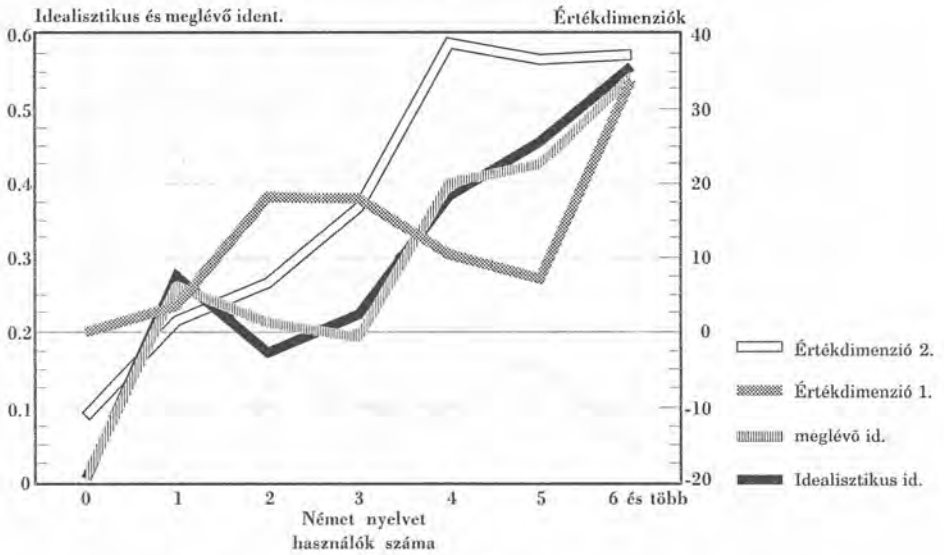

A 6. ábrán az látható, hogy hogyan változnak az etnikai identitásszerkezet egyes, számunkra fontos elemei aszerint, hogy a kérdezettek hány rokonukat, családtagjukat tekintik német származásúnak. Világosan kivehető, hogy a nemzetiségi csoporttal kapcsolatos idealisztikus (pozitív szerepmóddel) identifikáció és a meglévő (empatikus vagy empatétikus) identifikáció a német származásúnak tartott hozzátartozók számával egyenes arányban erősödik. Nem ennyire egyértelmű a német származású hozzátartozók és a két értékdimenzió kapcsolata, bár általános trendként megfogalmazható, hogy a nemzetiségi származású hozzátartozók számának növekedésével a két konstruktum-pólust („Büszke német származására” és „Szívesen beszél németül”) a kérdezettek fokozott mértékben használják saját identitásuk egyik lényeges és konzisztens értékdimenziójaként.

A 7. ábrán az látható, hogy hogyan változnak a nemzetiségi identitásszerkezet egyes elemei aszerint, hogy hányan használják a nemzetiségi nyelvet a családtagok, rokonok közül. Jól látható, hogy a görbék sokkal meredekebbek, mint a 6. ábrán, ami arra mutat, hogy az identitásszerkezet paramétereit és a nemzetiségi nyelvet használók száma között a kapcsolat szorosabb, mint a 6. ábra il-

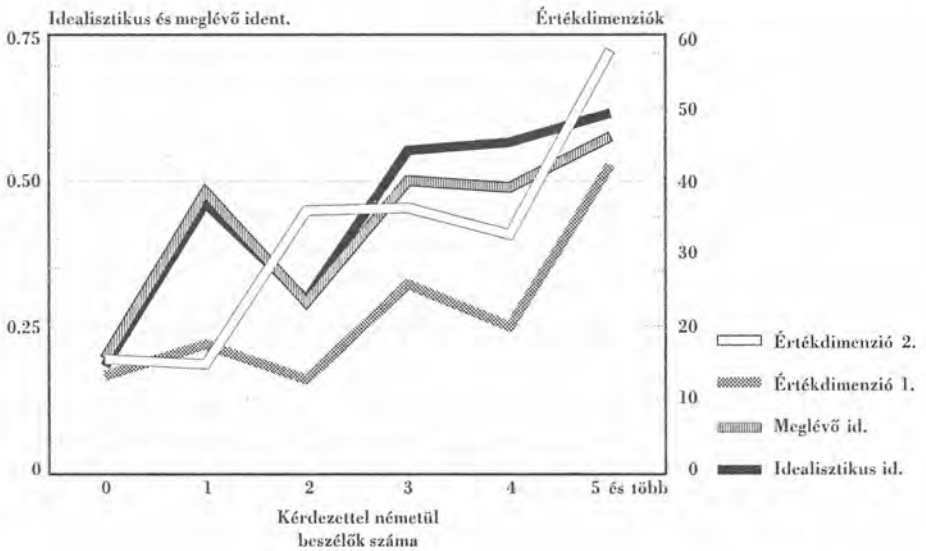
7/a. ábra

A nemzetiségi identitás szerkezet egyes elemeinek kapcsolata a német nyelvet használó rokonok, családtagok számával

7/b. Ábra

Az etnikai identitás szerkezet egyes elemeinek kapcsolata a kérdezettekkel német nyelvű kommunikációt folytató hozzátartozók számával

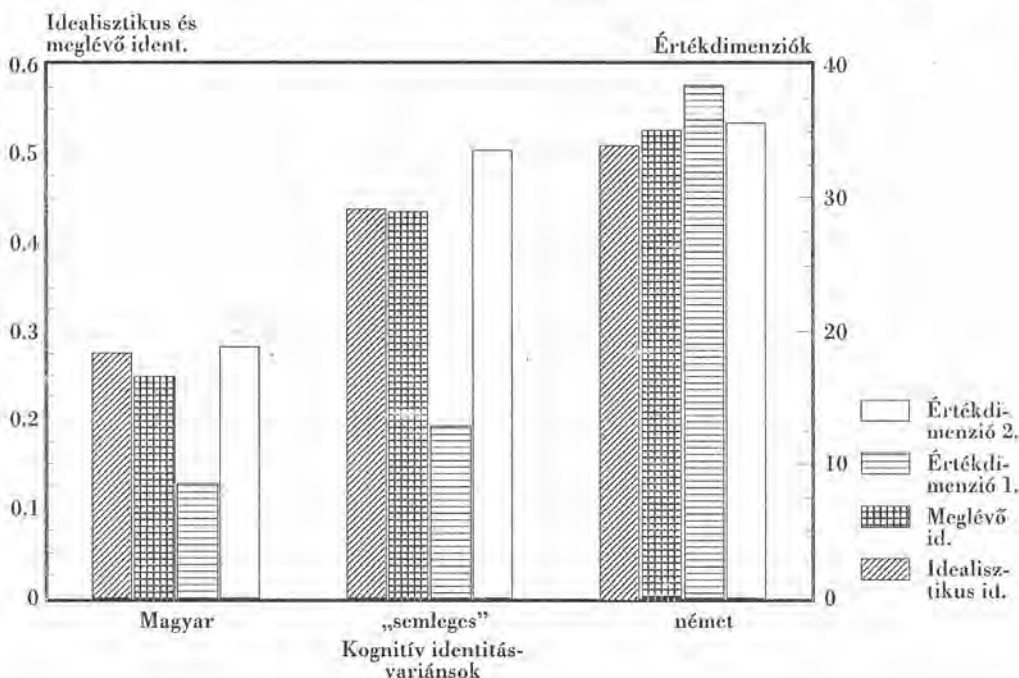

lusztrálta esetben, Erre utalnak egyébként a 16. táblázatban látható magasabb korrelációs együtthatók is.

Ugyancsak szoros a kapcsolat az etnikai identitás szerkezet releváns elemei és aközött, hogy a megkérdezett gyerekekkel hányan szoktak németül (is) beszélni. Bár a kapcsolat nem teljesen lineáris, általánosságban megfogalmazható, hogy minél több rokon vagy családtag folytat időnként német nyelvű kommunikációt a vizsgált serdülőkkel, annál erősebb a nemzetiségi csoporttal kapcsolatos pozitív szerepmódel és meglévő identifikáció. Hasonló módon, a gyerekekkel németül kommunikáló hozzátartozók számával arányosan nő a két konstruktum-pólus („Büszke német származására” és „Szívesen beszél németül”) önidentifikációban elfoglalt értékelő jellege is. Más szóval: minél többen beszélnek a gyerekekkel németül, annál inkább (pozitív) értékként jelenik meg önképükben e két konstruktum.

8. ábra

Az etnikai identitás szerkezet elemeinek kapcsolata a kognitív (opcionális) nemzetiségi identitással

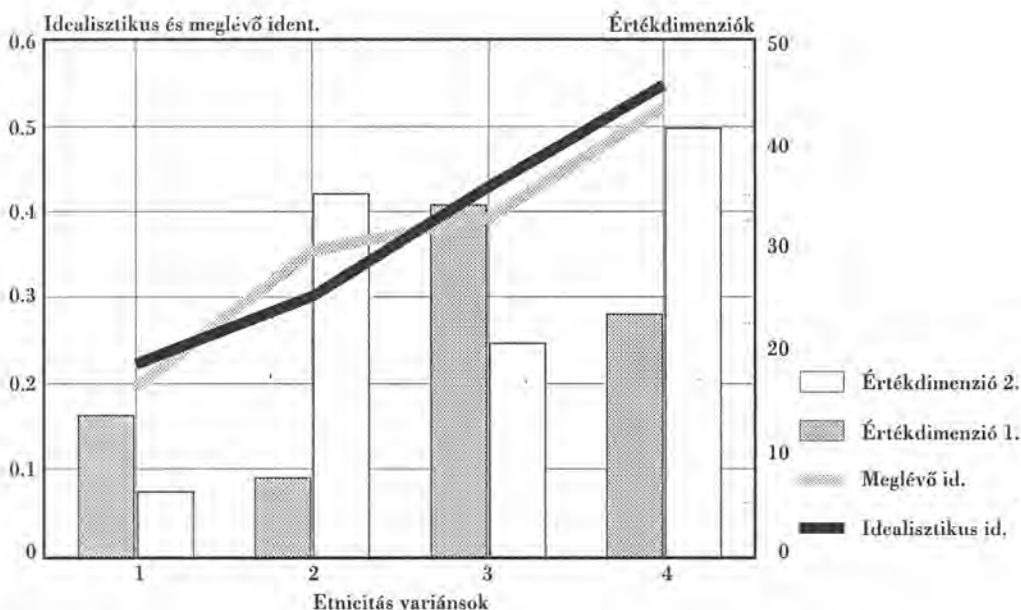
Ha az IDEX segítségével feltárt etnikai identitás szerkezeti elemek és a kognitív (opcionális) nemzetiségi identitás közötti kapcsolatot vizsgáljuk, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy azok körében, akik „magyarként” azonosították magukat, sem a pozitív szerepmódel (idealisztikus), sem pedig a meglévő (empatikus) identifikáció nem éri el a 0,5-es értéket. Ettől az értéktől tekintettük „magasnak” a nemzetiségi csoporttal való identifikációkat. A semleges jellegű kognitív identifikációt („Egy olyan faluban élek, ahol németek laknak”) választók körében mindkét identifikáció kö-

zeli ezt az értéket, a magukat valamilyen módon németként azonosító gyerekek között pedig eléri, illetve meghaladja.

A 9. ábra az etnikai identitás szerkezet fontosabb elemei és az előző fejezetben feltárt etnicitástípusok közötti kapcsolatot illusztrálja.

9. ábra

Az etnikai identitás szerkezet egyes elemeinek kapcsolata az etnicitás variánsaival

Az első két csoportban meglehetősen alacsony a nemzetiségi csoporttal kapcsolatos pozitív szerepmóddel (idealiztikus) és a meglévő (empatikus) identifikáció. A 3. csoportban sem éri el azt a küszöbértéket, amelytől ezeket az identifikációkat a „magas” kategóriába sorolhatnánk. A 4. csoportban viszont ezek az identifikációs paraméterek elérik ezt a küszöbértéket, sőt kisebb mértékben meg is haladják. Elmondható tehát, hogy az Identitás-struktúra Elemzés terminológiája szerint ez a csoport identifikálódik a legerősebben saját nemzetiségi csoportjával.

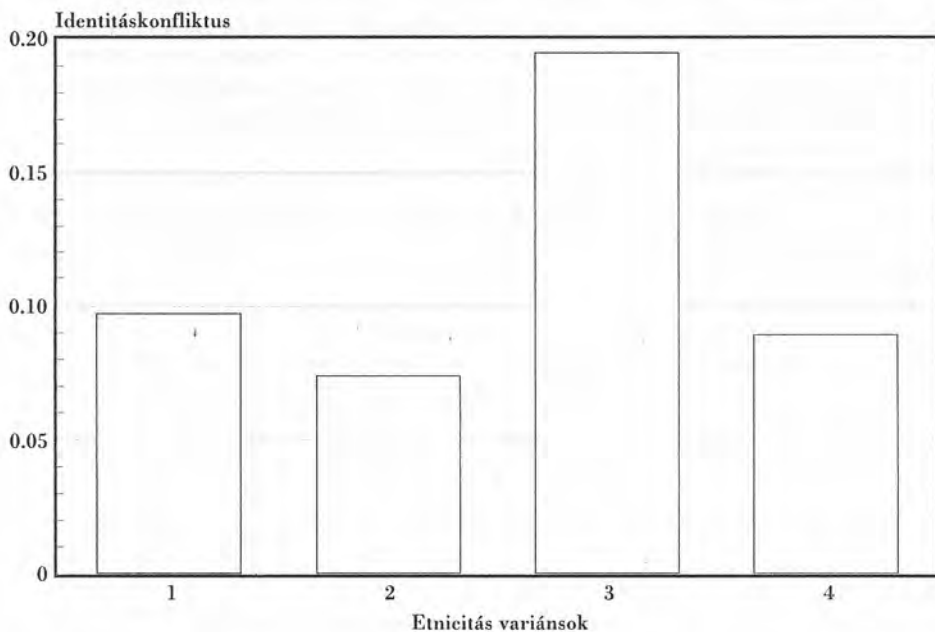
Szólnunk kell még az itt, különféle okok miatt kevésbé elemzett nemzetiségi csoporttal kapcsolatos identitáskonfliktusról. A serdülők körében azonban meglehetősen ritka a nagyobb társadalmi csoporttal kapcsolatos identitáskonfliktus. A serdülőkori identitáskonfliktusok általában közelebb álló jelentős személyekre vonatkoznak, úgymint apa, anya, barát vagy tanár stb. Éppen ezért a vizsgált serdülők körében általában is igen alacsony a saját nemzetiségi csoporttal kapcsolatos identitáskonfliktus. Azt, hogy az etnicitás egyes variánsaiban hogyan alakul a nemzetiségi csoportra vonatkozó identitáskonfliktus, azt a 10. ábra mutatja.

Bár az identitáskonfliktus semelyik csoportban sem a vizsgált minta egészében sem éri el a „magas” vagy „erős” értéket, szembevetendő, hogy az etnicitás 3. csoportjában, amely az etnicitás transzgenerációs és kognitív (opcionális) mutatóin az átlagosnál alig valamivel magasabb értékeket szerzett,

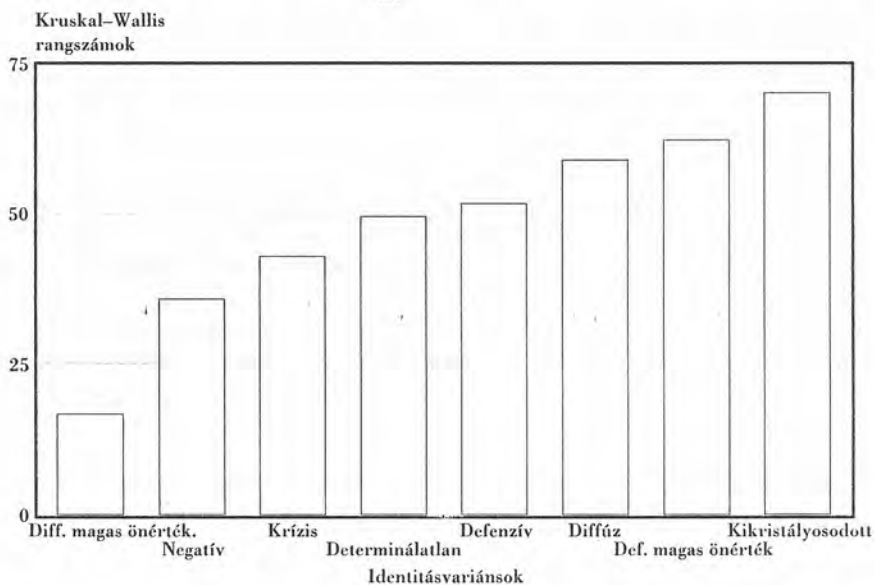
10. ábra

A nemzetiségi csoporttal kapcsolatos identitáskonfliktus egyes etnicitásvariánsok szerint

11. ábra

Az etnikai identitás transzgenerációs és kognitív összetevőjének kapcsolata az identitásvariánsokkal

ez az identitáskonfliktus meghaladja (majdnem kétszeresen) a mintaátlagot. Ez talán egybecseng Kurt Lewinnek (1972) azzal a megállapításával, hogy az etnikai csoportokon belül saját csoportjukkal szembeni negativisztikus attitűdjeik azoknak az egyéneknek vannak, akiknek etnikai identitásuk bizonytalan, nem elég kikristályosodott. Természetesen annak igazolására, hogy itt tényleg erről a jelenségről van szó, még további, a jelenleginél átfogóbb vizsgálatra van szükség.

Végül pedig, ha már megemlítettük a bizonytalan identitást, szólnunk kell arról, hogy az identitászerkezet egyes variánsai milyen kapcsolatban vannak az 1. táblázatban leírt identitásvariánsokkal. A 11. ábra ezt illusztrálja.

Előre kell bocsátani, hogy az etnicitás eme fő mutatója és az identitásvariánsok között statisztikailag jelentős kapcsolat nincsen. Ennek egyik oka az is lehet, hogy egyes identitásvariánsokba nagyon kevés megfigyelés esik. Ezért a 17. táblázatban az identitásvariánsokat két csoportba osztva vizsgáltuk meg ezt a problémát.

17. táblázat

Az etnicitásvariánsok kapcsolata az identitás két fő típusával (százalék)

Etnicitás típus	Identitásvariánsok	
	átlagos/ normális	sebezhető/ váltoékony
1.	46,4	53,6
2.	40,0	60,0
3.	65,2	34,8
4.	54,1	45,9
Átlag	50,8	49,2

A táblázatból és az ábrából egyaránt látható, hogy a váltoékony vagy sebezhető identitástípusba az átlagnál egy kicsit nagyobb arányban figyelhetők meg azok, akik az etnicitás transzgenerációs és kognitív mutatóin alacsony értéket kaptak, tehát az etnikai-nemzetiségi csoporthoz kötődésük gyengébb, míg a nemzetiségi csoporttal kulturálisan, opcionálisan és más mutatók szerint is jobban azonosuló csoportok az átlagnál nagyobb arányban az ún. „normális/átlagos” identitásosztályba tartoznak. Ezt támasztja alá az is, hogy a kikristályosodott identitású serdülők között (7. ábra) igen magas az etnikai-nemzetiségi csoporttal való kulturális és kognitív azonosulás rangszáma. Újra fel kell azonban hívni a figyelmet arra, hogy statisztikailag szignifikáns kapcsolat nincsen a két információ között. E vizsgálatnak sikerült rámutatni arra, hogy az etnikai-nemzetiségi identitás, nemzetiségi csoporttagsággal való kulturális és más jellegű azonosulás jegyei már megfigyelhetők a 14 éves korú serdülők között is egy olyan interetnikus térben is, mint amilyen a magyar társadalmat jellemzi. Természetesen különböző nemzetiségi háttérű és eltérő módon szocializált serdülők esetében ez az azonosulás eltérő mértékű lehet.

Fontos eredménye e vizsgálatnak tehát az is, hogy a kutatás során Magyarországon első alkalommal tesztelt Identitás Explorációs Módszer (IDEX) mutatói szoros kapcsolatban vannak az etnicitás, a nemzetiségi csoportlét hagyományosan definiált transzgenerációs, kulturális és kognitív elemeivel is.

Irodalom

- Bannister, D. (1972): Egy új személyiségelmélet. In: Foss, B. M. (szerk.) *Új távlatok a pszichológiában*. Gondolat, Budapest.
- Collier, M. J.–Thomas, M. (1988). Cultural Identity. An Interpretive Perspective. In: Y. Y. Kim–W.B. Gudykunst (szerk.) *Theories in Intercultural Communication*. Newbury Park, CA: Sage.
- Erikson, E. H. (1968): *Identity: Youth and Crisis*. Norton.
- Erikson, E. H. (1991): Identitásválság önéletrajzi vetületben. In: Erikson, E. H.: *A fiatal Luther és más írók*, Gondolat, Budapest.
- Everitt, B. (1987): *Klaszteranalízis*. MTA Szociológiai Intézet, Budapest.
- Garami E.–Szántó J. (1991): *Magyarországi szlovákok I*. Kutatási jelentés. TÁRKI Gyorsjelentések. Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés, Budapest.
- Garami E.–Szántó J. (1992): A magyarországi szlovákok identitása. In: *Régió*, 3. évf. 2. szám.
- Gifi, A. (1990): *Nonlinear Multivariate Analysis*. John Wiley & Sons, Chichester, New York, etc.
- Kelly, G. A. (1965): *A Theory of Personality. The Psychology of Personal Constructs*. The Norton Library, New York.
- Központi Statisztikai Hivatal (1991): *A nemzetiségi népesség száma egyes községekben (1960–1990)*. (Összállította: Czibulka Zoltán), Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Krejci, J.–Velimski, V. (1981): *Ethnic and Political Nations in Europe*. Croom Helm, London.
- Länge, A. (1989): Identifications, perceived cultural distance and stereotypes in Yugoslav and Turkish youth in Stockholm. In: Liebkind, K. (ed.) *New Identities in Europe. Immigrant Ancestry and the Ethnic Identity of Youth*. European Science Foundation, Gower Publishing Co. Ltd. Aldershot.
- Lewin, K. (1972): *Mezőelmélet a társadalomtudományban*. Gondolat, Budapest.
- Parsons, T. (1975.) Change of Ethnicity. In: Glazer, N.–Moynihan, D. P. [szerk.] (1975.) *Ethnicity. Theory and Experience*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Pataki F. (1982): *Az én és a társadalmi azonosságtudal*. Kossuth, Budapest.
- Rejtő L. (1992): Boolean Factor Analysis. In: Rudas T. (ed.): *Distat 2.0 Manual*. TÁRKI, Budapest.
- Sudman, S.–Kalton, G. (1986): New Development in the Sampling of Special Populations. In: *Annual Review of Sociology*, Vol 12.
- Trudgill, P. (1983): *Sociolinguistics. An introduction to language and society*. Penguin Books, London.
- Turner, J. C. (1977): Towards a Cognitive Redefinition of the Social Group. In: Tajfel, H. (ed.) *Social Identity and Intergroup Relations*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Weber, M. (1992): Etnikai közösségi kapcsolatok. In: Weber, M.: *Gazdaság és társadalom 2/1*. kötet. Közgazdasági és Jogász Könyvkiadó, Budapest.
- Weinreich, P. (1989): Variations in Ethnic Identity: Identity Structure Analysis. In: Liebkind, K. (ed.) *New Identities in Europe. Immigrant Ancestry and the Ethnic Identity of Youth*. European Science Foundation, Gower Publishing Co. Ltd, Aldershot.
- Weinreich, P.–Northover, M.–McCready, F. (1989): *IDEXPC: Identity Exploration Using Identity Structure Analysis. Software for Personal Computers*. User Guide. University of Ulster at Jordanstown, Belfast.
- Yinger, M. J. (1985): Ethnicity. In: *Annual Review of Sociology*, Vol. 11.

***

Dr. Peter Weinreich az Ulsteri Egyetem (Észak-Írország) pszichológiai tanszékének professzora. A korábban említett speciális identitásvizsgáló módszer kidolgozása az ő nevéhez fűződik. Ugyancsak az általa vezetett munkacsoport készítette el az e módszerrel nyert adatok számítógépes feldolgozására szolgáló programot. Ezúton is szeretném hálámat kifejezni neki, hogy bevezetett e rendkívül érdekes vizsgálati módszer rejtelmeibe, és rendelkezésemre bocsátotta a szükséges számítógépes programot.

A Boole-faktor elemzés Boole angol matematikusról elnevezett statisztikai eljárás. Lásd REJTŐ, 1992.

Sajnos, felnőtt német nemzetiségi lakosság köréből nincsenek ilyen jellegű adataink. A felnőtt szlovák nemzetiségű lakosság körében tapasztaltuk viszont, hogy általában a megkérdezettek 23-

28 százaléka szlováknak mondta magát, kb. 60 százalékuk „par excellence” magyarnak tekinti magát, míg 12-17 százalékuk általában valamilyen semleges, kitérő választ adott erre a kérdésre.

E statisztikai módszert jelölő angol mozaikszó a PRINCALS, amely a PRINCipal Component Analysis with Alternating Least Square Weighting rövidítése.

Azt az etnikai nemzetiségi közösségekből, csoportokból érkező nyomást, amely a fiatalabb generációkat az etnikai, vagy nemzetiségi csoporttagság elfogadására, a nemzetiségi identitás felvállalására „kényszeríti”, „mások által kiszabott identitásnak” nevezik, s az etnikai-nemzetiségi kutatások egyik új területe. Lásd pl. COLLIER–THOMAS, 1998.

Az IDEX módszer ajánlásaiban ez az érték 0,7 körül van, de a minta alacsony elemszáma és az IDEX-kérdőív viszonylagos egyszerűsége miatt ezt megváltoztattuk. Erre egyébként az IDEX-módszer lehetőséget ad.

V. Hírünk a világban

Bismarck és a magyar—román konfliktus 1868-ban*

A porosz diplomáciai levelezésben Magyarország 1868 első felében elvétve fordult elő. Ennek kétségkívül¹ voltak személyi és technikai okai is. Werther bécsi porosz követ viszonya az emlékezetes koronázási jelentés óta nem melegeedett fel Beust osztrák—magyar külügyminiszterrel, az Észak-német Szövetség pedig, más hatalmaktól eltérően, még mindig késlekedett a pesti főkonzulátus felállításával. De igazából nem is akadt érdemleges jelenteni való. A közönyt csak Jerôme Napóleon herceg 1868 júniusi pesti látogatása törte meg; ekkor a magyar vonatkozás a pétervári és a konstantinápolyi postában is előfordult, és a látogatással egy hosszú pesti ügynökjelentés is foglalkozott.¹ A jelentésírók fontosnak találták tudatni, hogy információik szerint a francia herceg szoros kontaktust alakított ki a magyar fővárosban tartózkodó lengyel emigránsokkal. A részletesebb és alaposabb tájékoztatást Berlinből sem reklamázták. Bismarck, aki 1868 februárjában újra kiásta a csatabárdot a Monarchia ellen, úgy tűnik, megelégedett arról a nézetéről, hogy Beust ellen adandó alkalommal Magyarország is felhasználható.² Nem kizárt persze, hogy tisztában volt azzal, hogy a román és a magyar lapot nem tarthatja egyszerre a kezében. A kétségkívül meglevő ellentmondás feloldását az is késleltette, hogy a szövetségi kancellár a nyár elején meggyengült idegekkel varzini birtokára vonult, és a tél kezdetéig alig vett részt az ügyek intézésében.³

Minden bizonnyal a külpolitikai irányításban mutatkozó működési zavarok is hozzájárultak ahhoz, hogy a bécsi porosz követség eleinte akkor sem szentelt figyelmet a magyar vonatkozásnak, amikor az német szempontból már rászolgált a nagyobb érdeklődésre. A magyar napilapok 1868 közepétől egyre többet foglalkoztak Romániával. A román újságokból közölt idézetekkel azzal ijesztgették olvasóikat, hogy a keleti szomszéd Erdély megszerzésére pályázik.⁴ És ha akadtak is olyan sajtóhangok, amelyek bagatellizálták a román veszélyt,⁵ a magyar kormány nem vette az ügyet félvállról. A minisztertanács már 1868. márciusi ülésén elhatározta, hogy sajtópert indít Román Sándor országgyűlési képviselő *Federațiunea* című lapja ellen, mert az újság „a magyar szent korona alá helyezett terület tökéletes álladalmi egységének tetteles felbontására” izgatott,⁶ november 12-én pedig úgy döntött, hogy a *Perseveranza* című bukaresti lap magyarországi postai terjesztését megtiltja.⁷

Werther akkor figyelte fel igazán a román ügy jelentőségére, amikor Beust 1868 szeptemberében rosszállását fejezte ki előtte a nagyarányú romániai porosz fegyverszállítások és Brătianu román miniszterelnök erdélyi zavarkeltése miatt.⁸ De hogy a bécsi porosz követség még mindig mennyire mögötte maradt az eseményeknek, lemérhető azon, hogy Landenberg bécsi porosz ügyvivő november elején írt jelentésében meglepődését fejezte ki afölött, hogy a *Pesti Napló* is csatlakozott a románellenes kórushoz.⁹

* Részlet a szerző készülő „Bismarck és Magyarország” c. monográfiájából

Ha a bécsi porosz követség felületesen tájékoztatott is a román törekvések magyarországi visszhangjáról, a berlini külügyminisztérium bőven rendelkezett információkkal arról, hogy az európai fővárosokban milyen nyugtalanságot váltott ki a román kormánynak Törökországgal és a Monarchiával szembeni magatartása.¹⁰ A berlini angol nagykövet november elején személyesen is jelezte a külügyi államtitkárnak kormánya ezzel kapcsolatos aggodalmait. Thile szükségesnek látta, hogy minderről levélben tájékoztassa a betegszabadságon levő Bismarckot. Egyúttal megkérdezte, hogy nem tartaná-e célszerűnek, ha figyelmeztetnék Bukarestet, hogy állítsa le a magyarellenes saját-polémiát.¹¹ A szövetségi kancellár nem válaszolt, ezért Thile november 10-én, az erdélyi román agitációról készült emlékirat kíséretében, újra feltette a kérdést: nem kellene-e a román kormányt az agitációtól eltanácsolni. Lakonikus választ kapott: Bismarck ráírta a levél margójára, hogy igen. Az egyszavas állítmányból, ahogy ez a külügyminisztériumban szokásos volt, terjedelmes instrukciót kerekítettek. Keyserling, a bukaresti főkonzul utasítást kapott annak közlésére, hogy a Romániához való csarlakozást célzó erdélyi mozgalmakat a porosz érdekeknek megfelelően le kell állítani. A magyarok, így tovább az instrukció, a mi barátaink, és átmennének az ellenséges táborba, ha az erdélyi románokat Bukarestből uszítani látnák. Brătianu dákoromán politikája teljes ostobaság. Az ország Erdély bekebelezése után úgy roppanna össze az első összeütközés alkalmával, mint agyagedény a vasedények között.¹²

Károly román fejedelem figyelmesen hallgatta végig a Berlinből jövő intelmet. Késznek is nyilatkozott arra, hogy megjavítsa Romániának a Monarchiához fűződő viszonyát, arra azonban, hogy változtasson kormánya összetételén, nem mutatott hajlandóságot. Mint mondotta, az átalakítás csak a parlament feloszlatása révén lenne lehetséges, a feloszlatást viszont, mint alkotmányos uralkodó, nem kezdeményezheti.¹³ A porosz figyelmeztetés így végeredményben hatástalan maradt. Pesten is úgy érzékelték, hogy semmi sem változott. Stirbey herceg, volt román külügyminiszter még október végén a magyar fővárosban járt, és hosszasan beszélgetett Andrássyval. Hogy miről tárgyaltak, azt a magyar miniszterelnök és a román politikus egyaránt elmondta a pesti francia konzulnak, aki minderről részletesen beszámolt a külügyminiszternek.¹⁴ Castellane jelentésének tanúsága szerint a magyar miniszterelnök, aki pedig már igencsak aggodalmaskodott a bukaresti fejlemények miatt, barátságos arcát mutatta tárgyalópartnerének. Biztosította a román politikust, hogy Magyarországon senki sem gondol a fejedelemség anektálására, és hosszasan ecsetelte a szlávokkal szembeni magyar—román érdekközösség jelentőségét. Andrássy nem szimulált, legjobb meggyőződése szerint nyilatkozott így, de hogy mindezt október végén tartotta szükségesnek hangsúlyozni, az adott politikai szituációból kövkezett: a kijelentésekkel nyilvánvalóan a dákoromán irányzatot szándékozott erőltetni. A bécsi olasz követtel, Pepoli márkival beszélgetve november közepén viszont egészen más hangot ütött meg. Kertelés nélkül kijelentette, hogy a román törekvések Magyarországgal integritását veszélyeztetik. Az eszmecsere során Poroszország is szóba került. Andrássy kijelentette, hogy jóllehet Magyarországon általában rokonszenveznek Poroszország nemzeti politikájával, de ha ez a hatalom a dunai fejedelemségekben olyan törekvéseket támogat, amelyek nyilvánvalóan ütköznek Magyarország érdekeivel, akkor a magyar kormány kénytelen Bécsben és Párizsban keresni a szükséges támogatást. Mindaz, amit a magyar miniszterelnök mondott, nem maradt az olasz diplomácia titka. A beszélgetésről írt követi jelentés tartalmát az olasz külügyi államtitkár a firenzei porosz ügyvivő tudomására hozta. Egyúttal azt a kívánságát is közölte, hogy Poroszország vessen latba befolyását, és Károly fejedelmet térítse el arról az útról, amely az európai béke veszélyeztetéséhez vezet.¹⁵

A firenzei porosz ügyvivő az olasz külügyi államtitkár közléseiről november 18-án távirati jelentést küldött Berlinbe. A külügyminisztérium, miután desiffrózta a szöveget, november 20-án továbbította azt Varzinba. A jelentést olvasva az apátia tüneteivel küszködő Bismarck úgy felkapta a fejét, mint az öreg csataló, amely trombitaszót hall. November 22-én még virradat előtt utasította a külügyminisztériumot, hogy Keyserling útján figyelmeztessék Károly fejedelmet: ha nem szüntetik be a Magyarország elleni agitációt, Poroszország részéről nyilvános rosszallásra, esetleg a főkonzul visszahívására számíthatnak.¹⁶ A külügyminisztérium lépést tartott az újra aktivizálódott szövetségi kancellár tempójával, és az utasítást még aznap reggel továbbította a bukaresti főkonzulnak.¹⁷ A kapkodó sietség nem korlátozódott Bukarestre. A firenzei porosz ügyvivő másnap táviratot kapott, hogy köszönje meg a külügyi államtitkártól nyert információkat, és közölje, hogy figyelmeztetést intéztek a román kormányhoz.¹⁸ Néhány nap múlva tájékoztatást küldtek Londonba, Bécsbe és Konstantinápolyba arról, hogy leintették a románokat,¹⁹ Thile pedig személyesen igyekezett meggyőzni a berlini francia nagykövetet arról, hogy Poroszország a román ügyekben minden gyanú fölött áll.²⁰

A meglehetősen goromba német intervenció nem maradt eredmény nélkül. A bukaresti főkonzul már november 25-én jelentette, hogy Károly fejedelem átalakította kormányát, és elmozdította Brătianut.²¹ A Ghika vezette új román kormány sem tudott azonban bizalmat ébreszteni maga iránt az európai fővárosokban. A berlini külügyminisztériumba sorra érkeztek a jelentések arról, hogy Párizsban, Konstantinápolyban és Bécsben továbbra is elégedetlenek Bukaresttel. A londoni porosz nagykövet egyenesen azt jelentette, hogy brit vélemény szerint a miniszterek lecserélésével semmi sem változott,²² és Gorcsakov orosz kancellár is azt mondta a pétervári porosz követnek, hogy az új kormánynak változatlanul Brătianu a lelke.²³ Károly román fejedelem a mindenfelől mutatkozó bizalmatlansággal szemben igyekezett megnyugtatólag hatni. Pepoli márkinak, aki levélben hívta fel a figyelmét a Magyarországgal való jóviszony kialakításának fontosságára,²⁴ megírta, hogy nála jobban senki sem kívánja a szomszédos országokhoz való közeledést,²⁵ Bismarckot pedig december 23-án biztosította, hogy megkülönböztetett figyelmet szentel a román–magyar viszony alakulásának.²⁶ A román fejedelem azonban mindkét levélben leszögezte, hogy a jószomszédi viszony kialakítása csak akkor lehetséges, ha a magyar kormány megváltoztatja az erdélyi románokkal szemben folytatott politikáját.

A levél alkalmat szolgáltatott Bismarcknak arra, hogy visszatérjen a román témára, és 1869. február elején, most már nyugodtabb körülmények között kifejtse a román külpolitikával kapcsolatos elgondolásait. A levélnek az erdélyi románokkal foglalkozó passzusát figyelmen kívül hagyta — az államérdek kategóriáiban gondolkodó szövetségi kancellár egyszerűen érzéketlen volt a nemzetiségi kérdés iránt —, és tisztára külpolitikai természetű argumentumokat sorakoztatott fel. Nyomatékkal figyelmeztette Károlyt, hogy az expanzív politika Romániát szinte valamennyi európai hatalommal konfliktusba sodorná, és ilyen esetben, a meglévő dinasztikus rokonszenv ellenére, Poroszország sem nyújthatna segítséget. Hozzátette még ehhez, hogy Románia Erdély megszerzése esetén sem lenne elég erős ahhoz sem, hogy állami önállóságát megőrizze. Romániának a terjeszkedő politika helyett — így tovább a szövetségi kancellár — a belső konszolidációban és a szomszédokkal való jóviszony kialakításában kell üdvét keresnie. Hosszasan foglalkozott a továbbiakban a Törökországhoz fűződő viszonnal és — az általunk tárgyalt összefüggésben ennek van nagyobb jelentősége — Románia és Magyarország kapcsolatával. Megnyugtatta a román fejedelmet, hogy a magyarokban nincs annexiós szándék, hiszen ez utóbbiak veszély nélkül nem szaporíthatják államukban a nem magyar népességet, ugyanakkor figyelmeztette arra, hogy a magyarok

rendkívül érzékenyek, mert lélekszámuk csekély, és a népek mozaikját tartják össze, amelyben a románok több millióval részesednek. A levél legfontosabb része, tulajdonképpen mondanivalója ezután következett. A magyaroknak a bécsi kormány és Brätianu által felkeltett bizalmatlanságát lecsillapítani nem csupán román, hanem német szűkséglet is, írta a szövetségi kancellár. A magyarok bizalma számunkra a béke kezessége, és az akadálya annak, hogy Ausztria egy ellenünk irányuló koalícióban részt vegyen. A crescendo ehhez úgy hangzott, mint a novemberi goromba fenyegetés: a porosz kormány minden rendelkezésére álló eszközzel kénytelen lenne védekezni az olyan gyanúsítás ellen, hogy szolidaritást vállal az Erdély megszerzésére irányuló román szándékokkal.²⁷

Összinté és egyértelmű beszéd volt ez, és a román fejedelem ha akarta, érthetett belőle. A levélnek azt a kitételét azonban, amely szerint a magyarok bizalmatlanságának felkeltésében Brätianuval együtt a bécsi kormány is ludas, bizonyára nem tudta hová tenni. Első pillanatra a történész sem tudja, mint ahogy azt sem, hogy a berlini osztrák—magyar követ, a közös külügyminiszter egyetértésével meggyanúsította Bismarckot, hogy a magyarok iránti előzékenységével a Bécs és Pest közötti egyetértést akarja megzavarni.²⁸ Egyik állítása sem állta meg a helyét. A közös külügyminiszternek volt annyi judíciuma, hogy ne használjon ilyen kétélű fegyvert (november elején éppen hogy bepanaszolta a románokat Párizsban²⁹), a szövetségi kancellár pedig elsősorban megnyugtatót akarta a magyarokat, nem Bécs ellen ingerelni. Ezért az egészet el lehetne intézni azzal, hogy a Berlin és Bécs közötti diplomáciai vetélkedés civakodássá fajult, és a vitatkozók rágalmakat terjesztettek egymásról. A források azonban arról árulkodnak, hogy ennél mégiscsak többről volt szó. Beust ugyanis, jóllehet teljesen véltlen volt a román aktivitás keletkezésében, attól nem idegenkedett, hogy a tőle függetlenül kibontakozó fejleményeket valamiképpen kamatoztassa.

Az osztrák—magyar közös külügyminiszter 1866-os hivatalba lépése óta a Majnára szegezte tekintetét. Hivatását annak megakadályozásában találta meg, hogy Poroszország átlépje az északot és délt elválasztó határfolyót. Feltételezte, hogy a végső döntést a Franciaország és az Északnémet Szövetség közötti háború hozza majd meg. Meggyőződése volt azonban, és ezt több alkalommal le is írta,³⁰ hogy ha a háború a Rajna mellett lobban lángra, akkor Franciaország előnytelen pozícióba szorul, mert nemcsak Poroszországgal, hanem Németországgal, mint olyannal kerül szembe. A Monarchia hasonlóképp, mert saját német lakosságára való tekintettel nem avatkozhat be Franciaország oldalán. Beust ezért minden alkalommal azt szuggerálta a franciáknak, hogy keleten alkítsanak ki együttműködést, és a német kérdést a Poroszország szempontjából kedvezőtlen keleti térrénumon vigyék döntésre.

A Románia és Törökország, valamint a Románia és a Monarchia között keletkezett feszültség kapcsán Beust úgy érezte, hogy a teória világából a cselekvés mezejére léphet. Metternich herceg, a Monarchia párizsi nagykövete november 6-án utasítást kapott: hívja fel III. Napóleon figyelmét arra, hogy itt az alkalom, hogy Poroszországot falhoz szorítsák. Ha Románia miatt összeütközésre kerül sor Oroszországgal, Poroszország kénytelen az utóbbi mellé állni, ezáltal viszont elveszíti Németországban az iránta táplált rokonszenvet. Az ilyen porosz—francia háború nem ébreszt többé nemzeti érzelmeket Németországban, a Monarchia is minden további nélkül Franciaország mellé állhat, és a magyarok is teljes odaadással támogathatnának egy olyan háborús politikát, amelynek a keleti kérdés a tárgya.³¹ A közös külügyminiszter nem várt csupán a franciákra, maga is tett egyet-mást, hogy a kívánt situáció előálljon. Előbb az 1856-os párizsi szerződést aláíró hatalmaknak indítványozta, hogy oldják fel Törökországot a Románia elleni katonai intervenció tilalma alól, majd a török kormányt ösztönözte, hogy fegyveresen lépjen fel az engedetlen vazallus ellen.³² A török intervenció rögtön orosz beavatkozást vont volna maga után — Gorcsakov a pétervári po-

rosz követtel beszélgetve nem hagyott efelől semmi kétséget³³ —, és ebben a helyzetben az európai hatalmak aligha maradhattak volna tétlenek. A Monarchia mindenesetre felkészült az eshetőségekre. November 21-én Budán ülést tartott a közös minisztertanács. Döntés született arról, hogy Oroszországra való tekintettel tartózkodni kell ugyan a román határon történő csapatösszevonástól, de az Erdély elleni román agresszivitás megmutatkozása esetén rögtön be kell vonulni Havasalföldre.³⁴

Az osztrák—magyar cselekvési szándék azonban ezen a ponton megtorpant. A konstantinápolyi követ november 22-én utasítást kapott, hogy tanácsolja el a törököket a Románia elleni fegyveres fellépéstől. Dietrich Beyrau, az Oroszország keleti politikájáról írt könyvében azzal magyarázza a váratlan fordulatot, hogy ekkor jelent meg a *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* Bismarck által inspirált cikke, amely dezavualta a román törekvéseket, és ezek után nem volt lehetőség többé Poroszország diszkreditálására.³⁵ Hogy valóban így volt-e, nem lehet tudni. Mint ahogy azt sem, hogy a novemberi kritikus napokban Bismarck tisztában volt-e azzal, hogy nem csupán a magyarok rokonszenvének megőrzéséről van szó, hanem sokkal nagyobb tétben megy a játék. Tény viszont, hogy a szövetségi kancellár a későbbiek során szórványos újsághírekből összerakta magának, de mondhatni, hogy inkább zseniális intuícióval megsejtette, hogy tulajdonképpen mi is forgott kockán.

Bismarck 1869. január 6-án köziratot intézett a külképviseletek vezetőihez. A terjedelmes instrukció, amelyet a szokástól eltérően nem fogalmazóival készítettet, hanem maga diktált tollba, kizárólag a követek tájékoztatására szolgált. A szövetségi kancellár a bizalmas íratban hosszasan kifejtette, hogy a Monarchia, amely nem rendelkezik megfelelő hatalmi adottságokkal, soha nem volt képes arra, hogy önerőből érje el a maga elé tűzött célokat. Ezért mindig olyan konstelláció előállítására törekedett, amely lehetővé tette számára, hogy a döntő súlyt ő vesse a mérleg serpenyőjébe. Bismarck véleménye szerint Beust is ezekhez a tradíciókhoz igazodott, amikor a Franciaország és az Északnémet Szövetség közötti háború kirobbantását vette célba. Még hozzá olyan francia—porosz háborút, amely a keleti térrénumon keletkezik, és amelynek során újra feláll az Oroszország elleni krími koalíció. Bismarck egy olyan háborútól, amely a Németország elleni francia támadással indul, nem tartott. Úgy vélte, hogy ilyen esetben a nemzeti érzület Poroszországot támogatja, a magyarok állásfoglalása és Oroszország hatalmi súlya pedig semlegességre kényszeríti Ausztriát. Ha viszont a koalíciót sikerül először Oroszország ellen irányítani, Poroszország kényszerű választás elé kerül. Vagy társul Oroszországgal, és ezzel egy német szempontból népszerűtlen, agresszív kabinetháborúba bonyolódik, vagy cserben hagyja Oroszországot, ezzel viszont annak a veszélynek teszi ki magát, hogy orosz békekötés esetén ugyanezen koalícióval szemben maga szigetelődik el anélkül, hogy Oroszország segítségére számíthatna. A lehetséges situáció alternatívái tisztára olyanok voltak, mint a Beust november 6-i levelében foglaltak, csak ami ott kívánatosnak mutatkozott, itt katasztrófálisnak minősült. De mielőtt a követek kétségbe estek volna a helyzet kilátástalansága miatt, az instrukcióból azt is megtudhatták, hogy a Romániában idejében véghezvitt kormányváltással sikerült elválni azokat a szálakat, amelyeket hosszú kezek szörtek azért, hogy Magyarország és Törökország biztonságát, a román nép nyugalma és Európa biztonságát megzavarják.³⁶

A szövetségi kancellár mindezt nem önelégültség nélkül vetette papírra, hiszen ő volt az, aki merész mozdulattal elvágta a veszedelmes szálakat. Az önelégültség ezért nem is volt indokolatlan. Mindamellet némi beismerésnek és önkritikának is helye lett volna. A szálakat, amelyekbe a

porosz külpolitika majdnem beleborlott, a szövetségpolitikai megfontolások alapján a hosszú kezek eredetileg Berlinből gombolyították.

A terjedelmes instrukciót tollba diktálva Bismarck arról sem feledkezett meg, hogy piros és fekete pontokat osztó iskolamester módjára a magyarokat megdicsérje. A levélben az állt, hogy az osztrák kancellár németországi terveinek kudarca a magyarországi hangulatnak köszönhető. A magyarok ugyanis kellő politikai éleslátással ismerték fel, hogy az osztrák—francia koalíció németországi győzelme kivívott önállóságuk megsemmisítését vonná maga után. A magyarokkal való nagy elégedettség a külügyminisztérium egészét eltöltötte. Theodor von Bernhardi még december elején olyan hangokat hallatott itt, hogy a délszlávokról és a románokról nem akarnak többé tudni, mert ezek gyenge, korrumpálható és állhatatlan népek, a magyarok viszont energikusak, akikkel lehet valamit kezdeni, és akikre számítani lehet.³⁷ A megnyilatkozások arra vallottak, hogy a bismarcki szövetségi politikában vége szakadt a szerbekkel és a románokkal való flörtölésnek, és abban a magyar vonatkozás minden eddiginél fontosabb helyre került.

A magyarokkal való együttműködés lehetőségét Berlinben abból az eredetileg Landenberg által megfogalmazott,³⁸ és amint a fentiek mutatják, Bismarck által is elfogadott tézisből vezették le, hogy a magyar és a porosz érdekek Németországban egybevágnak. Kölcsönösen érdekeltek ugyanis abban, hogy Ausztria ne nyerje vissza régi németországi állását. A magyar külpolitikai törekvésekről formált vélemény sok tekintetben megállta a helyét. Hogy Magyarországon rokonszenveznek Poroszország nemzeti törekvéseivel, azt Andrassy nem csupán udvariasságból mondta a bécsi olasz követnek.³⁹ Orczy Béla, a közös külügyminisztérium osztályfőnöke Andrassy számos olyan kijelentését jegyezte fel naplójába, amely szerint a magyar miniszterelnök végképp szakítani akart a német velleitásokkal.⁴⁰ A magyar miniszterelnök Kállay Béni előtt is rosszalotta, hogy Beust még mindig nem akarja a délnémeteket teljesen elfelejteni, és azt mondta a belgrádi főkonzulnak, hogy a közös külügyminisztert el kell ettől az iránytól téríteni.⁴¹ A Bukarestben végbement kormányváltozás, majd a *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* háromrészes románellenes cikksorozata rendkívül kedvező visszhangot váltott ki a magyar sajtóban. A *Hazánk* cikkírója a lap november 27-i számában elégedetten állapította meg, hogy Poroszország nem lehetett olyan esztelen, hogy fölládozzon oly hatalmas barátot, mint Magyarország, Románia rokonszenvének kedvéért.⁴² A *Pesti Napló* publicistája december 12-én pedig megnyugodva könyvelte el, hogy alaptalannak bizonyult a félelem Poroszország azon szertelen ambícióitól, melyek őt szükségképpen Oroszország karjaiba hajtják.⁴³

A két pesti napilap imént idézett írásai azonban nem tükrözték teljesen a magyarországi hangulatot. A bukaresti kimos affér és annak elintézése a legszélesebb körökben éppen hogy nem megnyugvást keltett, hanem további gyanakvást váltott ki. Egy december 6-án keltezett, a berlini külügyminisztériumba továbbított pesti ügynökjelentésben az állt, hogy a hangulat ugyan nem ellenséges a poroszokkal szemben, de az aldunai országokban és a hazai nemzetiségek között folytatott intrika és agitáció a közvéleményben kedvezőtlen fordulatot eredményezett. A bukaresti kormányátalakítást a közvélemény és maga a magyar kormány is csupán manővernek tartja, ezért a kormánysajtó olyan direktívákat kapott, hogy a porosz lapok előzékeny megnyilvánulásait hagyja figyelmen kívül. A jelentés szerint a poroszokkal szembeni bizalmatlanságot csak fokozza, hogy Pesten úgy tartják, hogy a porosz és az orosz politika céljai a dunai fejedelemségben egybevágnak, és nincs az a rossz, amit az oroszokról a magyar fővárosban el ne hinnének.⁴⁴ Az előbb említett, Poroszország iránt kétségtől barátságos hangvételű *Pesti Napló*-cikk is azzal fejeződött be, hogy ha Poroszország mégis folytatná romániai zavarkeltését, akkor Magyarország Ausztria mellé áll az

1866-os prágai béke teremtette állapotok megvédésében.⁴⁵ A Majna-vonal volt a témája a *Pesti Napló* december közepén megjelent, nagy feltűnést keltő cikkének is, amelynek szerzője Magyarország számára egyenesen casus belli-nek minősítette a prágai békében megállapított határ Poroszország általi megsértését.⁴⁶

A *Pesti Napló* cikkének, amely egy Deák-párti képviselő tollából származott, igen nagy irodalma keletkezett. Visszaemlékezők és történészek, ahányan csak írtak róla, mindnyájan bagatellizálni igyekeztek annak jelentőségét. Falk Miksa, a *Pester Lloyd* szerkesztője állította, hogy Kemény Zsigmond olvasatlanul adta azt nyomdába,⁴⁷ Halász Imre, aki ugyanennek a lapnak a munkatársa volt, visszaemlékezéseiben bizonygatta, hogy a cikk ellenkezett Andrassy nézeteivel,⁴⁸ Wertheimer Ede, az Andrassy-életrajz szerzője pedig hangsúlyozta, hogy a cikkben foglaltak csupán szerzőjének egyéni véleményét fejezték ki.⁴⁹ Valóban, néhány nappal a cikk közreadása után közlemény jelent meg a *Pesti Naplóban*, amelyben az állt, hogy a kérdéses írásban egyesek magánvéleménye foglaltatik, a Deák-pártnak azonban ahhoz semmi köze sincs.⁵⁰ A cáfolat azonban nem helytálló. Két nappal az eredeti cikk dementírozása után Andrassy megnyugtatta Beustot, hogy az abban kifejtett nézetek nagy részével az egész Deák-párt egyetért, és biztosította a közös külügyminisztert, hogy a magyar kormány a közösen kialakított politikában nem fogja őt cserben hagyni. Hosszasan kifejtette, hogy a cáfolat közzétételére az ellenzék miatt volt szükség, mert az a közelgő választásokon a Deák-párt hátrányára használhatta volna ki a Majna-vonallal kapcsolatos kijelentéseket.⁵¹ Andrassy a pesti francia főkonzulnak úgy nyilatkozott, hogy a *Pesti Napló* cikke kárt okozott, mert Poroszországnak lehetőséget nyújtott, hogy beavatkozzék a magyarországi választásokba, és egyúttal óvta a francia kormányt attól, hogy a cikkben foglaltaknak túlzott jelentőséget tulajdonítson. A francia főkonzul ugyanakkor nem kis meglepetéssel hallhatta a magyar miniszterelnök szájából, hogy Magyarország soha nem fog Németország oldalán háborút viselni Franciaország ellen, hogy ő maga is híve annak, hogy megegyezés jöjjön létre Franciaországgal, jóllehet szükségesnek tartja, hogy a franciák iránti hajlandóság a választásokig titokban maradjon.⁵²

Hogy a magyarokat a szép berlini bizonyítvány ellenére nem tölti el Poroszország iránti lelkesedés, arról Bismarck a pesti ügynökjelentésen kívül más csatornákon keresztül is értesülést szerezhett. Werther 1869 január 6-án azt jelentette, hogy magyar kormánykörökben még mindig elkeresedett románellenes hangulat uralkodik, és tartja magát az a vélemény, hogy mindaz, ami Bukarestben végbement, porosz kezdeményezésre történt. A követ azt is megírta, hogy Andrassy maga is úgy hiszi, hogy Poroszország pénzzel támogatja a magyar ellenzékét.⁵³ Werther a jelentést írva ebben a tekintetben még hangfogót használt, mert, ha hinni lehet a bécsi francia nagykövetnek, a magyar miniszterelnök valóságos kirohanást rendezett. Azt vágta a hitetlenkedő porosz követ fejéhez, hogy ismeri az ügynökök neveit, tudja, hogy mikor és mekkora összeggel érkeztek Magyarországra, és kész arra, hogy a listát a bécsi porosz követség rendelkezésére bocsássa.⁵⁴ Bismarck a közös ismerős, Scher-Thoss gróf tolmácsolásában is hallhatta, hogy a porosz—magyar viszonyra igen rossz következményekkel járhat a porosz ügynökök magyarországi tevékenysége.⁵⁵

A szövetségi kancellár mi mást is tehetett, miként 1867 őszén Wimpffent, a berlini osztrák—magyar követet, most Scher-Thoss grófot biztosította, hogy nem tart provokátorokat Magyarországon. Hogy szavainak nyomatékot adjon, azt is elmondta, hogy Romániát a diplomáciai kapcsolatok megszakításával fenyegette meg.⁵⁶ Az ismétlődő magyar ukklamációkból mindamelllett azt szírték le Berlinben, hogy nem ismerik eléggé a magyarokat, és tenni kell valamit annak érdekében, hogy jobb tájékoztatáshoz jussanak. 1869 februárjában ezért döntés született arról, hogy rendszeresen figyelemmel kell kísérni a magyar sajtó megnyilvánulásait. A *Pesti Napló*, a *Hon* és a *Ha-*

zánk szemlélését irányozták elő, úgy, hogy ezeknek a lapoknak a cikkeiből hetenként két-három alkalommal összeállítást kell készíteni. A lapszemle készítésére kiadott direktíva szerint elsősorban a porosz külpolitikával kapcsolatos magyar állásfoglalásokat kellett figyelemmel kísérni, de a románokkal, oroszokkal, szlávokkal és egyáltalán a keleti kérdéssel kapcsolatos magyar megnyilvánulások is érdeklődésre tartottak számot.⁵⁷ A külügyminisztériumban nem esett szó arról, hogy ezt a tipikusan a követség tevékenységi körébe tartozó feladatot miért kell a központnak átvállalnia, de a döntés maga arra vallott, hogy a bécsi követség ezzel kapcsolatos teljesítményével igencsak elégedetlenek lehetnek.

Minden bizonnyal a jobb informáltság elérése céljából született meg végre 1869 januárjában az az elhatározás, hogy a magyar fővárosban felállítják az Északnémet Szövetség főkonzulátusát. A kiszemelt főkonzul, Carl Ernst Ludwig von Waecker-Gotter harminchatéves fiatalember volt, végzettségét tekintve jogász, aki eddigi pályája során a belügyminisztérium kötelékében teljesített szolgálatot.⁵⁸ Werther, miközben berlini utasításra a magyar kormány hozzájárulását kérte a kinevezéshez, nem minden malícia nélkül jegyezte meg, hogy Pesten nem fogadnak majd örömmel egy olyan személyt, aki eddig főként rendőri ügyekben tüntette ki magát, és hogy a főkonzul minden lépését figyelemmel fogják majd kísérni.⁵⁹ Ez utóbbi vonatkozásban Werthernek minden bizonnyal igaza lehetett, de azt kell gondolnunk, hogy a bécsi követ főként hatásköri féltékenységből akadékoskodott. A magyar kormány rövidesen megadta a hozzájárulást, és magát a főkonzulátus fölállítását barátságos gesztusként értelmezte.

A pesti főkonzulátus fölállítása egyelőre nem sokat segített a meglehetősen bonyolult magyar rejtvény megfejtésében. Waecker-Gotter teljesen tájékozatlan volt magyar ügyekben, és nem tudott mást tenni, mint hogy 1869. február 21-én írt első jelentésében elismerte a Berlinben már jól ismert szólamokat. Csupán a terminológiában újított azzal, hogy a németországi politikában konsztatált magyar—porosz érdekközösséget „königgrätzi reflex”-nek nevezte.⁶⁰ Pedig a magyar kormány magatartását a parlamenti választások küszöbén éppen hogy nem a königgrätzi reflex alakította. A választási eredmények igazolták is az aggodalmakat. Az ellenzék, és ezen belül a szélsőbal megerősödött, és amiúat a bécsi bajor követ jelentéséből kiderül, még Deák Ferenc népszerűsége is csökkent.⁶¹ Igaz, Andrassy a nyolcvan főre apadt kormánytöbbségre utalva a maga tréfálfokzó modorában azt mondta Waecker-Gotternek, hogy a Deák-párt így lefogyva jobban tud futni,⁶² de ez a szellemeskedés aligha fejezte ki a magyar miniszterelnök igazi érzelmeit. A guruló porosz tallérok-kal kapcsolatos hiedelem nem múlt el, hanem megerősödött. Berlinben is jobban tették volna, ha némi fenntartással fogadják Waecker-Gotter információit, és óvakodnak a magyar külpolitikai motivációk egyoldalú és leegyszerűsítő szemléletétől.

Jegyzetek

- 1 *Die auswärtige Politik Preußens 1858—1871*. Bearbeitet von H. Michaelis. Berlin, 1939. X. köt. 82—83.
- 2 *Die auswärtige Politik Preußens 1858—1871*. Bearbeiter von H. Michaelis. Berlin, 1939. IX. köt. 280—281.
- 3 Engelberg, E.: *Bismarck. Urpreuße und Reichsgründer*. Berlin, 1986. 702.
- 4 *Pesti Napló* 1868. június 14.
- 5 Dozsa Dániel: *Ki az, aki fenyeget? Pesti Napló* 1868. október 28.
- 6 Magyar Minisztertanács 1868. március 31. Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) Budapest. K 27.
- 7 Magyar Minisztertanács 1868. november 12. OL Budapest. K 27.
- 8 *Die auswärtige Politik Preußens* X. köt. 194.
- 9 *Die auswärtige Politik Preußens* X. köt. 250.

- 10 Beyrau, D.: *Russische Orientpolitik und die Entstehung des Deutschen Kaiserreiches 1866—1870/71*. Wiesbaden, 1974. 122.
- 11 Bismarck: *Die gesammelten Werke. Politische Schriften*. Bearbeitet von F. Thimme. Band 6/a. 1867 bis 1869. Berlin, 1930. 430—431.
- 12 Bismarck: *Die gesammelten Werke*. 6/a. köt. 431. Idézi Gonda I.: Bismarck és az 1867-es osztrák—magyar kiegyezés. Budapest, 1960. 116.
- 13 *Aus dem Leben König Karls von Rumänien*. Aufzeichnungen eines Augenzeugen. Stuttgart, 1894. I. köt. 302.
- 14 *Castellane à Gramont*. Pest, le 27 octobre 1868. Archiv Diplomatique (a továbbiakban: AD) Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 28.
- 15 *Die auswärtige Politik Preußens* X. köt. 281—283.
- 16 *Die auswärtige Politik Preußens* X. köt. 288.
- 17 Bismarck: *Die gesammelten Werke* 6/a köt. 445.
- 18 *Die auswärtige Politik Preußens* X. köt. 288.
- 19 Ua. 304.
- 20 Ua. 302.
- 21 Ua. 296.
- 22 Ua. 318.
- 23 Ua. 400.
- 24 *Aus dem Leben König Karls von Rumänien* I. köt. 307—308. Andrassy ügy nyilatkozott Kállay Bélinek, hogy a levelet ő diktálta Pepoli márkinak. Kállay Béni naplója. 1869. április 13-i bejegyzés. OL Budapest. P 344. Kállay hagyatéék 31. köt.
- 25 *Aus dem Leben König Karls von Rumänien* I. köt. 317—318.
- 26 Ua. 331.
- 27 *Die auswärtige Politik Preußens* X. köt. 537—539.
- 28 Ua. 299.
- 29 Ua. 259—260.
- 30 *Die Rheinpolitik Kaiser Napoleons III. von 1863 bis 1870 und der Ursprung des Krieges 1870—1871*. Nach den Staatsakten von Österreich, Preußens und den süddeutschen Mittelstaaten von H. Oncken. Berlin und Leipzig, 1926. II. köt. 449.
- 31 Wertheimer, E.: Zur Vorgeschichte des Krieges von 1870. *Deutsche Rundschau* 185 (1920) 21—22.
- 32 Beyrau: *Russische Orientpolitik und die Entstehung des Deutschen Kaiserreiches* 120—121.
- 33 *Die auswärtige Politik Preußens* X. köt. 273.
- 34 Protokoll des zu Ofen am 21. November 1868 abgehaltenen gemeinsamen Ministerrates. 4. Zustände in Rumänien. Haus-Hof und Staatsarchiv Wien. Ministerium des Außern. Politisches Archiv. XL. Interna. K. 283.
- 35 Beyrau: *Russische Orientpolitik und die Entstehung des Deutschen Kaiserreiches* 122.
- 36 Bismarck: *Die gesammelten Werke* 6/a köt. 501—505.
- 37 *Aus dem Leben Theodor von Bernhardis*. Leipzig, 1906. VIII. köt. 365.
- 38 Landenberg an Bismarck. Wien, den 16. September 1867. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (a továbbiakban: PA) Bonn. I. A. A. I (Österreich) 54. Bd. 3.
- 39 V. ö. a 15. jegyzettel.
- 40 Wertheimer, E.: *Gróf Andrassy Gyula élete és kora*. Budapest, 1910. I. köt. 569.
- 41 Kállay Béni naplója. 1868. október 15-i bejegyzés. OL Budapest. P 344. Kállay hagyatéék 31. köt.
- 42 *Hazánk* 1868. december 27.
- 43 Figyelmeztetés és bók a Spree mellől és a bécsi centralisták. *Pesti Napló* 1868. december 12.
- 44 *Die auswärtige Politik Preußens* X. köt. 282—283.
- 45 V. ö. a 43. jegyzettel.
- 46 Wertheimer: *Gróf Andrassy Gyula élete és kora*. I. köt. 570.
- 47 Falk M.: *Kor és jellemrajzok*. Bevezetéssel ellátta Wekerle Sándor. Sajtó alá rendezte Falk Ernő. Budapest, 1903. 61—62.
- 48 Halász I.: *Bismarck és Andrassy* Budapest, 1913. 106—107.
- 49 Wertheimer: *Gróf Andrassy Gyula élete és kora*. I. köt. 106—107.
- 50 Ua. 572.
- 51 An Grafen Festetics, Minister am Allerhöchsten Hoflager. Ofen, den 21. Dezember 1868. OL Budapest. K 467. I. csomó. Andrassy Gyula miniszterelnök táviratváltásainak másolatí könyve 1867—1868. — A levél tartalmát Orczy

- Béla naplója alapján Wertheimer is közli Andrassy életrajzában az 573—574. oldalakon, arról azonban, hogy a Deák-párt a cikkben kifejtett nézetek nagy részével egyetért, nem tesz említést.
- 52 Castellane à Moustier. Pest, le 15 décembre 1868. AD Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 28. — V. ö. Bérenger, J.: Die Österreichpolitik Frankreichs von 1848 bis 1918. In: *Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen*. Hrsg. von A. Wandruszka und P. Urbanitsch. Wien, 1993. 512.
- 53 *Die auswärtige Politik Preußens* X. köt. 433.
- 54 *Les origines diplomatiques de la guerre 1870—1871*. Recueil de documents publié par le Ministère des Affaires Étrangères. 23. köt. Párizs, 1928. 149—151.
- 55 Gonda: *Bismarck és az 1867-es osztrák—magyar kiegyezés*. 127.
- 56 V. ö. a 2. jegyzettel.
- 57 *Die auswärtige Politik Preußens* X. köt. 448—449.
- 58 Sutter, B.: *Die innere Lage Ungarns vor dem Ersten Weltkrieg in der Beurteilung deutscher Diplomaten*. Süddeutsches Archiv 13 (1970) 162.
- 59 Auszug aus einem Privatbrief des Freiherrn von Werther adv. Wien, den 27. Januar 1869 an den königl. Unterstaatssekretär Herrn von Thile. PA Bonn I. A. A. I (Österreich) 41. Bd. 12.
- 60 Waecker-Gotter an Bismarck. Pest, den 21. Februar 1869. PA Bonn. I. A. A. I (Österreich) Bd. 1.
- 61 Bray an König Ludwig II. Wien, den 8. März 1869. Bayerisches Hauptstaatsarchiv München. MA 2437.
- 62 Waecker-Gotter an Bismarck. Pest, den 5. März 1869. PA Bonn. I. A. A. I (Österreich) 58. Bd. 1.

Polányi Imre:

Szlovák-szlovákiai magyarságkép

Ha a közép-európai nemzetiségek identitásának, önmagáról, múltjáról, jelenéről, jövőjéről és szomszédairól alkotott képnek a megrajzolásáról van szó, talán elegendő lenne, ha a 20. századi fejleményeket vennénk figyelembe, amikor is a politikai események eróziója viharos gyorsasággal, számos ponton kiszámíthatatlanul alakította át a térség politikai-gazdasági, társadalmi struktúráit. E változások óhatatlanul magukkal hozták a nemzeti—nemzetiségi viszonyok, ezzel együtt a tudati viszonyok és a kapcsolatrendszerek gyökeres változásait.

Ha azonban akár egy nemzet—nemzetiség öntudatának alakulását, akár az egymásról kialakult véleményüket vizsgáljuk, vissza kell nyúlnunk legalább a 19. század elejére, a nemzeti ébredés időszakára.

Előljáróban tisztázni kell néhány kérdést. Az egyik az, hogy egy nép, népcsoport bármilyen tudata igencsak nehezen mérhető, tudományosan ellenőrizhető ún. objektív módszerekkel, mint minden olyan jelenség, amelynek nem csekély — talán túlnyomóan — emocionális tartalma van: hiszen a pozitív és negatív személyes és közösségi élményekből, emlékekből alakulnak ki azok az érzelmi modulok, amelyek az élet minden szférájára kiterjednek, és amelyekből kiforrálódik az önmagáról és a másokról alkotott kép. A nemzeti-nemzetiségi tudatot — az előbbiekkal szoros összefüggésben — alapvetően meghatározza, különös erővel e térségben s még inkább a Kárpát-medencében, a többi nemzethez-nemzetiséghez, a *szlovákság* esetében elsősorban a magyarsághoz fűződő viszony. Nem kis mértékben befolyásolja a szlávssággal, különösen a csehekkel, illetve egyes területeken más etnikumokkal való együttélés motivációi is. Így pl. 1918-ig a felvidéki városokban és a Szepességben a németekkel, a délvidéken a szerbekkel, keleten (Sáros, Zemplén–Ung megyében) a ruténnel, északon a lengyelekkel, nyugaton a morva-csehekkel kölcsönhatás motivációi. A hangsúly azonban a *magyarságon* van, mint „uralkodó nemzetet”. Vagyis a nemzeti-nemzetiségi tudatnak ellentétei is vannak: az önmagukról alkotott vélemény szorosan kapcsolódik a „másikról” alkotott „ellenképpel”, illetve „ellenségképpel”. A kettő elválaszthatatlanul összefonódik. A szlovákságra nézve ez különösen igaz, mert e nép egésze sok évszázadon át élt együtt a magyarsággal, itt formálódott nemzetté, s csupán 1918 után lett egy másik nemzet külföldön élő kisebbségi csoportja. Igazat kell adnunk Vladimir Minačnak: „A magyarság a szlovák politika végzete. Ha a szlovák politika önállótlan volt, elsősorban a magyarokkal szemben volt az. Mozgásiránya a magyar politika mozgásirányának a negatívja, koncepciói ellenkoncepciók, hangja visszhang csupán... A magyarokhoz való viszonyunk nemcsak sorsunkat, hanem nemzeti tudatunkat, illetve lelkünket is meghatározta. Sok évtizeden keresztül elsősorban azzal léteztünk, hogy elrugaskodtunk a magyaroktól, hogy nem adtuk meg magunkat, hogy rajtuk kívül és ellenükre éltünk: ez a magatartás sokáig létezésünk lakmuszpapírja.” Az önmagunkról és másokról alkotott képek, sztereotípiák emocionális töltetűek — különösen itt Kelet-Közép-Európában — s nem csekély mértékben elfogultak

és egyoldalúak. Ilyenné tették a 19. században formálódó és egymásnak ütköző nacionalizmusok, a Habsburg-birodalom népeit egymás ellen kijátszó „*dívide et impera*” politika, a 20. század első felének tragikus körhíntája, amikor is egyes nemzetek-nemzetiségek többször kerültek felváltva uralkodó és elnyomott kisebbségi sorba. Az alapokat tekintve mindez levezethető a kelet-európai nemzetfejlődés sajátosságaiból, összefüggésben a tőkés-polgári fejlődés elmaradottságával, a modernizációs folyamat és a nemzetképződés szoros kapcsolatával. S ami ebből következett: az állandó és erős nemzetféltés; féltése léténck, félelem minden idegen befolyástól és a mindebből fakadó görcsös identitástudat, amely önmagát veszélyeztetett közösségnek tekinti. Ehhez az azonosságtudathoz szükségszerűen kapcsolódik az „ellenségkép”. Nem meglepő, ha a nemzeti-nemzetiségi tudat számos torzulást mutat, s egyes vonásai máig is hatnak. S e görcsös identitás- és veszélyeztetettségérzés, az „ellenségkép” feloldása nélkül nem lehet béke, nemcsak az „olajfák alatt”, de sehol a Földön.

A fent jelzett második kérdés szorosan kapcsolódik az elsőhöz. Hogyan vizsgálható és állapítható meg „objektív” módon egy „nép” imázsa, illetve az, milyennek látja egyik „nép” a másikat, milyen tulajdonságokkal ruhazza fel. Ennek is, miként a nemzeti tudatnak — a tényleges tapasztalatok mellett — súlyos emocionális tartalma van. A másik probléma: a vizsgált források (tudományos munkák, publicisztika, levéltári anyag, naplók stb.) egésze is legendő-e ahhoz, hogy a „szlovákság” egészének „magyarságképéről” beszéljünk, s az egész magyarságra érvényes-e? Nyilvánvalóan nem. Egyesek, egyes csoportok, rétegek véleményét tükrözik — egyes csoportokról, rétegekről. A „közvélemény-kutatásnak” visszamenőleg igen szűk lehetőségei vannak, így a „kép” sohasem abszolút.

A továbbiakhoz is szükséges még a szlovák identitás vizsgálata, mert, amint Mináč említette, a kettő szorosan összefügg.

A szlovákság nemzeti tudata, magyarságképe felvázolásánál vissza kell nyúlnunk a korábbi időkre, főként a 19. század elejéig.

A szlovák nemzeti tudat a szláv tudatból alakult ki (amelytől aztán soha nem szakadt el). A 18. század végén ebben a keretben kezdett kialakulni a szlovák tudat nyelvi alapon, és az önálló irodalmi nyelv kialakulásával fejeződött be. E folyamattal párhuzamosan formálódtak azok a ideológiák, elméletek, amelyek táplálták a nemzeti tudatot. Ilyen: a „szövetség”-elmélet, vagyis, hogy a honfoglaló magyarok „szerződést” kötöttek az itt élő „szlovákokkal”, így az együttélés az egyenjogúság alapján indult, s csak később váltak elnyomott néppé, nemzeté. Ez nem csupán a szlovákság autochtonitását emeli ki a betelepülő magyarokkal szemben, hanem összefonódik két másik jelentős tudatnövelő tényezővel. Az egyik az, hogy egyáltalán Pannónia volt a szlávok őshazája: a másik — máig nyúló hatással — a Nagymorva Birodalom, amely nemcsak a magyarságot megelőző államalakulat volt, hanem a „szlovák nyelv” virágzásának is a kora (Bajza—Bernolák—Fándly—Papánek katolikus „vonala”). A protestánsok nemzeti eszmerendszere némileg eltérő volt az egyház cseh nyelvéhez (Králíci-biblia) kötődésük következtében. Náluk a cseh-szlovák nemzetegység gondolata erőteljesebb (a Nagymorva Birodalom közös állam volt), és még számos közös tradíció igazolja összetartozásukat, s valamiféle közös „csehszlovák” nyelvet szerettek volna teremteni (Palkovič és Tablic). A polgári fejlődés kapujában létrejött két nemzeti-tudati koncepció gátolta a nemzeti integrációt, de mindkettő a nyelvművelést, az anyanyelvi művelődést tekintette a legfontosabb feladatának, és azt, hogy a nemzeti tudatot a nép körében is terjesszék. Természetesen megjelennek már az érzelmi momentumok is: nemzeti büszkeség, a szlovák ember kiváló tulajdonságainak kiemelése, a nyelv szépsége stb. Mindez megfért még a „hungarus”-tudattal is: az államot maguké-

nak tekintették és hangsúlyozták saját érdemeiket, amelyeket az állam és az egyház érdekében tettek.

A „nyelvharc” idején a szlovák nemesség — a felső-magyarországi nemesség zöme akkor még alig tudott magyarul —, a magyar nyelv elterjesztését támogatta, eltávolodott a szlovák nemzeti gondolattól és mozgalomtól. Éppen ezért kezdett demokratizálódni a szlovák mozgalom, és a parasztság felé fordult, és Štúr és az Ifjú Szlovákia fellépésétől már antifeudális színezetet nyert, és erőteljesen karolta fel a parasztság törekvéseit. Annál is inkább, mert észrevették, hogy az asszimilációnak a szlovák *něp* a gátja, és azt is látták, hogy a „nép” törekvései inkább szociális jellegűek, nem pedig nemzeti, s még hosszú ideig azok. Vagyis a népet „befogadták” a nemzet kereteibe, sőt a nemzet alapjának tekintették, bár e népi erők magában a nemzeti küzdelemben nem vettek részt. A szlovák—magyar nyelvi küzdelem a 40-es években már a szlovák—magyar viszony egészét felölelte, és országos mozgalommá vált. E küzdelmek eredménytelensége kezdte a szlovák értelmiséget Bécs felé fordítani, és csak megnövelte bizalmukat, hogy Bécs engedélyezte egy szlovák politikai lap kiadását (1845). Az 1848-ig terjedő néhány év jelentősége igen nagy. Štúr és csoportja polgári törekvéseket tűzött ki zászlájára, beleértve a jobbágyfelszabadítást, a városi kispolgárság érdekeit, az iparosítást stb., a nemzeti egyenjogúság követelése mellett.

Az a küzdelem, amely 48-ig nyelvi-kulturális téren folyt, 48-ban tragikus fordulatot vett, s mint minden fegyveres összecsapásig fajuló küzdelem, a végletekig felerősíti az ellentéteket, túlburjánzik az érzelmi momentum, az indulatok lesznek úrrá, amelyek óhatatlanul megrögződnek a tudatban, máig terjedően. Ekkor alakulnak ki azok a sztereotípiák — bár nem előzmények nélkül —, amelyeket a szlovákság önmagáról és a magyarságról vallott.

Már Kollárnál jelentkezik az ellentétpár: a szláv, szlovák nyelv szépsége, gazdagsága, szlávok, szlovákok magasrendű történelmi szerepe — s a magyar nép elmaradottsága, kultúrájának alacsonyrendűsége stb. Štúrnál található az a szociális töltésű és helyes megállapítás, hogy a szlovák nemzet szerencsétlensége a feudalizmus és az arisztokrácia, de ő az arisztokráciát az egész magyarsággal azonosította, figyelmen kívül hagyva a társadalmi tagozódást. Ez a felfogás károsan hatott a későbbi évtizedek szlovák—magyar viszonyára, újra és újra felbukkanó jelensége a szlovák tudatnak. J. Francisci utópikus jellegű munkájában élesebben jelenik meg ez a sommás ítélet. Zirkadlo pre ľud slovenský c. munkájában „Blahoslavia”, „Jólétország” lakói a Volnorádok („Szabadságszeretők”) = szlovákok; ebben az elképzelt országban nincs semmilyen elnyomás, teljes az egyenlőség, lakói boldogok, vidámak, dolgozók. Azonban egyik határ mentén élt a „Rabló” nemzet (ők a németek), akik nem dolgoztak, csak raboltak, a másik határon a „Kutyafejűek” (ők a magyarok) hasonló tulajdonságokkal. Ez utóbbiak ígázták le csellel „Blahoslaviát”. Íme az „ezeréves” elnyomás kezdete.

Az 1848. III. 21-én Liptószentmiklóson elfogadott memorandum, amelyet J. Francisci és S. M. Daxner fogalmazott (Žiadosti slovenskíeho národa: A szlovák nemzet követelései), a szlovák nemzet elismerését, területének elhatárolását követelte, kulturális, politikai, katonai jogokat igényelt egy föderatív Magyarország keretében. Hangneme viszont eléggé támadó, s hangsúlyozza a szlovákság „megaláztatásait” és a „szégyen bilincseit”.

1849 többszörös törést és zavart okozott a kialakuló, izmosodó szlovák nemzeti tudatban. Több okból:

— Zavart okozott Štúrék demokratikus, több szempontból radikális programja és ideológiája, ugyanakkor ezt a Habsburg-ház oldalán küzdve kívánták elérni.

— Dezorientálóan hatott a haladás-reakció összekapcsolása.

— A szlovák nép nagy része nem csatlakozott a szlovák felkeléshez, nagy számban harcoltak a honvédseregben (pl. a nevezetes branyiszkói ürközetet zömében szlovák katonák vívták). Ennek ellenére a nemzeti-nemzetiségi jogok elismerése nemcsak nem következett be, de a magyar közép-nemesi vezetés ellenszenvre Štúrék fegyveres felkelése nyomán az egész szlovákságra kiterjedt, s mindezt betetőzte Bécs magartatása, amelyet a nagyon is közismert szólás fejez ki: „azt kapták jutalmul, amit a magyarok büntetésül”.

Ez a szituáció óhatatlanul deformálóan is hatott a nemzeti tudatra. Erre világosan utal az önmagukról alkotott kép kettős jellege. Változatlanul tovább éltek a romantikus elképzelések: a szlovákság „Isten adta tehetségéről”, buzgó vallásosságáról, szorgalmáról, tiszta erkölcséről, a hatalom, a törvény és a rend tiszteletéről. Kialakult, mint minden kelet-európai népnél, a „civilizáció őrei” gondolat (a magyarságnál: a „kereszténység védőpajzsa”). S ez ma is él és hat — miként másutt is. Minác írja a „Parázs élesztése” című tanulmányában: „Egy civilizáció határát őriztük: Európa 'chodjai' voltunk, a tatárokat, törököket (s egyéb kun népséget) nem karddal, nem hőstettekkel állítottunk meg, hanem azzal, hogy megmaradtunk. Az alázat ... ennek a kitartó, csendes és mégis ellenálló erőnek a megnyilvánulása: bölcsesség, amelyet öntudatlanul hoztunk magunkkal a történelemből.” Bár ez párosl a „némán tűrő báránynemzet” önostorozó jelzőjével is.

A rendkívül éles hangú, sok esetben durva vélemény a magyarságról ekkor válik általánossá szlovák vezető, illetve értelmiségi körökben. A „mongolok atyafiai”, „csöcselék”, „vad, keleti portyázó nép” mint jelzők — kezdenek megszokottá válni. A számos csalódás és elutasítás kialakította, bevészte a bizalmatlanságot, a gyanakvást. *Jan Francisci* írta: a magyar politika a szlovákokkal szemben „a legnagyobb mértékben hitszegő”. Vagy ahogyan *Viliam Paulínyi—Tóth* fogalmazta: ha sa nyargatják őket, fűt-fát megígérnek, ha jól megy a dolguk — megfedkeznek róla, magas lóról beszélnek, hisznek erejükben és Duna-menti küldetésükben.

L. Štúr sem volt jobb véleménnyel: „A magyarok önmagukat tartják a legtöbbre, ezzel bitót állítanak más nemzetek feje fölé”. Vagy másutt: „... mi a magyarok csöcselék voltáról örökre meg vagyunk győződve ... s közösséget velük a legkisebb mértékben sem vállalunk”. „Elvakultak saját hiúságuktól”.

A század második felében egyrészt felerősödött, másrészt a szlovák társadalom fejlődésével differenciálódott a kép.

Akiegyezést követő időkben a szlovák társadalmon belül erősödött a szlovák ipari, pénzügyi, kereskedelmi polgárság, de országos méretekben korlátozottak voltak fejlődési lehetőségei. Számukra a felhalmozásnak csupán kezdetleges formái és forrásai maradtak meg, a paraszti áruterelés hasznának lefölözése falusi hitelszervezetek és szövetkezetek útján. Ez készítette a szlovák közép- és kispolgárságot a parasztsággal való intenzív kapcsolat kiépítésére. E polgárságból származó értelmiség, kiszorítva a hivatalokból, intézményekből, ugyancsak a városi és a falusi kispolgárság, különösen a parasztság felé kénytelen orientálódni. Ez az értelmiségi réteg a fő hangadója a szlovák nemzeti követeléseknek és vezetője a politikai küzdelmeknek: formálója a magyarsággépeknek.

A szlovák társadalomból a XIX. sz. végén már teljes egészében hiányzott a saját feudális nagybirtokos osztály, hiányoztak a feudális intézmények. A szlovák nemesség már rég beolvadt a magyar nemességbe, hiába ábrándozott a turócszentmártoni konzervatív csoport néhány vezető embere a szlovák nemesség, a „száraz ág” feltámasztásáról — cári segédlettel. A saját nagybirtokos és erős kö-

zépirtokos réteg hiánya elmosta, elkendőzte a szlovák burzsoázia és a parasztság ellentétét, elsősorban a „magyar” nagybirtok révén. Mi több, a szlovák polgárság a parasztság védelmezőjeként léphetett fel a magyar nagybirtokkal szemben. Ugyanígy elmosódott a szlovák burzsoázia és a szlovák munkásság ellentéte, mert a fő és nyílt összeütközési pontot a „magyar—német nagytőke” és a „szlovák munkásosztály” ellentéte, illetve a magyar—német nagytőke és a szlovák közép- és kistőke ellentéte jelentette. Ez sokkal szembevetőbb és érezhetőbb volt, mint a szlovák társadalmon belüli ellentét. Ebből a sajátos helyzetből fakad, hogy nem alakult ki számottevő ellentét az alsó- és középrétegek között, és a nemzeti mozgalmat vezető középburzsoázia mögé nagyszámú városi és falusi kispolgári tömegek zárkóztak fel. Végül e sajátos helyzetből fakadt, hogy nemzeti követeléseik szorosan kapcsolódtak a demokratikus követelésekhez és bizonyos szociális követelésekhez. E demokratizálódási törekvéseknek elsősorban a múlt század végén kialakult új polgári értelmiség volt a szószólója. Ez a csoport — a politikai passzivitás nyomán a vidéki kisvárosok szűk miliőjébe zárt és konzerválódott idősebb vezető generációval ellentétben — Prágában, Bécsben, Budapesten szélesebb látókörűvé, a századforduló társadalmi, politikai problémáit világosabban látóvá formálódott.

A paraszti tömegeket viszont elsősorban a napi megélhetés gondjai foglalkoztatták. Nem véletlenül olvashatók az akkori szlovák sajtóban panaszok: „... népünknek nincs érzéke a politikához, csak a társadalmi kérdésekhez”. Nem az érdekelte őket elsősorban, hogy milyen nyelvet használnak a hivatalokban, intézményekben (bár nagyon is érintette!), hanem a szociális helyzetük, a megélhetés, az adózás stb. A nemzeti tudat meglétét tagadni náluk indokolatlan. Kétségtelen, hogy a direkt nemzeti-politikai akciókban ritkán mozgósíthatók, de ez a tömeg volt az — elsősorban a parasztság —, amely szívósan ragaszkodott nyelvéhez, hagyományaihoz, közösségéhez. Az iskolai magyarisítás sem tudta kikezdeni sorait a Felvidéken, de az ország más részein is viszonylag kevés sikerrel (Alföldön, Délvidéken), akkor, amikor a szlovák nemesség néhány évtized alatt felszívódott, s az értelmiség, polgárság jelentős része és a szlovák munkásság nem kis hányada is asszimilálódott. Jelzik „apolitikusságukat” a választások is: a századforduló utáni választásokon a szlovák jelölteket elvéve választották meg, szintiszta szlovák területeken is kibuktak. Ez akkor is szembevető, ha a korabeli választási „morált” is beszámítjuk. Ugyanakkor a parasztság nemzeti tudatának jelenléte negatív módon nyilatkozik meg, a Štúri „arisztokrácia” = „magyarság” szükségszerűen jelentkezik nála. Szociális bajainak valós és vélt okozóit „magyarként” érzékelték nap mint nap, a nagybirtokos, a szolgabíró, jegyző és a csendőr, adóhivatal, végrehajtó, bíróság — „magyarként” jelenik meg előtte, (illetve kereskedő, kocsmáros, uzorásként „a zsidó”). Az „úr” az elnyomó, bajainak okozója: a magyar, az elnyomott, kiuzsorázott — szlovák. A kép azért mégsem ennyire sarkított. Más a kép a vegyes nyelvterületeken, az Alföldön stb., ahol tapasztalhatták, hogy a baj, a nyomor elsősorban nem nemzetiség szerint tagozódik. De az északi megyékben is tudtak különbséget tenni másutt szerzett tapasztalataik alapján. Közismertek a szlovák vándoriparosok és vándor házaló kereskedők, közismert, hogy nyaranta tízezerrel áramlottak délre a szlovák arató- és csep-lőmunkások, s kerültek kapcsolatba magyar és más nemzetiségű sorstársaikkal. Érdekes e kettős szemlélet (s teljesen feltáratlan, pedig számtalan forrásból kiviláglik): ez utóbbi esetben szinte kizárólag a társadalmi szemlélet dominál a „mi” — „ők” tudatban, és nem a „más nemzetiségűt” látják egymásban.

A turócszentmártoni konzervatívok szellemi-ideológiai vezéregyénisége, a célok és feladatok megfogalmazója Svetozár Hurban Vajanský volt. Hallatlan tekintélynek örvendett pártján belül

is, általában a szlovák értelmiség és polgárság körében is. Megnyilatkozásai bármely nemzeti, politikai, kulturális kérdésben, követendő útmutatást jelentettek. A szlovák polgári értelmiség és polgárság olyannak látta a dualizmust, a szlovákság helyzetét és a magyarságot — amilyennek Vajanský írásai mutatták. Az író, költő, publicista, politikus számon tartott minden, a szlovákságot ért vélt és valódi sérelmet, és azonnal reagált rájuk versben, elbeszélésben, regényben, újságcikkben. Olyan elméleti politikus, aki a politikai gyakorlati munkától igen messze állt. Irodalmi alkotásai között talán egy sincs, amely ne aktuális kérdésekkel, a magyarok okozta nemzeti-politikai sérelmekkel foglalkozna, regényei szinte programbeszéddek.

Bíráható Vajanskýnak és csoportjának a magyarsággal kapcsolatos álláspontja, amely sohasem tudott higgadt és tárgyilagos maradni. Ez elsősorban az irodalmi művekben egyértelmű; publicisztikájában időnként fellelhetők az árnyaltabb megfogalmazások is. Az irodalmi művekben az öntudatos szlovák hazafiak minden emberi jó tulajdonság hordozói, ügyesek, önzetlenek, erkölcsösek, szorgosak, vallásosak és ellenzői minden „bűnös újításnak”. A magyarok és különösen a „magyarónok” (az „elfajzottak”) mindannyian züllöttek, velejükig romlottak. Elsősorban az „elfajzottak”, az „odrodilecek” ellen irányult dühe, végtelen gyűlölete: azok ellen, akik asszimilálódtak, akár ténylegesen és véglegesen beolvadva a magyarságba, akár csupán politikailag asszimilálódtak. Ezek: „galandférgék a nemzet testében”. Szerinte az asszimiláció oka nem lehet más, csak lustaság, romlottság, erkölcstelenség, divat, sznobizmus és anyagi előny. Ez a „renegátság” a legfőbb bűn, amit ember elkövethet, és a „renegátok” okozzák a legtöbb kárt a szlovákoknak, mert ők a hangadói a magyarság és szlovákság közötti gyűlölet és ellenségeskedés szításának. Vajanský mindenekelőtt az asszimilálódott szlovák nemességre gondolt. Ez összefüggésben van konzervatív társadalomfelfogásával: ugyanis rendkívül erős fenntartásai voltak a tőkés fejlődéssel szemben. Cikkeiből, regényeiből kiderül, hogy hiányolja a szlovák nemességet, mert ez a réteg lenne hivatott a nemzet vezetésére — elsősorban a magyar nemességgel szemben — és „visszaöntudatosításuk” talán egy csapásra megoldaná a szlovák nemzet problémáit.

Vajanský és társai a magyar uralkodó körök nemzetiségi politikája legnagyobb bűnének a rendkívül erőszakos magyarosítást tartották. Különbséget tesznek ugyan a természetes és az erőszakos asszimiláció között a korábbi időkre vonatkozóan, de a természetes asszimilációs folyamatot csak is az „előző századokban” fedezik fel, 1848 után csakis magyar erőszakról szólnak. Az erőszakos magyar nemzetiségi politika náluk egyértelműen nemzetellenes, mert megfosztja nyelvétől a szlovákságot, vallásellenes, kultúraellenes, gazdaságellenes, erkölcstelen, mert árulásra, jellemtelenségre, renegátságra nevel, és antihumánus, mert „megöli az emberben az embert”, vizsályt támaszt a családban, a közösségekben, városokban, rabszolgává süllyeszti az embereket.

„A magyarosítás a legnagyobb szerencsétlenség, ami nemzetünket érthette.” Néhány cikkéből az is kiderül, hogy megpróbál árnyaltabb képet rajzolni a magyarságról, bár ez is felemásra sikerült. Az „árnyalás” gondolati alapja a következő: élesen megkülönbözteti a „magyar népet”, az „etnikai magyarságot” az „asszimilálódott magyaroktól”. Az asszimiláltakat nem tekinti magyarnak, és úgy látja, hogy ők az erőszakos magyarosítás éharcosai, a bűnök elkövetői, és nem a „magyar nép”. Az államhatalom, állapítja meg, ezeknek az „idegen eredetűeknek” a kezében van. Ezek „négy égtáj felől összecsendült emberek, önzéstől hajtva, hatalomvágytól égve, ubi bene ibi patria az elvük... a magyar és a szlovák nemzet kárára, maguk és családjuk hasznára ragadták kezükbe a magyarosítás zászlaját”. Ide sorolja a Falk, Trefort, Grünwald és Wenckheim családtól a Radvánszky, Prónay és Baross családon keresztül Kossuthig, Petőfiig, Görgey-ig ismert családok, személyiségek egész so-

rát. A Mocsárihoz címzett vagy róla írt cikkében is különválasztja az etnikailag „egységes valódi magyarságot”, a magyar nemzetet az asszimilánsoktól, hangoztatva, az előbbi nem felelős a „nemzetgyilkos politikáért”. A harcot a szlovákság ellen nem a magyar nemzet „mint etnográfiai egység” folytatja — bár a „tömeg” végül is elhiszi az állandó, folyamatos „hazug melódiát”, de — teszi hozzá némi optimizmussal — „örökké nem fogja elhinni”. Számos akkori és későbbi cikkben is ugyanezek a gondolatok szerepelnek: „Nem a magyarok követik el a bűnt... bűnösök az aljas renegátok”. Később, a Budapesti Hírlappal folytatott vitájában is kiemelte: „A szlovák írók az elnyomás ellen harcolnak műveikkel, de nem a magyarságot gúnyolják ki, hanem 99 százalékig a szlovák vérből elfajzott renegát a céltábla, aki... aljas, önző célből, anyagi előnyök miatt és hatalomvágyból furakodik a magyarok közé”.

Ez az álláspont jelentette az „árnyalást”, de inkább ne tette volna. Mert nemcsak arról van szó, hogy teljes egészében erkölcstelennek tekinti az asszimilációt (még a feudális kori etnikai folyamatokat is), és lehetetlennek tartja a teljes nyelvi-érzelmi-értelmi beolvadást, hanem valamiféle faji, vagy inkább ehhez hasonlító etnikai-antropológiai alapon tesz különbséget, és kizárja a „magyarság” fogalmából az asszimilálódottakat. Mindenkit: volt szlovákot, szerbet, románt, németet, zsidót egyaránt.

A millennium adott újabb lehetőséget, illetve ürügyet a szlovák—magyar kapcsolatok, az ellentétek kinyilvánítására. Vitathatatlan, hogy a „magyar állameszme”, a „dinasztiahűség”, a magyar hegemonia propagálására is szánt millenniumi ünnepek egyrészt mélyen sértették a nem magyar vezető rétegek nemzeti érzelmeit, felszítva ellenállásukat. Alkalmat, inkább lehetőséget adott arra, hogy a „milleneumi történetfelfogással” szemben kifejtsek saját, nem kevésbé nacionalista és ábrándos történetfelfogásukat. A millenniummal összefüggésben turócszentmártoniak lapja fejti ki a szlovák történetfelfogást, amelynek lényege a magyarságot megelőző jelenlét, a kontinuitás. „Ezer év előtt ázsiai nomádok jöttek ide (a Nagymorva Birodalomba: P. I.) és elpusztították a már akkor virágzó keresztény műveltséget és egyházat. Az evangélikus püspök május tizedikére ünnepeket rendelt el a templomban és az iskolában). Így akarnak magyarul nem értő szlovák gyermekekből magyar jancsárokat nevelni... senki nem kívánhatja tőlünk, hogy mi, a Nagy Morva Birodalom hajdani bukása és szétverése fölött még jubiláljunk is ez évben a magyar fajjal.” A közösen kiadott „Tiltakozás” a honfoglalást történelmi szemfényvesztésnek nevezi: a magyarok minden szokásukat, erkölcsi elveiket, államrendszerüket a nem magyaroktól vették át. Történelmietlennek nevezik a millenniumot, támadásnak nemzeti létük ellen.

A polgári liberális „hbaszisták” sem mentesek az erőteljes nacionalizmustól, mégis úgy kellene fogalmaznunk, hogy minőségileg más, mint a turócszentmártoniak és a magyar uralkodó körök nacionalizmusa. Eddigi alapelveikkel — erkölcsiség, humanizmus, demokratizmus, szociális politika — törvényszerűen függ össze a toleránsabb nacionalizmusuk. A természetjog alapján eleve a nemzetek egyenjogúságát vallották, és élesen elítélik egyik nemzetnek másik feletti uralmát, elítélik a „nemzeti egoizmust”, amely a sovinizmust és a nemzeti gyűlöletet szüli. A nemzeteket ez a vak nacionalizmus teszi tönkre, ez eredményezi Európa-szerze a visszafejlődést, és ez fogja tönkretenni a magyarokat is. Szerintük kb. 60 évvel ezelőtt (a reformkorról van szó) a magyar nacionalizmus váltotta ki a szlovák (és szerb, román) nacionalizmust, amely szlovák nacionalizmus Štúrnál még „virágzott”, de utána szűkkeblűvé és öncélúvá vált. Ez az öncélúság megnyilatkozott már a Memorandumban (1861) is, és a nacionalizmus „nagy akarásában” megfedkeztek a „kunyhókról”.

Többször fejtették ki álláspontjukat Vajanskýék „magyargyűlöletével” szemben: „...nagy hibánk, hogy gyűlöljük ellenségünket, ám egyúttal nem szeretjük önmagunkat... mint nemzetet”. Álláspontja, hogy szakítani kell a „vak gyűlölet” szülte uszítással, és inkább a saját nemzetet kell „jobban szeretni”.

Ha fellapozzuk Masaryk munkáit, megtaláljuk e gondolatokat részletesen kifejtve, és cseh néldákon illusztrálva. A hlasisták csokorba szedték, és megkísérelték a magyarországi viszonyokra alkalmazni. Ahogyan Masaryk óvta a cseheket a németgyűlölettől — mint nemzeti magatartástól és programtól —, ugyanúgy óvtak a hlasisták az „öncélú magyargyűlölettől”. A tevékeny nemzetszeretetet hirdették. Elítélik azt az öncélú nemzetszeretetet, amely más oldalon abban nyilvánul, hogy ami-aki szlovák, az jó, szép és erkölcsös (ami-aki magyar, az rossz, erkölcstelen és rút, mint Vajanský regényhőseinek többsége), és nem szabad a hibákat, bűnöket, botlásokat ilyen alapon megszépíteni. A nemzetszeretetenek tudatosnak, kritikuskak és állhatatosnak kell lennie.

A hlasistáknak a századforduló utáni nacionalizmusa tehát különbözött a konzervatív csoport nacionalizmusától, nem az általános nemzeti gyűlölet kap benne hangsúlyt. Többször felhívják rá a figyelmet, hogy nem a magyar nép az ellenség, amely szintén elnyomott, hanem az ország politikai rendszere és az elmaradottság. Úgy vélték, a magyar nacionalizmus a nemesség uralmi eszköze, és ezzel a politikai rendszerrel nem szabad kompromisszumot kötni. Ezzel a nemesi-arisztokrata nacionalizmussal a demokratizmust kell szembeállítani, mert az ország „igazságos politikai konszolidációja” nem alapulhat semmilyen nacionalizmuson, sem magyar, sem szlovák—szerb—román—német nacionalizmuson.

Következetesen ismétlődik cikkekben az ország integritásához való ragaszkodás, de kívánják benne a szlovákságot „megillető helyet”, és ezért készek küzdeni. Szükségesnek tartják a „magyarországi hazafiságot”, s ennek lehetséges formái: a magyar, a szlovák, a szerb, a román hazafiság — az egyenjogúság alapján. Szembetűnő, hogy a konzervatívokkal ellentétben a szlovákság nyomorúságos helyzetéért nem kizárólag a magyar elnyomást teszik felelőssé, hanem a szlovák politika, a nemzeti mozgalom vezetőinek tehetetlenségét is. Számtalanszor hangsúlyozták, ne a magyarság, a magyar politika „rossz oldalait” szidják, hanem inkább tanuljanak előnyös tulajdonságaiból. Ahogyan Šrobár felsorolja: a magyarság „hatalmas energiájából”, erős nemzeti karakteréből, saját nemzetük szeretetéből, és „mérhetetlen szabadságvágyukból”, amelyért mindenkor készek harcolni.

A magyarságról kialakult kedvezőtlen kép létrejöttében még két tényezőt említenék. Az egyik a magyar uralkodó rétegek, különösen a lakossággal közvetlenebbül érintkező közép- és alsóbb szintű közigazgatás tisztségviselőinek magatartása, amely valóban érezte az úr—szolga viszonyt: számos ostoba dzsentri allűr gyakran volt rendkívül sértő, sőt súlyos ellenszenvet gerjesztett. Az önérzetes polgárságot, értelmiséget még a magyar irodalom néhány klasszikus művében olvasható „jóindulatú” szlovák-ábrázolás is sértette. A másik: az elemi iskolák drasztikus módszerei félelmet keltettek a gyerekekben, s a félelem könnyen alakul át ellenszenvvé a nyelvvel, majd a nyelvhordozó néppel szemben.

Az 1918 októberében kialakított önálló Csehszlovák Köztársaság léte, a magyar és a szlovák proletárdiktatúra megnövelte a szlovák nemzeti tudatot, erőteljesebb lett a társadalmi töltete is. Más alapvető változások is bekövetkeztek. Egyrészt: az önállósodás, a magyar nemzeti uralomtól való megszabadulás, és uralkodó nemzetté válás számos eddigi gátlást feloldott, különösen a kisebbség tudatot. A gátak megszűntével egyrészt szabadabbá vált a nem csekély sértett nemzeti in-

dulatok áradása, a sérelmeknek mintegy kompenzálásaként; másrészt észre kellett venniük, hogy csak korlátozott a nemzeti szabadság — a csehekkel szemben.

Az „ezeréves elnyomás”, mint vezérszólam mellett megjelent az önállóság féltése, a revizionizmus réme foglalkoztatta a szlovák közvéleményt kifejező és alakító rétegeket. Az ilyen irányú ellen-szenv alakításában nem csekély szerepet játszottak a betelepült csehek, a cseh hivatalnok értelmiség sokezres létszáma (mivel szlovák nemzetiségű igen kevés volt), kiegészülve a fegyveres testületek, hadsereg, rendőrség, csendőrség, vámőrség zömében cseh tisztikarával, a cseh telepes birtokokkal; mindezek legalább annyira „tartottak” a revíziótól, mint a szlovákok. A szlovákiai csehek gondolkodásmódja, magatartása, viselkedése helyzetéből eredően kétirányú volt: a szlovákság irányában az „idősebb testvér” szerepét játszotta, több-kevesebb fölény érzetetésével (természetesen a cseheknek nemcsak negatív szerepük volt), másrészt a magyarság és a zsidók iránt kinyilvánított mélységes antipátiája, elsősorban a magyar, a szlovák tanács hatalom, a forradalom nyomán.

Eme cseh csoportoknak is fontos szerepük volt a félelem, az „idegenek” iránti ellen-szenv felkelésében és fokozásában. E gondolkodásmód a magyarsággal alakulására súlyos következményekkel járt. A trianoni határok közé szorult magyarság, és a csehszlovákiai magyar kisebbség között lényegében nem tettek különbséget. Egyenlőségjelet tettek a Horthy-kor Magyarországnak irredentizmusa és a felvidéki magyarság közé, ezek egymást átfedő fogalmakká váltak. A másik jelenség, különösen a későbbiekben, még veszélyesebbé vált: a revizionista politikának az olasz fasizmus-hoz, majd a náciizmushoz kötése. A szlovák köztudatban e gondolat 1938—44 között átalakult, München és az első bécsi döntés következtében. Ekkor a fő ellenség nem a náci Németország (miként Csehszlovákia fő ellensége volt), hanem az autonóm, majd a független Szlovákia létét veszélyeztető Magyarország lett. Míg 1938-ig Hitler fő szövetségeseinek Horthyt tekintették Csehszlovákia felszámolásában, 1938-tól a szlovák politika Hitlerben már fő védelmezőjét, Magyarországnak pedig fő ellenségét látta. Természetesen a Szlovákiában maradt magyarságot a revízió változatlan létetemenyeseinek tartották.

A bécsi döntés, a Felvidék déli részének visszacsatolása „kibékíthetlenné” tette a magyar—szlovák viszonyt, s évtizedekre meggyökeresztette a magyarellenességet, a „magyar veszély” gondolatát, mi több a gyűlöletet. Minden propagandaeszköz ezt élesztette és erősítette. Szították a hangulatot a „megszállt Szlovák földön” élő szlovákok gyötrelmeiről szóló, fölöttébb eltúlzott híradások (a szlovákok elbocsátása minden hivatalból, a telepesek elűzése, iparosok megfosztása engedélyüktől, a szlovák iskolák, könyvtárak, sajtó, egyesületek betiltása, pedagógusok „elűzése”, elbocsátása, véres terror stb.).

Fokozta a magyarellenes hangulatot az 1939. március végi ún. „kis háború”. Kárpátalja megszállását követően, 1939. március 23-án a magyar hadsereg behatolt a Szlovákiához tartozónak tekintett területre Ungvár, Kis- és Nagybereznai irányából: elfoglalta és Magyarországhoz csatolta a Szobránci (Sobrance) és a Szinnai (Snina) járás 74 községét kb. 40 ezer lakossal. Ez az eljárás megerősítette azt a hitüket, hogy tartani kell a magyar agressziótól, s hogy Magyarország fő célja Kelet-Szlovákia megszállása kb. Poprád vonaláig (illetve majd egész Szlovákia megszerzése). Ez időtől kezdve Magyarország és a magyarság a fő ellenség, hitszegők, árulók, agresszorok, s a magyarok fenyegetik Közép-Európa békéjét. A Szlovák, és a Gardista c. lapok tele voltak ilyen írásokkal. Alexander Mach belügyminiszter 1939 decemberében mondott beszédében a déli határok revízióját jelölte meg az állampolitika fő feladatának, s akkor vetette fel elsőként a lakosságcsere gondolatát: a Nyitra környéki magyarságot kívánta kicserélni az alföldi szlovákokkal. E Hlinka-

gárdista propaganda a szlovák „mindent vissza” jelszavát hangsúlyozta, s a „magyar” e propagandában azonos volt a „gróf”-fal és a „zsidó”-val. És hirdette a szlovák „népi és forradalmi” nemzeti szocializmus magasabbrendűségét. Azt remélték, hogy Lengyelország után Magyarország lerohanása következik, mert „Hitler nem a zsidók és a mágnások, hanem a nép oldalán áll”. Vojtech Tuka óvatosabb, ő a háború utánra halasztotta a magyarellenés akciókat.

A sors ironiája, hogy a Tiso—Mach—Tuka elképzelést és vágyakat, a halálos ellenségüknek tekintett „judeo-bolsevik-plutokraták” hajtották végre a háború után. (Ironia?, a szlovákok esetében igen; a magyarság esetében: inkább ördögi kajánság).

Az újjászerveződött Csehszlovákia véleménye a magyarságról és Magyarországról többé-kevésbé ismert. Számos nyilatkozat, cikk foglalkozott vele már a háború idején, Beneš-től Gottwaldig; a „hivatalos” megnyilatkozásokban a Szlovák Kommunista Párttól a Szlovák Nemzeti Tanácson át a kormányprogramig, illetve a kiadott jogszabályokig. Gustáv Husák kimondta, hogy a „magyarok többsége... nemzeti ellenségünké vált...” Jozef Šoltés (a munka- és szociális ügyek minisztere) pedig: „...ki kell amellet tartanunk, hogy ezen a földön, mely évszázadok óta a miénk, nincs többé mit keresnie a magyar elemnek...”

De a vádakát legvilágosabban, elsőként a Szlovák Kommunista Párt 1945. februári konferenciáján Gustáv Husák foglalta össze, illetve ez vált határozattá. A következőket mondta:

„Amennyiben a Magyarországgal való kapcsolat meghatározásáról van szó, a következő tényekből kell kiindulni:

1.) A szlovákiai magyar kisebbség túlnyomó többsége üdvözölte a demokratikus Csehszlovák Köztársaság szétválását, a demokratikusan igazgatott délszlovákiai területeknek a fasiszta Magyarország részéről történt megszállását, és érdemeket szereztek a Csehszlovák Köztársaság szétválásában. A magyar lakosság többségének örömet okozott az, hogy a demokratikus Csehszlovákiaiból a fasiszta és a feudális Magyarországhoz került.

2.) A magyarok az utolsó óráig a fasiszta Németország fő szövetségesei voltak, s néhány helyen ma is harcolnak a Vörös Hadsereg ellen.

3.) A magyarok aktívan részt vettek szlovák községek, városok elnemzetlenítésében, szlovákok elkergetésében és üldözésében, és így idézték elő, hogy kieleződött a szlovákok és magyarok között a kapcsolat.

4.) Amikor a szlovák nép fölkelt a fasizmus ellen, a magyar nemzet folytatta a harcot a Vörös Hadsereg ellen.

5.) Szlovákia egy kis részén még mindig tartózkodnak magyar katonai alakulatok, és nemcsak a Vörös Hadsereg ellen harcolnak, hanem a csehszlovák katonaság és a szlovák partizánok ellen is. Közöttük nemcsak a trianoni Magyarországbeli magyarok vannak, hanem a most visszatért szlovákiai területekről is. Magyarország a hitleri Németország megvert szövetségese. A szlovák nemzettel szembeni szándékai sohasem voltak becsületesek. E tényekből logikusan következik a bizalmatlanság a magyarokkal szemben. Jól tudjuk, hogy a magyarok által időlegesen megszállt területeken ma is suttogó propaganda folyik, hogy e területet népszavazással visszaadják Magyarországnak. A magyaroknak tudomásul kell venniük, semmilyen terület nem lesz átengedve Magyarországnak s erről senkivel tárgyalni nem fogunk. A szlovák parasztnak és munkásnak, akiket kiszorítottak a gazdag területekről és évszázadokon át a hegyek zugaiba üzettek, újból vissza kell térnie eme ősi szlovák területekre, és itt tisztességes életlehetőséget teremteniük.

Tudjuk, hogy a magyarok között is voltak antifasiszták, de akkor, amikor a szlovák nép minden erejét megfeszítette az illegális munkában, amikor fegyvert fogott a német megszállók ellen, a magyarok által megszállt területeken semmilyen harc nem volt. Ami az egyéneket illeti, az álláspontunk a következő: az a magyar elvtárs, aki bizonyított a fasiszta rendszer elleni harcban, aki semmivel sem kompromittálta magát, éppolyan elvtárs a pártunkban, mint a többiek. Azonban szigorúan ellenőrizni fogunk mindenkit, mert okunk van rá.

A magyarok által okkupált területeken a felszabadulás után tömegesen kezdtek alakulni a magyarok között kommunista pártszervezetek. Tudjuk, hogy megjelentek a konjunktúramagyarok, akik a kommunista pártszervezetek mögé akarták rejtetni kollaboráns voltukat, s megúszni a büntetést. Követelni fogjuk, hogy hajtsanak végre szigorú tisztogatást. Azokat az elvtársakat, akik becsületesen helytálltak az antifasiszta harcban és mint kommunisták nem vettek részt a SZU elleni háborúban, átvesszük a pártba, és mint elvtársakkal fogunk velük bánni. A többiek ellenségek és árulók maradnak számunkra.

A szlovák és a magyar nép között új kapcsolat csak akkor létesülhet, ha a magyarok is tisztogatást rendeznek saját soraikban, és jóváteszik a sérelmeket, amelyeket a nemzetünk ellen elkövettek. Amíg azonban nem látunk ilyen mozgalmat, megnyilatkozásokat, addig bizalmatlansággal kell rájuk tekintenünk.

Szlovákia felszabadított területein az új viszonyok a szlovák nép küzdelmének eredményei, ezért a hatalom és a kormányzervek dolga — a nemzeti bizottságok és a járási nemzeti bizottságok — a szlovák nép ügye. Magyarlakta területeken nem szervezünk nemzeti bizottságokat, hanem igazgatási bizottságokat állítunk fel, amíg a vidéken nem következik be új fordulat.

A német és a magyar fasiszták és a szlovák árulók elleni küzdelem során az egyik fő intézkedésünk birtokaik, elsősorban a nagybirtokaik elkoztása volt. Minden földjüket szlovák kisparasztnak és mezőgazdasági munkásoknak kell megkapniok...

Az ilyen tartalmú földreformot a Szlovák Nemzeti Tanács 1945. február 27. rendelkezése már törvényesítette. E rendelkezés szerint rövid időn belül likvidálni kell, és a szlovák nép között szét kell osztani a német fasiszták, a magyar reakciók és a fasiszta ellenséget kiszolgáló szlovák árulók mezőgazdasági birtokait. Emellett a feltételek olyan előnyösek, hogy a parasztnak az ellenség és az árulók földjeit ténylegesen szinte ingyen kapják...

Ez a földreform nagy fordulatot eredményez Szlovákiában a földbirtok megosztása terén, mert a német, s főként a magyar nagybirtokosok uralták a szlovák szántóföldek nagy részét. Nem kívánják a földek államosítását, és a szlovákiai egyéb nagybirtokok ügyét a jövő parlamenti döntésére bízzuk.

Követeljük az idegen állampolgárságú németek és magyarok, a szlovák néppel ellenséges németek és magyarok, a szlovák és cseh árulók tulajdonának lefoglalását és kezelésbe vételét, végül azoknak a részvénytársaságoknak és egyéb társaságoknak a tulajdonát, amelyek igazgatóságaiban németek, magyarok, árulók és kollaboránsok ültek. Valamennyi vállalat eme megtisztítását azért követeljük, hogy ne ismétlődjen meg, hogy idegen ellenség vagy áruló üljön a nemzeti tulajdon igazgatóságában, a hazai emberek pedig csak robotolnak. Ugyanakkor nem nyúlunk a nem kompromittált egyéni vállalkozók tulajdonához. A németek, a magyarok és az árulók tulajdonának lefoglalását nem osztály, hanem nemzeti szempontból követeljük. Nem akarunk tehát sem társadalmasítást, sem államosítást. Éppúgy, ahogyan a földet a parasztnak akarjuk adni, a fenti tulajdono-

kat a demokratikusan választott üzemi bizottságok, a nemzeti bizottságok és a Szlovák Nemzeti Tanács igazgatása alá kívánjuk helyezni.

A fasiszta rezsim utolsó éveiben a zsidók sorsa kegyetlen volt. Kegyetlenül és barbár módon bántak velük. Sok ezer zsidót meggyilkoltak. A fajelmélet és a durva antiszemitizmus hulláma viharzott át, amelynek során csupán származás alapján fosztottak meg embereket politikai és emberi jogaiktól. Az SzLKP elutasítja az antiszemitizmust mint fasiszta koholmányt, és minden fasiszta hangulatkeltést el fog nyomni. Más oldalról, a zsidó polgártársainkkal kapcsolatosan a következő az álláspontunk:

1.) Nemzetiségi vonatkozásban annak tekintjük őket, amelyen nemzetiségűnek vallják magukat. Aki szlováknak érzi és vallja magát, azt szlováknak tekintjük, annak minden olyan következményével, amelyet a „szlovákok” számára állítottunk fel. Az a zsidó lakos, aki magyarnak vagy németnek vallja magát, ilyenként fogjuk elbírálni, azzal a különbséggel, hogy reá mint demokratikus magyarra vagy németre fogunk tekinteni. Azonban nem fogjuk engedni, hogy konjunkturális és oportunista elemek hat hónap alatt nyolcszor változtassák meg nemzetiségüket.

2.) A tulajdon vonatkozásában az a nézetünk, hogy árjásított tulajdonnak a nemzeti bizottság igazgatása alá kell kerülnie, amit azonnal visszajuttat a zsidó lakosság szociálisan gyenge rétegeinek, vagyis a munkásoknak, parasztoknak, kisiparosoknak, tisztviselőknak, szabad foglalkozásúaknak, vagyis a dolgozó rétegeknek. A többi zsidó nagytulajdon a törvényes döntésig a nemzeti bizottság igazgatása alatt marad. Nem érdekünk, hogy e tulajdon visszakerüljön azokhoz a gazdagokhoz, akik sohasem értették meg a szlovák nemzet érdekeit, akik egyéni érdekeiket mindig a nép érdekei fölé helyezték. Ha e kérdésben túlkapások történtek, minél előbb ki kell javítani.

A magyarok, kormányaik bűnös imperialista és nagyhatalmi politikája által vezetve, teljes hat éven át újabb bűnöket elkövetve okoztak szenvedést a szlovák népnek. Ezért az SzLKP a következőkben fogalmazza meg viszonyát a Szlovákia területén élő magyarokhoz:

Mindazok a magyarok, akik üdvözölték és támogatták Szlovákia déli területeinek bekebelezését Magyarországra és a magyar fasiszta hadsereg által történő megszállását, mindazok a magyarok, akik jogtalanságot és erőszakot követtek el a szlovák nép ellen e területeken, mindazok a magyarok, akik fegyverrel a kezükben harcoltak a Szovjetunió területén a szövetséges Vörös Hadsereg, a csehszlovák katonai egységek és a szlovák partizánok ellen, mindazok a magyarok, akik a német megszálló hadsereg oldalán harcoltak és harcolnak ma is Szlovákia területén a felszabadító hadsereg és a partizánok ellen: mindezeket a hitleri Németország megvert zsoldosait el kell ítélni és meg kell büntetni mint a szlovák nép, a szlávság és a demokrácia ellenségeit. Kíméletlen fellépést követelünk ezen ellenséges elemek ellen, és minden olyan magyar ellen, akik mint megszállók és magyarosítók érkeztek Szlovákia területére 1938. november 6. után.

A magyar lakosság demokratikus és antifasiszta része meg kell hogy értse, csak akkor nyerheti vissza a szlovák nép bizalmát, ha maga is energikusan fog küzdeni minden olyan magyar ellen, akik az említett bűnöket elkövették a szlovák néppel szemben, és fenntartás nélkül tettekkel határolódnak el bármilyen leplezett irredentától, és áldozatos munkával járulnak hozzá a német és a magyar betolakodók kiűzéséhez.

Az SzLKP szót emel azért, hogy a múltban vagy az elmúlt hat évben erőszakkal elmagyarosított déli határvidéket tervszerűen és fokozatosan visszaszlovákosítsuk. Dél-Szlovákia gazdag és termé-

keny földjét, amelyről a magyar grófok és feudális urak a hegyek közé szorították a szlovák parasztot, ismét vissza kell adni a szlovák parasztságnak. Követeljük, hogy a magyar többségű vagy kisebbségű községekbe és városokba gyorsított ütemben küldjenek közigazgatási bizottságot, amely mellé becstületes demokrata és aktív antifasiszta magyarokból tanácsadó bizottságot lehet szervezni, amelynek tanácskozási joga van. A konferencia kötelezi a magyar kisebbséggel vagy többséggel rendelkező területeken, városokban tevékenykedő elvtársakat, tegyenek ártalmatlanná minden Szlovákia-ellenes, államellenes és irredenta tendenciát.”

Az ún. szocialista korszak magyarsággépének vizsgálata fölöttébb nehéz, bonyolult feladat a mindent eltakaró, elleplő „internacionalista” szólamok következtében. Tudjuk, milyen volt, s hogyan növekedett az etnocidium gondolatáig a nyílt magyarellenesség az 1950-es évekig, s láttuk újra nyíltan előbukkanni az 1989-es rendszerváltás után; éppen ezért joggal feltételezhetjük, hogy a „szocialista korszakban” is létezett — lappangva. Napjainkban pedig újjáéledtek a régi sztereotípiák (a félelmek) a magyarság „megbízhatatlanságáról”, „agresszív hajlamairól”; szembetűnő jelei a Matica Slovenska, a Szlovák Nemzeti Párt, de más pártok aktív magyarellenos propagandája.

Egy neves szlovák történész egyszer ezzel kezdte a beszélgetést: egy hallgatója azt kérdezte tőle: „a magyar hadsereg már négy ízben lépte át Szlovákia határát: joggal kell félnünk újabb agressziótól?” (E négy „átlépés”: 1919. Tanácsköztársaság, 1938. bécsi döntés, 1939. Kelet-Szlovákia és 1968): Ő nem tudott megnyugtató választ adni. Hasonló kérdések másoktól is elhangzanak.

Számos szlovák tudományos vizsgálat készült, amelyek ugyan lassan-lassan csökkenő, mégis magas fokú intoleranciát mutatnak a kisebbségekkel, illetve a magyarsággal szemben. Egy 1991-es felmérés szerint a Szlovák Nemzeti Párt 54%-a kívánta a magyarság kitelepítését, de négy másik vezető pártnak is több mint 40 százaléka.

Sajnos, attól lehet tartani, hogy a szlovákság uralkodó életérzésévé vált egy félelem, amely — tartóssága és szíftása esetén — könnyen válik gyűlöletté, hiszen ez az „ellenség” ott van belül is, s leselkedik a szomszédban is. Ez ellen azonban — bármily fontosak is a tudomány, a kultúra s a közvetlen civil kapcsolatok — főként a politikának van lehetősége ellenfolyamatok megindítására.

E rövid tanulmányban a szlovák—magyar kapcsolatoknak egyik aspektusát igyekeztem felvázolni — a szlovák nemzeti tudat kialakulásának folyamatát — a magyarsággal összefüggésben. E hosszú folyamat egyes szakaszainak részletes feldolgozása egy monográfia témája lehetne. S nagy szükség lenne rá.

Források

Literárny archiv Maticе Slovenskej, Martin: Pozostalost' S. H. Vajanského Korešpondencia-k közül: Kmet', Halaša, Dula, Štefanovič levelezései

Státny ústredný archiv, Bratislava: Šrobárov fond

Bokes Fr.: *Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848—1914*. I—III. Bratislava, 1962—1972

Chmel, Rudolf: *Literárne vzťahy slovensko—maďarské. Dokumenty...* Martin 1973

Daxner Št. M.: *V službe národa*. Bratislava 1958

Korešpondencia S. H. Vajanského I—III. Bratislava 1967—1978

Vajanský S. H. munkáiból: *Kotlin, Letiace tiene, Suchá ratolesť*

Botto, Julius: *Slováci...* Turč. Sv. Martin, 1906

Mudroň, Mihály: *A felvidék...* Pozsony, 1878

Sasinek, František: *Dejepis Slovákov*. Ružomberok, 1905

Pietor, Ambro: *Nápor-odpor*. Turč. Sv. Martin, 1905

- Sidor, Karol: *Andrej Hlinka (1864—1926)*. Bratislava, 1934
- Steier Lajos: *A tót kérdés*. Liptószentmiklós, 1912
- Steier Lajos: *Ungarns Vergeewaltigung...* Zürich—Leipzig—Wien, 1929
- Polányi Imre: *A szlovákiai magyarok helyzete 1944—1948*. Dokumentumok. Pécs, 1992
- Dr. J. O. Petreas: *Nová Europa a Slovensko*. Bratislava, 1942
- Malá vojna (Vojensky konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom...*, Zostavil Ladislav Deák, Bratislava 1993
- Minač, Vladimír: *Összefüggések*, Bratislava, 1980.
- Sajtóanyag:*
- Časopis Muscálnej slovenskej spoločnosti
  - Slovenské pohľady
  - Hlas
  - Katolícké noviny
  - Ľudové noviny
  - Náronie noviny
  - Slovenské listy
  - Slovenské noviny
  - Slovenský týždenník
  - Slovák
  - Gardista

Romsics Ignác

Détruire ou reconstruire l'Autriche-Hongrie?

Franciaország dunai politikájának dilemmája a 20. század elején

Franciaország dunai politikáját az utóbbi évszázadokban alapvetően mindig keleti szomszédjával (szomszédjaival) folytatott hatalmi rivalizálása határozta meg. Kelet-Európa, illetve a dunai régió népei aszerint ítéltettek meg, hogy ebben a vetélkedésben hova álltak vagy akartak állni. Ebből következett, hogy Párizs a koraujkortól kezdve minden olyan törekvést támogatott, amely a németiséget közvetve vagy közvetlenül gyengítette. E támogatásnak természetesen korlátokat szabott Franciaország geopolitikai helye és ereje. Sőt megesett — mint utóljára a Kossuth-emigráció néhány tagjával és magával Kossuthtal az 1850-es évek végén —, hogy Párizs — ez esetben III. Napóleon — szimpla eszközként használta a magyar rebelliséget, és a döntő pillanatban lelkiismeretfurdalás nélkül cserbenhagyta őket. E keserű tapasztalatok alapján rögzült és vált a magyar politikai gondolkodás egyik sarokkövévé az a szállóige, amely szerint *Le Dieu est en haut et la France est loin*.

Alapvetően az 1867-ben új alapokra helyezett Habsburg Birodalom — és ezen belül Magyarország — megítélése is attól függött, hogy az egységesülő Németországgal szemben Bécs—Pest milyen politikát folytatott. Mindaddig, amíg feltételezni lehetett, hogy külpolitikai mozgásszabadságát megőrizve a Monarchia a második német császársággal szemben is be fogja tölteni mérséklő és kiegyensúlyozó szerepét, Palacky híressé vált megállapítása (*Ha nem lenne, ki kellene találni!*) Párizsban is népszerűségnek örvendett. Azt követően azonban, hogy Bismarck szövetségi politikája, amelynek legfontosabb célja Franciaország elszigetelése volt, a 80-as évekre a maga teljességében kibontakozott, s balkáni érdekeinek és terveinek támogatása fejében ennek a Monarchia is részévé vált, érezhetően csökkent a dunai birodalom ázsíója. Eleinte — a századforduló éveiben — még csak a kritikus hangok erősödtek fel és a Monarchia föderalizálásának különböző szláv programjai, illetve a pánszlávizmus iránt nőtt meg az érdeklődés. Már a háború előtt megfogalmazódott azonban a birodalom nemzeti államokká alakításának programja is. Ez — mint ismeretes — a háború végére a francia külpolitika elfogadott céljává vált. Írásunkban e program kialakulását és hivatalos politikává válását követjük nyomon néhány jellemző, a francia politikai gondolkodást tükröző és egyben befolyásoló könyv és tanulmány, valamint a Francia Külügyi Levéltár releváns dokumentumai és persze a rendelkezésre álló szakirodalom alapján.

A pánszlávizmusnak és a Monarchia föderalizálásának, mint a német expanzionizmus elleni védekezés lehetséges eszközeinek egyik első és nagyhatású propagátora *Louis Léger* (1843—1923) szlavista, a *Collège de France* tanára volt. A Balkánt és a Monarchiának nyugati szlávok lakta területeit monográfiákból és személyes tapasztalatokból egyaránt jól ismerte. 1917-ig több mint 20 könyvet írt, amelyek között a szláv nyelvekkel és irodalmakkal, valamint Kelet-Európa és Oroszország történetével foglalkozó művek egyaránt akadtak.

A szláv népek közül különösen közel álltak hozzá a csehek, akik között 1911-ig hat alkalommal járt. Megtanulta nyelvüket, népszerűsítette kultúrájukat, s ők ezért már a háború előtt hálájuk legkülönfélébb jeleivel halmozták el. 1871-ben, a Poroszországtól elszenvedett vereség másnapján Léger elkezdte szerkeszteni és kiadni a *Correspondance Slave* című lapot, amelynek a programja — saját megfogalmazása szerint — „a szláv faj és hazánk közötti szoros szövetség volt Németország telhetetlen ambíciójának visszaszorítása érdekében”.¹

A dualizmus trializmussá formálását kezdettől lelkesen támogatta — lett légyen szó akár a csehek, akár a délszlávok elképzeléseiről. 1882-es balkáni utazását a napoleoni idők, a Fouchet irányította Illír Köztársaság emlékeinek szentelte. S mivel nagyon akarta, meg is találta e néhány év infrastruktúrális, közigazgatási és mentális nyomait. Az ő interpretálásában vált ismertté és került át a nemzetközi szakirodalomba az a párbeszéd, amely a felszabadult illír tartományokba látogató osztrák császár és helyi kísérője között állítólag eképpen folyt volna le:

„ – Kik építették ezt a hidat? – kérdezte a császár a kísérőjétől.

– A franciák, Uram.

– Kik ültették ezeket a fákat?

– A franciák, Uram.

– Kik kövezték ki ezt az utat?

– A franciák.

– Tulajdonképpen kár, jegyezte meg a császár mosolyogva, hogy nem maradtak tovább.”

A fejezet záró gondolata: kívánatos az Illír Köztársaság hagyományaira építő, de Bosznia-Hercegovinát is magába foglaló ötmillió „jugoszláv” egységnek a Monarchián belüli létrejötte.²

A dualizmus trializmussá bővítésének óhaja Léger írásaiban az 1910-es évek elejére a Monarchia etnikai elvű föderalizálásának programjává szélesedett. Az osztrák–magyar nemzetiségpolitika hiányosságai, tévedései és bűnei — csakúgy mint Seton-Watson, Steed és mások esetében — természetesen nála is fontos szerepet játszottak, és érvrendszerének integráns részét képezték. Egyáltalában nem rejtette azonban véka alá, hogy legfontosabb szempontja saját hazájának a biztonsága. Ha a föderalizálás és a demokratizálás (általános és titkos választójog) programja győz — írta —, akkor „Ausztia bizonyosan ki fog válni a Hármasszövetségből, és Franciaországhoz és Oroszországhoz fog közeledni”.

A pánszláv törekvések ugyancsak nem önmagukban voltak érdekesek és fontosak Légernek. Hanem azért, mert kiválóan beépíthetőknek tűntek a francia biztonságpolitika eszköztárába. A német terjeszkedés feltartóztatása a szláv és a latin népek közös érdeke — hangoztatta: s ezért e két „fajnak” — félretéve ellentéteiket — szövetkeznie kell a közös ellenséggel szemben. E logika mentén jutott el a pánszláv gondolkodók régi álmának, a szláv népek közös hazájának, „Nagy Szláviának” a gondolatáig. Ennek részletezéseibe azonban egészen 1917-ig nem bocsátkozott.³

A világháború kitéréséig hasonló gondolkörben mozgott a Monarchia másik francia szakértője, *Ernest Denis* (1849–1921) a Sorbonne történelemprofesszora, valamint Denis tanítványi köre (például *Louis Eisemann*) is. „Divatban van a Habsburg Monarchia közeli feldarabolását jósolni” — jegyezte meg a Fehérhegy utáni Bohémia történetéről írott 1903-as munkájában Denis. Ám „azok a külszerítő körülmények — tette hozzá rögtön —, amelyek a 16. században Ausztia kialakulásához vezettek, most sem szűntek meg”. Ezért bármilyen sérelmeik is legyenek a magyaroknak, lengyeleknek, cseheknek és délszlávoknak, valamennyiüknek érdeke a Monarchia fennmaradása.⁴

„Európa és Ausztria kérdése a XX. század küszöbén” című, 1901-ben megjelent munkájában André Cheradame újságíró egyenesen arra a következtetésre jutott, hogy a Monarchia valódi elensége nem Oroszország és a pánszlávizmus, hanem Németország és a pángermanizmus. Franciaországnak és Oroszországnak tehát — ha helyzetüket jól fogják fel — nem a dunai állam lerombolására, hanem konszolidálására kell törekednie. Ausztria—Magyarország megerősödésének ez a külső feltétele. A belső pedig a föderalizálás, amely „az emberiség érdeke és az egyetlen olyan államforma, amely biztosítja az ausztriai népek jogait”. Cheradame biztosra vette, hogy a föderalizálás elkerülhetetlen lesz, s ez majd a birodalom külpolitikai orientációját is megváltoztatja. A német—olasz—román táborból a francia—orosz—bolgár táborba vezet át, ami az utóbbiak katonai erőfölényét olyan mértékűvé növeli, hogy ettől kezdve a fegyveres konfliktus lehetősége eleve kizárt lesz.⁵

Természetesen jelentek meg a Monarchia felbomlását prognosztizáló vagy kívánó munkák is. Ezek közül a legismertebb valószínűleg a németgyűlöletéről és republikánus szelleméről ismert írónő, Edmond Adam asszony (1836—1936) *Patrie hongroise* címmel 1884-ben kiadott politikai útleírása volt. Az eddig bemutatott gondolatmenetekkel szöges ellentétben Adam asszony biztosra vette, hogy az osztrák-németek vezette dunai birodalom a „nagy leszámolás” pillanatában Berlin mellé fog állni. Ennek ellenkezőjét tettezte fel viszont a liberális szellemű és függetlenségi érzelmű magyarokról, akiknek a szeparatív törekvéseit éppen ezért melegen támogatta. Egy független, egységes és erős Magyarország létrejöttét tartotta kívánatosnak az ország történelmi határai között. A szlávokkal szemben nagyvonalú politikát javasolt, ám egy esetleges szláv szeparatizmus esetén kíméletlen elnyomást. Adam asszony tevékeny részt vállalt az 1891-es francia—orosz szövetség előkészítésében. „Nagy Szláviáról”, amiről Léger álmódott, pánszlávizmusról, s egyáltalán az orosz befolyás kiterjesztéséről a dunai régióra azonban hallani sem akart. Ez ugyanúgy francia érdekeket sértene, mint a német Mitteleuropa-tervek valóra válása. A nemzetiségeket ezért belátásra és a magyar államhoz való ragaszkodásra, a magyarokat pedig Wesselényi és Petőfi szelleméhez méltó nagyvonalúságra szölitotta fel.⁶

A Monarchia egészen más jellegű felbomlását prognosztizálta és tartotta kívánatosnak egyik álnéven (*Jules Chopin*) megjelent 1913-as cikkében *J.-E. Pichon*. A prágai cseh egyetem francia lektora (1901-től) sem abban nem hitt, hogy a Habsburg-birodalom meg tudja és meg akarja őrizni cselekvési szabadságát Németországgal szemben, sem abban, hogy az államszövetség föderalizálása és ily módon szláv irányítás alá helyezése francia érdek. Mi fog történni ugyanis akkor, ha ez utóbbi következik be? — tette fel a kérdést cikkében. „A szlávok bizonyosan a nagy szláv birodalom, Oroszország felé fordulnak, amint ezt mostantól Bulgária, Montenegro és Szerbia teszi. Egy ilyen osztrák—orosz szövetség pedig még súlyosabban veszélyeztetné az európai egyensúlyt, mint az osztrák—német” — válaszolta. Az egyetlen megoldás ezért „Ausztria megszüntetése”. A birodalom helyén azonban — s ebben már nem Adam asszonyt követte Pichon, hanem Léger és mások föderációs terveit radikalizálta — etnikailag „homogén, szabad és független kis államok: Bohémia, Ausztria (Felső és Alsó), Galícia, Dalmácia stb. fognak szerényen kialakulni”. Azért pedig, hogy a nagyhatalmak játékszerévé ne váljanak, e kis államok nyilván szoros szövetségre lépnek majd egymással, mint ahogyan a Balkánon ez már el is kezdődött. Ily módon — fejezte be cikkét Pichon — Palackynak nem a Monarchia létjogosultságával kapcsolatos 1848-as megállapítása fog hosszú távon igazolódni, hanem az, amit az 1860-as években, az ausztrószláv program kudarcát érzékelve mondott: *Léteztünk Ausztria kialakulása előtt, és létezni fogunk megszűnése után is.*⁷

Adam asszony és Pichon tanár nézetei az első világháború előtt nem tettek szert nagyobb befolyásra. A francia közvélemény és politikai gondolkodás meghatározó körei meg voltak győződve arról, hogy a közép- és kelet-európai politikai egyensúly legjobb biztosítója — minden hibája és belső gyengesége ellenére — az Osztrák—Magyar Monarchia, amelynek átalakítása, modernizálása valószínűleg igen, de felbomlása már egyáltalán nem francia érdek. A háború kirobbanását követő hónapokban ez a helyzet annyiban változott, hogy felerősödtek azok a vélemények, amelyek a Monarchia felosztását ajánlották, követelték vagy egyszerűen csak jósolták. Ugyanakkor továbbra is elhangzottak érvek a birodalom megőrzése, illetve modernizálása mellett.

A Monarchia nemzeti államokká alakításának két leghangosabb protagonistájává a federalizálás két csalódott bajnoka: *Louis Léger* és *Ernest Denis* vált. „Ausztria elmulasztotta betölteni történelmi hivatását”. „Ausztria Németország előőrsévé vált”, amely így kijutott a Földközi-tengerhez. „Ausztriának tehát el kell tűnnie” — hangoztatta Léger már 1914 végén, 1915 elején.⁸ Hasonló megállapítások találhatók Denis írásaiban is. „Nagy-Szerbiával” foglalkozó munkájában például a következőket írta: „A Habsburgok betölthették volna Németország felügyelőjének a szerepkörét, ám ők ezt visszautasították, és most már túl késő ehhez visszatérni. A Habsburgoknak el kell tűnnie. Az új Európa stabilitásának legelső feltétele Ausztria megszűnése”.⁹ Néhány „részletkérdésben” azonban különbözött a két szerző véleménye. Léger ekkor még három utódállammal számolt: az etnikailag-nyelvileg német és magyar Ausztria—Magyarországgal; a Bohémiából, Moraviából, Sziléziából és Szlovákiából alkotandó új királysággal; és a Szerbia gyámsága alá utalt nagy délszláv konföderációval. A maradék területek közül Galicián Oroszország és az újraegyesítendő Lengyelország osztozott volna, míg Erdély Romániához, Bukovina Romániához és Oroszországhoz, Trentino, Trieszt, Pola és a csatlakozó olasz területek pedig Olaszországhoz kerültek volna.¹⁰

A Duna-medence Denis által rajzolt térképe három lényeges ponton tér el Léger víziójától. Először: osztrák—magyar államszövetség helyett Denis már ekkor önálló Ausztriával és önálló Magyarországgal számolt. Másodsor: történelmi, földrajzi, gazdasági okok miatt és a magyarok „érzelmeire” is tekintettel Erdélyt — széles körű politikai autonómiával felruházva — inkább Magyarországnál hagyta volna. S végül harmadszor: újrafoglalta a Pozsony és Zágráb közötti szláv korridor addig főleg pánszláv álmódosók által dédelgetett több mint félmillió szláv tervét. Ebben az egy esetben — írta — „magasabbrendű megfontolásokból elkerülhetetlen a nemzetiségi elv megsértése”, Denisnek lényegében két ilyen „magasabbrendű” szempontja volt. Egyrészt kijárat biztosítása a cseheknek a tengerhez és egyben az északi és a déli szlávok közötti összeköttetés megteremtése, másrészt a németek és a németek „szolgáivá és ügynökeivé” lett magyarok elválasztása.¹¹

Még ugyanebben az évben, tehát 1915-ben Denis másik könyvvel is jelentkezett. Ebben Szerbia történetét adta elő, és a záró fejezetben a leendő nagy délszláv állam határait ismertette. A magyar—jugoszláv határ nagyjából-egészében a trianonit előlegezte. Keleten a Maros vonalát követve úgy, hogy Arad és Szeged nem került Jugoszláviához, középen Szabadka magasságában szelte át a Bácskát, majd innen észak felé kanyarodva a Dunát Baja magasságában érte el. Innen a Mura és a Dráva találkozási felé tartott nyugatra, a Dráva mentén.¹²

Azt, hogy Denis és Léger véleménye milyen mértékben általánosítható és azonosítható az 1914—15-ös francia közvéleménnyel, természetesen igen nehéz megbecsülni. Mindenesetre igen jellemzőnek tarthatjuk, hogy *Edith Marjanovic*, aki ilyen szempontból is áttekintette a francia sajtót, 1914—15-ből mindössze négy olyan közleményt talált, amely a Monarchia felbomlása helyett annak átalakulását látogatta. Ezek közül három trianizmusban (Ausztria—Magyarország—Bohémia), egy pedig egy négy egységből álló föderációban gondolkodott (a negyedik tagállam

Horvátországból és a csatlakozó délszláv területekből állt volna). A többség — közöttük *Stephen Pichon*, a *Petit Journal* szerkesztője, későbbi külügyminiszter — a Monarchia felbomlását valószínűsítette.¹³

Léger, s különösen Denis nemcsak könyveikkel, hanem a propaganda publicisztikai és szóbeli eszközeivel is harcoltak eszméik érvényre juttatásáért. Benešsel együttműködve Denis 1915 májusától szerkesztette a *La nation tchèque* című lapot. Ez ahhoz hasonló szerepet töltött be a latin világban, mint a Seton-Watson szerkesztésében 1917-től Londonban megjelenő *New Europe* az angolszász országokban. 1916. március 16-án elnökkölt azon a Sorbonne nagyleőadójában megtartott értelmiségi összejövetelen, amely immár határozottan követelte a Habsburg-birodalom szétterését és egy csehszlovák állam létrehozását. A francia hadicélok kidolgozására 1916-ban létrehozott bizottságban ugyancsak a Monarchia feldarabolása mellett szólalt fel.¹⁴

Eltérően az idézett közíróktól a francia kormánypolitika csak sokkal körülményesebben, a mindenkori hadihelyzethez rugalmasan alkalmazkodva és időben csak jóval később jutott el a Monarchia teljes felszámolásának programjához. A hivatalos francia hadicélok között kezdetben Elzász-Lotharingia és optimális esetben a többi volt (1871-ben elszakított) francia tartomány visszaszerzése, valamint Lengyelország újraegyesítésére és autonómiájának biztosítására vonatkozó követelések szerepeltek. (Ez utóbbiakat a szövetséges Oroszország egyébként mereven elutasította.)¹⁵

Saját táboruk erősítésére az 1915–16-os titkos szerződésekben a szövetségesek ugyan jogosnak ismerték el Szerbia, Olaszország és Románia igényét bizonyos osztrák–magyar területekre, ám ez még nem jelentette a Monarchia megszűnését, hanem csak megcsonkítását. (Románia Erdélyt, Bukovinát és a Bánságot, Olaszország Dél-Tirolt, Goriziát, Isztriát és Észak-Dalmáciát kapta volna, Szerbia pedig lényegében minden más délszláv területet, kivéve Horvátországot és Szlovéniát.) Másrészt ezen ígéretek koncepciózusságához, illetve végiggondoltságához is kétségek fértek. Inkább rögtönzéseként, egy adok-veszek játék pillanatnyi ígervényeiként, semmint egy távlatos jövőkép egymáshoz szervesen illeszkedő elemeiként foghatók föl.

Számos bizonyíték hozható fel amellet, hogy a francia kormánypolitika a háború első felében inkább a Monarchia fenntartását, semmint megszűnését tartotta kívánatosnak. Egyik, Szazonov orosz külügyminiszterrel folytatott, 1915. januári beszélgetését Paleologue pétervári követ az alábbiak szerint kommentálta és jelentette Párizsba: „Ausztia kérdése az egyetlen, amellyel kapcsolatban nézetkülönbségekre kell elkészülnünk az orosz kormánnyal szemben. Mindaddig, amíg létezik fog Németország és Olaszország, Ausztia fenntartása az érdekünk.” Léger 1915. április 2-i memorandumát, amelyben a cseh kérdéssel foglalkozott, és vagy teljes függetlenséget ajánlott a cseheknek, vagy a magyarokéval egyenlő státust a Monarchián belül, az illetékes külügyi tisztviselő (valószínűleg Laroche, a későbbi békekonferencia egyik francia kulcsfigurája) így minősítette: „semmi újat nem tartalmaz: történelmi emlékeket idéz, és a csehek aspirációit sorolja fel minden argumentáció nélkül és némiképp pontatlanul”. Maga Berthelot, aki a francia diplomataik közül valószínűleg a legközelebb állt Benešhez, 1916. augusztus 8-án a cseh légió felállításával kapcsolatban így tájékoztatta Paleologue-ot: „Nincs még itt az ideje annak, hogy döntsünk Bohémia sorsáról”. Ugyanilyen kitérő választ kapott Briand miniszterelnöktől és külügyminisztertől Beneš, a párizsi *Csehszlovák Nemzeti Bizottság* titkára is, amikor 1916. decemberében a teljesen önálló csehszlovák állam létrehozásának támogatását kérte a francia kormánytól. A válaszból és a válasz szövegtervezeteiből egyértelmű, hogy Franciaország a leghatározottabban elzárkózott a független csehszlovák állam, illetve a Monarchia megszüntetése melletti kötelezettségvállalás elől. S végül hivatkozhatunk a francia békejavaslatok kidolgozásának céljával felállított bizottság (*Comité national*

d'études sociales et politiques) 1916-os ajánlására is. Hosszú és heves vita után ez végül úgy foglalt állást, hogy Franciaországnak nem az Osztrák-Magyar Monarchia megszüntetése, hanem föderalizálása az érdeke.¹⁶ Az, a szakirodalomban felbukkanó állítás, mely szerint „a háború első éveiben a francia kormány támogatta a kettős monarchia megszűnését, szláv és román nemzetiségeinek függetlenségét vagy csatlakozásukat nemzeti anyaállamukhoz” továbbá, hogy „a francia katonai tényezők ugyancsak készen álltak 1914 végén a kettős monarchia felszámolására”¹⁷ — túlzás, illetve félreértés. Alapja az 1914. december 31-i, Bordeaux-ban keltezett dokumentum, amelyet tévesen többen a francia vezérkar álláspontjának tulajdonítanak, noha azt minden kétséget kizáróan egy Ausztria—Magyarországról menekült román nemzetiségű személy állította össze, s a vezérkar csupán iktatta, és minden kommentár nélkül köröztette mint hangulatjelentést.¹⁸

Összefoglalva a fentieket tehát azt mondhatjuk, hogy a háború első felében Franciaországnak nem volt világosan kialakult és hosszú távra érvényes dunai politikája. A háborús győzelem érdekében — szövetségeseivel együtt — különböző és részben egymásnak is ellentmondó ígéretekkel (Szerbia versus Olaszország): tolerálta a Monarchia emigráns nemzetiségi politikusainak működését Párizsban, sőt 1916-tól a cseh hadifoglyok körében folyó toborzást is megengedte. Ám a Monarchia felosztását *expressis verbis* nem mondta ki. Az alapdilemma tehát eldöntetlen maradt.

Ugyanez a bizonytalanság vagy inkább szándékos homályosság jellemezte azt az 1917. január 10-i közös jegyzéket is, amelyben Wilson elnök kérésére az antanthatalmak először nyilatkoztak nyilvánosan és összehangoltan dunai politikájukról. A sokat idézett szöveg említést tett a Monarchia háborús felelősségéről és az aláíró hatalmak hadicéljainak ismerte el „az olaszok, szlávok, románok és csehszlovákok felszabadítását az idegen uralom alól”. A szakemberek egy része — így például az 1914. decemberi dokumentummal kapcsolatban is idézett *Kalervo Hovi* — ezt a Monarchia felosztása melletti kötelezettségvállalásként interpretálja. Mások, közöttük *Edith Marjanovic*, *Zbynek Zeman* vagy az amerikai *David Kelly*, viszont úgy magyarázzák, hogy az „idegen uralom alóli felszabadítás” a Monarchia föderalizálásaként, illetve nemzetiségi autonómiák kialakításaként értelmezendő.¹⁹ Az utóbbi mellett szól, hogy a közös jegyzék alapját képező francia memorandumban, amely kizárólag francia szempontból tekintette át a békefeltételeket, egyetlen szó sincs a Monarchia felosztásáról: önálló délszláv vagy csehszlovák államról. A Monarchia tartományai közül csupán Horvátország szerepel konkrétan az anyagban, de Horvátország is csak olyan összefüggésben, hogy Szerbiával és Montenegróval együtt osztozhat majd a nem olasz dalmát területeken.²⁰

Ám mégha *Hovi* interpretálását fogadjuk is el, amely szerint tehát 1916 és 1917 fordulóján a Habsburg-monarchia egységének megszüntetése és lehetőség szerint új csehszlovák és jugoszláv állam létrehozása is a francia hadicélok között szerepelt, nagy jelentőséget tulajdonítani ennek akkor sem szabad. Ez a kormányálláspont ugyanis, ha létezett egyáltalán, igen rövid életűnek bizonyult. A román front összeomlása 1916 végén és az első orosz forradalom 1917 februárjában, tehát a hadihelyzet kedvezőtlen alakulása, valamint az új osztrák—magyar uralkodó, IV. Károly szándéka különbekerítésére azokat látszott igazolni, akik nem a dunai birodalom felosztását, hanem korszerűsítését vélték francia érdekeknek. A francia vezérkar, amely a távlatos koncepciók kidolgozása terén érdekes módon mindvégig aktívabb volt a Külügyminisztériumnál, 1917 első felében két ilyen szemléli memorandummal is jelentkezett.

Mindkét előterjesztés a körvonalazódó német *Mittleuropa* lehetséges ellensúlyait kereste, és mindkettő a Monarchia továbbélésével számolt. Részletkérdésekben azonban már nagyon különbözött a két terv. Az egyik — a szláv nemzetiségű területek esetleges leválásával mitsem törődve —

porosz Szilézia és a délnémet területek Ausztriához csatolásával egy erős katolikus konföderációt kívánt szembeállítani a protestáns, agrárius és militarista porosz Északkal.²¹ (Ugyanez a terv a francia hadicélok kidolgozásával foglalkozó értelmiségi bizottságban is felmerült 1916-ban. Denissel vitázva itt *Francois Wendel* gyáros figyelmeztetett arra, hogy a nemzeti elvet méltatlanul lobogtatják, ha arra használják fel, hogy „megöljék vele a Habsburgokat”, és „nevében összekovácsoljanak 70 millió németet Ausztriából és a Reich-ből”. „Egy elég erős Ausztriára volna szükség ahhoz, hogy ne legyen Berlin csatlósa: olyan Ausztriára, amelytől elveszik ugyan Csehországot, Erdélyt és Galíciát, de megnövelik Dél-Németországgal.”²²)

A másik vezérkari anyag a háború előtti föderalizálási tervek szellemében a Monarchia nemzeti-etnikai egységekből álló konföderációjává alakítására tett javaslatot. Jelenlegi („dualista és feudális”) formájában a Monarchiának valóban „el kell tűnnie”. De ha csak annyi történik — hangsúlyozta a szerző —, hogy a birodalom elemeire bomlik, akkor valójában csak Németország dolga válik könnyebbé, hiszen a tengeri kijárat nélküli és egymásra féltékeny független kis államok valósággal versengeni fognak nagy szomszédjuk kegyeiért. A teendő és a jelszó tehát nem „*delenda Austria!*”, hanem „*constituenda Austria!*” — éspedig független és demokratikus nemzeti államok önkéntes társulásának a formájában, de továbbra is a Habsburgok jogara alatt. Az új birodalom négy nemzeti és egy multietnikus területi egységből állt volna: Ausztriából, Bohémiából (morva és cseh területek Szlovákia nélkül), „Kis-Magyarországból”, Horvátországból (a birodalom horvát, szlovén, szerb és dalmát területei), valamint Erdélyből. Régi birtokállományából a Monarchia elveszítette volna Bukovinát, amelyen Románia és Oroszország, valamint Galíciát, amelyen Lengyelország és Oroszország osztozott volna. Az Olaszországnak és Szerbiának tett 1915-ös ígéretek a memorandum csak részben javasolta beváltani. Itália megkaphatja Tirolt és Goriziát, de Isztriát és Észak-Dalmáciát nem, mert ezek a területek létfontosságúak a Monarchia számára. Még nagyobb hibának tartotta volna a szerző a kulturálisan olyannyira különböző délszláv területek egyetlen állammá formálását. Szerbia megkapta volna Montenegrót, Bosznia-Hercegovinát és Dél-Dalmáciát (Cattaroig), de a Monarchia integráns és túlnyomóan katolikus délszlávok lakta területeit nem. „Három évi háború után — fejeződik be a csaknem 50 oldalas összeállítás — ideje többet gondolni magunkra és kevesebbet másokra: a dicső békét, melyet Franciaország olyannyira kiérdemelt, nem szabad késleltetni olyan részletkérdésekkel, mint a szerbek vagy a románok többé vagy kevésbé intranszignens követelései.”²³

E két vezérkari összeállításban megfogalmazott gondolatok természetesen a Külügyminisztériumban is jól ismertek voltak, és alapját képezték azoknak a tárgyalásoknak, melyeket Franciaország, illetve szövetségesei folytattak IV. Károlyal 1917-ben.

A vezérkar és más konzervatív-rojalista körök Monarchia- és Habsburg-barát elképzeléseit Denis és Léger, illetve radikális-szabadgondolkodó és részben szabadkőműves társaik hevesen támadták. 1917-es újabb könyvében Léger éles szavakkal kelt ki azok ellen a „naív katolikusok ellen, akik arról álmodnak, hogy a lutheránus Poroszországgal szemben az ultramontan Ausztria képezhet elensúlyt”. 1915-ös koncepcióját továbbépítve egy nagy pánszláv konföderáció tervét vázolta fel. Elképzelése szerint ennek Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Bulgária lett volna a tagállama, de Románia és Görögország is csatlakozhatott volna hozzá. A konföderáció északi és déli tömbje között a Nyugat-Magyarországon átvezető szláv korridor biztosította volna az összeköttetést. 1915 óta, amikor francia részről Denis először vetette fel ezt a gondolatot, a szláv korridor keskeny folyosóból 80—100 kilométer széles övezetté tágult, keleti irányban egészen a Balatonig nyújtózva.²⁴

Tovább „agitált” Denis is. „Egyetlen megoldás létezik: a kettős monarchia helyén független államok sorának a létrehozása: elsősorban a szerb—horvát királyságé, amelyhez a szlovének is csatlakozni fognak, és amely a Duna jobb partjáig fog terjedni: és a csehszlovák államé, amely a folyó bal partjáig terjed majd — északon Lengyelországra, keleten Oroszországra támaszkodva” — hangoztatta a szlovákokról írott 1917-es munkájában.²⁵

Denis és Léger álláspontjához hasonló szellem hatotta át a szövetséges és semleges országok szabadkőműveseinek 1917. június 28—30-án Párizsban üléselő kongresszusát is. André Lebey, a kongresszus előadója négy pontban foglalta össze a szabadkőművesség legfontosabb háborús céljait. Ezek a következők voltak:

- Elzász-Lotharingia visszaszerzése;
- Lengyelország egységének és függetlenségének a helyreállítása;
- Bohémia függetlensége;
- a Habsburg-birodalom elnyomott nemzetiségeinek felszabadítása vagy egységesítésük olyan államokban, amelyeket ezek a népek népszavazás útján hoznak létre.²⁶

A radikálisok, szlávbarátok, szabadkőművesek és a Monarchia emigráns nemzetiségi politikusainak minden erőfeszítése ellenére a francia kormánypolitika 1917 végéig továbbra sem mondta ki a döntő szót a dunai birodalom jövőjéről. Ez derül ki Benešnek abból az 1917. december 12-i memorandumából, amelyet Foch tábornok kérésére állított össze a Monarchián belüli szabotázsakciók tárgyában. A különbéke-kísérletek eredménytelenségét érzékelve a francia vezérkar arra készült, hogy a Monarchia hátszögében nagyarányú zavarkeltő akciók szervezéséhez lát. Úgy tervezték, hogy ennek bázisa a birodalom nemzetiségi lakossága lesz. Beneš indígnálódott, de öntudatos válaszából világosan kitűnik, hogy ő is és a többi nemzetiségi vezető is „tisztá és pontos politikát” követelt a Monarchiával szemben. A pillanatnyi helyzetet úgy ítélték meg, hogy az antant magára hagyta Szerbiát, Romániát és a dunai birodalom nemzetiségeit, hiszen a különbéke-tárgyalásokon a Monarchia „föderalizálásának” programját képviseli. Miért kockáztassanak ezek a népek — tette fel a kérdést a cseh politikus —, ha „úgy látják, hogy az antant habozik elfogadni nemzeti függetlenségük elvét, s ha a szövetséges államférfiak kíméletes politikát folytatva megpróbálják megérteni Ausztriával, hogy megmenthető, s keresvén a módját, hogy Németországtól elválasszák, még a pacifista intrikákat is favorizálják?”²⁷

Ami Angliát és az Egyesült Államokat illeti, Beneš szemrehányása indokolt volt. Londonban és Washingtonban valóban csak 1918 tavaszára-nyarára vált véglegessé a Monarchiára kimondott halálos ítélet.²⁸ Franciaország esetében azonban, amely hosszú hezitálás után éppen ezekben a hetekben döntött végleg a Monarchia felosztása mellett, idő utáni volt a kritika. A döntő fordulatot, amely 1917 végén kezdődött, két esemény indította el: a második orosz forradalom, amellyel Franciaország elvesztette legfontosabb kontinentális szövetségesét; s a november 17-i kormányváltás, amelynek eredményeként a miniszterelnöki székbe Clemenceau került, a külügyminiszter pedig Pichon lett. Az addigi vezetőkkel szemben mindketten a Monarchia felosztásának hívei voltak; az oroszországi fordulat csak megerősítette őket meggyőződésükben.

A régi koncepció kormánypolitikává válásának első nyilvánvaló jele egy 1917. november 26-i memorandum volt, amelyet a Külügyminisztérium politikai osztályának a vezetője, *Pierre de Margerie* jegyzett. Ez voltaképpen a lengyel kérdéssel, pontosabban az új Lengyelországnak Németországgal szembeni felhasználhatóságával foglalkozott — immár a háború utáni időkre gondolva. Kitért azonban a régió többi országára is. Megállapította, hogy a „germanizmus” elleni védelem legfontosabb oszlopa Keleten a jövőben Lengyelország lesz, a másik fontos pillér pedig egy

„magnövelt Románia”. „A germán expanzió elleni védőövet — folytatódik a dokumentum — megfelelően egészítheti ki Keleten új államoknak a létrehozása”. Semmi kétség, hogy ezek az új államok csakis a Monarchia helyén és a Monarchia helyett jöhettek létre. De Margerie ezt is feltétlenül támogatandónak ítélte. A következő hetekben ezt a koncepciót a politikai osztály vezetője más összefüggésben is megismételte, és hozzátette, hogy azt nemcsak Pichon külügyminiszter, hanem Clemenceau és Foch tábornok is magáévá tette és támogatja.²⁹

Az új francia álláspont kifejeződött abban is, hogy a vezérkar nagyarányú szabotázsakciókat készített elő a Monarchiában; továbbá abban is, hogy 1917. december 16-án Pichon aláírta a párizsi Csehszlovák Nemzeti Tanács vezénylete alatt álló csehszlovák hadsereg felállításáról szóló dekrétumot.

A Monarchiával szemben követett francia kormánypolitika 1917 végi fordulatát 1918 tavaszán három esemény tette véglegessé: a német—orosz különbéke aláírása Brest-Litovskban márciusban, a IV. Károlyal folytatott különbéke-tárgyalások végleges zátonyra futása áprilisban (Sixtus-affair), és végül egy vámunió felé mutató, szoros gazdasági együttműködést kilátásba helyező egyezmény aláírása a Monarchia és Németország között 1918. május 14—15-én Spa-ban. A francia biztonságpolitika szempontjából egyik katasztrofálisabbnak tűnt, mint a másik. A keleti szövetséges nemcsak kilépett a háborúból, hanem szabad kezet adott Németországnak Ukrajnában, a Baltikumban és Lengyelországban. A Monarchia pedig ahelyett, hogy távolodott volna Németországtól, még szorosabbra fonta kötelekeit vele.

Minden Léger-t, Denist és társaikat látszott igazolni. Kéértelműségeknek többé nem volt helyük: a Quai d’Orsay vonalvezetése 1917 végétől, s különösen 1918 tavasztól teljesen egyértelművé és világossá vált. Ennek lényegét 1918. április 19-i szenátusi beszédében — közönséget megnévetve — Clemenceau így foglalta össze: „Az osztrákok egy szétesőben lévő nép. Nem gonosz emberek; olyanok, mint az elváló szeretők”.³⁰

Egyértelműsödött koncepciójának megfelelően 1918 tavaszán és nyarán Franciaország azt követelte szövetségeseitől, hogy nemcsak Lengyelország, hanem Csehszlovákia és Jugoszlávia függetlenségét is vegyék fel hadicéljaik közé, s a csehszlovák és délszláv emigráns bizottságokat ismerjék el kormányként. (1918. áprilisi római kongresszusokon ugyanezt kérték a Monarchia ún. elnyomott népeinek a küldöttei is.) Anglia kivárása, s a leendő délszláv államban riválist sejtő Olaszország merev ellenállása miatt Franciaország ezt a célját 1918 nyaráig nem érte el. Az európai szövetségesek 1918. június 3-i közös nyilatkozata csak Lengyelország függetlenségét támogatta. Csehszlovákia és Jugoszlávia esetében viszont továbbra is kitértek a konkrét kötelezettségvállalás elől, csupán kedvező megítélésükről biztosították a népek nemzeti aspirációit. Június 29-én Párizs így egyedül ismerte el a Masaryk és Beneš vezette Csehszlovák Nemzeti Tanácsot mint a cseh és szlovák nemzet hivatalos képviselőjét és a leendő csehszlovák állam kormányának bázisát. Hasonló lépésre Anglia augusztus 9-én, az Egyesült Államok pedig csak szeptember 3-án szánta el magát. (Olaszország tiltakozása miatt Jugoszlávia hasonló elismerésben a háború befejezéséig nem részesült.)³¹

A németellenes kelet-európai „védőöv” potenciális tagállamainak előzetes elismerését követően, 1918 végén és 1919-ben Franciaország azért küzdött, hogy új dunai szövetségesi minél erősebbek, Ausztria és Magyarország pedig minél gyengébbek legyenek. Ismeretes, hogy a Duma-medence új országhatárai a cseh, román és délszláv politikusok mértéktelen, a nemzetiségi elvre nyíltan fittyet hányó követelései, illetve az amerikai, olasz és angol delegátusok etnikai arányokra is tekintettel lévő mértékletesebb javaslatai közötti kompromisszumok eredményeként alakultak ki. A

békekonferencia plenáris és bizottsági vitáiban Franciaország szakértői és politikusai — eltekintve az olyan semmivel sem igazolható óhajoktól, mint például a szláv korridor terve, amit végül a franciák is elvetettek — vagy a cseh, román és délszláv követeléseket támogatták, vagy közvetítőként igyekeztek fellépni. Ezért amiatt, hogy olyan etnikailag magyar és határ menti területek is elkerültek Magyarországtól, mint amilyen a Csallóköz, a Szatmárnémeti és Nagyvárad közötti sáv vagy Észak-Bácska volt, a döntéseket hozó négy nagyhatalom közül a felelősség oroszlánrésze Franciaországra hártul. Abban, hogy Franciaország így járt el, döntően stratégiai és biztonságpolitikai szempontok játszottak szerepet, etnikai vagy gazdasági megfontolások csak jóval kevésbé.³²

Nehéz rangsorolni, hogy Lengyelország után, amely mindvégig az elsőszámú favorit volt, melyik dunai országra számított jobban Franciaország a három lehetséges közül. Legsorosabb kapcsolatai kétségkívül Benešnek voltak Párizsban, s a legtöbb bizalmat is ő kapta. A primus inter pares mégis inkább az új Nagy-Románia lett. Stratégiai szempontból benne látták Párizsban a kelet-európai védőöv dűli erősségét. Gazdaságilag pedig úgy kezelték mint „egy több mint 15 milliós igazi francia gyarmatot”, „ahol kereskedelmünket és iparunkat egyaránt fejleszteni tudjuk”. Kulturális szempontból az egész oktatási rendszert francia minták szerint kívánták átszervezni, és a „román ifjúság szellemi nevelését” is kézbe vehetőnek gondolták.³³

Ez az 1917 végétől következetesen érvényesített koncepció a magyar békeszerződés 1920. júniusi aláírásáig egyetlen egyszer látszott meginogni: 1920 tavaszán, a magyar békedelegáció Párizsba érkezését követően kezdeményezett kétoldalú francia—magyar tárgyalások során. Mint azt a francia történészek közül *Pierre Renouvin*, a magyarok közül pedig *Ormos Mária* és *Ádám Magda* már kimutatták, a magyar közeledés kedvező francia fogadtatásának személyi és tárgyi okai egyaránt voltak. A radikális dunai átrendeződés koncepcióját elfogadó és azt érvényesíteni is tudó vezetőség 1920. januárjában megbukott. Poincaré, Clemenceau és Pichon helyébe olyan politikusok (*Dechanel*, *Millerand*, *Paléologue*) léptek, akik a háború utolsó szakaszában is inkább a Monarchia korszerűsítésével, semmint megsemmisítésével rokonszenveztek. A felbomlás előtti állapotot visszaállítani már természetesen nem lehetett, ezt nem is akarták. Aggasztónak találták viszont, hogy a térség körvonalazandó új szövetségi rendszeréből a földrajzi centrumot jelentő Magyarország kimaradt, s hogy a béketárgyalásokon oly méltánytalan elbánásban részesült. Ezért megfontolásra érdemesítették azt a magyar ajánlatot, amely a határ menti, döntően magyarok lakta területek megtartása fejében messzemenő gazdasági és politikai koncessziókat ajánlott fel Franciaországnak.³⁴

Az 1917 végére kialakított és azóta következetesen érvényesített dunai politika felülvizsgálata téren ennél tovább azonban az új vezetőség sem jutott, s kérdéses, hogy egyáltalán akart-e jutni. Apponyi párizsi beszédének és a magyar békedelegáció memorandumainak a hatására a Londonban ülésező Nagykövetek Tanácsa ugyanis éppen azokban a napokban (1920. március-áprilisban) tárgyalta meg még egyszer a magyar határok ügyét, amikor Párizsban a titkos francia—magyar megbeszélések zajlottak. Az etnikai elv következetesebb érvényesítéséért — konkrétan a Csallóköz megtartása és Székelyföld széles körű autonómiával való felruházása merült fel — elsősorban az olasz delegátusok emeltek szót. De kezdetben az angolok — például *Lloyd George* — is hajlottak a békeszerződés bővegeinek, illetve az előzetesen megállapított magyar határoknak a módosítására. Ezzel szemben a francia delegátus mindvégig szilárdan kitartott a békekongresszus korábbi döntései mellett. Igaz, Franciaországot Londonban az a *Philippe Berthelot* képviselte, aki Beneš közeli barátja, s Denis és Léger jó ismerőse volt. Semmi alapja azonban azt feltételezni, hogy Berthelot saját szakállára, új főnökeivel szembehelyezkedve képviselte ezt az álláspontot. A tárgyalások menetéről precízen tudósító táviratai³⁵ ugyanis minden reggel ott feküdtek *Paléologue*

asztalán, aki ha akarta, nyilván utasíthatta volna beosztottját szigorú álláspontjának a megváltoztatására. Berthelot azonban nem kapott ilyen utasítást, s ez egyáltalán nem tekinthető véletlennek. A hallgatás azzal magyarázható, hogy a Magyarország és szomszédai közötti gazdasági együttműködést és politikai közeledést, amelyre 1920 tavaszán kétségkívül nagyobb hangsúly helyeződött, az új kormány is a trianoni békeszerződés keretei között képzelte el, s a békeszerződéshez csatolt kísérőlevél bizonytalan ígérten túlmenő kötelezettségvállalásra a Millerand—Paléologue-csapat sem volt hajlandó. Ez az álláspont tükröződik a Francia Külügyminisztérium 1920. március—júniusban kibocsátott, s általában Paléologue által szignált vagy aláírt követutasításában is.³⁶ Franciaország dunai politikájában ezért véleményünk szerint 1920 tavaszán sem következett be törés vagy módosítás, hanem ami tényleg történt, az pusztán a módosítás lehetőségének a megfontolása volt — minden következmény vagy konkrét korrekciós lépés nélkül.

Érdemi korrekcióra — mint tudjuk — a következő másfél évtizedben sem került sor. Franciaország magyar (és tágabban dunai) politikájának két megingathatatlan alapelve a továbbiakban is a trianoni békeszerződés előírásainak betartása és egy esetleges Habsburg-restauráció megakadályozása volt. Változás ebben lényegében csak a harmincas évek utolsó harmadában következett be, amikor az 1919—20-ban megalkotott kelet-európai „védőrendszer” az újjáéledt német gazdaság és kereskedelem dinamizmusa tökéletesen paralizálta, s az következett be, amit a francia vezérkar 1917-ben előre látott: a térség kis államainak a korábbi rokonszenvtől és kötődésektől független kíméletlen versenyfutása előbb a német piac kínálta előnyökért, majd Németország politikai jóindulatáért is. Az olyannyira rettegett *Mitteleuropa* újbóli kialakulásának fényében az 1919—20-as átrendeződés alapelvei részben megkérdőjeleződtek, részben leértékelődtek, s az egyoldalú kisantant-orientáció helyett ismét előtérbe kerültek azok az elképzelések, amelyek nem a régió egy részének, hanem egészének az integrációját tűzték ki célul. A párizsi magyar követ 1939. november 19-én így jelentett erről: „Németország meggyengítésének gondolata egyébként abban is megnyilvánul, hogy a háború utáni időkre meg szeretnék szervezni a közép-európai államokat egyensúlyként Németország ellen. Abból indulnak ki, hogy a versailles-i szerződés legnagyobb hibája volt az Osztrák—Magyar Monarchia feldarabolása, és ezért valamit ki kellene találni, ami a jelenlegi háború után a monarchiát bizonyos pontig pótolná. Ez a kérdés a legnagyobb mértékben foglalkoztatja az itteni politikai köröket, bár korántsem tudják, hogy valóban mit akarnak. Valami federáció felét gondolnak a felszabadítandó Ausztria, Csehország és a többi közép- és délkelet-európai államok között, bennünket is beleértve”.³⁷ Figyelemre méltó, hogy ennek keretében a Csehszlovákiával és Romániával szembeni magyar területi igények is kedvezőbb elbírálásban részesültek — már 1938 elejétől kezdve.³⁸ Tekintettel azonban arra, hogy Franciaország sem ekkor, sem a háború után nem volt abban a helyzetben, hogy régi-új elképzelését a dunai térség jövőjéről érvényesítse, ez az önkritikának is felfogható vélemény csupán eszmetörténeti jelentőséggel bírt, s reálpolitikai következményekkel immár nem járhatott.

Jegyzetek

1 Louis Léger: *La renaissance tchèque au dix-neuvième siècle*. Paris, 1911. 208.

2 Uő: *La Save, le Danube et le Balkan*. Paris, 1884. 19. és 86—87.

3 uő: i. m. (1911) X—XI. és 225—226.

4 Idézi: Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért*. Bp., 1990. 335—336.

5 André Chéradame: *L'Europe et la question d'Autriche au seuil du XXe siècle*. Paris, 1901. 414—425.

6 Edmond Adam: *Patrie hongroise*. Paris, 1884. — A szerző más műveivel együtt részletesen ismerteti és tárgyalja Lelkes István: *A magyar—francia barátság aranykora 1879—1889*. Budapest, 1932. 127—206.

- 7 Jules Chopin: *L'Autriche—Hongrie. „Brillant second”*. Paris, 1917. 292—294.
- 8 Louis Léger: *La liquidation de l'Autriche—Hongrie*. Paris, 1915.
- 9 Ernest Denis: *La Grande Serbie*. Paris, 1915. 307.
- 10 Louis Léger: i. m. (1915) 11—12.
- 11 Ernest Denis: *La guerre*. Paris, 1915. 333—342.
- 12 Uő: *La Grande Serbie*, i. m. 302.
- 13 Edith Marjanovic: *Die Habsburger Monarchie in Politik und öffentlicher Meinung Frankreichs 1914—1918*. Wien—Salzburg, 1984. 19—25.
- 14 Fejtő Ferenc: i. m. 289—290. és 343. Vö.: Bernard Michel: Le rôle d'Ernest Denis et du journal La nation tchèque dans la naissance de la Tchécoslovaquie és Bohumila Ferencuhova: Les slavissants français et le mouvement tchécoslovaque à l'étranger au cours de la Première Guerre mondiale. In: *Guerres mondiales et conflits contemporains*. 169 (1993). 17—36.
- 15 Kalervo Hovi: *Condon sanitaire ou barrière de l'Est?* Turku, 1975. 32—33.
- 16 Részletesebben lásd erre Edith Marjanovic: i. m. 30—56.
- 17 Kalervo Hovi: i. m. 40.
- 18 A dokumentumban szereplő mondat, amely a szerződésget egyértelművé teszi, a következő: „A nyár folyamán frappírozott bennüink gróf Tisza azon erőfeszítése, amely az erdélyi románok megbékítésére irányult Magyarországgal. [...] a tanulmányt, melyet e tárgyban készítettünk, megszakították az események és elfoglalta a rendőrség”. — Archives Diplomatiques. Paris (továbbiakban: AD). Guerre 1914—1918. Autriche—Hongrie. Vol. 149. Note sur l'état d'esprit des nationalités d'Autriche—Hongrie. 31. 12. 1914.
- 19 Kalervo Hovi: i. m. 41. és 43.; Edith Marjanovic: i. m. 58—63.; David Kelly: Woodrow Wilson and the creation of Czechoslovakia. In: *East European Quarterly*, June 1991. 185—207. és Zhynek Zeman: *The Masaryks: The Making of Czechoslovakia*. London, 1990. 89—90.
- 20 Edith Marjanovic: i. m. 59—60.
- 21 AD Guerre. 1914—1918. Autriche—Hongrie. Vol. 150. La situation militaire, politique et économique de l'Autriche—Hongrie en commencement de 1917. 7. 03. 1917.
- 22 Fejtő Ferenc: i. m. 290.
- 23 AD Guerre. 1914—1918. Autriche—Hongrie. Vol. 151. La situation politique en Autriche—Hongrie et ses conséquences. 23. 07. 1917.
- 24 Louis Léger: *Le Panславisme et l'Intérêt français*. Paris, 1917. 317—329.
- 25 Ernest Denis: *La question d'Autriche et les Slovaques*. Paris, 1917. 37—38.
- 26 Részletesebben ismerteti Edith Marjanovic: i. m. 85—86. és Fejtő Ferenc: i. m. 323—324.
- 27 AD Guerre. 1914—1918. Autriche—Hongrie. Vol. 152. Note de Beneš. 12. 12. 1917.
- 28 Lloyd George, brit miniszterelnök 1917. december 4-én még úgy nyilatkozott, hogy „sem meggyengíteni, sem megváltoztatni nem akarjuk az Osztrák—Magyar Monarchiát, csak a német befolyástól kívánjuk megszabadítani”. (Idézi Fejtő Ferenc: i. m. 349.) — Az Egyesült Államok békeelőkészítő bizottságának (Inquiry) Közép-Európa-szakértője, Charles Seymour pedig még 1918. áprilisában is a Monarchia föderalizálásáról dolgozott ki tervezetet. (National Archives, Washington D. C. RG 256. Inquiry.)
- 29 Kalervo Hovi: i. m. 71—75.
- 30 Idézi Edith Marjanovic: i. m. 127.
- 31 Kalervo Hovi: i. m. 129—131.
- 32 Részletesen lásd erre Francis Deak: *Hungary at the Paris Peace Conference*. New York, 1941. és Ormos Mária: *Padovától Trianonig*. Budapest, 1983.
- 33 AD Europe 1918—1944. Roumanie. Vol. 32. Lacombe 1918. dec. 12-i feljegyzése és Berthelot 1919. jan. 9-i jelentése.
- 34 Pierre Renouvin: Aux origines de la Petite Entente. Les hésitations de la politique française dans l'été 1920. In: *Études Européennes. Mélanges offerts à Victor L. Tapié*. Paris, 1973. 489—500. és Ormos Mária: Francia—magyar tárgyalások 1920-ban. In: *Századok*, 1975/5—6. 904—949.; Ádám Magda: Dunaí konföderáció vagy kisantant. *Történelmi Szemle*, 1977/3—4. 440—448.
- 35 AD Internationale Y, 1918—1940. Vol. 662.
- 36 Pl. AD Europe 1918—1940. Hongrie. Vol. 46. Millerand utasítása a magyar főmeghívottnak 1920. márc. 6-án és Vol. 59. Pálólogus 1920. június 22-i tájékoztatója a francia követeknek.
- 37 *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1936—1945*. IV. köt. Szerk.: Juhász Gyula. Budapest, 1962. 620.
- 38 Uo. II. köt. 271—272. és 858—859.; III. köt. 111—112.; és IV. köt. 541.

A SZOROZATBAN MEGJELENT

- I. Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467-1706, I-II, kötet.
Szerk.: Benda Kálmán (1989)
- II. Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl
Szerk.: Fejős Zoltán-Küllös Imola (1990)
- III. A kolozsvári magyar egyetem 1945-ben
Szerk.: Barabás Béla-Joó Rudolf (1990)
- IV. A beregszászi magyar gimnázium története
Szerk.: Benda István-Orosz László (1991)
- V. Hetven év. A romániai magyarság története 1919-1989
Szerk.: Diószegi László-R. Süle Andrea (1990)
- VI. Tökés István: A romániai magyar református egyház élete 1944-1989 (1990)
- VII. Népi kultúra és nemzettudat
Szerk.: Hofer Tamás (1991)
- VIII. Romsics Ignác; Bethlen István. Politikai életrajz (1991)
- IX. Diószegi István: Üllő és kalapács (A nemzetiségi politika a XIX. századi Európában) (1991)
- X. Enyedi Sándor: Öt év a kétszázból. A Kolozsvári Magyar Színház története 1944 és 1949 között (1991)
- XI. Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről.
Szerk.: Kontra Miklós (1991)
- XII. Liszka József: Fejezetek a szlovákiai Kisalföld néprajzából (1992)
- XIII. Pávai István: Az erdélyi és moldvai magyarság népi tánczenéje (1993)
- XIV. Tanulmányok a szlovéniai magyarság köréből
Szerk.: Gráfik Imre (1994)
- XV. Túl a kecegárdán
Szerk.: Kontra Miklós (1995)
- XVI. Magyarok kisebbségben és szórványban
Szerk.: Romsics Ignác (1995)
- XVII. Georg Brunner: Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában
- XVIII. A marosvásárhelyi magyar nyelvű orvos-és gyógyszerészképzés 50 éve
Szerk.: Barabás Béla—Péter Mihály—Péter H. Mária
- XIX. Nanovszky György: A finnugorok világa

Kiadja a Teleki László Alapítvány
Felelős kiadó: Diószegi László
Műszaki szerkesztő: Benda István
Szedés és tördelés: Teleki László Alapítvány szerkesztősége
VESZPRÉMI NYOMDA RT.